

מסורת צמחי המשנה

לחקר פרשנות הריאליה – היווצרותה ומסירתה

חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'

מאת:

חיים צבי אלבוים

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר אילן

אלול, תשע"ג

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של

פרופ' זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' מאיר בר-אילן, המחלקה לתלמוד ותורה שבעל-פה ע"ש נפתל-יפה והמחלקה לתולדות ישראל
ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי, אוניברסיטת בר אילן

בפתח הדברים, ועם תום כתיבת חיבור זה, אודה לאלו אשר סייעו בידי במלאכה:

לפרופ' זהר עמר, שהנחה אותי החל בעבודת התואר השני וכלה בעבודה זו, על הכנסתי בשערי המחקר הרב תחומי של זיהוי הצמחים במקורות, על הידע הרב שחלק עמי ועל ההקפדה והחתימה אל השלמות, שלאורן התחנכתי בדרכי המחקרית.

לפרופ' מאיר בר אילן, שהנחה אותי בעבודה זו, על הרחבת האופקים בתחומי חקר הפרשנות וההיסטוריה של המרכזים היהודיים בימי הביניים ובתחומים נוספים, על הערות מחכימות וחשובות תוך כדי הכתיבה ועל העידוד והדחיפה בראשית דרכי בעולם המחקר.

למומחים נוספים בהם נעזרתי במהלך המחקר, כל אחד בתחומו הוא, אשר המשותף להם הוא טוב הלב והנכונות לסייע תוך הקדשת זמן רב, אף ללא היכרות מוקדמת עימם: לפרופ' שאול שקד על עזרתו הייחודית בתחום הספרות הפרסית היהודית; לפרופ' יהושע בלאו על הסיוע ברכישת הכלים לחיפוש המילוניים בערבית קלאסית וערבית יהודית; לפרופ' דוד טלשיר על ההכוונה במילונאות הסורית, על הפגישות הרבות ועל קריאת החומרים, העידוד וההתעניינות הכנה; לפרופ' נאסר בסל על הקדשת הזמן בסקירת הביבליוגרפיה הערבית הרלוונטית לזיהוי שמות צמחים; לפרופ' מיכאל ריז'יק על הסיוע וההסברים בעניין הדיאלקטים האיטלקיים המקומיים בימי הביניים ועל ההכוונה הביבליוגרפית בתחום זה; לד"ר גבריאל בירנבאום על הסקירה וההפניה למקורות המחקריים בעניין אבות כתבי היד של המשנה (שסייעו בידי רבות גם בכתיבת המאמר על אחד מכתבי היד הנדונים בעבודה זו); לד"ר שי היימנס על הידע הביבליוגרפי, ההתייעצות ההדדית, והסיוע בקריאת מקורות בגרמנית; לד"ר ירון סרי על הביבליוגרפיה של הספרות הערבית הבוטנית מימי הביניים ועל הסיוע בעניין מאגרי המידע הדיגיטליים בתחום זה.

לד"ר יחיאל קארה אשר ערך לשונית את התקציר העברי במומחיות גדולה; לשרה דניאל אשר תרגמה את התקציר לאנגלית תוך סבלנות והקדשת זמן להקפדה על מינוח מדויק.

לבני משפחתי אשר תמכו ועודדו לאורך הדרך: לאמי היקרה, שלנתינתה ודאגתה אין גבול; לאחי, בנימין (בעל תואר דוקטור מן המחלקה לתלמוד ומומחה באופן כללי), שאין תחליף לעצותיו; לאחותי, אסתי, על איתור המקורות ועל ההתעניינות המתמדת; לחמי וחמותי, דוד ומרים פפר, על הסיוע בתרגום התקציר לאנגלית ועל האכפתיות בכלל.

ועל כולם לאשתי האהובה, לאה, על שותפות האמת לאורך הדרך, על התמיכה והעידוד בזמנים קשים מחקרית ועל מאמציה הרבים בהם עלתה כתיבת עבודה זו, ולילדי המתוקים, רעיה, ישראל, ידידיה, רננה, עטרת ואבישי, שנוטלים כוחות ונותנים כוחות. "וְקוֹנֵי הַיְחָלִיפוּ כ' ח'".

יהא הכתוב בחיבור זה נר זיכרון לאבי מורי, ישראל יעקב אלבוים ז"ל, שלא זכיתי שילווח אותי בדרכי בשלוש-עשרה השנים האחרונות.

מוֹדָה אֲנִי לְפָנֶיךָ, ה' אֱלֹהֵי נְאֻלֹּהֵי אָבוֹתַי, עַל נְסִיךְ שֶׁבָּכַל יוֹם עִמָּנוּ, וְעַל נְפְלְאוֹתֶיךָ וְטוֹבוֹתֶיךָ שֶׁבָּכַל עֵת.

תוכן העניינים

א-ז	תקציר
1	בפתח הדברים
2	מבואות
2	א. מבוא
3	ב. מטרות המחקר
4	ג. הגדרת הנושא והיקף המחקר
6	ד. סקירת ספרות המחקר
7	ה. הפרשנים והחיבורים
24	ו. מתודולוגיה
35	חשיבת הערכים
36	1. אבוב רואה/אבוב רועה
38	2. אבטיח
38	3. אגסים (אגס)
38	4. אוג
41	5. אורז
44	6. אטדים (אטד)
46	7. איזוב
49	8. איזוביון
52	9. אילום
53	10. אירוס/ארוס
54	11. אלה
56	12. אלון
57	13. אסטס/אסטס
58	14. אספרגוס
60	15. אפונים
60	16. ארז
62	17. ארנים (ארן/אורן)
64	18. אשכרע
67	19. בוטנה
71	20. בוכריה
73	21. בלובסין/בלוסין
75	22. בצלצול
75	23. ברושים (ברוש)
76	24. גופנים/גופנן
79	25. גרגר/גרגיר ; גרגר של אפר
81	26. דוחן
84	27. דלעת יוונית
84	28. דלעת מצרית/מיצרית
84	29. דלעת רמוצה/רמוצא

84.....	דנדנא/דנדנה.....	.30
86.....	הרדופני/רדפני.....	.31
88.....	ורד.....	.32
89.....	זונים.....	.33
89.....	חוזרר.....	.34
89.....	חזרת.....	.35
89.....	חזרת גלים.....	.36
89.....	חילתית.....	.37
91.....	חלביצים.....	.38
94.....	חלגלוגות.....	.39
96.....	חלמית.....	.40
96.....	חלף/חילף.....	.41
99.....	חמם/חמס.....	.42
101.....	חצוב.....	.43
101.....	חרדל.....	.44
102.....	חרדל מצרי.....	.45
102.....	חרוב.....	.46
103.....	חרוב ('פול החרוב').....	.47
103.....	חרחבינה.....	.48
106.....	חריע.....	.49
106.....	טופח.....	.50
106.....	יבלית.....	.51
107.....	יועזר.....	.52
110.....	ירבוזין.....	.53
112.....	יריקת חמור/ירוקת חמור.....	.54
114.....	כוסבר.....	.55
114.....	כוסבר שדה.....	.56
114.....	כוסמת/כוסמין.....	.57
114.....	כופר.....	.58
116.....	כליסים/כלוסים.....	.59
118.....	כמן/כמון.....	.60
119.....	כרוב.....	.61
120.....	כרישי שדה.....	.62
120.....	כרישים.....	.63
120.....	כרכום/קורקום.....	.64
121.....	כרפס של נהרות.....	.65
123.....	כרשינה (כרשינים).....	.66
125.....	לוטם.....	.67
128.....	לוף.....	.68
128.....	לוף שוטה.....	.69
130.....	לעונים.....	.70
130.....	לפסן.....	.71
131.....	לפת.....	.72
131.....	מינתה.....	.73
132.....	מלפפון.....	.74
132.....	מרור.....	.75
134.....	מתוק/מתיק.....	.76
136.....	נפוס.....	.77

136.....	נץ חלב	.78
139.....	נצפה	.79
140.....	סיאה	.80
143.....	סנריות/סגריות	.81
144.....	ספיר	.82
144.....	עדל/אדל	.83
147.....	עדשה (עדשים); עדשים מצריות	.84
147.....	עוזרים (עוזרר)	.85
148.....	עולשי שדה	.86
148.....	עולשים	.87
148.....	עידן/אידן (פתילת האידן)	.88
150.....	עכוביות/עכביות	.89
153.....	עץ שמן	.90
155.....	ערקבנים/עקרבנים	.91
158.....	פואה	.92
159.....	פול	.93
159.....	פול לבן	.94
160.....	פול מצרי	.95
160.....	פורקדן	.96
160.....	פטריות	.97
161.....	פיגם	.98
161.....	פלסלוס	.99
162.....	פלפל	.100
163.....	פקועות	.101
166.....	פרגים	.102
168.....	פרישים	.103
168.....	פרסיות/פרסאות	.104
169.....	פרסקים/אפרסקים	.105
170.....	פתילת המדבר	.106
171.....	צלף	.107
172.....	צמר גפן/גפן צמר	.108
173.....	צנון	.109
174.....	צפצפת/צפצפה	.110
175.....	קוצא/קוצה	.111
177.....	קורנית	.112
180.....	קושט/כושת	.113
182.....	קטב/קטף	.114
184.....	קידה לבנה	.115
184.....	קינרס	.116
184.....	קיסוס	.117
185.....	קיק	.118
188.....	קישות/קישואים	.119
188.....	קנבס	.120
188.....	קפלוטות	.121
191.....	קצח	.122
192.....	קרבס	.123
192.....	קרוסטמילין	.124
193.....	קרקס/קלקס	.125

194.....	ראשי בשמים	126
196.....	רגלה/רגילה	127
197.....	רימין	128
197.....	רכפא/רכפה	129
200.....	רכפא/רכפה (בצל של רכפה)	130
201.....	שבת	131
202.....	שוה (בנות שוה)	132
204.....	שומנית	133
205.....	שושנת המלך	134
205.....	שזיפים	135
205.....	שחלים	136
206.....	שיבולת שועל/שבולת שועל	137
206.....	שיפון	138
206.....	שיקמה/שקמה	139
207.....	שיתים	140
208.....	שמרקעין	141
209.....	שמשמים/שומשמין	142
210.....	שעועית	143
211.....	שקדים (שקד)	144
211.....	תורמוס	145
211.....	תותים	146
212.....	תייה/תיאה	147
214.....	תלתן	148
214.....	תמכה	149
217.....	תפוח	150
217.....	תרדים	151
217.....	תרובתור	152

218 פרקי המסקנות

218 א. חיבורים ופרשנים

218	1. התלמוד הירושלמי והבבלי:	1
219	2. פירושי מילים למשנה מתקופת הגאונים:	2
225	3. גלוסר עברי-יווני מן הגניזה – אוסף אנטונין סט. פטרבורג:	3
226	4. פירוש למשנה המיוחס לרב נתן אב הישיבה:	4
229	5. ספר הערוך לר' נתן בן יחיאל מרומי:	5
231	6. פירוש רש"י לתלמוד הבבלי:	6
233	7. פירוש ר' יצחק בן מלכי-צדק לסדר זרעים:	7
234	8. 'פירוש אחר לאחד החכמים' שבתוך פירוש רנאה"י (רנאה"י פ"א):	8
235	9. פירוש רמב"ם למשנה:	9
238	10. פירוש ר' שמשון משנץ לסדרי זרעים וטהרות:	10
239	11. אלמרשד אלאכאפי ('המדריך המספיק') – מילונו של תנחום הירושלמי:	11
240	12. ספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי הפרחי:	12
243	13. 'ספר המליצה' לשלמה בן שמואל מגוראנג':	13

14	פירוש ר' עובדיה מברטנורה למשנה:	244
15	אלג'אמע ('המאסף') לר' דוד בן ישע:	245
16	'מוסף הערוך' לר' בנימין מוספיא ו'כתר כהונה' לר' דוד די-לארה:	246
17	'מכלל המשנה' – פירוש מילים למשנה – שלמה אבאבא בן נוריאל:	248
18	מילון תימני למילים קשות – מהד' י' טובי:	249
19	פירוש 'תפארת ישראל' למשנה – ר' ישראל ליפשיץ:	250
252	ב. מפת פרשנות הריאליה על פני הזמן והמרחב	
20	חיבורים מרכזיים:	253
21	'בתי מדרש' של זיהוי:	253
22	מרכז ופריפריה בפרשנות:	254
23	פירוש רמב"ם והתקבלותו כנקודת ציון מרכזית בפרשנות הריאליה:	255
257	ג. תופעות	
24	הלשון:	257
25	פיטוגיאוגרפיה:	259
26	סוגות ספרותיות, סגנונות פרשנות ותפיסות למדניות:	261
27	נוסח וגרסה:	264
265	ביבליוגרפיה	
I-XI	תקציר באנגלית	

במשנה נזכרים צמחים רבים בשמותיהם. עקב היעדר מסורת חקלאית פעילה ורציפה ואי-שימוש בלשון העברית בחיי היומיום, היה קיים לאורך הדורות חוסר ידיעה, או למצער ספק, ברבים משמות הצמחים. שמותיהם של רבים מן הצמחים הנזכרים במשנה לא היו מוכרים כבר בתקופת התלמוד, וביתר שאת בתקופות מאוחרות יותר. דבר זה הביא את פרשני המשנה לדורותיהם להציע זיהויים לשמות הצמחים הנזכרים בה.

חוקרים עסקו בזיהוי הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים קדומים, ובכלל זה הצמחים הנזכרים במשנה. עיקר מחקרם של אלו התבסס על ניתוח המקורות והקשרם מן ההיבטים הבוטני-מורפולוגי, הגיאובוטני, החקלאי וההיסטורי, וגם מן ההיבטים הלשוניים: הפילולוגי והאטימולוגי. במחקרים אלו הוזכרו לעתים זיהויים של פרשנים, אך על פי רוב תפסו שם מקום שולי.

מן החוקרים המעטים שראו צורך לעסוק בזיהוי הפרשנים, צמצמו אחדים את מחקרם לדיון בשאלת זיהוי הצמחים בפירושו של חכם מסוים. אחרים התמקדו במסורות הזיהוי של צמח מסוים או של קבוצת צמחים ייחודית, כגון סממני הקטורת. מכל מקום, לא נעשתה עד כה עבודה מקיפה הבוחנת שיטתית את זיהוי הפרשנים ומעלה מסקנות כוללות בעניין זה.

המחקר – מטרתו ושיטות

למחקר שתי מטרות עיקריות:

א. סקירת הזיהויים ומסורות הזיהוי של כל צמח בניסיון להתחקות אחר דרכי היווצרות הזיהוי והעברת המסורת בו. הדיון בצמחים ערוך בערכים בסדר אלפביתי של שמות הצמחים. בכל ערך מובאים דברי הפרשנים שעסקו בזיהוי הצמח, מפוענחים השמות שהובאו על ידם בלשונותיהם, מושווים הזיהויים אלו לאלו בניסיון להסיק על הצטרפותם לכלל מסורות, נידונים הגורמים האפשריים להיווצרות הזיהויים והמסורות, ונפרשת מפת הזיהויים והמסורות של הצמח באמצעות תרשימים. כך נוצר מעין לקסיקון ('חטיבת הערכים'), העשוי לסייע לכל דורש להכיר את זיהוייו של כל צמח בפרשנות, ומונח היסוד הראוי לחקר הפרשנות בכלל המחקר העכשווי של זיהוי הצמחים הנזכרים במקורות.

ב. הסקת 'מסקנות רוחב' באמצעות ליקוט פרטי המידע הרבים מתוך הערכים, מיונם ובחינתם. המסקנות הללו, המובאות בחלקה השני של העבודה ('פרקי המסקנות'), משתייכות לכמה מישורים. המישור הראשון עוסק בפרשנים, בעולמם ובהקשר הלשוני, התרבותי, הגיאוגרפי וההיסטורי של פעולתם. המסקנות במישור זה נוגעות לאפיון דרכו של כל פרשן בעיסוק בראליה, בירור מקורותיו והשפעת גורמים שונים על זיהוייו. המישור השני עוסק במפת הפרשנות הכוללת במרחב ובזמן. המסקנות בדבר דרכו של כל פרשן נבחנות כמקשה אחת בניסיון לתאר את מכלול הקשרים בין הפירושים במבט כולל והתחקות אחר השתלשלות פרשנות הראליה במקורות הז"ל. במסגרת המחקר, נעשה ניסיון לעמוד על קיומם של 'בתי מדרש' (אסכולות) בזיהוי הצמחים, לאפיין זרם מרכזי ומוקדי 'פריפריה פרשנית' (כפי

שיוגדר בהמשך), לאתר את הפרשנים המרכזיים, שהשפיעו במיוחד על פרשנים אחרים, ולאחר מגמות פרשניות בזמן ובמרחב הנידונים. המישור השלישי עוסק בתופעות העולות ממכלול הזיהויים שבמחקר זה. במסגרת זו נאספות, מנותחות ונידונות תופעות בולטות העולות מזיהויי הפרשנים, ומסווגות לתחומים המשפיעים על זיהוי הראליה: הלשון, הגיאוגרפיה והאקלים, התפיסות הפרשניות, הנוסח והגרסה. כך ניתן להכיר את מכלול הגורמים המשפיעים על הפרשן, במודע ושלא במודע, בבואו לזהות את הצמחים הנזכרים במשנה.

הפרשנים והחיבורים

המחקר מקיף כ-25 חיבורים פרשניים למן התלמודים וכתבי הגאונים והראשונים ועד למאה התשע-עשרה. להלן רשימת החיבורים הבאים בסדר הדורות (בסוגריים באים הקיצורים המשמשים בעבודה זו):

התלמוד הירושלמי ♦ התלמוד הבבלי ♦ קטעי גניזה של פירוש מילות סדר זרעים לרב סעדיה גאון (רס"ג) ♦ קטע גניזה מתשובת רב שרירא גאון ובה פירוש מילים בסדר זרעים ובסדר טהרות (רש"ג) ♦ פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג) ♦ קטעי גניזה ובהם שני פירושי מילים בסדר זרעים (זרעים גניזה א; זרעים גניזה ב) ♦ קטע גניזה ובו פירוש ביונית למילים בסדר זרעים (כת"י אנטונין) ♦ פירוש המשנה לרב נתן אב הישיבה בארץ ישראל, בו באים בחלק מן המסכתות שני פירושים זה לצד זה (רנאה"י; רנאה"י פ"א) ♦ ספר 'הערוך' לר' נתן ב"ר יחיאל מרומי (ערוך) ♦ פירוש רש"י לתלמוד (רש"י) ♦ פירוש ר' יצחק מן מלכיצדק מסימפונטו לסדר זרעים (ריבמ"ץ) ♦ פירוש המשנה לרמב"ם (רמב"ם) ♦ פירוש ר"ש משנץ לסדר זרעים ולסדר טהרות (ר"ש) ♦ 'אלמרשד אלכאפי', מילונו של תנחום בן יוסף הירושלמי (תנה"י) ♦ ספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי הפרחי (כפו"פ) ♦ 'ספר המליצה', מילון עברי פרסי, לשלמה בן שמואל מגורנג' (המליצה) ♦ פירוש המשנה לר' עובדיה מברטנורא (רע"ב) ♦ 'אלג'אמע', מילון תימני המיוחס לר' דוד בן ישע (אלג'אמע) ♦ 'מוסף הערוך' על ספר הערוך לר' בנימין מוספיא (מוה"ע) ♦ 'כתר כהונה', מילון העוסק במילים קשות מן הספרות התלמודית, לר' דוד די לארה (כתכ"ה) ♦ 'מכלל המשנה', פירוש מילות המשנה בפרסית, לשלמה אבאבא בן נוריאל (מכה"מ) ♦ מילון תימני למילים קשות בכתב יד מן המאה השמונה-עשרה (מילון מהדורת טובי) ♦ פירוש 'תפארת ישראל' לר' ישראל ליפשיץ (תפא"י).

נוסף על החיבורים הללו, יידונו גם זיהויים יחידים המזדמנים בחיבורים אחרים.

מסקנות המחקר

להלן בקצרה עיקרי המסקנות הנוגעות לאפיון הפרשנים כמזהים שמות צמחים, לקשרים בין פרשנים, למפת הפרשנות בזמן ובמרחב, ולתופעות כלליות הנוגעות לפרשנות הראליה. המסקנות הללו שייכות לחלקו השני של המחקר, 'פרקי המסקנות', ואילו חלקו הראשון של המחקר, 'חטיבת הערכים', מורכב מפרטים שקצר המצע מלהציגם במסגרת התקציר. בהתייחסות לתופעות הכלליות, מובאים במידת הצורך בסוגריים מספרי ערכים המדגימים את התופעה הנידונה.

אפיון פרשנים וקשרים בין פרשנים

א. התלמודים. מן הזיהויים הבאים בתלמודים, עולה בבירור שרבים משמות הצמחים הנזכרים במשנה כבר לא היו מוכרים בתקופת התלמוד, ואפילו בארץ ישראל. עוד נראה שיש להבחין בתקופה זו בשתי מסורות זיהוי נבדלות: ארץ ישראלית ובבלית. אין לשלול מעבר של זיהויים ממסורת אחת לחברתה.

ב. פירושי הגאונים (רס"ג, רש"ג, פיה"ג, זרעים גניזה א וזרעים גניזה ב). לא ניתן למצוא מאפיינים שיש בהם כדי להעיד על פירוש מפירושי הגאונים כמשקף מסורת ארץ ישראלית או מסורת בבליית הנמשכת מאות שנים, למן חתימת התלמודים ועד המאות העשירית והאחת-עשרה. אמנם אין למצוא שני פירושים או יותר המשקפים בבירור מסורת זיהוי אחת, אך ניתן להבחין בקרבה בין הפירושים עצמם או בהבדל ביניהם. כך למשל ניתן להבחין בהבדלים גדולים בתוך מסורות הזיהוי הבבליות, בין רס"ג מצד אחד לבין רש"ג ופיה"ג מצד שני, ואפשר שניתן לתלות את ההבדלים הללו במחלוקת בין שתי הישיבות הגדולות, סורא ופומבדיתא, או במסורות זיהוי שחידש רס"ג או שהביא עמו לבבל, זאת בהשוואה לשני הפירושים מאזור סוריה-ארץ ישראל, שההבדלים ביניהם מעטים יותר.

ג. רנאה"י. הפירוש המיוחס לרב נתן אב הישיבה נטוע מצד אחד במקורות שקדמו לו, בעיקר בתלמוד הבבלי ופירוש רס"ג, ונזכרים בו בפירוש הערוך ורי"ף, ומצד שני יש בו זיהויים ייחודיים, רובם ככולם כנראה פרי עריכה מאוחרת בתימן.

ד. רנאה"י פ"א. פירוש זה, שנתחבר בתימן, הושפע כנראה מפירוש רב נתן אב הישיבה שנערך בתימן, ומופיע עמו יחד בכתבי היד כפירוש מקביל. קשה לזהות בו זיקה לפירושים אחרים. זיהויים ייחודיים רבים מובאים בו, ובהם צמחים האופייניים לתימן. כן מובאים בו שמות רבים בערבית תימנית.

ה. הערוך. ר' נתן בן יחיאל מרומי אוסף ומעבד בחיבורו מגוון מקורות מכמה תקופות ואזורים ומזהה בעזרתם את שמות הצמחים בכלל ערכי מילונו. ר' נתן מביא מדברי שני התלמודים, בשילוב מסורות מקומיות, מסורות של גאונים מן המרחב המוסלמי ומסורות צפון אירופיות. לעתים קרובות הוא מביא דעות אחדות זו לצד זו. בכמה מקרים הוא מחבר מסורות באופן הרמוניסטי (לעתים שגוי). בערכי מילון הערוך משתקף מגוון הספרים שהיו בספרייתו, ובראשם פירוש הגאונים לסדר טהרות. התקבלותו של מילון הערוך בקהילות ישראל ותפוצתו הרבה מהוות נדבך חשוב בהעברת המסורות הנזכרות בו בדורות שלאחריו.

ו. רש"י. נראים הדברים שזיהויים רבים הבאים ברש"י יסודם במסורת זיהוי מקומית באשכנז, המאופיינת בהרבה זיהויים ייחודיים, שחלק ממנה מצוי גם בזיהויי רבנו גרשום, לצד מסורות של גאונים. כמו כן יש דמיון רב בין זיהויי רש"י לבין זיהויי בעל הערוך, וניתן לתלות דמיון זה במקורות המשותפים לשניהם.

ז. ריבמ"ץ. מקורותיו העיקריים של ר' יצחק בן מלכיצדק הם שני התלמודים והערוך. ריבמ"ץ מאמץ מן הערוך מגוון של מסורות זיהוי של צמחים. כמו כן הוא מכיר מסורות זיהוי אשכנזיות במישרין, וניתן להניח שהכיר גם מסורות זיהוי מן המרחב המוסלמי, גם אם לא עמדו לפניו פירושי הגאונים

כחיבורים של ממש. כמה מן הזיהויים בפירושו משקפים ככל נראה מסורות מקומיות שקיבל מרבתינו, מפני שאינם מוכרים לנו ממקורות אחרים.

ה. רמב"ם. את שיטת הזיהוי שנוקט הרמב"ם, ניתן לכנות 'מסירה ביקורתית'. כמעט כל הזיהויים הבאים בפירושו רמב"ם למשנה מצויים במקורות שקדמו לו, בדרך כלל באחד או יותר מפירושי הגאונים. לא ניתן להבחין בהעדפה עקבית של אחד מן המקורות, ונראה שרמב"ם בוחן כל זיהוי לגופו. במקרים מעטים, כשהמסורות שעמדו לפניו לא הניחו את דעתו, הוא מזהה את הצמחים על פי הבנתו וידיעותיו. לעתים הוא אף מודה במפורש שלא עלה בידו לזהות את הצמח בוודאות, אף על פי שעמד לפניו זיהוי של פרשן שקדם לו.

ט. ר"ש. עם מקורותיו של ר' שמשון משנץ בזיהוי צמחים, נמנים התלמודים והערוך ופירושי רש"י וריב"ם. יחד עם זאת, נדמה שבניגוד לשאר הפרשנים, הוא אינו מנסה לזהות את הצמחים ולעמוד על הראליה המובאת במשנה, מפני שהוא מייחס חשיבות רבה יותר לתכונות הצמחים המשתקפות במשנה מאשר לזיהויים הממשי. כמו כן, הוא מייחס חשיבות רבה לתלמודים כטקסטים קאנוניים, שניתן לעסוק בהם גם אם הצמחים הנזכרים בהם אינם מובנים לו, וכמובן גם לא לקהל הלומדים בתלמודים.

י. תנה"י. תנחום הירושלמי מביא במילונו זיהוי צמחים רבים המובאים אצל קודמיו אחר סינון ועיבוד. כמו כן, בניגוד למילונים אחרים, כגון הערוך, הוא אינו נזקק לכל מה שעמד לפניו, ובדרך כלל מסתפק בזיהוי אחד. וגם כשהוא מביא יותר מאפשרות זיהוי אחת, הוא משתדל להכריע לטובת אחת מהן. רוב הזיהויים במילונו של תנחום מיוסדים על הזיהויים שבחיבורי רמב"ם, אך לעתים קרובות הוא מוסיף הערות והבהרות לזיהויים הללו, וניכר שבחן היטב את מסורות הזיהוי שעמדו לפניו לפני שהכריע בדבר. לצד הרמב"ם, הוא מסתייע בזיהויים שבערוך, ומזכיר במפורש את רב שרירא גאון, את ר' יונה אבן ג'נאח ואת הרי"ף. אפשר שעמדו לפניו גם פירושי רס"ג ורנאה"י.

יא. כפו"פ. ר' אשתורי הפרחי, שכתב את ספרו בהיותו בארץ ישראל, הולך בדרך כלל בעקבות רמב"ם בתרגום אלהריזי. ואף הוא, כתנחום הירושלמי, בדק את הזיהויים בחיבורי רמב"ם לפני שאימץ אותם. במקרים מעטים הוא מעדיף זיהוי אחר או מביא אותו לצד הזיהוי שברמב"ם, ונראה שהזיהויים שהוא מביא נעשים מתוך הכרת הצמחים בסביבה הארץ ישראלית שחי בה. במקום אחד הוא מביא לצד הפירוש שלו קטע מפירוש מילים שהוא מעיד שמצא אותו בארץ ישראל, שהוא למעשה העתקה מעובדת של פירוש רש"ג, ונראה שעורכו של החיבור חי גם הוא בארץ ישראל.

יב. המליצה. ב'ספר המליצה', שנכתב במרחב דובר פרסית במאה הארבע-עשרה, משולבים זיהויים המוכרים לנו מחיבורים אחרים לצד זיהויים ייחודיים רבים. לפנינו מקרה מובהק של חיבור פרשני שנוצר באזור המנותק יחסית מן המרכזים היהודיים הגדולים ואינו שותף מלא לעולמם הלמדני, וניתן למצוא בו מסורות מקומיות הנבדלות לעתים מן 'הזרם המרכזי' בפרשנות המוכרת לנו מאותה תקופה.

יג. רע"ב. ר' עובדיה מברטנורא מביא בפירושו את הזיהויים שנעשו על ידי שלושת הפרשנים שקדמו לו, הערוך ורש"י והרמב"ם. לעתים רע"ב מצרף בטעות מסורות אחדות, ויש להניח שלא הכיר יפה את השמות הערביים, מפני שלעתים הוא משבש אותם. על כל פנים, נראה שאין לפנינו זיהוי שיטתי

של הצמחים הנזכרים במשנה, אלא מסירה לא עקבית של הזיהויים הבאים בחיבורים שעמדו לפניו. כמו כן, אף על פי שחי תקופה לא מבוטלת בארץ ישראל, אין הדבר משתקף בזיהויי הצמחים בפירושו. **יד. אלג'אמע.** במילון זה, שנכתב בתימן במאה החמש-עשרה או במאה השש-עשרה, באים בדרך כלל הזיהויים שבפירושו רמב"ם למשנה כמות שהם, לעתים בתוספת הסבר, תיאור או שם בערבית התימנית. במקרים אחדים הוא מביא זיהוי של הצמח על פי הערוך או מסורות תימניות מקומיות נוסף על הזיהוי שבפירושו רמב"ם.

טו. מוה"ע וכתכ"ה. ניתן למצוא קווי דמיון רבים הן בביוגרפיות של ר' בנימין מוספיא ור' דוד די-לארה והן בשיטתם הפרשנית, ונראה שלפחות אחד מהם הכיר את ספרו של רעהו, ומסתבר יותר שבעל 'כתר כהונה', שספרו יצא לאור בשנת 1668, הכיר את 'מוסף הערוך', שיצא לאור בשנת 1655. בשני החיבורים כאחד, משתקף סגנון חדש של פרשנות הראליה, שנושאו שואבים השראה ושואלים כלים מן המלומדים הנוצריים בתקופת הרסאנס ואינם נרתעים מחידוש זיהויים על פי חקירתם. יחד עם זאת, הם אינם מפנים עורף לפרשנות המסורתית, שהיא היסוד לפרשנותם. אף ניכר בבירור שבעל מוה"ע נרתע מלפסוק הלכות על סמך זיהויי החדשים.

טז. מכה"מ. בחיבור זה, בדומה ל'ספר המליצה', באים לצד זיהויי הרמב"ם ורע"ב זיהויים יחודיים רבים המבטאים מסורות מקומיות האופייניות לתפוצות המרוחקות מן המרכזים היהודיים הגדולים. זאת ועוד. מהשוואה בין שני החיבורים מן האזור דובר הפרסית, לא ניתן להבחין במסורת זיהוי מקומית משותפת לשניהם, אלא בשתי מסורות נבדלות זו מזו.

יז. מילון מהדורת טובי. נראה כי בפני עורך מילון זה, שזהותו אינה ידועה לנו, עמדו מגוון מקורות, בהם בולטים פירושיהם של רע"ב, רנאה"י ורמב"ם (בסדר הזה), ונראה שגם הערוך או מילונו של תנה"י וכן 'אלג'אמע'. כמו כן יש בו זיהויים ייחודיים המעידים על מסורות תימניות מקומיות, נוסף על המסורות הבאות במילון 'אלג'אמע'.

יח. תפא"י. פירוש 'תפארת ישראל' מיוסד על הפירושים הקנוניים שהתקבלו באירופה, ובהם הערוך ורש"י ורמב"ם, ובראשם רע"ב. הזיהויים הייחודיים, המופיעים לא אחת בחיבור זה, משקפים כפי הנראה הן מסורות מקומיות שהילכו בקהילות אשכנז והן את סגנון פרשנות הריאליה החדשני, המסתמך גם על מחקר אטימולוגי, הסגנון המוכר לנו מן החיבורים 'כתר כהונה' ו'מוסף הערוך' (לעיל סעיף טו).

מפת פרשנות הראליה בזמן ובמרחב

יט. חיבורים מרכזיים. מרכזיותם של חיבורים אחדים בולטת בהשפעתם הרבה על מסורות הזיהוי בחיבורים המאוחרים להם. הבולט שבהם הוא פירושו רמב"ם למשנה. כל החיבורים המאוחרים מושפעים ממסורת הזיהוי שלו, במקצתם כמקור עיקרי או אף כמקור כמעט בלעדי. לצד פירושו המשנה לרמב"ם, ניכרת גם השפעת פירושו ר"ע מברטנורה, שהתקבל בתפוצות ישראל. כמו כן בולטת השפעתו של ספר 'הערוך' על חיבורים רבים בכל תפוצות ישראל, מאשכנז ועד תימן. פחות מהם השפיע פירושו רש"י, והשפעתו על מסורות הזיהוי משתקפת בעיקר בחיבורים שהתחברו באירופה.

כ. 'בתי מדרש של זיהוי'. לחיבורי צפון אירופה, מסורות זיהוי קדומות יחסית, כנראה עוד מימי רבנו גרשום. מסורות אלו מצויות ברש"י ואף ב'תפארת ישראל' שנכתב במאה התשע-עשרה. קבוצה אחרת הם החיבורים המושפעים מפירוש רמב"ם למשנה, ובהם תנה"י וראה"פ ואלג'אמע, המשקפים במובהק את הזיהויים של רמב"ם. בולטים בהם בעיקר חיבורים מאזור ארץ ישראל ותימן. את 'פירושי הגאונים' (ונספח אליהם פירוש רנאה"י) מייחדים דווקא סגנון הפירוש והסמיכות בזמן ובמרחב, ולא דווקא הזיהויים המשותפים. להפך, לעתים קרובות משתקפת בהם מחלוקת ביניהם לבין עצמם. קבוצה זו היא המקור הכמעט בלעדי לפירוש הרמב"ם, המקור החשוב לזיהוי הערוך (בעיקר פיה"ג), ובמידה פחותה המקור גם לזיהויים שבחיבורים אחרים ('ספר המליצה', תנה"י, כפו"פ ועוד).

כא. **מרכז ופריפריה בפרשנות.** דומה שניתן לתחם את המרכז והפריפריה בפרשנות הראליה באמצעות שני קריטריונים: הבאת 'זיהויים נפוצים' מול 'מסורות מקומיות' ורמת השפעתם על חיבורים אחרים. על פי קריטריונים אלו, דומה שהמרכז הפרשני נמצא במרחב בין עיראק ואיטליה, כשמרכזו בארץ ישראל ומצרים. כפריפריה מבחינת הפרשנות ניתן לקבוע שתיים מתפוצות ישראל, פרס ותימן. את צפון אירופה, נראה לנו להגדיר כאזור משני המהווה משקל נגד למרכז הפרשני ומקיים עמו קשרים הדדיים מורכבים.

תופעות רוחב בזיהוי הצמחים:

כב. הלשון:

המחקר מעלה תופעות רבות הקשורות להיבט הלשוני.

ידיעת הלשון. ביסוד סוגיית זיהוי הראליה עומדת סוגיית ידיעת השפות, והיא ממלאת תפקיד מרכזי בהתקבלות המסורות ובהעברתן מדור לדור.

ציטוט שמות: מאידך, נפוצה גם תופעה של ציטוט שמות צמחים אף שהפרשן אינו בקי בשפה וסביר שלא הכיר את הוראת השם.

האחזה שגויה של זיהויים. לעתים הפרשן דן בשני זיהויים (בשפות שונות) כאילו שניהם שמותיו של אותו הצמח (כגון: 112,85,52,33).

שיתוף השם. מסורת שגויה נוצרת בעקבות שיתוף השם בין שני צמחים שונים (ולעיתים רחוקים מאוד בצורתם ושימושיהם). הדבר הבולט בעיקר במעבר בין פרשנים הדוברים ערבית בניבים שונים (כגון: 13, 134,129,82).

שיבוש השם. לעתים השתבשו השמות והוחלפו זה בזה שמות הנכתבים או נשמעים באופן דומה (כגון: 47,18,10).

קרבה אטימולוגית. במקרים רבים, יסוד הזיהוי בקרבה אטימולוגית (אמתית או מדומה) של הזיהוי לשם הנזכר במשנה לשמות צמחים בארמית, בערבית, ביוונית ועוד (כגון: 129,112,58,25).

תרגום מילולי. אם שם הצמח במשנה נראה כזור ממושג בעל משמעות מילולית, יש פרשנים המזהים אותו עם צמח שיש לו משמעות דומה בלשונם (כגון: 91,51,38,1).

כג. פיטוגיאוגרפיה:

היעלמות זיהויים. זיהויים קונצנזואליים קדומים 'נעלמים' באזורים מרוחקים שהצמחים אינם נפוצים בהם, בעיקר בתימן ובצפון אירופה (כגון: 143,14,59,18).

זיהויים על פי הפלורה המקומית. בדומה לתופעה הקודמת, מזוהים באזורים מרוחקים צמחים הנזכרים במשנה עם צמחים האופייניים למקום מושבו של הפרשן, גם אם אינם מתאימים לריאליה המשנאית הארץ ישראלית (כגון: 117,99,37,4).

מעטק זיהויים בין צמחים קרובים. לעתים חל מעטק במסירת זיהוי קדום בין צמחים קרובים שיש להם שם משותף, האופייניים לאזורים פיטוגיאוגרפיים שונים (כגון: 60,26,7).

מגוון הגידולים החקלאיים במרחב ובזמן: לעתים יש זיהויים של צמחים הנזכרים במשנה עם צמחים שהובאו בתקופה מאוחרת לאזורו של הפרשן, שלא היו מוכרים בו בתקופה שהפרשן עוסק בה (כגון: 70, 132,89).

כד. סגנונות פרשנות ותפיסות למדניות (בסוגריים מובאים חיבורים בהם בולטים המאפיינים הנזכרים):
איסוף לעומת הכרעה. יש מן הפרשנים העוסקים בעיקר באיסוף המסורות והעמדתן לפני הקורא (הערוך, רע"ב), ויש פרשנים שדרכם לזהות את הצמחים מבלי לציין דעות אחרות (רש"י, רמב"ם).
אוריינטציה הלכתית מול למדנות תיאורטית. בכלל פירושי המשנה הסדורים, ניתן להבחין בין חיבורים הבאים לפרש את המשנה הלכה למעשה (התלמודים, כפ"פ) ובין חיבורים הבאים לסייע בלימוד תיאורטי של המשנה (ר"ש, רע"ב). הבחנה זו מתבטאת בין השאר באופיים של זיהויי הצמחים על ידי הפרשנים.
פרשנות ממוקדת ומומחיות. יש פרשנים המתמקדים בזיהוי הצמחים ורואים בו אחת מן המטרות המרכזיות של חיבורם (פירושי הגאונים, כפ"פ), ויש פרשנים שדומה כי זיהויי הצמחים תופסים מקום שולי יותר בחיבוריהם (מילונים, פירושים מקיפים). כמו כן, יש מן הפרשנים שמומחיותם בתחום הבוטני משתקפת בזיהוייהם (רמב"ם, מוה"ע), ויש פרשנים שניכר מפירושיהם שדיעותיהם בתחום זה מוגבלות (ר"ש, רע"ב).
מסורת מול חדשנות. המונח 'מסורת' נטוע היטב בעולם זיהויי הצמחים (ובכותרת מחקר זה). ואכן, מסירת הזיהויים בחיבורים קודמים היא מן הפעולות הפרשניות הנפוצות. כנגד מסירה זו, ניתן להבחין בחידוש זיהויים על פי חקירה, דבר המשקף תפיסה פרשנית חדשנית (מוה"ע, כתכ"ה, תפא"י).

כה. נוסח וגרסה:

במקומות אחדים ניכרת השפעת נוסח המשנה שעמד לפני הפרשנים על זיהוייהם ועל התייחסותם למסורות הזיהוי של פרשנים שקדמו להם (כגון: 54,21,8). ראוי לציין שההשפעות בתחום זה הן מזעריות. בכל אופן, אין מדובר בהשפעה כללית על פרשנים מסוימים, ולא ניתן לאפיין אותה בביטוי.

בפתח הדברים

מחקר זה הינו המשך, הרחבה והעמקה של העבודה שהוגשה לשם קבלת תואר שני במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן, ושנשאה את הכותרת "מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים".¹ במחקר זה גדלה רשימת הערכים (שעמדה על 66 צמחי מסכת כלאים) ל-152 ערכי צמחים הנזכרים בכל ששת סדרי המשנה; הורחב קורפוס חיבורי הפרשנות – הן במימד הזמן (נוספו כמה חיבורים מן המאות 17-19) והן מן ההיבט הגיאוגרפי (חיבורים מפרס, חיבורים נוספים מתימן ומאירופה), והוא כולל גם כמה חיבורים מתוך כתבי יד, ובהם קטעי גניזה, שטרם ראו אור בדפוס; הורחבה גם רשימת ספרות העזר לזיהוי שמות הצמחים בשפות השונות, ובתוך כך הועמקה חקירת שמות אלו; שוכללו העזרים החזותיים הממחישים את תחום השפעתן של המסורות השונות במרחב ובזמן. באופן טבעי הביאו הרחבות והעמקות אלו למסקנות רבות, מגוונות, ומבוססות יותר, אשר מהוות גם פתח למחקרי המשך רבים בנושאים שונים, במיוחד בחקר הפרשנות.

¹ אלבוים, כלאים.

מבואות

א. מבוא

במשנה נזכרים צמחים רבים בשמותיהם. עקב היעדר מסורת חקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה ואי-שימוש בעברית כשפת יום-יום מתקופת המשנה ועד ימינו, היה קיים לאורך הדורות חוסר ידיעה, או למצער ספק, ברבים משמות הצמחים. שמותיהם של רבים מן הצמחים הנזכרים במשנה לא היו מוכרים כבר בתקופת התלמוד, וביתר שאת בתקופת הגאונים, כמה מאות שנים לאחר חתימת המשנה, לא לתלמידי החכמים בבבל ואף לא לתלמידי החכמים בארץ ישראל. לדברי י' פליקס שורשיה של התופעה נטועים כבר בשלהי ימי המשנה:

בסוף תקופת המשנה נשתכחו הרבה משמות הצמחים בעברית, כנראה מכיוון שהפסיקו לגדלם או שכינום בשמות חדשים ארמיים או יווניים. כך מצינו שחכמי הדור לא ידעו מהן 'חלגלוגות' ו'אמתא דבי רבי' זיהתה אותם (ירוש' שביעית רפ"ט; בבלי ר"ה כו ע"ב). אף כאן נראה שבזמנו של רבי יוסי ברבי חייא (המחצית השנייה של המאה השלישית) לא היתה מסורת בטוחה בנוגע לשמות הצמחים שבמשנתנו ונזקקו למילונו של רבי הלל בר' וולס (שהיה בן דורו של רבי) שבו הובאו שמות הצמחים בארמית (מהם שמקורם ביוונית).²

אובדנם של רבים מן הזיהויים קשור לתהליך הכללי שעבר על הלשון העברית במאות השנים שחלפו לאחר עריכת המשנה על ידי ר' יהודה הנשיא. בתקופה הרומית-ביזנטית ננטשה העברית, באופן הדרגתי, כשפת היום-יום של היהודים בארץ-ישראל, ואת מקומה תפסה הארמית, כשאת שתיהן מלווה כל העת היוונית בעיקר במגע עם השלטונות ובערים המעורבות.³ לאחר הכיבוש הערבי השתלטה ברבות השנים שפתם של הכובשים, עד אשר העלימה זו כליל את הארמית כשפת יום-יום.⁴ מנגד, התפרשות והתפתחות התפוצות השונות על פני שלוש יבשות תחת ממשלים שונים ובקרב מגוון תרבויות, יצרה מציאות של פער לשוני גדול בין המרכזים היהודיים השונים. את יהודי בבל, שישבו במקומם עוד בימי בית שני, שימשה כשפת יום-יום הארמית הבבלית, את יהודי תחום ביזנטיון – היוונית, וכן שמשו פסיפס של לשונות וניבים בשאר התפוצות – כדוגמת איטליה, צפון אפריקה, ספרד, צרפת ואשכנז – את הקהילות שהלכו ונתהו למן התקופה הרומית-ביזנטית ותוך כדי ימי הביניים. כחלק מתהליך השערוב, הפכה הלשון הערבית על ניביה השונים לשפה המדוברת בכל האזורי הכיבוש הערבי.

² פליקס, **כלאים**, עמ' 33. יש לציין כי בביאורו לכתב היד 'פרק זרעים' מסייג פליקס בעצמו קביעה זו, ולדבריו: בסוף תקופת התלמוד הירושלמי... החקלאות העברית בארץ-ישראל עמדה עדיין על רמה גבוהה בריבוי גדוליה ושמרה על מסורת שמותיהם העבריים (פליקס, **זרעים**, עמ' קצ), ועם זאת ניתן לראות כי גם בכתב יד זה ניתן לראות מעבר בשימוש מן השמות המשנאיים לאלו שנזכרים בתלמוד הירושלמי (שם, עמ' קפח).

³ על הלשונות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית ראה: שטרן, **היסטוריה**, עמ' 220-221; הר, **היסטוריה**, עמ' 194-188. יש לשער כי גם לרדיפות שחווי יהודי א"י בתקופה הביזנטית, שהביאו לדלדול היישוב היהודי ומרכזי התורה, מקום משמעותי בהיעלמות מסורות שונות.

⁴ פראוור, **היסטוריה**, עמ' 8-9.

שוני משמעותי, ולעיתים רב ביותר, בתחום הצומח והחקלאות קיים בין ארץ-ישראל בתקופת המשנה ובין המציאות בתקופתם ומקומם של הפרשנים השונים. היקף החקלאות והמגוון החקלאי בארץ-ישראל הצטמצמו באופן הדרגתי לקראת סוף התקופה הביזנטית וכן בתקופה הערבית הקדומה.⁵ במקביל, עם הכיבוש הערבי, ניתן לראות גידול מסוים במגוון החקלאי באמצעות מינים שהובאו מן המזרח וקנו אחיזה בארץ ישראל ובסביבותיה.⁶ אם כן, אפילו בארץ ישראל עצמה שונה היתה תמונת החקלאות בימי הביניים מזו שבתקופת המשנה. השוני בולט הרבה יותר בתפוצות השונות, בהן שונה הפלורה הטבעית והחקלאית המקומית מזו של ארץ-ישראל, וביתר שאת באזורים מרוחקים, הנמנים על חבלים פיטוגיאוגרפיים שונים, כדרום ערב וצפון אירופה.

גורמים אלו – הלשוניים והחקלאיים-הבוטניים – הם המעוררים ככל הנראה את הצורך כבר אצל המוקדמים שבחכמי התלמוד הירושלמי להציע זיהויים לשמות צמחים, שאך שנים לא רבות קודם לכן היו בשימוש בשפת היום-יום. והם, ודאי, המחוללים מגמה זו בעוצמה הולכת וגוברת אצל פרשנים מאוחרים יותר ורחוקים יותר.

להלן מבוארים שני מונחי יסוד בהם ייעשה שימוש תדיר במחקר המוצע:

א. המונח 'זיהוי' מתייחס לתופעה בה נוקב אחד הפרשנים בשם של צמח בשפה כלשהי כדי לציין את זהותו של שם צמח המופיע במשנה. מקרים בהם לא נוקב פרשן בשם של צמח, אלא מסתפק באפיון כללי שלו, בתיאור תכונותיו או בציון של קרבה או דמיון לצמח אחר, ייקראו להלן 'זיהוי כללי' או 'תיאור'.⁷

ב. המונח 'מסורת' מתייחס לתופעה בה פרשנים שונים מציינים את אותו הזיהוי, ויש יסוד לשער כי זיהויו של המאוחר שבהם בא בעקבות זה של הקודם לו, או שבבסיס שני הזיהויים מקור אחד משותף. אמנם, לעיתים פרשן פלוני מביא דבריו של פרשן אחר בשם אומרם, ובמקרים אלו המסורת גלויה וברורה. אך על פי רוב אין הדבר כך, ואז יש לחקור האם אכן מסורת לפנינו ולהבין את דרכי העברתה של מסורת זו.

ב. מטרת המחקר

למחקר שתי מטרות עיקריות:

האחת – סקירת הזיהויים ומסורות הזיהוי של כל צמח, תוך כדי נסיון להתחקות אחר הגורמים להיווצרות הזיהויים ולהעברת המסורות. הדבר נעשה באמצעות הקדשת ערך, לפי סדר אלפביתי, לכל אחד מן הצמחים הנדונים. בכל ערך מצוטטים דברי הפרשנים שזיהו את הצמח, מפוענחים הזיהויים (אשר על פי

⁵ עמר, גידולי, עמ' 27, 332.

⁶ שם, עמ' 334-336, וראה שם דיון בנושא וכן מקורות נוספים.

⁷ במקרה בו מציין פרשן תיאור מפורט ביותר, המכוון כלפי צמח ספציפי שניתן לזהותו על ידי כך – נדון המקרה לגופו, וייתכן כי גם המקרה שם יוגדר כ'זיהוי' למרות שלא נקב שם בשמו של הצמח.

רוב מובאים בשפתו של הפרשן), מושווים ומצטרפים למסורות, נדונים הגורמים האפשריים להיווצרות הזיהויים והמסורות השונים, ונפרשת חזותית מפת הזיהויים והמסורות של הצמח באמצעות תרשים. באופן זה נוצר מעין לקסיקון (להלן: 'חטיבת הערכים'), המשרת את החפץ להכיר את זיהויי השונים של צמח מסויים בחיבורי הפרשנות. כך גם מונח הבסיס הראוי לחקר הפרשנות בתוך המחקר העכשווי של זיהוי הצמחים שבמקורות.

השניה - הסקת 'מסקנות רוחב' באמצעות ליקוט פרטי המידע הרבים מתוך הערכים, מיונם ובחינתם באמצעות חיתוכים שונים. מסקנות אלו, המובאות בחלקה השני של העבודה ('פרקי המסקנות'), משתייכות לכמה מישורים:

- המישור הראשון עוסק בפרשנים עצמם, בעולמם ובהקשר הלשוני, התרבותי, הגיאוגרפי וההיסטורי בו פעלו. המסקנות במישור זה נוגעות לאפיון דרכו של הפרשן בכל הנוגע לפרשנות הריאליה, למקורותיו של הפרשן ולהשפעת גורמים שונים על זיהוייו.
- המישור השני עוסק במפת הפרשנות הכוללת במרחב ובזמן. המסקנות הפרטניות הנוגעות לכל פרשן ופרשן נטוות לכדי רשת המתארת את מכלול הקשרים שבין הפרשנים ומאפשרת מבט-על על השתלשלות פרשנות הריאליה. המסקנות במישור זה נוגעות, בין השאר, לאיתור 'בתי מדרש' של פרשנות ריאליה, לאפיון זרם מרכזי ומוקדי פריפריה של פרשנות, להגדרת פרשנים מסויימים כמרכזיים ומשפיעים במיוחד ולאיתור תהליכים פרשניים משמעותיים.
- המישור השלישי עוסק בתופעות העולות ממכלול הזיהויים שבעבודה. במסגרת זו נאספות תופעות בולטות העולות מזיהויי הפרשנים השונים, אשר מנותחות ומסווגות לתחומים השונים אשר להם השפעה על זיהויי הריאליה – הלשון, הגיאוגרפיה והאקלים והתפיסות הפרשניות. כך ניתן להכיר את מכלול הגורמים המשפיעים על הפרשן – במודע ושלא במודע – בבואו בשערי תחום זיהוי הצמחים.

ג. הגדרת הנושא והיקף המחקר

הצמחים:

מחקר זה עוסק בצמחים הנזכרים במשנה. המשנה הינה חיבור בעל היקף ברור ונוסח יציב באופן יחסי, והיא זו ששמשה כמקור הכתוב הקדום המוסמך יותר לפסיקת ההלכה, ועל כן היוותה את הבסיס לתלמודים ולספרות התלמודית כולה, ומספר לא קטן של חיבורים פרשניים נכתבו עליה. זאת לעומת אחותה, התוספתא, שהינה בעלת נוסח פחות יציב ומוסכם,⁸ ושהעיסוק בה לאורך הדורות היה פחות, ועל כן פירושים מעטים יחסית נכתבו עליה, כמו גם על מדרשי ההלכה המשלימים את קורפוס הספרות התנאית. מסיבות אלו עוסק מחקר זה דווקא במשנה ובצמחים הנזכרים בה.

⁸ על נוסח התוספתא והשיבושים הרבים ראה הקדמתו של ליברמן לתוספתא במהדורתו: **תוספתא**, א, עמ' ז-ח.

מחקר זה כולל, כאמור, ערכים ל-152 צמחים. החוקרים מציינים ברשימותיהם כ-180 צמחים הנזכרים במשנה.⁹ מספר לא מבוטל מתוכם הינם כאלו שהפרשנים, רובם ככולם, לא טרחו לזהותם, כיוון שהשימוש בהם נפוץ ביותר, תפוצתם הגיאוגרפית נרחבת, ושמותיהם (שמוכרים בדרך כלל היטב גם מן המקרא) עברו במסורת חיה בכל התפוצות. על קבוצה זו נמנים: חיטה, שעורה, גפן, תאנה, רימון, זית, תמר, אגוז, בצל, שום ופשתן. לצמחים אלו לא הוקדש ערך במחקר זה. במשנה מופיעים גם מספר שמות הקשורים בעולם הצומח, אשר אף שיש מי שזוהה אותם כשמות צמחים, נראה שהם מציינים אברי צמח (לולב, זרדים), פריטי שימוש שמוצאם מן הצומח (קנה, גמי¹⁰), שמות קיבוציים או כלליים של צמחים בעלי תכונות משותפות (דשא, חזק, חוחים ודרדרים) וכיוצא באלו,¹¹ או שלכל הפחות רוב גדול של הפרשנים זיהה אותם באופן זה. גם שמות אלו לא נכללו במחקר זה. בסופו של דבר עומדת רשימת הצמחים בהם עוסק המחקר על 152 צמחים – מאבוב-רועה ועד 'תרובתור'.

הפירושים:

קורפוס החיבורים הפרשניים שבהם עוסק המחקר כולל למעלה כ-25 חיבורים מתקופות שונות למן התלמודים וכתבי הגאונים והראשונים ועד למאה התשע-עשרה. עליו נמנים התלמודים, הירושלמי והבבלי, פירושים למשנה או לחלק ממנה וחיבורים מילוניים ללשון חז"ל. הפרישה הגיאוגרפית של החיבורים הינה מפרס במזרח ותימן בדרום, עבור באזור הסהר הפורה (עיראק, סוריה, ארץ-ישראל ומצרים) דרך ביזנטיון ואיטליה ועד לצפון אירופה.

קורפוס זה כולל את פירושי המשנה (גלוסרים ופירושים ארוכים) והמילונים ללשון חז"ל המוכרים לנו עד למאה החמש-עשרה (ובהם קטעי גניזה שחלקם טרם ראה אור) וכן חיבורים מאוחרים יותר – המאוחר שבהם פירוש 'תפארת ישראל' מן המאה התשע-עשרה. מביין החיבורים המאוחרים נבחרו כאלו המזהים שמות צמחים באופן עקבי, ולא מסתפקים בזיהויים כלליים, כפי שנוטים לעשות רוב הפרשנים המאוחרים.¹² וכדבריו (המכלילים) של פליקס: 'פרשנות החזר' בגולה (כמו גם בארץ) לא מצאה עניין בהבנת הריאליה המקראית והתלמודית. בהיתקלם בשם של צמח או בעל חיים הסתפקו בציון: מין ירק, מין עץ....¹³

⁹ הרשימות המובאות בספרי המחקר המקיפים את צמחי המשנה אינן חופפות. החוקרים לא ראו עין בעין את הכללתם של מונחים שונים בתור צמחים, בין השאר בקטגוריות המובאות להלן: ספק-צמחים – ספק-חפצים, שמות כללים וקיבוציים ועוד. (לעף, פלורה; פלדמן, משנה; פליקס, צומח).

¹⁰ עיין פליקס, צומח, עמ' 42.

¹¹ המונח כרתן/כרתי, למשל, משמש במשנה כשם גוון מסויים, אף שמקור שם זה בצמח (במקרה זה הצמח אכן מובא במחקר, אך תחת השם 'כרישה', הנזכר במשנה מספר פעמים כשם צמח).

¹² בין הפירושים המרכזיים שלא נכללו במחקר זה נמנים החיבורים הבאים: פירוש **תוספות יום-טוב** לר' יום-טוב ליפמאן הלר (1654-1579): על פי רוב לא מזהה כלל, או שמוסר זיהוי כללי בלבד; פירוש **מלאכת שלמה** לר' שלמה עדני (1624-1567): מזהה באופן חלקי מאוד, זיהויי הינם כמעט תמיד ציטוטים מפורשים מדברי רש"י, הערוך ורמב"ם; פירוש **כף נחת** לר' יצחק גבאי (המאות השש-עשרה והשבע-עשרה): בדרך כלל זיהויים כלליים; פירוש **קב ונקי** לר' אלישע בן אברהם, רב בהורדנה (המאה השמונה-עשרה): בדרך כלל זיהויים כלליים. בנוסף, רבים הם הפירושים המאוחרים אשר מפרשים עניינים מתוך המשנה אך לא את רצף המשנה, ונדפסו בדרך כלל בסוף מהדורות המשנה. פירושים אלו, רובם ככולם, כלל לא מתייחסים לענייני ריאליה.

¹³ **פליקס, פרי**, עמ' 19. חיבורים מאוחרים נוספים המזהים שמות צמחים ולא נכללו במחקר, מקוצר הזמן והיריעה, הינם **צמח דוד** – מילון עברי-לטיני-איטלקי ללשון חז"ל לר' דוד די פומיס (איטליה, המאה השש-עשרה), ספר **המעריך** – חיבור גלוה לספר הערוך, לר' מנחם די לונזאנו (איטליה-א"), המאות השש-עשרה והשבע-עשרה) המבאר כל מלה שלא נתבארה כלל בספר

נוסף על הרשימה שתפורט להלן, מובאים מפעם לפעם זיהויים מזדמנים הנזכרים בחיבורים אחרים.¹⁴

עולם הפרשנות ועולם המחקר.

אין מטרתו של מחקר זה לעמוד על היחסים שבין הפרשנות המסורתית לבין המחקר המדעי.¹⁵ אמנם, כאשר עוסקים בחקר זיהוי הצמחים במקורות לא ניתן להתעלם מן החומר הרב והחשוב שנכתב על ידי החוקרים, ועל כן בסוף כל אחד מן הערכים נפרשים בקצרה לעיני הקורא גם זיהוי החוקרים, אך זאת רק כהשלמת התמונה לעיני הקורא, ואין בכך ניסיון לעמת ולהשוות זיהויים אלו עם המסורות והזיהויים של הפרשנות המסורתית. השוואה כזו ראויה למחקר משלים, במסגרתו יש לבחון, למעשה, את הזיהוי המסורתי ככלי עזר משמעותי במחקר המדעי המודרני של זיהוי הצמחים במקורות.

ד. סקירת ספרות המחקר¹⁶

חוקרים רבים עסקו בזיהוי הצמחים הנזכרים במקרא ובספרות חז"ל. חלוץ החוקרים המודרניים בתחום זה בארץ ישראל הינו גוסטב דלמן (Dalman), שבעבודתו המקיפה Arbeit und Sitte in Palastina, עסק גם בזיהוי צמחים.¹⁷ המקיף מבין החיבורים הוא ספרו של עמנואל לעף (Löw)¹⁸ Die Flora der Juden,¹⁹ אשר עוסק בכלל הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים, למן התנ"ך ועד לספרות ימי הביניים, ונחשב למקיף ולבסיסי בתחום זה.²⁰ כן יש למנות את כתיבהם של בני הזוג הרולד ואלמה מולדנקה (Moldenke)²¹ ושל נייג'ל הפר (Hepper),²² שעוסקים בזיהוי צמחי התנ"ך. על החוקרים הארץ-ישראלים המרכזיים של הצמחים הנזכרים במקורות נמנים ברוך צ'ז'יק, אפרים וחנה הראובני,²³ אוריה פלדמן,²⁴ מיכאל זהרי,²⁵ יהודה פליקס,²⁶ מרדכי כסלו (ויכסלפיש)²⁷ וזהר עמר.²⁸

הערוד, או שלא נתבארה שם כל צרכה, (ספר המעריך, עמ' 1-2 – הקדמת המחבר. על דרכו בזיהוי הצמחים ראה: שמש, מונחים). ערוך הקצור – מילון למחבר עלום (בחלק מן הדפוסים נקרא 'ערוך הקצר'). מעיון בזיהויי חיבורים אלו עולה כי ככלל לא מובאים בהם זיהויים ייחודיים. דרכם בזיהוי הינה הדרך הסלולה של רמב"ם ורע"ב. כן לא נכללו במחקר תרגומים שונים של המשנה ליידיש וללטינית מן העת החדשה.

¹⁴ תשובות גאונים שהודפסו בקבצים שונים; חיבורים הלכתיים כגון: הלכות רב אלפס (רי"ף), אור זרוע, הלכות קטנות לרא"ש, כלבו, ספר מהרי"ל, וכן חיבורים נוספים.

¹⁵ סקירה של ספרות מחקר הצמחים במקורות בסעיפים שלהלן.

¹⁶ לסקירה רחבה של מחקר זיהוי הצמחים שבמקורות ימי הביניים ובדורות האחרונים עיין גם: פליקס, פרי, עמ' 19-21.

¹⁷ דלמן, עבודה.

¹⁸ פעל בעיר סגד שבהונגריה, שם שימש כרבה של הקהילה הניאולוגית. עמד, בין השאר, בקשר מכתבים פורה עם האגרונום וחוקר צמחי הארץ, אהרון אהרונסון.

¹⁹ לעף, פלורה.

²⁰ כמו כן חיבר לעף ספר על שמות צמחים בארמית (לעף, שמות) וכן חיבורים העוסקים בבעלי החיים ובמינרלים במקורות היהודיים.

²¹ מולדנקה, צמחים.

²² הפר, אנציקלופדיה.

²³ מחקריהם לא קובצו לכרך אחד, ופורסמו על פי רוב כמאמרים בכתבי עת, למשל: הראובני, אזובים; הראובני, חצב; הראובני, מרור; הראובני, מתוק; הראובני, קורנית; הראובני, מחקרים ועוד רבים. לרשימה מלאה של פרסומיו ראה: הראובני, כתבים. מחקר מקיף על עבודתם נערך במסגרת דיסרטציה של ש' אורן (אורן, חקר, בעיקר עמ' 49-82).

²⁴ פלדמן, תנ"ך; פלדמן, משנה.

²⁵ זהרי, צמחים.

²⁶ ספרים ומאמרים רבים, ביניהם: פליקס, כלאים; פליקס, שביעית; פליקס, משנה; פליקס, בשמים; פליקס, פרי ועוד.

²⁷ מאמרים רבים, ביניהם: כסלו חרוב; כסלו חרובינא; כסלו כרישים; כסלו עשבים; כסלו ורדים; כסלו קוץ ועוד.

עיקר מחקרם של חוקרים אלו התבסס על ניתוח המקורות והקשרם מן ההיבטים הבוטני-מורפולוגי, הגיאובוטני וההיסטורי ועל חקירת השמות מן ההיבטים הלשוניים: הפילולוגי והאימולוגי.²⁹ במחקרים אלו נידונו לעתים זיהויים של פרשנים במכלול עבודת הזיהוי, אך על פי רוב לא מילאו שם תפקיד מרכזי.³⁰

מן החוקרים המעטים שראו צורך לעסוק בזיהוי הפרשנים, צמצמו אחדים את מחקרם לדיון בשאלת זיהוי הצמחים בפירושו של חכם מסוים.³¹ אחרים התמקדו במסורות הזיהוי של צמח מסוים או של קבוצת צמחים ייחודית, כגון סממני הקטורת.³² מחקרים אלו מצומצמים בהיקפם, ומסקנותיהם ממוקדות למדי. מכל מקום, לא נעשתה עד כה עבודה מקיפה הבהנת שיטתית את זיהוי הפרשנים ומעלה מסקנות כוללות לגבי קשרים בין פרשנים, תופעות פרשניות וכדומה.

ה. הפרשנים והחיבורים³³

להלן פירוט הפרשנים והחיבורים בהם עוסק המחקר:

1. התלמוד הירושלמי

בתלמוד הירושלמי נכללות מסכתות סדר זרעים, בהן מופיעים רוב שמות צמחי המשנה, וזיהויים רבים מובאים בו. הזיהויים באים בדרך כלל ביוונית או בארמית. קשה להמעיט בחשיבות זיהויים אלו בהיותם הזיהויים הקדומים ביותר שבידינו ובהיות מקורם ארץ ישראל. עם זאת, כפי שנכתב במבוא, עצם הצורך בזיהוי מורה על השתכחות השם, ועל כן לא ניתן לראות זיהויים אלו כמוכחים ומוחלטים. יתירה מזו – ניתן לראות שאף בין חכמי התלמוד לבין עצמם נתגלעו מחלוקות בזיהוי צמחים שונים. כתבי היד של הירושלמי מועטים הם ביחס לכתבי היד של הבבלי. כת"י ליידין³⁴ הינו היחיד המצוי בידינו ששרד בשלמותו, ועל פיו הובאו בדרך כלל הציטוטים במחקר זה. במקרים מסויימים בהם התעורר הצורך נעשה שימוש גם בכת"י וטיקן 133 הכולל את סדר זרעים³⁵ וכן בדפוס ונציה.³⁶

²⁸ עמר, מקרא; עמר, קטורת; עמר, אוג; עמר, הגים; עמר ושוויקי; עמר, מרורים.
²⁹ דוגמה יפה לחקירה רב תחומית ניתן לראות אצל שטיינר (שטיינר, בולס). כדי לזהות שמות צמחים הנזכרים בתנ"ך ובמשנה הוא נזקק לתחום הלשון העברית והלשונות השמיות בכלל, לבוטניקה, לבוטניקה ארכיאולוגית, להיסטוריה של ארץ ישראל והמזרח התיכון, לחקר הריאליה של העת העתיקה, לחקר המקרא, לחקר המשנה ונוסחיה ועוד.
³⁰ ראה למשל: פליקס, צומח, עמ' 7-8. שם מונה פליקס את 'זיהוי הצמחים אצל מפרשי המקרא והתלמוד' כאחד מאמצעי הזיהוי של הצמחים הנזכרים במקורות, אך שם נראה כי הוא מתייחס לזיהויים מזדמנים בלבד, ולא למחקר שיטתי של מסורות זיהוי. כמו כן השימוש באמצעי זה בפועל הוא שולי למדי. בנוגע למחקר הריאליה של המקורות באופן כללי ראה: שפרבר, תרבות, עמ' 3-22.

³¹ כגון: עמר, אישתורי, ובמיוחד, עמ' רסד-רסו, ביחס למקורותיו של ר' אשתורי הפרחי; שמש, הרקע, ביחס לכמה זיהויים בפירוש רש"י לתלמוד; שמש, מונחים, ביחס לדרכי פרשנותו של ר"מ די לונזאנו, בעל ספר המעריך.
³² כגון: עמר, קטורת, עמ' 155-157, לגבי היחס בין פרשנים שונים בנוגע לזיהוי סממני הקטורת; עמר, זיהוי, עמ' 6-9, לגבי 'אסכולות פרשניות' (לפי מסקנותיו של עמר הפכו פירושיהם של רב סעדיה גאון, רש"י ורמב"ם למקורות מהם שאבו פרשנים מאוחרים יותר את הזיהויים שבפירושיהם), ולגבי היחס בין מקום מושבו של הפרשן ובין זיהוייו.
³³ בעבודה זו נעשה שימוש משמעותי במחקרים אודות הפרשנים השונים, תולדותיהם, חיבוריהם, מקורותיהם והיחס בינם לבין פרשנים אחרים, וכן במחקרים העוסקים במרכזים היהודיים בימי הביניים, ובעיקר בהיבט של הספרות התורנית שנכתבה בהם. יצויינו כאן במיוחד חיבוריהם של י"מ תא-שמע, (תא-שמע, ספרות א-ב; תא שמע, עיונים ג ועוד) א' גרוסמן (גרוסמן, רש"י; גרוסמן, אשכנז ועוד). וי' ברודי (ברודי, רס"ג; ברודי, צוהר ועוד).

2. התלמוד הבבלי

אמנם שלא כירושלמי, לא נכללות מסכתות סדר זרעים (פרט למסכת ברכות) בתלמוד הבבלי. עם זאת מובאים בו זיהויים רבים, בהם גם זיהויים לצמחים ממשניות סדר זרעים, הבאות תוך כדי הדיונים הרחבים במסכתות אחרות. הזיהויים באים בדרך כלל בארמית.

כתבי היד של מסכתות הבבלי מרובים הם מאוד, וחילופי הנוסח ביניהם מרובים אף הם. הציטוטים במחקר זה הובאו לאחר עיון במאגר עדי הנוסח של מכון ליברמן לחקר התלמוד,³⁷ והם משקפים את הגרסה המרכזית, המקובלת ברובם של כתבי היד (אף שבדרך כלל צוין כתב יד אחד בלבד כמקור לציטוט). במקרים בהם קיימים חילופי נוסח העלולים להשפיע על הזיהוי – הובאו גם הגרסאות הנוספות.

3. רב סעדיה גאון (רס"ג): קטעי גניזה של פירוש מילות סדר זרעים ('אלפאט')

אלמשנה' לרב סעדיה גאון³⁸

רב סעדיה בן יוסף אלפיומי נולד בפיום שבמצרים בשנת 882, שם גדל והתחנך. בימי בחרותו עזב את מולדתו, שהה תקופה בארץ ישראל ובסוריה ולבסוף הגיע לבבל. בשנת 928 נתמנה לגאון בשיבת סורא, בה שימש בתפקיד זה עד מותו בשנת 942.

רס"ג הביא עמו לכס הגאונות חדשנות בתחומים שונים. הוא נשא עמו את השפעת המרכז הארץ ישראלי – שקהילות מצרים היו נתונות להשפעתו – ועסק לא מעט בתלמוד הירושלמי ובמדרשי האגדה הארץ ישראלים, אשר שוקעו ביצירותיו. רס"ג הושפע גם מתכנים של התרבות המוסלמית הכללית, אשר הביאה אותו לעיסוק רב בבלשנות, דקדוק ומילונאות וכן בפילוסופיה. גם עיסוקו הרב בפרשנות המקרא היה בגדר חידוש, ונראה כי היה הראשון (בעולם הרבני) שכתב פירוש סדור לספרי המקרא. חיבורו הנפוץ ביותר הינו התפסיר (תרגום לערבית) של התורה, שנודע בכל התפוצות דוברות ערבית. רבגוניות ספרותית זו, שכללה גם כתיבת חיבורים פולמוסיים ושירה, מתחברת היטב לתודעה העצמית של רס"ג – תודעה של שליחות עבור העם היהודי כולו, והרמת קרנה של המסורת היהודית אל מול ההשפעות הזרות. בגניזה נמצא דף של פירוש מילים קשות (=גלוסר)³⁹ מן המשנה. הדף, שבו מילים ממסכת ברכות וממסכת פאה (עד פרק ה) נושא את הכותרת: אלפאט' אלמשנה (=מילות המשנה) לרב סעדיה נע (=נוחו עדן).⁴⁰ כתב היד מתוארך, באופן משוער, למאה האחת-עשרה או למאה השתיים-עשרה. אלוני, שפרסם דף זה, טוען כי זהו חיבורו של רס"ג, הנזכר בין השאר בדברי ר' פתחיה מריגנסבורג (אשכנז, המאה השתיים-עשרה): ובארץ בבל לומדים פי' רבינו סעדיה שעשה מכל הקרייה (=המקרא) ומששה סדרים.⁴¹

³⁴ ירושלמי, ל.

³⁵ ירושלמי, וט.

³⁶ ירושלמי, ונ.

³⁷ בבלי, <http://www.lieberman-institute.com/>.

³⁸ עיין ברחבה: ברודי, רס"ג, עמ' 31-47; לתולדות חייו גם הלקין, רס"ג, עמ' 196-198.

³⁹ על סוגה פרשנית זו האופיינית לתקופת הגאונים ראה אסף, תקופה, עמ' קלז-קלח.

⁴⁰ כתב היד פורסם ע"י אלוני: רס"ג, לשון, עמ' 137-148.

⁴¹ עוד על כתב היד: רס"ג, לשון, עמ' 137-139; 171-174.

אברמסון חולק על קביעה זו, ולדעתו זהו חיבור של מחבר אחר ששמו סעדיה, או שיוחס לרס"ג בטעות.⁴² ברודי, לעומתו, מחזק את דעתו של אלוני, וכיום מקובל להניח שזהו אכן חיבורו של רס"ג.⁴³ בשלב מאוחר יותר פרסם אלוני את הדף השני של כתב היד, הממשיך בדיוק מן המקום בו מסתיים הדף הראשון, וכולל מילים מסוף מסכת פאה, ממסכתות דמאי וכלאים, ובתוך כך גם מילה אחת ממסכת שביעית ואחת ממסכת מעשרות.⁴⁴ בדף מפורשים למעלה משלושים שמות צמחים הנזכרים במסכת כלאים.

כמו כן, גם בחיבורו של רס"ג, 'האגרון',⁴⁵ נזכרות ומפורשות לצד מילים מן המקרא גם מעט מילים מן המשנה, וביניהן שמות צמחים.⁴⁶

חשיבות רבה נושא עמו פירושו של רס"ג, בהיותו הפירוש הקדום ביותר, מלבד התלמודים, שניתן לתארו.⁴⁷ במסגרת מחקר זה מתבקשת השוואת זיהויי לזיהויי התלמודים מחד, ולזיהויי פירושים אחרים מתקופת הגאונים מאידך, כדי לעמוד על המקורות שהנחו את רס"ג בזיהויי הצמחים.

4. רב שרירא גאון (רש"ג): קטע גניזה מתשובת רב שרירא גאון ובה פירוש מילים

בסדר זרעים ובסדר טהרות⁴⁸

רב שרירא ב"ר חנינא, נצר למשפחת ראשי הגולה בבבל, שימש, כאביו וכסבו, כגאון ישיבת פומבדיתא החל משנת 968. רש"ג עלה על כס הגאונות בתקופת שפל של ישיבות בבל, ובכוח אישיותו והכמתו העלה את קרנה של ישיבת פומבדיתא. רש"ג עמד בקשר אף עם קהילות יהודיות רחוקות, אשר קבלו ממנו תשובות מפורטות לשאלותיהן – הן בהלכה והן בענייני אמונה. רבות מתשובותיו נשלחו לקהילת קירואן שבצפון אפריקה, והמפורסמת שבהן מוכרת כ-'איגרת רב שרירא גאון'. בתקופתו של רש"ג החלה לפרוח ספרות הגאונים, שהבולטים בה בתקופה זו הינם רש"ג ורב האי גאון, בנו, אליו העביר רש"ג את שרביט ההנהגה עוד בחייו, כמה שנים לפני פטירתו (בשנת 1006, ככל הנראה). ממספר מקורות עולה כי רש"ג חיבר פירוש לפחות על חלק מן התלמוד הבבלי, אך פירוש כזה לא הגיע לידינו.

כתב היד הנדון בעבודה זו, שנמצא בגניזה, ומיוחס בסבירות גבוהה ביותר לרש"ג, הינו קטע מתשובה שכללה פירושי מילים קשות ממשנת טהרות (ממסכת נדה פרק ב והלאה) וזרעים (עד מסכת כלאים פרק ב), וממנה נראה כי היה קיים פירוש סדור⁴⁹ שכלל לפחות שני סדרים אלו. הקטע שבידי מסתיים בפרק ב ממסכת כלאים. כתב היד פורסם ע"י ש' אסף בשנת תש"ב.⁵⁰

באמצעות השוואת זיהויי של רב שרירא, המייצג לכאורה את מסורת בבל, לזיהויי שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, נבחנת שאלת קיומן של מסורות זיהוי צמחים הנבדלות זו מזו – ארץ-ישראלית

⁴² אברמסון, מילון, עמ' 49-50.

⁴³ ברודי, רס"ג, עמ' 135. נוסח המשנה המשתקף בקטע הינו בבלי במובהק – עיין אלבוים, גניזה, עמ' 12, הע' 10.

⁴⁴ רס"ג, לשון, עמ' 171-198.

⁴⁵ רס"ג, אגרון, עמ' 10. וראה שם בהרחבה בפרקי המבוא.

⁴⁶ חלקם נזכרים גם במקרא, וליד חלקם נכתב: 'מן המשנה', וראה שם עמ' 71-73.

⁴⁷ אפשר כי גם כתבי היד 'זרעים גניזה א' ו'כת"י אנטונין' הינם מתחילת המאה העשירית, אך אפשר שהם מסוף אותה מאה ואף מעט מאוחר יותר – ראה להלן.

⁴⁸ אודות רש"ג ראה עוד: חבר, שרירא, עמ' 361-362; מרגליות, אנציקלופדיה, כרך ב, עמ' 352-353.

⁴⁹ ראה לעיל הערה 39.

⁵⁰ אסף, תשובות, עמ' 172-179. ועיין שם בהקדמתו הקצרה.

ובבלית. השתים. גם ההשוואה עם זיהוי שאר פירושי הגאונים, מהם כאלו אשר סביר כי ימצאו בהם מסורות ארץ-ישראליות, מעלה על פני השטח את הפערים הללו.

5. פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג)⁵¹

זהו חיבור פרשני למשניות סדר טהרות הכולל בעיקר פירוש מילים קשות. בניגוד ל-'אלפאט' אלמשה' לרס"ג ולפירוש המילים מתוך תשובת רש"ג, פירושי המילים כאן ארוכים יותר, אף שגם חיבור זה מילוני באופיו. כמו כן, מלבד תרגום לערבית ('טיית' בלשון הפירוש), מתורגמות מילים רבות גם לארמית, ליוונית ואף לפרסית.⁵²

הדעות חלוקות לגבי מחבר הפירוש. יש שטענו כי זהו פירושו של רב האי גאון, יש שייחסו זאת לגאון בשם רב שר-שלום, ואחרים סברו כי זהו פירושו של רב סעדיה גאון, אך אף אחת מסברות אלו אינה מבוססת דיה, ובנוסף, השימוש במילים יווניות מקשה על הסברה כי זהו חיבור בבלי אותנטי.⁵³ מ' מרגליות טען כי פירוש הגאונים לטהרות נתחבר במאה העשירית בדרום איטליה או בסיציליה, ולדבריו הוא מכיל יסודות בבליים וארץ ישראלים כאחד.⁵⁴ לדעה זו הסכים גם מ"א שולוואס.⁵⁵ על כל פנים, אין חולק על כך שבחיבור זה, אף אם נכתב באיטליה, מובאות בעיקר מסורות גאוני בבל,⁵⁶ ובאופן בסיסי נראה שיש לשייכו לקבוצת פירושי הגאונים שנמצאו בגניזה. תפוצתו של חיבור זה היתה מוגבלת לארצות אירופה, והוא היה מצוי בידי ר' נתן בעל הערוך, שהעתיק ממנו לחיבורו פירושי מילים שונות.⁵⁷ לעניינה של עבודה זו – בפירוש מופיע מספר לא מבוטל של זיהוי שמות צמחים הנזכרים במשנת טהרות. השוואת זיהויים אלו עם שאר פירושי הגאונים, וביחוד עם אלו שמקורם בבבל – רס"ג ורש"ג – מאפשרת לבחון את שאלת קיומן של מסורות זיהוי כוללות מבתי מדרשם של הגאונים.

6. זרעים גניזה א: פירוש מילים לסדר זרעים מן הגניזה מאזור סוריה-ארץ ישראל⁵⁸

פירוש עלום זה מתקופת הגאונים נתגלה בגניזת קאהיר, שם נמצאו עד כה קטעים מתוך 5 העתקות שונות של החיבור, חופפים בחלקם, מהם ניתן ליצור רצף כמעט שלם של הפירוש על סדר זרעים (ואף חלק מתחילת סדר מועד).⁵⁹ ההעתקות המוקדמות של כתב היד מתוארכות בסבירות גבוהה למאה העשירית, ויש יסוד להניח כי חיבור זה קדום אף לפירוש רס"ג. על פי השמות הערביים של הצמחים הבאים בקטע

⁵¹ עיין בהרחבה: אפשטיין, פירוש – בפרקי המבוא, ובעיקר עמ' יב-לו.

⁵² לגבי הימצאות השמות היווניים בטקסט בבלי ראה אפשטיין, פירוש – מבוא עמ' יב-יג.

⁵³ שם, וכן עמ' כט.

⁵⁴ מרגליות, הלכות, עמ' 7-9.

⁵⁵ שולוואס, רומא, עמ' 3.

⁵⁶ מרגליות, הלכות, עמ' 8.

⁵⁷ אפשטיין, פירוש, עמ' יח; תא שמע, ספרות, א עמ' 218.

⁵⁸ אחד מכתבי היד של החיבור (Oxford, MS heb. d.33/65-66) פורסם לאחרונה בשנתון 'גניזת קדם' – ראה: אלבוים,

גניזה, עמ' 9-29.

⁵⁹ אוק: Oxford, MS heb. d.33/65-66 (דמאי, כלאים, שביעית. ראה לעיל הערה 58); קימ: Cambridge, CUL T-S NS 302.23 (כלאים, שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר-שני, שבת); קימ: Cambridge, CUL T-S K7.35 (ברכות), פאה, דמאי, כלאים; בהמ"ל 1: JTS, ENA 2752.9-10 (דמאי, כלאים, שביעית); בהמ"ל 2: New York, JTS: ENA 3750.8 (פאה, דמאי, כלאים, שביעית). ישנם שינויים מועטים בין ההעתקות.

ניתן לקבוע כי הפירוש נתחבר באזור סוריה-ארץ ישראל. קביעה זו נתמכת על ידי ראיות נוספות כגון נוסח המשנה המשתקף בחיבור ומסורת זיהוי ספציפית המיוחסת במפורש לאזור דמשק.⁶⁰ מכמות ההעתקות שנתגלו, נראה כי לא מדובר בחיבור איזוטרי, אלא כזה שהיה נפוץ במידה מסויימת, ויש להניח שהיה מוכר לכל הפחות בחוגי החכמים באזור א"י-מצרים. במחקר זה נבדק היחס בין חיבור זה ובין התלמודים וכן השפעתו על שאר פירושי הגאונים.

7. זרעים גניזה ב: אוטוגרף של פירוש מילים מן הגניזה לכל סדר זרעים⁶¹

כזרעים גניזה א שנזכר לעיל, גם חיבור עלום זה נתגלה בגניזה, אך בניגוד אליו, נמצא עד כה רק כתב יד אחד של החיבור, אשר דומה כי הוא כתב ידו של המחבר.⁶² כתב היד קיים בשלמותו על סדר זרעים כולו והוא מתפרש על פני ארבעה עמודים. בעמוד האחרון מופיע, לאחר סופו של החיבור ולאחר סיכום מספר פרקי המסכתות השונות שערך המחבר, גם קטע מתוך הפירוש שנזכר לעיל – זרעים גניזה א. נראה שיש לתארך כתב יד זה למאה העשירית או למאה האחת-עשרה, ועל כל פנים מסתבר שהוא מאוחר לזמן חיבורו של זרעים גניזה א. כשאר פירושי הגאונים, נבחנים הזיהויים הבאים בפירוש זה ביחס לתלמודים ולשאר פירושי הגאונים.

8. גלוסר עברי-יווני מן הגניזה, כתב יד מאוסף אנטונין סט. פטרבורג 628 ('כת"י

אנטונין')

חיבור עלום זה נמצא גם כן בגניזת קאהיר. מדובר בדף אחד, כתוב משני צידיו, ועליו, בשני טורים, רשימת מונחים ממשנת כלאים ושביעית, כשמולם תרגומם ליוונית באותיות יווניות.⁶³ לא ידוע דבר על מחבר וכותב הפירוש, מלבד העובדה שכתב היד מתוארך באופן משוער למאה העשירית או האחת-עשרה.⁶⁴ כתיבת היד העברית רהוטה, אך זו היוונית, לעומתה, כמו גם הכתיב היווני, בעייתית מאוד,

⁶⁰ ע"ע נפוס - זיהוי רס"ג וזיהוי זרעים גניזה ב.

⁶¹ תודתי נתונה לגב' תמר לייטר מן המכון הפליאוגרפי שע"י בית הספרים הלאומי על עזרתה הרבה והמועילה בבחינת מאפייניו הטכניים של כתב-יד זה ושל נוספים. דבריה הבהירים לוו במאור פנים ואורך רוח.

⁶² הנייר אינו משורטט. המונחים המשנאיים ומקביליהם בערבית כתובים בטורים מקבילים – כל טור בגוון דיו שונה (כהה ובהיר) ובעובי קולמוס שונה, ושלא בשורות ישרות. מכל אלו עולה כי קודם כל נכתבו בטורים המונחים המשנאיים הזקוקים לביאור, ורק לאחר מכן שובצו מולם המונחים הערביים. אופן כתיבה זה מתאים למציאות בה רושם אדם את המונחים שברצונו לבאר, ואז מחפש הוא את פתרונו, וברור שאין כאן העתקה של חיבור קיים, מה גם שבכמה מקומות בא המונח המשנאי ללא מונח ערבי מקביל. ייתכן כי אין זה כלל חיבור שנודע בציבור או שיועד לכך, אלא רשימת עזר לשימוש של הכותב בלימודו.

⁶³ כת"י אנטונין. מן הגניזה מוכרים קטעי גלוסרים עבריים-יוניים נוספים למשנה, אך בהם כתובות המילים היווניות באותיות עבריות, בדומה לנעשה בערבית יהודי ובפרסית יהודית, ולמעשה בכל החיבורים האחרים המופיעים במחקר זה. באחד מכתבי היד ('כת"י דה-לאנג') באים זיהויי צמחים ספורים, המובאים במחקר זה ('ע"ע' 'עקרבים', 'פקועות', 'קיק', 'עקרבים') וראה שויל, גלוסר, עמ' 225-227.

⁶⁴ סטאר, גלוסר, עמ' 354. התיארוך מתבסס בעיקר על הכתיב, השימוש בנקודות דיאקריטיות וכד'. פפדופולוס-קרמאוס (שנת 1908) סובר כי כתב היד קדום בהרבה – המאה השביעית (פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 90), אך חוקרים שבאו אחריו חלקו עליו באופן נחרץ, ותיעדו על כך גם כתיבת היד העברית – תחום בו לא היה בקי – שנחשבת, אמנם, לקדומה יחסית ('כתב פרוטו מרובע') אך גם היא מתוארכת למאה העשירית בקירוב.

וניכר כי הכותב לא היה בקיא ורגיל לכתוב יוונית. סביר כי הפירוש נכתב בתחום ביזנטיון (אסיה הקטנה, הבלקן או דרום איטליה), והתופעות הלשוניות האופייניות לטקסט תומכות בכך.⁶⁵ קטע זה פורסם לראשונה בשנת 1908 ע"י פפדופולוס קרמאוס (Pappadopoulos-Kerameus), אשר הציע את הסברו לכל אחד מן המונחים היווניים המובאים בו. בשנת 1935 פורסם מחדש ע"י סטאר (Starr), אשר דחה חלק גדול מפרשנותו של פ"ק מתוך היכרות טובה יותר עם המקורות היהודיים.⁶⁶ דווקא בגלל חריגות⁶⁷ יש לפירוש זה חשיבות, שכן הוא יכול להוות אלטרנטיבה למסורות הגאוניות מבבל, שנפוצו בכל ארצות האסלאם, עקב היותו קדום יחסית, והעובדה כי הוא מייצג, ככל הנראה, אזור גיאוגרפי ותרבותי שמעט מאוד ידוע על הספרות היהודית שנכתבה בו בתקופה הנידונה.⁶⁸ במסגרת עבודה זו יהיה צורך לבדוק את היחס בינו לבין התלמודים ופירושי הגאונים, ולנסות ולאתר קשר אפשרי לפירושים האיטלקיים, הערוך וריבמ"ץ, שמייצגים את החוליה הקרובה ביותר לפירוש זה – גיאוגרפית ותרבותית,⁶⁹ וכן לפירושי אשכנז, על רקע הקשרים בין אשכנז ובין קהילות ביזנטיון.⁷⁰

9. פירוש המשנה המיוחס לר' נתן אב הישיבה בארץ ישראל⁷¹

המדובר בפירוש למשנה המיוחס לגאון ארצישראלי בשם ר' נתן ב"ר אברהם אב הישיבה. בעולם המחקר מוכרים שני חכמים מן המאה האחת-עשרה שנקראו ר' נתן ב"ר אברהם: האחד פעל במחצית הראשונה של המאה, והאחר במחצית השניה. החוקרים חלוקים בדעותיהם למי מהם יש לייחס את הפירוש.⁷² פירוש זה מקיף את כל ששת סדרי המשנה (בהיקף המשתנה בין הסדרים והמסכתות). עיקרו פירוש מילים, אם כי, בניגוד לשאר פירושי הגאונים שנסקרו לעיל, באים בו גם ביאורי עניינים ואף דברי אגדה ומחשבה (בעיקר בפתחת מסכתות).

החיבור הנמצא בידינו אינו פירושו המקורי של ר' נתן, אלא הוא פרי עריכה מאוחרת. עורך הספר, אשר הקדים את דבריו לפירוש, שילב בתוכו פעמים רבות מפירושיהם של אחרים, שהבולטים בהם (לפי סדר זה) הינם: ר' נתן בעל 'הערוך', ר' יצחק אלפסי (רי"ף) ורב סעדיה גאון. נראה בסבירות גבוהה כי העריכה אינה מאוחרת הרבה לאמצע המאה השתים-עשרה, כיוון שפירוש רמב"ם, שנפוץ ונתקבל ברחבי העולם היהודי, לא נזכר בו ולו פעם אחת.

⁶⁵ **סטאר, גלוסר**, עמ' 355. חיזוק מסויים למיקומו בבלקן קיים בזיהוי 'שושנת המלך' (134) עם *Lilium chalcedonicum*, האנדמי ליוון ואלבניה (**פלורה אירופה**, כר' 5, עמ' 35). פפדופולוס-קרמאוס טען שיש רגליים לכך שהפירוש נכתב דווקא בקפריסין (**פפדופולוס-קרמאוס**, עמ' 90).

⁶⁶ פיענוח זיהויי כת"י אנטונין במחקר זה יסתמך לא אחת על קריאתו ופרשנותו של סטאר, אך באופן ביקורתי.
⁶⁷ לדבריו של סטאר (Starr), מחבר פירוש זה "צבר" 75 תרגומים נכונים אל מול 20 שגויים" (**סטאר, גלוסר**, עמ' 355). את הזיהויים השווה סטאר לזיהויי של לעף ב-*Die Flora der Juden*.

⁶⁸ **גאולה, מדרשים**, עמ' 321-322; **גאולה, ילמדנו**, עמ' 232 וראה שם הערה 41.

⁶⁹ בייחוד ריבמ"ץ, שחי בדרום איטליה, אזור שהיה בתחומה של ביזנטיון עד שנת 1040.

⁷⁰ ראה: **תא שמע, קשרים**, עמ' 61, ושם בהערה 2.

⁷¹ עיין בהרחבה: **אסף, פירוש**, בעיקר עמ' 381-386.

⁷² ראה **עמר וקאפח**, עמ' 11, ובמקורות שהובאו שם בהערות 5.4. ברשימה כאן (וכן בערכים) הובא פירושו של רנאה"י לפני חיבורו של ר' נתן בעל הערוך, המאוחר לו, כפי הנראה, בכמה שנים. זאת אף שעקב עריכתו המאוחרת של פירוש רנאה"י נזכרים בו דברי הערוך (וראה להלן).

הדעות חלוקות לגבי מקום עריכת החיבור. ש' אסף שיער כי הוא נערך במצרים.⁷³ לעומתו, ברור היה לר"י קאפח, כי המאסף היה "מחכמי תימן הקדמונים" וראיתו המרכזית – השימוש התכוף ב-"מילים, ניבים וביטויים שאינם נוהגים אלא בערבית היהודית בתימן".⁷⁴ טענה זו הוכחה מתוך מונחים רבים, וקשה מאוד לחלוק עליה.⁷⁵

מלבד המחלוקת לגבי מקום עריכת החיבור, ישנה אי בהירות רבה הנוגעת לפירוש על מסכתות דמאי, כלאים, שביעית, תרומות ואולי גם שבת, הכולל, למעשה, שני פירושים מקבילים. האחד – קצר באופן יחסי, שעיקרו פירוש מילים – מובא כולו תחת כותרת הפרק הראשון (למרות שמפרש מילים מכל פרקי המסכת). השני, שמבאר עניינים ומפרש מילים, מובא ברצף אחרי הפירוש הראשון, פותח במילים: "פירוש אחר לאחד החכמים", ומחולק לפי פרקי המסכת. אחד מפירושים אלו, לפחות בבסיסו, הינו פירושו של ר' נתן, ואם כן, סביר כי יותיר בתוכו לפחות עקבות של מסורות ארץ-ישראליות. אך לא ברור האם זהו הפירוש הראשון, ואז יש לדרוש אחר זהותו של "אחד החכמים", או שמא הפירוש הראשון הוא המשכו של הקדמת המאסף, וייתכן שהעורך עצמו כתבו, ואם כן "אחד החכמים" הוא ר' נתן. בעבודה זו מכונה הפירוש הראשון רנאה"י, והדעת נוטה להסכים לכך שזהו פירוש ר' נתן, גם מתוך השוואות לפירוש על מסכתות אחרות, בהן לא מופיע פירוש נוסף מקביל.⁷⁶ הפירוש השני מכונה כאן 'רנאה"י פ"א'. שלושה כתבי יד שונים של הפירוש מוכרים לנו, כולם הועתקו בתימן.⁷⁷ אף שחיבור זה ראה אור בדפוס בתרגומו של הרב י' קאפח,⁷⁸ נראה שיש להזדירו מחדש על פי כתבי היד השונים, זאת בשל שיבושים במונחים הערביים⁷⁹ ואף השמטתו של קטע אחד לפחות.⁸⁰

במחקר זה נבחנת זיקת החיבור, על שני הפירושים המופיעים בו, לזיהוי התלמודים ופירושי הגאונים. כן נבדקת השפעת מקום עריכתו של החיבור, תימן, על זיהוי הצמחים הבאים בו.

10. ספר 'הערוך' לר' נתן ב"ר יחיאל מרומא⁸¹

ר' נתן ב"ר יחיאל, בעל ספר 'הערוך', חי ופעל ברומא במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה (נפטר בשנת 1103). עמד בראש הישיבה שם לאחר מות אביו, ששימש בתפקיד זה לפניו. ספרו הוא מילון רב

⁷³ אסף, פירוש, עמ' 384.

⁷⁴ 'דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם, עמ' 7. פוקס חלק על הוכחה זו, ומציין עוד כי הוא "משתמש רבות בנוסחים ובפירושים שהיו מקובלים בספרד ובצפון אפריקה" (פוקס, משנה, עמ' קסה), אך גם במחקר זה מוכח למעלה מכל ספק כי לחיבור מאפיינים תימניים ברורים (ראה מסקנות המחקר בפרק הרלוונטי).

⁷⁵ אלבוים, כלאים, עמ' 182-183; עמר וקאפח, עמ' 13-18.

⁷⁶ למשל – תרגום 'קרוסטמילים' (124), המופיע הן בכלאים והן בעוקצין, ובו תואם הזיהוי המובא בפירוש הראשון בכלאים את הזיהוי בעוקצין, והזיהוי שבפירוש השני בכלאים שונה משניהם. גם פוקס משער שכך הוא, אך הוא מותיר קביעה זו תחת סימן שאלה (פוקס, משנה, עמ' קסד).

⁷⁷ לונ. – LON BL OR. 11117; בהמ"ל 1 – JTS Rab. 1492/2; בהמ"ל 2 – JTS ENA 3590.2.

⁷⁸ על גילוי והעתקתו של כתב היד שהיווה את הבסיס לתרגום: רנאה"י, פירוש, עמ' 6 ('דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם').

⁷⁹ ראה, למשל, אשכרוע (18), חלגלוגות (39) ועוד.

⁸⁰ שבת פרק יד נשמט לגמרי מן הדפוס.

⁸¹ מתוך: תא שמע, ספרות, א, עמ' 217-221; תא שמע, עיונים, ג, עמ' 3-5 ועיין במקורות אלו בהרחבה. עוד לגבי חיבור זה ראה: אברמסון, הערוך, עמ' כז-מב; רוונה, מניעים, ובמיוחד עמ' 57-61. על בתי המדרש באיטליה במאה האחת-עשרה וקשריהם עם המרכזים היהודיים בא"י ובבבלי ראה גרוסמן, ישיבת, עמ' 194-197. על מקומו של החיבור בהקשר ההיסטורי ועל השפעה אפשרית על מבנה החיבור של הספרות המילונית הנוצרית ראה תא שמע, הרקע, עמ' 115-121.

היקף למילים הקשות שבלשון חז"ל, המסודרות לפי שרשן בסדר אלפביתי, כאשר בכל ערך מובאות, מלבד פירוש המילה, גם דוגמאות לאיזכורים בספרות חז"ל (משנה, תלמודים ומדרשים), שלעיתים מפורשות אגב כך.

לדברי החוקרים, פירושי ספר 'הערוך' שאובים מכמה מקורות: פירוש רבנו חננאל – שמוצאו איטלקי וישב בקירואן שבצפון אפריקה, ובעצמו ממזג את מסורת גאוני בבל שהתקבלה בצפון אפריקה,⁸² ואת מסורת התלמוד הירושלמי, שהיתה מקובלת באיטליה וביזנטיון; 'פירושי מגנצא' – פירושים מראשית תקופת ההתיישבות היהודית באשכנז,⁸³ המייצגים את דרכו העצמאית של עולם התורה באשכנז, שחדל לראות עצמו כפוף למרכז בבבל;⁸⁴ מסורת גאוני בבל שהגיעה לאיטליה ומייצגה הבולט הינו 'פירוש הגאונים לסדר טהרות'.⁸⁵

בתרגום המילים השתמש בעל 'הערוך' באוצר המילים של שפות רבות: עברית, ארמית, ערבית, פרסית, יוונית לטינית ואיטלקית, אך אין להסיק מכך בדווקא על ידיעותיו באותן שפות, אלא על מגוון המקורות בהם השתמש.

הספר יצא לאור במהדורות דפוס רבות, וכן במהדורה מדעית – 'ערוך השלם' – שנערכה ע"י ח"י קוהוט בין השנים 1878-1892,⁸⁶ אך הינה חסרה את כתבי היד שנמצאו בגניזה הקהירית. הציטוטים במחקר זה הינם מתוך 'ערוך השלם', אך במקום בו יש לכך משמעות, תוקנה הגירסה ע"פ כתבי יד שונים, שגרסתם מובאת בעבודת הדוקטור של ל' קואומו,⁸⁷ שעקבה אחר הלעזים הבאים בספר הערוך, במטרה לאפיינם מן ההיבט הפילולוגי.

לאור גיוון המקורות הבאים לידי ביטוי בספר, נבחנת במסגרת מחקר זה השאלה, האם גם זיהויי הצמחים המובאים בו מושפעים מן המסורות השונות שהוזכרו לעיל, האם ניתן לסמן מסורת דומיננטית אחת, או שמא ישנה כאן עמדה עצמאית של מחבר הספר, אשר בורר, סובר ומזהה מדעתו.

11. פירוש רש"י לתלמוד⁸⁸

ר' שלמה יצחקי, גדול מפרשי התלמוד, חי ופעל בטרואה (Troyes) שבצפון צרפת במחצית השניה של המאה האחת-עשרה ועד לתחילת המאה השתים-עשרה (נפטר בשנת 1105). בימי בחרותו למד במרכזי התורה שבאשכנז – וורמיזא ומגנצא, שם ספג את תורתו של רבנו גרשום מאור הגולה, מייסד ישיבת מגנצא, ושל תלמידיו.⁸⁹

⁸² **תא שמע, ספרות, א**, עמ' 125-128.

⁸³ מייצגם המוכר והחשוב הינו הפירוש לבבלי של רבנו גרשום מאור הגולה, שפעל בראשית המאה האחת-עשרה.

⁸⁴ **גרוסמן, אשכנז**, עמ' 86, 106.

⁸⁵ ועיין לעיל פיה"ג. על חכמים איטלקיים שלמדו בישיבת רב האי גאון בבבל ועל ראשית השפעת התלמוד הבבלי על קהילות איטליה ראה: **גרוסמן, אימתי**, עמ' 152-155; **גרוסמן, ישיבת**, עמ' 196.

⁸⁶ **ערוך השלם**, עיין שם ח"א בהקדמות, וכן: **תא שמע, ספרות, א**, עמ' 220-221.

⁸⁷ **קואומו, לעזים**, עמ' IV (מתוך התקציר העברי).

⁸⁸ להרחבה עיין באריכות: **תא שמע, ספרות, א**, עמ' 40-56, וכן: **גרוסמן, רש"י**, ובייחוד עמ' 21-29; 74-76; 134-149.

⁸⁹ על זיקת המרכז באשכנז במאות העשירית והאחת-עשרה ראה: **גרוסמן, ישיבת**, עמ' 197-203.

בידינו מצוי פירושו, המקיף כמעט את כל התלמוד הבבלי, ונותר עד ימינו הנפוץ והמקובל ביותר על הלומדים. לפירוש זה זיקה עמוקה ל-'פירושי מגנצא' – תורת רגמ"ה ותלמידיו – הן בתוכן והן בצורה. בנוסף, ניתן למצוא בפירוש רש"י לתלמוד שימוש במסורות פרשניות של גאוני בבל,⁹⁰ אם כי מסתבר שלא הכיר את פירושיהם של רב שרירא ורב האי, וככל הנראה גם לא את פירוש רבנו חננאל.⁹¹ בין השאר משופע חיבור זה בתרגום מילים קשות – רבות מהן מתחום הריאליה, ובהן שמות צמחים רבים – ל'לע"ז' (בדרך כלל – צרפתית עתיקה).⁹² כמו כן מזהים צמחים רבים בפירושו של רש"י למקרא, חלקם צמחים ששםם נזכר גם במשנה, ושיידונו גם הם במחקר זה.

אף שפירוש רש"י לתלמוד נפוץ ביותר, לא יצאה לאור מהדורה מדעית של פירוש זה. לפיכך נלקחו הציטוטים שבמחקר זה מתוך דפוס וילנה, ונוסח לעזי שמות הצמחים הינם ע"פ עבודתם המקיפה של דרמשטטר (Darmesteter) ובלונדהיים (Blondheim).⁹³

רש"י הוא מן הפרשנים המרוחקים ביותר מארץ ישראל הנדונים בעבודה זו. נבחנת, לאור זאת, מידת השפעת המסורות הקדומות – הארץ-ישראלית והבבלי – מול הריאליה המקומית השונה של צפון אירופה. כן נבחן היחס בין זיהויי ובין הזיהויים (המעטים) הבאים בפירוש רבנו גרשום, וכן מידת הקרבה של פירושו אל פירושי ר' נתן בעל 'הערוך', בן זמנו שחי באיטליה, וכמוהו ספג מתורת אשכנז.⁹⁴

12. ר' יצחק בן מלכי-צדק (ריבמ"ץ): פירוש לסדר זרעים⁹⁵

ר' יצחק בן מלכי-צדק חי ופעל בעיר סיפונטו⁹⁶ (Siponto) שבדרום מזרח איטליה במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה.⁹⁷ ריבמ"ץ חיבר פירוש למשנת זרעים וטהרות (מלבד המסכתות שיש עליהן תלמוד בבלי), אך בידינו מצוי רק הפירוש לסדר זרעים. זהו הפירוש הראשון למשנה המוכר לנו, אשר בעיקרו מבאר עניינים שלמים המובאים במשנה, לאחר פירושי הגאונים ופירוש רב נתן אב הישיבה, אשר ביסודם הינם פירושי מילים.

הפירוש מבוסס על תמצית דברי התלמוד הירושלמי לסדר זרעים, אך הוא מפנה גם למקורות רבים בתלמוד הבבלי, בהם נזכרות ונדונות משניות סדר זרעים.⁹⁸ פעמים רבות הוא מזכיר את ספר הערוך, שנתחבר במאה שקדמה לו. את מושגי הריאליה (ובתוכם שמות הצמחים) הוא מבאר באמצעות מונחים באיטלקית, ביוונית ובערבית.

הציטוטים מפירוש ריבמ"ץ המובאים במחקר זה הינם על פי מהדורת נ' זק"ש.⁹⁹

⁹⁰ על יניקת ישיבות אשכנז מתורת גאוני בבל ראה למשל: גרוסמן, רש"י, עמ' 141; נעם, רש"י, עמ' 136-137.

⁹¹ גרוסמן, רש"י, עמ' 139-140.

⁹² לעיתים רחוקות גם גרמנית. על נטייתו לפרש ענייני ריאליה ראה פרנקל, רש"י, עמ' 113-114. כמו כן ראה: קטן, החיים – חיבור העוסק כולו בריאליה ובחיי היום יום בסביבתו של רש"י כפי שעולה מחיבוריו.

⁹³ דרמשטטר ובלונדהיים. על זיהוי צמחים בפירושי רש"י ראה גם לעף, צמחים, וכן שמש, הרקע.

⁹⁴ עיין לעיל הערה 84.

⁹⁵ מתוך: גוטליב, ריבמ"ץ, עמ' צז-ק; תא שמע, ספרות, א, עמ' 221-223.

⁹⁶ לעיתים נזכר: סימפונטו, סימפונט.

⁹⁷ על חכמי סיפונטו הקדומים ראה: גרוסמן, אימתי, עמ' 152-153.

⁹⁸ עיין לעיל הערה 85.

⁹⁹ ריבמ"ץ, פירוש.

במסגרת העבודה נבחנות השאלות הבאות: באיזו מידה מוסר ריבמ"ץ את זיהוי התלמודים והערוך, אותו, כאמור, מזכיר באופן מפורש; האם ניתן למצוא זיקה בין פירושו לפירוש רש"י ולמסורות מצפון אירופה, אזור שהיה קשור באופן הדוק ליהדות איטליה בתקופתו;¹⁰⁰ והאם מופיעים אצל ריבמ"ץ זיהויים ייחודיים, אשר יכולים להעיד על מסורות שמקורן באיטליה או בביזנטיון (שתחום שלטונה בתקופת ריבמ"ץ כלל חלק מדרום איטליה, עד לאזור הקרוב מאוד לסיפונטו, מקום מושבו של ריבמ"ץ).

13. פירוש המשנה לרמב"ם¹⁰¹

ר' משה בן ר' מימון נולד בקורדובה שבספרד בשנת 1138. בילדותו נאלצה משפחתו, כשאר יהודי האזור, לעזוב את ביתה בעקבות רדיפות, והתיישבה בעיר פס שבמרוקו. בהיותו כבן שלושים הגיע רמב"ם למצרים, לאחר שהייה של חודשים מספר בארץ ישראל, ושם חי עד מותו בשנת 1204. יצירתו של רמב"ם עצומה בהיקפה ובחשיבותה כאחד. החיבור 'משנה תורה' שנקרא גם 'היד החזקה', הינו מפעל הלכתי הכולל את ההלכות שנזכרו בתלמודים, כשהם ערוכים מחדש ומתמצתים בלשונו של רמב"ם, והוא הפך להיות עמוד היסוד ההלכתי לדורות שאחריו עד לחיבור ה-'שולחן ערוך', ועד היום הוא נמנה על ספרי ההלכה הנלמדים ביותר. ספרו הפילוסופי, 'מורה הנבוכים', הינו ציון דרך חשוב בעולם המחשבה היהודי בימי הביניים. רמב"ם חיבר גם את 'ספר המצוות', המונה את תרי"ג המצוות שבתורה, וכן פירוש לתלמוד, שרק מעט מזעיר ממנו הגיע לידינו. בנוסף, כתב רמב"ם, רופא במקצועו, ספרי רפואה שונים, וביניהם גם את 'ביאור שמות הרפואות', המשמש במסגרת עבודה זו, יחד עם ספרים נוספים, לזיהוי שמות הצמחים בערבית.

אחד מן החשובים שבחיבוריו הוא פירוש המשנה, שנכתב בערבית, ושהינו המקיף ביותר שנכתב עד זמנו. את כתיבתו הראשונית של הפירוש השלים רמב"ם ממש עם בואו למצרים, כך שניתן לומר כי חיבור זה הוא פרי לימודו בשנות נעוריו בספרד ובמגרב, אף שבמהלך חייו המשיך רמב"ם לשכללו ולתקנו.¹⁰² בידינו נמצאים גליונות הפירוש על חמישה מששת הסדרים בכתיבת ידו של רמב"ם, ובהם תיקונים והוספות שהוסיף במהלך חייו, וכן הערות של בנו, ר' אברהם.¹⁰³ הפירוש עוסק בהיבטים שונים, ובהם גם פירושי מילים קשות ותרגומי ריאליה לערבית – ובתוכם גם צמחי משנת כלאים.

רמב"ם מעיד על פירושו למשנה: *שתיקנתי בו מקומות אשר בורא הכל יודע כי ברובם באתי לידי טעות מחמת הימשכי אחר הגאונים ז"ל כגון רבנו נסים במגילת סתרים ורב חפץ ז"ל בס' המצוות ואחרים שאני חושש להזכירם...* דבריו אלו מורים על כך שהמסורות הגאוניות (שהגיעו אליו גם דרך תיווכו של רב ניסים מקירואן) היוו מקור מרכזי בכתיבתו את פירושו, כמקובל בספרות הפרשנית של ספרד וצפון

¹⁰⁰ מן הכיוון ההפוך – פירושו של ריבמ"ץ השפיע על חכמי אשכנז במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה, דבר שבא לידי ביטוי רב בפירוש ר"ש משנץ למשנה (תא שמע, ספרות, א עמ' 222).

¹⁰¹ עיין בהרחבה: תא-שמע, ספרות, א עמ' 185-190. לתולדות חייו: הבליון, רמב"ם, עמ' 536-542.

¹⁰² תא-שמע, ספרות, א עמ' 185. ועיין בלאו, אצלנו, עמ' 49-50.

¹⁰³ על התפתחות כתיבת פירוש רמב"ם למשנה ראה: רמב"ם, ירושלמי, הקדמת המהדיר, עמ' ו-יד, וכן רמב"ם, קאפח, – הקדמת המהדיר עמ' 16.

אפריקה בתקופתו.¹⁰⁴ יש להניח כי הגעתו למצרים הפגישה אותו עם מסורות נוספות, אך מעבר לכך, כדברי תא-שמע, "שם החל סידור לימודו העצמאי מתוך ביקורת המקורות הפרשניים העומדים לפניו".¹⁰⁵ מבין תחומי הפרשנות השונים, תרגום מושגי הריאליה הוא מן הראשונים שעלול היה להשתנות עם הגירתו למצרים, ויותר ממנה יכולה היתה לגרום קרבתו לארץ ישראל ושהייתו הקצרה בה.¹⁰⁶ על כן יש לראות בזיהוי שמות הצמחים שבפירושו שילוב בין המסורות הגאוניות שהתפשטו בארצות האסלאם לבין מסורות מקומיות בארץ ישראל ובמצרים, יחד עם חקירתו וביקורתו של רמב"ם, שמלבד בקיאותו בתורה היה גם רופא, ובעל ידע רב בעשבונאות ובבוטניקה.

פירוש רמב"ם למשנה הוא מן הצירים המרכזיים של עבודה זו, אם לא החשוב ביותר, וזאת מכמה סיבות: א. זהו הפירוש המקיף ביותר מבחינת הזיהויים. והראשון בו מזהים כל צמחי המשנה, בין אם בזיהוי מפורש, ובין אם כמשיח לפי תומו בערבית. ב. העובדה שפירוש רמב"ם למשנה התקבל בתפוצות ישראל השונות והפך לנפוץ מאוד השפיעה מן הסתם על התקבלות זיהוייו, ועל כן את הפירושים המאוחרים לו יהיה ניתן לבחון באמצעות השאלה עד כמה הושפעו אלו מפירוש זה, שסביר שהיה תחת ידם. ג. ברור הוראתם של הזיהויים הוא, במקרים רבים, ודאי או קרוב לכך. זאת בזכות חיבורו של רמב"ם 'ביאור שמות הרפואות', בהם מובאים רבים מן הצמחים הנדונים, ושם נמנים שמותיהם הנרדפים, מובאים תיאוריהם ושימושיהם וכד'.

שמות הצמחים בערבית שמביא רמב"ם מצוטטים במחקר זה על פי רוב מתוך מהדורת הפקסימיליה של כת"י רמב"ם.¹⁰⁷ בציטוט שמות הצמחים מסדר טהרות ומתחילת מסכת שבת, החסרים בכת"י רמב"ם שבידינו נעשה שימוש במקור הערבי שבמהדורת ר"י קאפח לפירוש המשנה.¹⁰⁸ גם תרגום דברי רמב"ם מובאים מתוך תרגומו של ר"י קאפח שבמהדורה הנ"ל. בזיהויים ממסכת שבת הובאו בהערות השוליים ציטוטים מתוך קטעי גניזה של מהדורות קדומות של כת"י רמב"ם, שכונסו ונערכו ע"י ס' הופקינס.¹⁰⁹ במחקר זה נבחנו זיהויי הצמחים של רמב"ם על ידי ההשוואה לתלמודים, לפירושי הגאונים ולפירוש ר' נתן אב הישיבה, ועל ידי בחינת המרכיב החדשני שבפירושו.

14. ר' שמשון משניץ (ר"ש): פירוש לסדר זרעים ולסדר טהרות¹¹⁰

ר' שמשון ב"ר אברהם, מגדולי בעלי התוספות, פעל בעיר שניץ (Sens) שבצפון צרפת בסוף המאה השתים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה. שנים אחדות לפני פטירתו עלה לארץ ישראל. מפעלו הספרותי כולל שני חלקים מרכזיים. האחד הוא תוספות לרוב מסכתות התלמוד הבבלי, והשני – החשוב לענייננו – פירוש על משנת זרעים וטהרות, שניתן, אולי, לראות בו השלמת מפעלו הספרותי

¹⁰⁴ תא-שמע, ספרות, עמ' 18; 119.

¹⁰⁵ שם, עמ' 188.

¹⁰⁶ בלאו, אצלנו, עמ' 49-50.

¹⁰⁷ רמב"ם, כת"י.

¹⁰⁸ רמב"ם, קאפח.

¹⁰⁹ רמב"ם, הופקינס. ועיין שם בהקדמתו, ובייחוד בעמ' 20-21, ביחס למהותם של הקטעים.

¹¹⁰ עיין בהרחבה: אורבך, תוספות, עמ' 271-279; 298-312, וכן: תא שמע, ספרות, ב עמ' 103-107.

לחלקי המשנה שאין עליהם תלמוד בבלי. ייתכן גם שישנו קשר בין חיבור הפירוש על סדרים אלו, שעיקרם נושאים הקשורים בארץ ישראל וכאלו שהינם בבחינת 'הלכתא דמשיחא', ובין חיבת ארץ-ישראל של ר"ש, שהביאה אותו לעלות ארצה בערוב ימיו.

פירושו למשנה מתייחס באופן בולט לפירוש ריבמ"ץ – פעמים רבות בהבאת פירושו, ולעיתים במחלוקת על דבריו, אך בעוד פירוש ריבמ"ץ הינו קצר ותמציתי, ואך רומז אל הסוגיות בתלמודים, פירושו של ר"ש ארוך, מקיף מצדדים רבים, ומתייחס לסוגיות התלמודיות ולדעות פרשניות אחרות באריכות.¹¹¹ נראה כי בדומה לפרשנות ה'תוספות' של תקופתו, שר"ש הוא ממיציגיה המובהקים, גם פירושו מתמקד בליבון הסוגיה המשנאית, ועוסק רבות בעימות בין מקורות שונים וישוב הסתירות שקיימות ביניהם לכאורה, ומקדיש מקום מועט יותר לפרשנות הריאליה. לדברי אורבך, מקורו העיקרי בפירושי מילים קשות הוא 'הערוך', ונוספים לו גם פירוש ריבמ"ץ, כאמור לעיל, וכן פירוש הגאונים לטהרות.¹¹² פירוש ר"ש למשנה לא יצא במהדורה מדעית, והציטוטים במחקר זה הינם מתוך דפוס וילנא של התלמוד הבבלי, שם הובא חיבור זה במלואו.

במחקר זה נבחנים לעומק מקורותיו וסגנון הפרשנות בענייני ריאליה של ר"ש, הן בהשוואה למקורות שנזכרו לעיל והן בהשוואה לרש"י, גדול פרשני צרפת, שסגנון פרשנותו שונה לחלוטין.

15. תנחום הירושלמי: מילון 'אלמרשד אלכאפי' (המדריך המספיק)¹¹³

תנחום בן יוסף הירושלמי פעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. הוא פעל ונפטר במצרים, אך לא ברור האם נולד והתגורר בבחרותו בארץ ישראל – כפי שאולי מעיד שמו, וכך היו גם שהסיקו מתוך תכני מילונו – או שכינוי זה בא לו בירושה מאבותיו (כפי שגם בנו, שנולד במצרים, נקרא 'יוסף הירושלמי').

תנחום חיבר פירושים לספרי המקרא, וכן מילון עברי-ערבי, שקרא לו 'אלמרשד אלכאפי' (המדריך המספיק), אשר לו כתבי יד רבים, ולאחרונה נערך ונדפס במהדורה מדעית ע"י ה' שי.¹¹⁴

מילונו של תנחום, שהינו גדול ומקיף מאוד, מיוסד על אוצר המילים של רמב"ם בחיבורו 'משנה תורה' שנכתב 'בלשון המשנה', ואשר תנחום רואה בו את 'חיבורו הגדול' של "מרינו ורבנו משה זצ"ל, נזר הנשיאים בחיר הקרואים...". ומפליג הרבה בשבח ובשבח חיבורו זה.¹¹⁵ לא ייפלא איפוא שתנחום מצטט פעמים רבות בהסבר מילים את פירושו של רמב"ם למשנה – 'שרח אלמשנה'. כן מציין תנחום לשבח בהקדמתו לחיבורו גם את ספר 'הערוך', וגם הוא משמש אותו כמקור חשוב.¹¹⁶ כן הוא מזכיר בחיבורו את אבן ג'נאח ('אבו אלוליד') ולעיתים רחוקות גם את רס"ג.¹¹⁷ המילון ערוך על סדר א-ב של שרשי המילים, וכולל כמעט את כל צמחי משנת כלאים.

¹¹¹ תא שמע, ספרות, ב עמ' 106.

¹¹² אורבך, תוספות, עמ' 304-305.

¹¹³ עיין בהרחבה: תנחום הירושלמי – הקדמת המהדירה, עמ' יא-לד.

¹¹⁴ תנחום הירושלמי.

¹¹⁵ תנחום הירושלמי, עמ' 5-7.

¹¹⁶ שם, עמ' 5. ראה גם: אברמסון, הערוך, עמ' מב.

¹¹⁷ תנחום הירושלמי, הקדמת המהדירה, עמ' כד.

במחקר זה נבחנים, מעבר לזיקתו הברורה של תנחום לזיהוי רמב"ם, דווקא המקרים בהם חלוק תנחום על רמב"ם, או שמוסיף על זיהוי דעה נוספת. האם במקרים אלו מציין תנחום זיהוי המופיע בערוך, מביא את דעתו של פרשן אחר המוכר לנו, או אולי מוסר מסורת ייחודית המוכרת לו מאזור ארץ ישראל?

16. ר' אשתורי הפרחי: ספר 'כפתור ופרח'¹¹⁸

ר' אשתורי הפרחי, שמוצאו מספרד, למד בבחרותו בצרפת, גורש משם ב-1306 בגזרת גירוש יהודי צרפת של פיליפ ה-4, הגיע לברצלונה, ולאחר כמה שנים החליט לעלות לארץ ישראל, אליה הגיע לאחר שהתעכב זמן מה במצרים. עיקר פעולתו התרחשה לאחר עלייתו לארץ – והיא כוללת חקירת הארץ, טבעה, צמחיה ואתריה. ספרו 'כפתור ופרח' עוסק בסוגיות הקשורות במצוות התלויות בארץ, ומטרתו בספר זה, כפי שכותב המחבר בהקדמתו, היא להעביר ממצות התלויות בארץ דשתיך טפי (=החלידו מאוד) [את] החלודה, על פי ההלכה.¹¹⁹ בעיקר התפרסם ספרו בשל חקר שמות המקומות, וכן תיאורי מקומות רבים המובאים בו, עיקרם אלו שיש להם השלכות על סוגיות הלכתיות. כך, למשל, הוא מצייר את גבולות הארץ, מתאר את מידות הר הבית והמקדש ומונה את הערים המוקפות חומה, לדעתו, מימות יהושע בן-נון (לעניין קריאת המגילה בפורים).

בספרו מזהה ר' אשתורי צמחים רבים מן המשנה, על פי רוב באמצעות שמות ערביים. הרוב הגדול של הזיהויים נזכר תוך כדי פירוש משניות ממסכתות דמאי, כלאים ושביעית, והוא מרוכז בעיקר בפרקים כו, לז, מח, נו, נח. כבר הראה ז' עמר כי ר' אשתורי הושפע במידה רבה מאוד מכתבי רמב"ם, ועניין זיהוי שמות הצמחים אינו יוצא מן הכלל לעניין זה.¹²⁰ עם זאת, במקרים בהם לא הציע הרמב"ם פירוש, ובמקרים מסויימים נוספים, הוא חורג ומביא גם דעות אחרות.

בפרשו את המשניות הראשונות של מסכת כלאים, לאחר שפירש את שמות רוב הצמחים, מציין ר' אשתורי: "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה", ומצטט קטע פירוש, המונה למעלה מ-20 צמחים, שהוא העתקה ברורה של פירוש שמות הצמחים בתשובת רש"ג, בתוספות ושינויים קלים בלבד.¹²¹ לחיבור זה מספר כתבי יד ומהדורות. במחקר זה נעשה שימוש במהדורתו של א"מ לונץ,¹²² ומקומות ספורים תוקנו ע"פ המהדורה החדשה של בית המדרש להלכה בהתישבות.¹²³ במחקר זה נבדק קשר לפרשנים נוספים, מלבד רמב"ם, וכן נבחנת המידה בה השפיעה, אם בכלל, שהותו בארץ ישראל על זיהוייו.

¹¹⁸ עיין בהרחבה: כפתור ופרח, לונץ, הקדמת המהדיר עמ' XLII-XXIII.

¹¹⁹ כפתור ופרח, לונץ, עמ' ב.

¹²⁰ עמר, אישתורי, עמ' רסה-רסו.

¹²¹ כל הזיהויים מקטע זה הם של צמחים הנזכרים במסכת כלאים. ראה: אלבוים, כלאים, עמ' 188, ושם נקרא פירוש זה ראה"פ ל"ע.

¹²² כפתור ופרח, לונץ.

¹²³ כפתור ופרח, התישבות.

17. ספר המליצה לשלמה בן שמואל מגורגנג'

ספר המליצה הינו מילון עברי-פרסי ללשון המקרא וחז"ל, שנכתב באורגנג' (Gorganj/Urganj), עיר עתיקה על דרך הבשמים, היום בתחומי טורקמניסטן) ע"י שלמה בן שמואל, ששמו אינו מוכר לנו ממקורות אחרים. התאריך על הקולופון של כתב היד הקדום ביותר הוא משנת א'תתנ"א למניין השטרות (1340-1339),¹²⁴ ויש שסברו כי כתב יד זה הינו אוטוגרף.¹²⁵ מוכרים כמה כתבי יד נוספים של החיבור, רובם מן המאה החמש-עשרה.¹²⁶

זהו מילון על סדר הא'-ב' ללשון המקרא וחז"ל. חלק מן הערכים מפורשים באמצעות הגדרה בעברית וחלקם באמצעות מונח מקביל בפרסית. לעיתים מובא גם ציטוט רלוונטי מן המקרא או מספרות חז"ל. במקרים רבים באות שתי אפשרויות תרגום או ערכים כפולים עם מונחים פרסיים שונים. לפי באכר (Bacher), שהוציא לאור ליקוטים מתוך הספר, ייתכן כי הדבר מעיד על מגוון מקורות שעמד לפני מחבר המילון.¹²⁷ בדיון על מקורותיו של ספר המליצה מביא באכר שני מקומות בהם מצטט המחבר את פירוש רש"י לתורה (ושלמה צרפתי ז"ל פירשו...; ושלמה צרפתי ע"ה פירשו...), ושני מקומות נוספים בהם מובא הפירוש בשמו של רס"ג (ר' סעדיה ז"ל אלפיומי פירשו...; מפירוש רבינו סעדיה ז"ל),¹²⁸ אך דומה שציטוטים מפורשים כגון אלו נדירים למדי. עוד מציין באכר כי בין מקורותיו של ספר המליצה יש למנות את ספר השורשים לר"י אבן ג'נאח, את ספר 'הערוך' ואת פירוש רמב"ם למשנה, אשר המחבר לא מזכירם במפורש, אך לא נראה כי זיקתו של ספר המליצה אליהם חזקה למדי.¹²⁹ מלבד עבודתו של באכר לא פורסמו מחקרים משמעותיים אודות ספר המליצה.¹³⁰

בספר המליצה נזכרים שמות צמחים רבים, ובמסגרת מחקר זה הם רואים אור לראשונה. מעבר לחשיפתם של הזיהויים עוסק מחקר זה בשאלת מקורותיו של המילון בכל הנוגע לזיהוי הצמחים. חשיבות מיוחדת לחיבור זה בהיותו מייצג של קהילות ישראל דוברות הפרסית, שספרותן מוכרת פחות ומעטים יחסית המחקרים אודותיה.¹³¹

18. פירוש המשנה לר' עובדיה ירא מברטנורא¹³²

רבי עובדיה נולד באמצע המאה החמש-עשרה בעיר ברטנורא (Bertinoro) שבצפון איטליה. בשנת 1485 יצא למסע במטרה לעלות לארץ ישראל, וב-1488 הגיע ליעדו. שימש זמן מה כראש קהילת

¹²⁴ המליצה, ס"פ: SP RNL EVR I 75. כתב יד זה קטוע במקומות מסויימים ופחות נוח לקריאה, ועל כן נעשה בו שימוש מועט יחסית. רוב הציטוטים הינם משני כתבי יד אחרים – להלן הערה 126.

¹²⁵ בקטלוג כתבי היד של בית הספרים הלאומי נכתב כך: "לפי בכר ושטיינשניידר ונצר, הקולופון הוא של המחבר, אך בדיקה על ידי צוות מפעל הפליאוגרפיה העברית קבע שהקולופון הוא של המעתיק".

¹²⁶ לתיאור כתבי היד של חיבור זה ראה: נצר, אוצר, עמ' 45-46. כתבי היד בהם נעשה שימוש במחקר זה: ס"פ: SP RNL EVR I 75; שש: SASSOON 710; בהמ"ל: JTS ENA 1441.

¹²⁷ באכר, ליקוטים, החלק הלועזי, עמ' 57.

¹²⁸ שם, עמ' 45.

¹²⁹ שם, עמ' 46. המקומות עליהם מצביע באכר הינם ספורים. אין ספק כי מחקר מקיף ומעמיק וההדרה של החיבור יחשפו משמעותית את מקורותיו של ספר המליצה.

¹³⁰ דבריו של א' נצר אודות חיבור זה ומאפייניו מתבססים באופן בלעדי על מחקרו של באכר. ראה: נצר, אוצר, עמ' 45.

¹³¹ מבט כללי על הספרות הפרסית-יהודית ראה שקד, פרקים, עמ' 22-34.

¹³² לרנר, ברטנורא, עמ' יד-לו. דוד, ברטינורו, עמ' 595.

ירושלים. את סיפור מסעו וקצת מקורותיו בארץ ישראל סיפר באגרות שכתב למשפחתו שנותרה באיטליה.¹³³

לרע"ב יצירות במגוון תחומים, אך יצירתו המפורסמת היא פירושו המקיף לששת סדרי המשנה, אשר נדפס עד היום ברוב מהדורות המשנה כפירוש הבסיסי לצד טקסט המשנה. פירושו מבוסס בעיקרו על פירוש רמב"ם למשנה, ועל פירוש רש"י למשניות שבתלמוד הבבלי.¹³⁴ בפרשו מילים קשות הוא מביא, לעיתים, את השם בערבית ('לשון ישמעאל'), בשפה אירופית (איטלקית, צרפתית),¹³⁵ או בשתיהן. מוסכם על החוקרים כי פירושו למשנה נשלם בארץ ישראל, אך חלוקות הדעות האם החל את כתיבתו עוד בהיותו באיטליה, או שהחיבור כולו הינו ארץ-ישראלי.¹³⁶

לפירוש רע"ב דפוסים רבים, אך עד היום לא יצאה לאור מהדורה מדעית של פירוש זה. במחקר זה נעשה שימוש בדפוס הראשון של פירוש רע"ב.¹³⁷

במחקר זה נבדק עד כמה גם בתחום זיהוי הצמחים מתבסס רע"ב על פירושי רש"י ורמב"ם, לאלו מקורות נוספים מתייחס בזיהוי, האם נחשף ביושבו בארץ ישראל למסורות מקומיות אפשריות, ולו בודדות, והאם יש השפעה כלשהי להיכרותו עם טבעה של הארץ על זיהויים אלו.

19. מילון 'אלג'אמע' (המאסף), המיוחס לר' דוד בן ישע הלוי

מילון זה מתרגם ומבאר... מלים המבוארות על ידי רבנו [=רמב"ם] זכרונו לברכה בששה סדרי משנה וכמה מלים מן הערוך....¹³⁸ במילון מסודרות המילים (לא שורשים) לפי סדר הא-ב, ומתרגם לערבית. מילון זה חובר בתימן באמצע המאה השש-עשרה, ומיוחס לר' דוד בן ישע הלוי, חכם תימני, אשר חיבר חיבורים רבים, ביניהם פירושים רבים על כתבי רמב"ם ויצירות ספרותיות, ולפי חלק מן הדעות חי בתקופה הנזכרת.¹³⁹ אחרים סוברים כי חיבור זה הוא פרי עטו של מחבר אחר, אלמוני, בן התקופה, בעוד רדב"י חי, לדעתם, כמה עשרות שנים קודם לכן – בסוף המאה החמש-עשרה.¹⁴⁰ במחקר זה נעשה שימוש במהדורת צילום של כתב יד משנת תרצ"ט.¹⁴¹ כאמור לעיל מציין המחבר בהקדמתו את זיקתו ההדוקה של החיבור לפירוש רמב"ם למשנה וכן מציין זיקה מסויימת לערוך. במסגרת המחקר תיבדק מידה השפעתם של חיבורים אלו, האם ישנה השפעה של חיבורים נוספים, וכן האם יש ביטוי בזיהויי הצמחים למסורות תימניות – מוכרות וחדשות.

¹³³ התפרסמו אצל: יערי, אגרות, עמ' 98-144.

¹³⁴ שוחטמן, ברטנורא, עמ' 3-4.

¹³⁵ כאשר מצטט את פירוש רש"י – ראה למשל לרנר, ברטנורא, עמ' סה.

¹³⁶ עיין לרנר, ברטנורא, עמ' לג-לד.

¹³⁷ רע"ב, ונציה.

¹³⁸ תרגום של קטע מתוך הקדמת המחבר. לקוח מתוך: טובי, רדב"י, עמ' 91-92.

¹³⁹ טובי, רדב"י, עמ' 79-82.

¹⁴⁰ מדינה, אלג'אמע, עמ' 99-101, וראה שם הערה 6.

¹⁴¹ אלג'אמע.

20. ר' בנימין מוספיא: 'מוסף הערוך'¹⁴²

ר' בנימין מוספיא (1606-1675) מצאצאי אנוסי ספרד, חי רוב ימיו בצפון אירופה, שימש כרופא של מלך דנמרק, ועבר בשנת 1648 לאמסטרדם, שם נמנה על חשובי החכמים. ר' בנימין היה בעל השכלה פילוסופית רחבה, וכן ידע היטב לטינית ויוונית וערבית. חיבר ספרי רפואה ומדע, ספר שירה, פירוש לתלמוד הירושלמי¹⁴³ וכן את 'מוסף הערוך'.

חיבורו 'מוסף הערוך' הינו הוספות והשגות על ערכים שונים מערכי ספר הערוך, בעיקר למילים שמוצאם יווני או לטיני. דרכו היא פילולוגית בעיקרה, כפי שמעיד הוא על עצמו.¹⁴⁴ מקור חשוב אשר ממנו שאב רבות הוא מילונו של יוהנס בוקסטורף (Buxtorf) האב.¹⁴⁵ במחקר זה נבחנות דרכי זיהוי הצמחים של בעל מוסף הערוך – האם הוא נוהג למסור גם את זיהויי הפרשנים שקדמו לו או שמא רק מחדש באמצעות כלי מחקר פילולוגיים; עד כמה מסתמך במחקר הפילולוגי על מחקריו של בוקסטורף, שאת חיבוריו בודאי הכיר, ועד כמה מחדש מדעתו.

21. ר' דוד די לארה: ספר 'כתר כהונה'¹⁴⁶

ר' דוד כהן די לארה (1602-1674), חי ופעל רוב ימיו בקהילה הספרדית-פורטוגזית שבהמבורג, שם שימש ברבנות, ולאחר מכן עבר להתגורר באמסטרדם. ר' דוד היה מלומד ובלשן, ועמד בקשרי מכתבים בתחום הבלשנות עם יוהנס בוקסטורף הבן, שהעריך את עבודתו.

לר' דוד כמה חיבורים בתחום הלשון העברית, ובראשם 'כתר כהונה', עליו עמל במשך ארבעים שנה, שעוסק בביאור מילים קשות מן המקרא וממקורות חז"ל, ובו הוא משתמש בכלים פילולוגיים המביאים לחידושים רבים בביאור מילים.¹⁴⁷ מחיבור זה נדפס החלק המכיל את ערכי האותיות א-י, אף שידוע כי ר' דוד השלים את חיבורו עד לאות ר.

בחנית זיהוייו במחקר זה דומה לנזכר לעיל בנוגע ל'מוסף הערוך' – היחס לפרשנות המסורתית ולחיבורו של בוקסטורף ומידת חדשנותו ואופיה.

¹⁴² ראה: אלפסי, מוספיא, עמ' 595;

¹⁴³ לדברי ח' מיכל חיבר ר"ב מוספיא פירוש על התלמוד הירושלמי, שלא ראה אור בדפוס (מיכל, אור, עמ' 285). ר"י אלפסי כותב כי הוא ראה אור במהדורת הירושלמי בדפוס ראם, וילנא תרפ"ב (אלפסי, מוספיא, עמ' 595), אך חיפושי שם העלו רק את פירוש 'מערכת הערוך' המלקט מפירושי הערוך ומוה"ע, וכן קטע המועתק מערוך השלם לר"י קוהוט.

¹⁴⁴ בהקדמתו כותב מוה"ע: "... ואיש ישראל יושב בכל מדבר בלשון עמה... רב אשי ורבינא, והם לא ידעו ולא יבינו קול המונה של רומי ולשון מדברת גדולות בני היונים למען התרחקם מעל גבולם... רבינו נתן גאון עולם משוש דור ודור לסדר סדר המערכה משמא דגמרא ואלביא דרבנותא... עד בא עתו כי לקח אותו אלקים... עד לא עשה כל מלאכתו... דברי פי יון ורמה חדלו להשכיל חדלו פירושם בישראל חדלו עד שקמתי בינותי בספרים חיצונים משום עת לעשות לה' (מובא בתחילת ערוך השלם, לפני הקדמת רח"י קוהוט).

¹⁴⁵ מלומד נוצרי שווייצרי, בן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה. שימש פרופסור לעברית באוניברסיטת באזל, וכמוהו גם בנו, ששמו כשמו (בוקסטורף יוהנס, עמ' 768).

¹⁴⁶ ראה: הורוויץ, לארה, עמ' 492-493.

¹⁴⁷ בהקדמתו לספר מבליט המחבר את מימד החידוש שבביאור המילים בחיבורו: "... כי חדשות אני מגיד לא שמעתם און מעולם... וחדוש דברים אשר לא שערו הראשונים אני עושה בהן... כן מרחיב ביחס למתודה הפילולוגית: "... כי כל מלה אשר נעתקה מלשון אחת אל אחרת ותשתנה ותעובר (!) צורתה, תוסיף גם תגרע, גם תתחלף באותיותיה... כנודע למי שנתלמד ביונית רומית וזולתן (כתר כהונה, הקדמה).

22. 'מכלל המשנה' לשלמה אבאבא בן נוריאל

'מכלל המשנה' הינו פירוש עברי-פרסי למילים קשות על סדר המשנה, שנתחבר במהלך המאה השמונה-עשרה ע"י שלמה אבאבא בן נוריאל, שאינו מוכר לנו ממקורות אחרים.¹⁴⁸ בהקדמתו כותב המחבר על נחיצותו של פירושו: בראותי הקטן והצעיר שבתלמידים את הדור המבולבל והמשובש... ואין דורש ואין מבקש ללמוד ד"ת (=דברי תורה)... ויעירני... לתקן מכלל המשניות בדרך קצור ובלשון פארסי... כן הוא מזכיר את הפירושים שעמדו בפניו: וראיתי בפ"י כף נחת ופ"י עובדיא מברטנורי ופ"י קב ונקי ופ"י אדונינו ומוריני הרמב"ם ז"ל...

בידינו מספר העתקות של חיבור זה, שלא נדפס מעולם, רובן מן המאה התשע-עשרה.¹⁴⁹ במחקר זה נבחן היחס בין חיבור זה ובין פירושי רמב"ם ורע"ב, הנזכרים במפורש בהקדמתו.¹⁵⁰ כן נבחנת שאלת קיומן של מסורות מקומיות של הקהילות דוברות הפרסית, המוכרות לנו מספר המליצה, שקדם בכ-400 שנה, או שנודעות לראשונה באמצעות חיבור זה.

23. מילון תימני למילים קשות (יצא לאור ע"י י' טובי):¹⁵¹

מילון זה, הנושא בחלק מכתבי היד את הכותרת 'שרח' אלאפאט" (=פירוש המילים), מוכר מארבעה כתבי יד, אשר ביניהם שינויים לא מעטים, ובכל זאת ברור כי מקור כולם בחיבור אחד. לא ברורה זהות מחבר המילון, ולדברי י' טובי, שההדיר ופרסם את המילון: אף שמטבע הדברים היה מחבר ראשון למילון זה, אם כי לא נודעו לנו שמו, מקומו וזמנו, הרי שברבות הימים נעשה המילון הפקר, שיד הכול משמשת בו, מוספה, משנה ומחסרת לפי הצורך ולפי הטעם של המעתיק ושל ציבור הצרכנים המיועז של המילון בהעתקתו המסוימת.¹⁵² מכל מקום, אחד מכתבי היד הוא מן המאה השמונה-עשרה והיתר מן המאה התשע-עשרה.

במחקר זה נבחן היחס בין חיבור זה ובין חיבורים מרכזיים שהיו מצויים בתימן, בהם הערוך ופירושי רמב"ם ורע"ב, וכן קיומן של מסורות תימניות מקומיות המשותפות לחיבור זה ולחיבורים אחרים שנתחברו או נערכו בתימן, כרנאה"י ואלג'אמע.

24. ר' ישראל ליפשיץ: פירוש 'תפארת ישראל' למשנה¹⁵³

ר' ישראל בן ר' גדליה ליפשיץ (1782-1861), מגדולי חכמי גרמניה במאה התשע-עשרה ונצר לשושלת רבנים, שימש ברבנות בכמה ערים.¹⁵⁴ נודע בשל חיבורו 'תפארת ישראל' על ששת סדרי המשנה. הפירוש

¹⁴⁸ חיבור זה לא נחקר עד כה, והוא נזכר רק באופן כללי בסקירות שונות של אוספי כתבי יד (למשל: לאווינגר, קובץ, עמ' 4) ושל ספרות פרסית יהודית (למשל: נצר, אוצר, עמ' 47).

¹⁴⁹ כתבי היד בהם נעשה שימוש במחקר זה: ב"א: BAR ILAN 651; בהמ"ל: JTS MS 8714.

¹⁵⁰ על שני הפירושים הנוספים שמזכיר בהקדמתו – 'כף נחת' ו'קב ונקי' – ראה לעיל הערה 12.

¹⁵¹ ראה בהרחבה הקדמתו של טובי (טובי, מילון, עמ' 77-81).

¹⁵² שם, עמ' 79.

¹⁵³ פירוש זה ומחברו זכו למחקר מקיף בעבודת הדוקטור של מ' מאיר – ראה: מאיר, ליפשיץ.

¹⁵⁴ עוד על תולדות חייו ראה: מאיר, ליפשיץ, עמ' 28-34.

נדפס בשתי מהדורות בחיי המחבר, אשר חזר והגיה את חיבורו והוסיף עליו. לקראת המהדורה השלישית, שהודפסה לאחר מותו, חילק המחבר את הפירוש לשני פירושים מקבילים: האחד עוסק בביאור מהלכי המשנה ובפלפול בהם, והשני בפשט המשנה וביאור מילים קשות. לשני החלקים קרא 'יכין' ו'בועז' (בהתאמה), כשם של שני העמודים שנצבו בפתח מקדש שלמה. במהדורה הראשונה נדפס הפירוש בששה כרכים קטנים יחסית,¹⁵⁵ ובהם נדפס פירוש זה לבדו כהערות שוליים לטקסט המשנה. החל מן המהדורה השנייה נדפסו לצד טקסט המשנה גם פירוש רע"ב ותוספות יו"ט.¹⁵⁶ במסגרת מחקר זה נעשה שימוש הן בדפוס הראשון¹⁵⁷ והן בדפוס מאוחר,¹⁵⁸ ומצויינים בו ההבדלים שניתן למצוא ביניהם מדי פעם בפעם.

בפירושו עסק המחבר בין השאר גם בביאור עניינים מתחומי מדע שונים ומגוונים כגון היסטוריה, זואולוגיה, פיסיקה, רפואה, לשון, פילוסופיה ועוד, ולא נמנע מלהשתמש גם במקורות שמחוץ לספרות הרבנית.¹⁵⁹ לעניין מחקר זה יש לציין כי לא אחת עוסק הפירוש בביאור מילים מן המשנה השאלות משפות זרות (בעיקר יוונית ולטינית) תוך כדי התייחסות למקורן.¹⁶⁰ במחקר זה נבחן היחס שבין זיהוי 'תפארת ישראל' ובין פרשנים קודמים כרש"י, רמב"ם ורע"ב, וכן מידת השפעת המחקר הבלשני בן התקופה וחיבורים רבניים (כמוסף הערוך וכתר כהונה) ואחרים מתחום זה על זיהויים אלו.

1. מתודולוגיה

תחת כותרת זו נכללים שני פרקי משנה. האחד – תיאור שלבי המחקר ואופן הצגת המחקר בעבודה. תיאור זה כולל בתוכו סוגיות מתודולוגיות שונות. השני – הרחבה בסוגיית ספרות העזר לזיהוי שמות הצמחים בלשונות ובניבים השונים, ואופן השימוש בה.

1. שלבי המחקר ואופן הצגתם

כאמור לעיל, למחקר זה שני חלקים – חטיבת הערכים ופרקי המסקנות – אשר בנויים זה על גב זה. להלן מפורטים שלבי המחקר ואופן הצגתם בעבודה.

א. חטיבת הערכים:

בחלק זה מוקדש לכל אחד מן הצמחים ערך, המהווה יחידת מחקר עצמאית.

¹⁵⁵... ובכרך קטן אשר ינשא בחיק מהולכי על דרך שיחו... (תפא"י ד"ר, הקדמה לסדר טהרות, ג ע"א).

¹⁵⁶ על תהליך כתיבת הפירוש, פרסומו ומהדורותיו השונות ראה בהרחבה: מאיר, ליפשיץ, עמ' 72-97.

¹⁵⁷ תפא"י ד"ר.

¹⁵⁸ תפא"י ד"מ.

¹⁵⁹ עיין בהרחבה: מאיר, ליפשיץ, עמ' 104-123.

¹⁶⁰ מאיר, ליפשיץ, עמ' 113-114.

יצירת רשימת הצמחים הנזכרים במשנה:

הרשימה, שנוצרה לאחר עיון בחיבורים העוסקים בזיהוי צמחי המשנה,¹⁶¹ נתגבשה סופית על פי הקריטריונים שנזכרו לעיל.¹⁶² שמות הצמחים מובאים ככתיבתם בכתב יד קויפמן,¹⁶³ הנחשב לחשוב ולמדויק שבכתבי היד של המשנה.¹⁶⁴ במקרים בהם שם הצמח המקובל בדפוסים שונה באופן ניכר, מובאים שני השמות זה לצד זה.¹⁶⁵ הערכים סודרו על פי סדר אלפביתי של שמות הצמחים.

סריקת ספרי הפרשנים השונים, הבאת הזיהויים הכתובים בהם וסיווגם לרשימת הצמחים:

הסריקה התבצעה לאורך החיבורים, תוך כדי מיקודה במיקום הצפוי של האזכורים: פירושים למשנה – במשניות בהם מופיע הצמח; מילונים – בערכים הרלוונטיים. חיבורים אחרים – ע"פ מפתחות של מהדורות מדעיות או מנועי חיפוש (לעותקים אלקטרוניים). ברירת הנוסח המדויק של הזיהוי נעשתה על פי הסדר הבא: מהדורות מדעיות, מחקרים אחרים שבררו את הנוסח מתוך כתבי יד, כתבי יד קדומים, דפוסים מוקדמים, דפוסים אחרים (כמפורט לעיל – 'הפרשנים והחיבורים'). בחלק מן המקרים הציטוט מתמצה בשם צמח בו נוקב הפרשן, ובמידת הצורך הובא ציטוט נרחב יותר מתוך החיבור. הזיהויים שובצו בערכים המתאימים לפי סדר כרונולוגי של החיבורים.¹⁶⁶

עיבוד הזיהויים:

במרבית המקרים מזהה הפרשן, למעשה, את הצמח המשנאי באמצעות שם צמח בשפה כלשהי – על פי רוב שפת הדיבור של הפרשן. משימה מרכזית במחקר זה הינה זיהוי שמות הצמחים שהובא על ידי הפרשנים. הדבר התבצע באמצעות ספרות עזר קדומה ומודרנית.¹⁶⁷ במקרים רבים התעורר צורך לבחון אפשרויות זיהוי שונות לאור ההקשר במשנה והשוואה לפרשנים אחרים. בחלק מן המקרים הזיהוי הינו כללי בלבד, וכולל תיאור של הצמח או של מאפיינים שלו. כאשר מובא התיאור בשפה זרה, הובא תרגומו מתוך הוצאה מדעית, ובאין הוצאה כזו, תורגמו הדברים באופן עצמאי. עיבוד זיהוי של הפרשן מובא בסמוך לציטוט. על פי רוב מתמצה העיבוד עד כדי שם מדעי של צמח עד לרמת המין או הסוג. לעיתים התוצאה הסופית מגיעה לרמה טקסונומית כללית יותר (קבוצת סוגים, משפחה) או לתיאור בלבד, ללא ציון טקסונומי. הציון הטקסונומי מובא בשם מדעי לטיני ובצמוד (בסוגריים) המקבילה העברית, אם ישנה כזו.

¹⁶¹ ראה לעיל: 'סקירת ספרות המחקר', עמ' 6 ואילך.

¹⁶² ראה לעיל: 'הגדרת הנושא והיקף המחקר', עמ' 4 ואילך.

¹⁶³ כת"י קויפמן

¹⁶⁴ עיין: קוטשר לשון.

¹⁶⁵ ברוב המקרים קודם השם שבכת"י קויפמן לשם המקובל בדפוסים. במקרים בודדים הוקדם השם שבדפוסים כדי למנוע

בלבול באיתור השם (הרדופני/רדפני; כרכום/קורקום; צמר גפן/גפן צמר; קושט/כושט).

¹⁶⁶ לעיתים הכרונולוגיה הינה משוערת – למשל בכל הנוגע לתיארוך כתבי יד מן הגניזה.

¹⁶⁷ סוגיית ספרות העזר ללשונויה וניביה נדונה במסגרת תת פרק מפורט – ראה להלן.

עריכה חזותית של זיהויי הפרשנים לצמח ספציפי כפונקציה של זמן ומקום הזיהוי:

בחלק מן הערכים, כאשר קיימת יותר ממסורת זיהוי אחת לצמח המשנאי, נבנה תרשים שבבסיסו צירי זמן ומרחב, ובו משובצים הפרשנים/החיבורים, כשהם מסומנים בצבעים שונים על פי הזיהוי בו נקטו. השיבוץ איפשר צביעת שטחים, הממחישה את תפוצת כל זיהוי בזמן ובמרחב. באופן זה ניתן לראות בקלות את הזמן והמקום בו נודע לראשונה כל זיהוי, להתרשם מאופן התפשטות הזיהויים, להבחין בין מסורות מרכזיות לבין זיהויים ייחודיים או פריפריאליים ועוד. לא נבנו תרשימים לערכים בהם קיימת מסורת זיהוי אחת לצמח, אף אם לצדה מופיע זיהוי ייחודי אחד ואף יותר.

אופן פריסת המרחב הגיאוגרפי, אשר מתואר בדרך כלל במפה דו ממדית, על גבי ציר אחד בתרשימים אינו פשוט וברור מאליו, אך הדבר נעשה בכל זאת, באמצעות כמה קווים מנחים – גיאוגרפיים ואחרים: הציר הבסיסי הינו מזרח-מערב, ובאופן זה ממוקמת ארץ ישראל בערך במרכז הציר, כאשר התפוצות המערביות (ארצות הים התיכון ואירופה) משמאל לה, והתפוצות המזרחיות (עיראק, תימן ופרס) מימין לה. כיוון שלא נמצאו עבור מחקר זה חיבורים מארצות צפון אפריקה (למעט מצרים), סידורן של 'תפוצות המערב' התברר כפשוט למדי וזאת על פי הקרבה הגיאוגרפית לא"י ובאופן הבא: מצרים, ביזנטיון, איטליה וצפון אירופה (אשכנז וצרפת). בבחינת 'תפוצות המזרח' נתעוררה בעיה ביחס למיקומן של פרס ותימן. מיקומה המרכזי של עיראק בקרבת ארץ ישראל הינו טבעי עקב הקרבה הגיאוגרפית היחסית, וכן עקב מרכזיותם של התלמודים – הבבלי והירושלמי – כקדומים שבפרשני המשנה. קביעת הסדר בין פרס לתימן היתה מורכבת, שכן המרכזים המדוברים ממוקמים גיאוגרפית באותו סדר גודל של מרחק מארץ ישראל, ופנים שונות היו לשיקולים להקדמת האחד והרחקת האחר. מחד – הסמיכות הגיאוגרפית מורה על הצמדת פרס לעיראק. מאידך – הקרבה בין קהילות תימן למרכז היהודי במצרים בימי הביניים מורה על זיקה גדולה יותר ל'מערב'. הסדר המוצג בסופו של דבר (המקרב את תימן ומרחיק את פרס) מושפע ממסקנות המחקר, לפיהן אף ששתי תפוצות אלו הינן 'פריפריות פרשניות', ניכרת השפעתם של חיבורים מרכזיים על חיבורים פרשניים מתימן יותר מאשר השפעתם על חיבורים מפרס.

דיון ומסקנות:

בסופו של כל ערך מובאות מספר נקודות בהן מתומצתות עיקר התובנות העולות הן מתוך בחינת כל זיהוי והן מתוך בחינת זיהויי הערך כמכלול: הצגת המסורות והזיהויים; התחקות אחר קשרים מפורשים או משוערים בין פרשנים שונים; העלאת השערות שונות ביחס לגורמים שונים (לשוניים, גיאוגרפיים-אקלימיים ועוד) שהשפיעו על הזיהויים; בעייתיות המתגלה בזיהויים שונים ביחס להקשר במשנה ועוד. יש לציין כי תובנות רבות ומשמעותיות עלו רק בעקבות ההצגה החזותית של מכלול הזיהויים בתרשים הנלווה.

ב. פרקי המסקנות:

חלק זה עוסק במסקנות העולות מסקירה רוחבית של זיהויי הפרשנים. יחידת המחקר הבסיסית של פרקי המסקנות הינה החיבור או הפרשן, על מכלול זיהוייו.

בחינה רוחבית של זיהויי כל פרשן תוך השוואה לזיהויי פרשנים אחרים:

לאחר שעומדים בפנינו הערכים, ניתן לבחון את היחס בין פרשנים שונים במבט כולל. על בסיס הערכים נבנה בסיס נתונים (שאינו מוצג במסגרת עבודה זו) בו הוקדשה טבלה לכל פרשן. בטבלה הוזנו נתוני התאמה/אי התאמה בין זיהויי לבין זיהויי פרשנים רלוונטיים בני זמנו או כאלו שקדמו לו.¹⁶⁸ כן מופיעים בו נתונים כדוגמת הבאת יותר מאפשרות זיהוי אחת, שפת הזיהוי וקטגוריות נוספות בהתאם לצורך.

ניתוח תוצאות השוואת הזיהויים – מקורותיו של הפרשן ודרכי פרשנותו:

נתוני כל טבלה מיתרגמים בסופו של דבר לתובנות ביחס לדרכי פרשנותו של הפרשן ולקשרים שבין זיהויי לזיהויי פרשנים אחרים. דוגמאות לתובנות כאלו: מקורותיו של הפרשן נגלים לעין על פי מידת התאמת זיהויי לזיהויי פרשנים שקדמו לו וחיבוריהם היו מוכרים לו; העדר התאמה כזו לפרשנים קודמים עלול להעיד על מקורות שעמדו לפניו ואינם מוכרים לנו, או על חדשנות פרשנית בה נקט; זיהויים בשפות שונות יכולים להעיד אף הם על מקורותיו השונים של הפרשן, ועוד.¹⁶⁹ תובנות אלו מצטרפות לנקודות שעלו בחלק ה'דיון והערות' שבערכים שונים ביחס לזיהויים ספציפיים של הפרשן, וכך מצטיירת על פני מספר פסקאות בפרקי המסקנות תמונה כוללת של מקורותיו של כל פרשן ודרכי פרשנותו כפי שעולה מתוך זיהוייו.

תכלול הקשרים שבין הפרשנים – מפת פרשנות הריאליה ונגזרותיה:

הקשרים שבין כל פרשן לפרשנים אחרים מוצגים באופן גרפי על גבי תרשים הדומה בבסיסו לאלו המלווים את הערכים השונים. בתרשים ניתן להבחין הן במקורותיו של כל פרשן ובהשפעתו על פרשנים אחרים, והן במגמות כוללות יותר בעולם הפרשנות בהיבטי המרחב והזמן. התבוננות בתרשים ובחינתו לעומק מאפשרת איתור 'בתי מדרש' פרשניים והגדרת זרמים מרכזיים ופריפריאליים בתחום זיהוי הצמחים.

איתור, ליקוט וניתוח תופעות רוחב בפרשנות – תימות מרכזיות בפרשנות הריאליה:

¹⁶⁸ בסקירת הפרשנים בפרקי המבוא ('הפרשנים והחיבורים', עמ' 7 ואילך) הובאו שאלות המחקר הרלוונטיות לכל אחד מן הפרשנים.

¹⁶⁹ אף שהטבלאות אינן מוצגות בעבודה, מעוגנת כל תובנה ברשימות מפורטות של מספרי הערכים בהם באה לידי ביטוי התופעה המתוארת – התאמה, אי התאמה, זיהוי ייחודי וכד'.

ליקוט תובנות נקודתיות מתוך הערכים השונים וכן הצבעה על קווי אופי מסויימים המשותפים לדרך הזיהוי של פרשנים שונים, מתחברים לכדי תיאור תופעות רוחב בזיהוי הצמחים. מבט כולל על תופעות אלו מאפשר, בנוסף, להצביע על תימות מרכזיות בתחום זיהוי הצמחים ובפרשנות הריאליה בכלל.

2. ספרות העזר והשימוש בה¹⁷⁰

חלק ניכר מן הסוגיות המתודולוגיות שעלו במהלך המחקר ממוקד בהיבטים לשוניים ומילונאיים. ניתן לומר, בהכללה, שהבעיה שהעסיקה את הפרשנים עצמם – הוראת שמות צמחים מתקופה קדומה בשפה שאינה בשימוש יומיומי בסביבתם – היא זו שמלווה את המחקר כולו בבסיסו. כפי שהפרשנים עסקו בזיהוי השמות מן המשנה, כך עוסק חלק מרכזי במחקר בזיהוי השמות מחיבורי הפרשנות. רש"י, לדוגמא, זיהה בשם המוכר לסביבתו – 'פניל' – את 'דוחן' שבמשנה – שם שהיה בשימוש מאות שנים קודם לזמנו, ומקורו במרחב גיאוגרפי, תרבותי ולשוני שונה. ובדומה לכך עוסק מחקר זה בזיהוי השם בו נוקב רש"י – 'פניל' – שם שהיה בשימוש לפני כאלף שנה, באזור גיאוגרפי, תרבותי ולשוני אחר. הדרך לזיהוי מדויק ככל האפשר משתנה בהתאם לשפה, למיקום הגיאוגרפי ולתקופה. דרך הזיהוי מושפעת רבות גם מהימצאותם של מקורות חיצוניים המסייעים בזיהוי שמות הצמחים בשפה, הניב והרובד הלשוני ההיסטורי בו מדובר. להלן סקירה של מאפייני מלאכת זיהוי שמות הצמחים המופיעים אצל הפרשנים השונים.

שמות צמחים בערבית:¹⁷¹

בכל הנוגע לשמות הצמחים בערבית נושאת סוגיית הזיהוי אופי ייחודי. בשפה זו ישנם מקורות רבים – קדומים ומודרניים – לזיהוי שמות צמחים, אך דווקא ריבוי זה מעיד במידה רבה על הבעיות: הכיבוש הערבי השתרע על פני שטחים עצומים – משולי תת היבשת ההודית במזרח ועד לאוקינוס האטלנטי במערב. השפה הערבית שקנתה לה אחיזה באזורים השונים התפצלה לניבים רבים ושונים, ולכל ניב אוצר מילים משלו. אוצר המילים המקומי (ובכלל זה שמות הצמחים) הושפע רבות גם מן השפות המקומיות שבאזורי הכיבוש השונים – מן הפרסית במזרח, דרך היוונית בחופי הים התיכון ועד לניבים הרומאניים שבחצי האי האיברי. ריבוי הניבים והשפעת השפות המקומיות הביא לכך שבמקומות שונים נושא אותו צמח שמות שונים.¹⁷²

¹⁷⁰ בסעיף זה הובאו בעיות מתודולוגיות הנוגעות באופן ספציפי לתהליכי העבודה של מחקר זה. על המתודולוגיה והבעיות של מחקר הצמחים במקורות באופן כללי ראה למשל: פליקס פרי, עמ' 9-23 (מבוא כללי ל-'צמחי התנ"ך וחז"ל').
¹⁷¹ מעבר להפניות הרבות של מנחה מחקר זה, פרופ' זהר עמר, אל ספרות העזר הערבית, הסתייעתי בתחום המילונאות הערבית בפרופ' יהושע בלאו, אשר חיווה דעתו והאיר את עיני ביחס לדרכי החיפוש במילונאות הערבית. כן סייע בידי פרופ' נאסר בסל מאוניברסיטת תל אביב, אשר ייעץ לי ומסר לידי רשימות ביבליוגרפיות הכוללות חיבורים מילונאיים רבים הרלוונטיים למחקרי.

¹⁷² על בעיה זו כותב כבר רמב"ם בהקדמה לספרו 'ביאור שמות הרפואות': ... כי רפואה אחת יכולה להקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה המדינה (מונטנר רמב"ם, עמ' 15). יש להעיר, כי בהיותו ער לתופעות בתחום שמות הצמחים, יש לייחס לזיהויי רמת דיוק גבוהה יותר, כאשר נראה כי הוא מנסה למסור את דברי פרשנים שקדמו לו. סביר כי כאשר היה לפניו זיהוי שקדם לו, הוא ניסה להבינו על רקע מקומו של מוסר הזיהוי.

הדבר סבוך לעיתים אף יותר במקרים בהם נושאים צמחים שונים את אותו השם – באותו האזור או באזורים שונים. לעיתים משותף שמם של שני צמחים הרחוקים מאוד במאפייניהם זה מזה, ובדיקת ההקשר במשנה מעלה באופן פשוט למדי את כוונת הפרשן. עם זאת, יש שההקשר במשנה לא מסייע בידנו בברירת הזיהוי הנכון, ויש צורך בבדיקה מדוקדקת יותר לבירור הוראת השם אליה התכוון הפרשן. גם לגורם הזמן השפעה על היכולת לזהות שמות צמחים. עם זאת, דומה כי הרציפות ההתיישבותית, החקלאית והלשונית שנשתמרה ברוב האזורים דוברי הערבית הרלוונטיים למחקר זה מצמצמת באופן משמעותי את השפעת פער הזמנים שבין כתיבת החיבורים ובין תקופתנו. אף שהשפה הערבית כשלעצמה עברה תמורות ברורות מן הכיבוש הערבי ועד ימינו, נראה שאוצר המילים, ובייחוד זה של החברה הכפרית המסורתית, השתמר במידה רבה, וכך שמות הצמחים בפי החברה המסורתית הנוכחית משמרים בסבירות גבוהה את שמות הצמחים באותו אזור לפני מאות שנים.¹⁷³

על כל פנים, הזיהוי המיטבי שאליו מכוון מחקר זה, כולל שילוב של מקור קדום המציין את השם שנזכר אצל הפרשן יחד עם מקור מודרני המצביע על המין בשמו המדעי. עדיפות ניתנת, כמובן, למקורות המשקפים את שמות הצמחים באזור בו פעל הפרשן – בין אם נתחברו באותו אזור, ובין אם נמסרים מספר שמות נרדפים המיוחסים לאזורים שונים. על פער הזמנים שבין שני המקורות ניתן לגשר באמצעות השוואת השמות הנרדפים שהם מצויים מאוד הן במקורות הקדומים והן במודרניים, באמצעות תיאור מורפולוגי של הצמח או תיאור שימושי, שמופיעים פעמים רבות בספרות הבוטנית הקדומה ובאמצעים דומים. כן מסייעים מאוד המקורות המודרניים המוסרים את השמות העממיים באזורים ספציפיים מפי התושבים המקומיים.

ספרות העזר בתחום זה כוללת, למעשה, כמה סוגי מקורות:

- ספרות בוטנית ופרמקולוגית ערבית מימי הביניים, המוסרת שמות צמחים (לעיתים שמות נרדפים המיוחסים במפורש לאזורים שונים), תיאורם ושימושיהם:¹⁷⁴ בין המרכזיים בהם נעשה שימוש בעבודה זו יש למנות את חיבוריהם של אשבילי (אנדלוסיה, המאה האחת-עשרה),¹⁷⁵ אבן אל ביטאר (אנדלוסיה-סוריה, המאה השתיים-עשרה),¹⁷⁶ רמב"ם (המערב-מצרים, המאה השתיים-עשרה). למותר לציין כי חיבור זה הינו, באופן טבעי, המתאים ביותר לזיהוי השמות המובאים בפירושו של רמב"ם

¹⁷³ במחקרו של בסל, למשל, אשר עוסק בהשתמרות יסודות עבריים וארמיים בלשונם של הערבים הנוצרים בארץ-ישראל, ניתן לראות באופן מובהק כי בשפת הדיבור השתמרו יסודות אלו במונחים הקשורים לחקלאות ולתחומי ריאליה אחרים – ביגוד, משק בית, בנייה וכד'. (ראה בסל, **יסודות**, עמ' 88-90). במקרה זה, קשורה אמנם ההשתמרות בנדידת שמות באמצעות מפגש בין לשונות אך בודאי ניתן להסיק ממנה על השתמרות שמות של מונחי ריאליה לאורך מאות שנים בתוך הניבים הערביים עצמם ובחקלאות הערבית המסורתית באזורים שונים

¹⁷⁴ לרשימות מפורטות ראה להלן הערה 187.

¹⁷⁵ **אשבילי**.

¹⁷⁶ **אבן אלביטאר, ג'אמע; אבן אלביטאר, תפסיר**.

עצמו למשנה),¹⁷⁷ ורסולי (תימן, המאה הארבע-עשרה).¹⁷⁸ שימוש מועט נעשה גם במילונים הערביים הקלסיים, דוגמת לסאן אלערב.¹⁷⁹

- מילונים מודרניים: עיקר השימוש הוא במילוניים בוטניים. המקיף שבהם הוא מילונו של עיסא-ביי (Issa Bey) לשמות צמחים,¹⁸⁰ והוא מלווה את המחקר לכל ארכו. מילון בוטני נוסף בו נעשה שימוש משמעותי הוא זה של בדויאן (Bedevian).¹⁸¹ שימוש נעשה גם במילונו של ליינ (Lane) לערבית הקלסית.¹⁸² ובמידה מועטה במילון של פיאמנטה לערבית תימנית.¹⁸³
- ספרי פלורה ומחקרים אחרים הסוקרים צמחי בר וגידולים חקלאיים באזורים ספציפיים, ומציינים את שמותיהם מפי התושבים המקומיים: בין הבולטים בקבוצה זו ניתן למנות את הפלורות השונות של תימן ומצרים, את חיבורם את דינסמור (Dinsmore) ודלמן (Dalman) על צמחי ארץ ישראל,¹⁸⁴ את חיבורם של חסין וקאסם על גידולי החקלאות בעיראק¹⁸⁵ ואת חיבורו של בן יעקב על צמחי המרפא של יהודי עיראק.¹⁸⁶

למעשה, רשימת המקורות הפוטנציאליים (בעיקר בתחום הספרות הקדומה והמילונאות הכללית) ארוכה מאוד, ועקב קוצר היריעה ומגבלת הזמן התמקד המחקר בעיקר בחיבורים הנזכרים לעיל. במקרים בהם לא ניתן היה לפענח את הוראת שם הצמח באמצעות חיבורים אלו, התרחב החיפוש לרשימה ארוכה של מקורות נוספים. כמעט בכל המקרים לא תרם החיפוש המורחב והארוך מעבר לתרומתם של המקורות שברשימה הראשונית.¹⁸⁷

שמות צמחים בארמית לענפיה:¹⁸⁸

¹⁷⁷ רמב"ם, רוזנר. זהו תרגום לאנגלית של מהדורתו המדעית והמוערת של מ' מאירהוף (Meyerhof). ראה רמב"ם, מיירהוף). לחיבורו של רמב"ם – שרח אסמא' אלעקאר (=ביאור שמות הרפואות).

¹⁷⁸ רסולי, אלמעטמד.

¹⁷⁹ לסאן אלערב.

¹⁸⁰ עיסא.

¹⁸¹ בדויאן.

¹⁸² ליינ.

¹⁸³ פיאמנטה, תימנית. הזיהויים המובאים במילון זה דורשים בחינה מדוקדקת, כיוון שבהיותו מילון לערבית תימנית יהודית, מורכבת רשימת ערכיו בין השאר ממונחים המופיעים בכתבים יהודיים מתימן, ביניהם גם שמות צמחים הבאים בחיבורים הנדונים כאן. בפתרו מונחים אלו הסתייע לא פעם מחבר המילון בפירושים מקבילים, ובמקרים כאלו, למעשה, אין לפנינו עדות על שימוש במילה זו בהוראה המובאת במילון, אלא רק השערה מחקרית של מחבר המילון, ולעיתים ללא בחינת ההיתכנות האקלימית-פלוריסטית של הזיהוי (ראה למשל פיאמנטה, תימנית, א, עמ' 36, ערך 'בקם'. שם מובאת אפשרות של זיהוי 'בקם' עם Box tree, ע"פ כתב יד מסויים, כאשר במקרה זה ברור כי מדובר בשיבוש של המעתיק או בקריאה שגויה, ובכל מקרה זו אינה הוראת 'בקם', אלא שצריך לקרוא 'בקס' או 'בקאס'. נראה שמחבר המילון השאיר על כנו את השיבוש וחיבר בינו ובין זיהוי המופיע בחיבור כלשהו, וכך קיבל הערך 'בקם' הוראה שמקורה בהשערה מחקרית – ובמקרה זה השערה שגויה – ושלא מבוססת על עדות חיצונית מהימנה). בעייתיות דומה מצויה במילונים ארמיים לניבים התלמודיים – ראה להלן.

¹⁸⁴ דינסמור ודלמן.

¹⁸⁵ חסין וקאסם.

¹⁸⁶ בן יעקב, הרפואה.

¹⁸⁷ לרשימות מורחבות של ספרות עזר ערבית ראה למשל: סרי, הלקסיקוגרפיה, במבוא ובביבליוגרפיה; עמר, גידולי, עמ' 357-401 – פריטים ביבליוגרפים רבים.

¹⁸⁸ בתחום המילונאות הארמית/סורית סייע בידי רבות פרופ' דוד תלשיר מאוניברסיטת בן גוריון, אשר העיר הערות מחכימות והפנה אותי אל הספרות המתאימה.

בתלמודים (ומעט אף בפירושי הגאונים) מובאים שמות צמחים בניבים ארמיים: ארמית בבליית יהודית וארמית ארץ ישראלית יהודית. כיוון שהשימוש בניבים אלו פסק בהדרגה לאחר הכיבוש הערבי, נכתבו, למעשה, מילוני ניבים אלו כלקסיקון של התלמודים עצמם,¹⁸⁹ ועל כן הוראת שמות הצמחים המובאים בהם נסמכת פעמים רבות על פרשנות המשנה והתלמוד ועל מחקר הריאליה המשנאית והתלמודית.¹⁹⁰ כיוון שכך, לא ניתן היה להסתמך במחקר זה על זיהויים מעין אלו, בבחינת 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים', ורק במקרים בהם מובאת עדות לשונית חיצונית, נעשה שימוש במילונים אלו.¹⁹¹ למעשה, פיענוח הוראת השמות נסמך בעיקר על השפה הסורית – הניב הארמי שהיה בשימוש של האוכלוסיה הנוצרית ברחבי המזרח התיכון באלף הראשון לספירה, ובעיקר החל מן המאה הרביעית ועד למאה השמינית.¹⁹² ספרות סורית ענפה נכתבה ונשתמרה, ובכללה ספרות מילונאית, עליה נמנים המילונים הסוריים-ערביים של בר עלי (המאה התשיעית)¹⁹³ ובר בהלול (המאה העשירית),¹⁹⁴ והלקסיקון הנושאי של בר שיניא (המאה האחת-עשרה).¹⁹⁵ במחקר זה נעשה שימוש בעיקר במילונים המודרניים המתבססים בין השאר על החיבורים הקדומים הנ"ל – התזארוס של פיין סמית' (Payne Smith)¹⁹⁶ והמילון של ברוקלמן (Brockelmann) בהוצאתו המחודשת של סוקולוף.¹⁹⁷ כן נעשה שימוש במילונו של יונה לארמית של יהודי כורדיסטאן.¹⁹⁸

שמות צמחים בשפות אירופיות:

בניגוד לאמור לעיל ביחס לפרשנים דוברי הערבית, הבעיה המרכזית בנוגע לפרשני ימי הביניים דוברי השפות האירופיות הינה דווקא מחסור במקורות בוטניים או פרמקולוגיים קדומים הכתובים בניבים וברובדי הלשון המדוברים שבהם הובאו הזיהויים ואף היעדרם המוחלט. במקרים אלו יש צורך להסתפק בעיון בחיבורים המודרניים העוסקים בניבים הקדומים הרלוונטיים של שפות אלו, להשוות אטימולוגית למונחים מקבילים בלטינית, שהיוותה בתקופות הנדונות לשונם של המלומדים ובה נכתבו עיקר החיבורים, וכן להסתייע בשמות העממיים המקובלים כיום בשפות אירופיות שונות, בהנחה כי גם בהם נשמר רצף לשוני מסויים. יש לציין כי אצל הפרשנים האירופיים ישנם יותר זיהויים בלתי מפוענחים או מסופקים לעומת הפרשנים בערבית.

¹⁸⁹ סוקולוף, בבליית; סוקולוף, ארץ ישראלית.

¹⁹⁰ ברוב הפעמים, כאשר מדובר בשם צמח המופיע באחד התלמודים כזיהוי של צמח מן המשנה, מובא בדרך כלל אחד הזיהויים המקובלים של הצמח המשנאי (מן הפרשנות או מן המחקר), ובעצם לא מתקיים דיון על הוראת השם הארמי כשלעצמו.

¹⁹¹ בעייתיות דומה מצויה בזיהוייו של פיאמנטה בערבית תימנית יהודית. ראה לעיל הערה 183.

¹⁹² אף שהשפה הסורית שייכת לענף המזרחי של הניבים הארמיים, ועל כן קרובה יותר לארמית הבבליית מאשר לארמית הארץ-ישראלית, נעשה בה שימוש במחקר זה גם בפיענוח הוראתם של שמות צמחים מן התלמוד הירושלמי, וזאת מהעדר ספרות מילונית משמעותית לניבים המערביים. המילונים הרלוונטים לכאורה – לארמית יהודית מתקופת המשנה, לארמית שומרנית, ולארמית מערבית חדשה (המדוברת באזור הכפר מעלולא שבמערב סוריה) – לא תרמו לעניין זה.

¹⁹³ בר עלי.

¹⁹⁴ בר בהלול.

¹⁹⁵ בר שיניא.

¹⁹⁶ פיין סמית, תזארוס.

¹⁹⁷ סוקולוף, ברוקלמן.

¹⁹⁸ יונה, מילון.

- **יוונית:** שמות יווניים מובאים כזיהויים כבר בתלמוד הירושלמי, וכן בכת"י אנטונין ואצל ריבמ"ץ, מוה"ע וכתכ"ה. אצל השניים האחרונים (בני תקופת הרנסנס) מדובר בשמות מן הספרות המקצועית ולא משפת הדיבור. בפיענוח הוראת השמות נעשה שימוש בספרות חומרי המרפא (materia medica) היוונית הקלאסית, ובראשה חיבורו של דיוסקורידס,¹⁹⁹ במילון המקיף ליוונית קלסית של לידל (Liddel) וסקוט (Scott)²⁰⁰ ובמילונו של דו קאנג' (Du Cange) ליוונית של ימי הביניים.²⁰¹ לפיענוח (הסבוך במקרים רבים) של השמות בכת"י אנטונין שימשו גם מאמריהם של פדופולוס-קרמאוס (Pappadopoulos-Kerameus)²⁰² ושל סטאר (Starr)²⁰³ שעסקו בכת"י זה.
- **איטלקית ולטינית:**²⁰⁴ ר' נתן בן יחיאל בעל הערוך ור' יצחק בן מלכיצדק מזהים בדרך כלל על ידי שמות איטלקיים. התקופה המדוברת (המאה האחת-עשרה והמאה השתים-עשרה) נחשבת לתקופת המעבר בה הופכת הלטינית הוולגרית המדוברת באיטליה לשפה האיטלקית, על ניביה המקומיים הרבים. הספרות המוכרת מאותה תקופה היא לטינית, כך שלא ניתן למצוא מקבילות מדויקות לשמות בהם נוקבים הפרשנים, המובאים בניב האיטלקי המדובר במקום מושבם. ובכל זאת, הקרבה ללטינית הינה רבה, ובהחלט ניתן להיעזר במילונאות הלטינית כדי לזהות את השמות. כמו כן ניתן להיעזר גם באיטלקית המדוברת בימינו, ובייחוד במילונאות המשקפת את הניבים המקומיים המקוריים של מקום מושבם של ר' נתן (רומא, מרכז איטליה) ור' יצחק (סיפונטו, דרום איטליה). במחקר זה נעשה שימוש רב במאגר המידע הדיגיטלי של אוניברסיטת טרייסטה, המתעד את השמות העממיים של צמחי הפלורה האיטלקית בעשרות ניבים, ומתבסס על מספר חיבורים מקיפים בתחום זה.²⁰⁵ כמו כן נעשה שימוש במילונים הלטיניים המקיפים של גלייר (Glare)²⁰⁶ ושל לואיס (Lewis) ושורט (Short),²⁰⁷ במילונו של דו קאנג' (Du Cange) ללטינית של ימי הביניים²⁰⁸ ועוד. מילונים אלו שמשו גם בבירור השמות הלטיניים שהובאו אצל פרשני תקופת הרנסנס – מוה"ע וכתכ"ה. בבירור השם האיטלקי נעשה שימוש גם במחקרה של קואומו (Cuomo) על הלעזים האיטלקיים שבערוך.²⁰⁹
- **צרפתית:** הזיהויים המובאים על ידי רש"י הינם בדרך כלל בצרפתית בת זמנו. פענוח הזיהויים במקרים אלו הסתמך על פי רוב על עבודתם של דרמשטר (Darmesteteter) ובלונדהיים (Blondheim) העוסקת בלעזי פירוש רש"י לבבלי,²¹⁰ ועל ספרו של מ' קטן המבוסס עליה.²¹¹

¹⁹⁹ דיוסקורידס, גודייר; דיוסקורידס, לגונה. כן נעשה שימוש בכתביהם של תיאופרסטוס (תיאופרסטוס, צמחים) ופליניוס (פליניוס, טבע). חיבור זה סייע גם בזיהוי שמות לטיניים).

²⁰⁰ לידל וסקוט.

²⁰¹ דו קאנג' יוונית.

²⁰² פדופולוס קרמאוס.

²⁰³ סטאר, גלוסר.

²⁰⁴ תודתי לפרופ' מיכאל ריז'יק מאוניברסיטת בר אילן, אשר שיתף אותי בידיעותיו בתחום הדיאלקטים האיטלקיים המקומיים בימי הביניים – ידיעות שסייעו בידי בפענוח השמות האיטלקיים המובאים בערוך ובפרוש ריבמ"ץ.

²⁰⁵ אוניברסיטת טרייסטה.

²⁰⁶ גלייר.

²⁰⁷ לואיס ושורט.

²⁰⁸ דו קאנג', לטינית.

²⁰⁹ קואומו, לעזים.

²¹⁰ דרמשטר ובלונדהיים.

במספר מקרים נעשה שימוש גם במילוני הצרפתית העתיקה של גריימס (Greimas)²¹² ושל גודפרוי (Godefroy)²¹³.

- **ספרדית:**²¹⁴ שמות הצמחים בספרדית מופיעים במחקר זה בדרך כלל בזיהוי של כתכ"ה, שחי בקהילות הספרדיות-פורטוגזיות שבאמסטרדם והמבורג. בפענוחם נעשה שימוש בעיקר במילון בן התקופה של אורוזקו (Orozco),²¹⁵ אשר מסתבר שהיה נפוץ בין המלומדים דוברי הספרדית במאה השבע-עשרה, ובו מצויים ברוב גדול של המקרים הן השמות הספרדיים²¹⁶ והן השמות הלטיניים המקבילים המובאים בכתכ"ה. שימוש מועט נעשה במילון ספרדי-איטלקי נוסף בן התקופה.²¹⁷
- **גרמנית:** שמות צמחים רבים בגרמנית מובאים אצל תפא"י. במקרים ספורים מובאים גם זיהויים מזדמנים מחיבורים של פרשנים אחרים דוגמת מהרי"ל.²¹⁸ בבירור שמות אלו נעשה שימוש הן במילונים מוקדמים, בעיקר מילונם המקיף של האחים גרים (Grimm),²¹⁹ בני תקופתו של בעל תפא"י, וכן מילונו של פריש (Frisch) ועוד, והן במילונים בוטניים מודרניים – של ון ווייק (Van Wijk) ושל ניקולוב (Nikolov).
- **שפות אירופיות אחרות:** במספר מקרים מופיעים שמות צמחים הלקוחים משפות אירופיות אחרות – פורטוגזית, פרובנסלית ואף שפות סלאביות. גם בפענוחם נעשו שמות במילונים מתאימים.²²⁰

שמות צמחים בפרסית:²²¹

שמות פרסיים מופיעים בשני חיבורים במחקר זה – ספר המליצה ומכלל המשנה. ספרות העזר הזמינה לזיהוי שמות צמחים בפרסית אינה רבה כבערבית, אך על כל פנים נעשה שימוש במספר חיבורים. דומה שהחשוב שבהם הוא חיבורו הקדום של אבו אלמנצור אלמנופק אלהרווי (המאה העשירית)²²² העוסק בחומרי מרפא, ונזכרים בו מאות שמות צמחים. החיבור נכתב בפרסית וכן נתגלה תרגום לטיני מתומצת מן המאה האחת-עשרה. מהדורה מדעית של חיבור זה נדפסה לראשונה בסוף המאה התשע-עשרה ע"י אחונדוב (Achundow). לצדו שמשו המילונים הפרסיים-אנגליים – של סטינגאס (Steingass)²²³ ושל

²¹¹ קטן, אוצר.

²¹² גריימס, צרפתית.

²¹³ גודפרוי, צרפתית.

²¹⁴ בעניין זה הסתייעתי בידיעותיו של פרופ' יוסף קפלן מן האוניברסיטה העברית, שהבהיר לי את ידיעות המחקר ביחס ללשונותיהם של יהודי קהילות ספרד ופורטוגל בהולנד וגרמניה, והפנה אותי, בין השאר, למילונו של אורוזקו (להלן).

²¹⁵ אורוזקו, מילון.

²¹⁶ ביחס לשמות אלו הוא כותב כל' (ר"ל: בלשוננו).

²¹⁷ קאזאס, מילון.

²¹⁸ השמות הגרמניים הקדומים המובאים אצל רש"י מבוררים גם הם, כשמות הצרפתיים, ע"י דרמשטר ובלונדהיים.

²¹⁹ גרים, מילון.

²²⁰ למשל: ויירה, מילון; רנואר, מילון.

²²¹ בתחום השמות הפרסיים נתונה תודתי לפרופ' שאול שקד מהאוניברסיטה העברית אשר ייעץ לי בבחירת ספרות העזר, ואף השאיל לי מספרייתו עותק מספרו של אלהרווי במהדורתו של אחונדוב (ראה להלן), שהוא, למיטב ידיעתי, העותק היחיד בארץ.

²²² חי בעיר הרט, כיום אפגניסטן.

²²³ סטינגאס.

חיים (Hayyim),²²⁴ המילון הפרסי-ערבי של דסוקי שתא,²²⁵ והמילון הבוטני הפרסי של מוזפריאן (Mozaffarian).²²⁶ את שמות הצמחים בפרסית המופיעים במחקר זה קשה לאפיין על פי ניבים ואזורים גיאוגרפיים שונים, הן עקב מיעוט הידע המחקרי על החיבורים הפרשניים הנדונים, והן בגלל הרשימה המצומצמת יחסית של ספרות העזר. על כן, מחד גיסא, מלאכת הזיהוי כאן מורכבת פחות מאשר בשמות בערבית, למשל, אך מאידך גיסא, גם תוצאות מלאכת זיהוי זו דלות יותר, ובמקרים רבים לא התאפשר זיהוי כלל או שהזיהוי לא הוברר כל צרכו.

²²⁴ חיים, מילון.
²²⁵ דסוקי, מילון.
²²⁶ מוזפריאן.

חטיבת הערכים

כאמור בראשית העבודה, למעלה מ-60 ערכים נדונו באריכות בעבודת התואר השני, שעסקה בצמחי מסכת כלאים, ולפיכך לא פורטו כאן, אלא הובאו ככותרת, ומתחתיה: 'כלאים ע' X'. הכוונה היא לעבודת התואר השני (אלבוים, כלאים – פריט ביבליוגרפיה).

ההפניות לפרשנים ע"פ הפירוט להלן (בהדגשה – פריטים ביבליוגרפיים):

- **בבלי** – לפי כתבי יד, ראה ביבליוגרפיה.
 - **ירושלמי** – לפי כתבי יד/דפוסים, ראה ביבליוגרפיה.
 - רס"ג – רס"ג, לשון.
 - רש"ג – אסף, תשובות.
 - פיה"ג – אפשטיין, פירוש.
 - **זרעים גניזה א** – לפי כתבי יד, ראה ביבליוגרפיה.
 - **זרעים גניזה ב**.
 - כת"י אנטונין – פפדופולוס-קרמאוס.
 - רנאה"י, רנאה"י פ"א – רנאה"י, פירוש.
 - ערוך – ערוך השלם.
 - רש"י.
 - ריבמ"ץ – ריבמ"ץ, פירוש.
 - רמב"ם – רמב"ם, כת"י (ציון עמודים במספרים); רמב"ם, קאפח (ציון עמודים באותיות).
 - ר"ש.
 - תנה"י – תנחום הירושלמי.
 - כפו"פ – כפתור ופרח, לונץ.
 - **המליצה** – לפי כתבי יד, ראה ביבליוגרפיה.
 - רע"ב – רע"ב, ונציה.
 - אלג'אמע.
 - מוה"ע – ערוך השלם.
 - כתכ"ה.
 - מכה"מ – לפי כתבי יד, ראה ביבליוגרפיה.
 - מילון מהד' טובי – טובי, מילון.
 - תפא"י – תפא"י, ד"ר (=דפוס ראשון); תפא"י, ד"מ (=דפוסים מאוחרים).
- זיהויים מזדמנים מחיבורים נוספים – הפניה ביבליוגרפית במקום.

1. אבוב רואה/אבוב רועה

אבוב רועה נזכר פעם אחת במשנה (שבת יד ג), ואינו נזכר בכל מקור תנאי אחר.

- **ירושלמי** (שבת יד ה"ג ל ונ): ושותה אבוב רועה – כשמועו.
- **בבלי** (שבת קט ע"ב אוק 366): מאי אב[ו]ר[ו]ע[ו]ה חמטיריא, מאי חמטיריא חוטרא רעיא. < חוטרא רעיא (סור.) = *Equisetum ramosissimum*²²⁷ (שבטבט ענף). > כך הגרסה בכתבי היד. הגרסה בדפוסים, כמו זו שהיתה בפני רש"י, הינה: מאי חומטיריא חוטרא יחידאה.
- **מילות מועד**²²⁸ (עמ' 168 מס' 47): אבוב אלראעי ויקאל עצאה אלראעי. < انبوب الراعي²²⁹. א. *Sempervivum arboreum*²³⁰ (מין של הסוג 'חי-עולם'); ב. *Alisma plantago-aquatica*²³¹ (כף צפרדע לחכית). < עצאה אלראעי – להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (שבת יד כת"י לונ): חשישה אלראעי. < לא מזוהה.
- **ערוך** (ח"א עמ' 5 ערך אבוב רועה): פ"י עשב הוא ונקרא אבוב אלראעי בל' ישמעאל. < לעיל מילות מועד.
- **רש"י** (שבת קט ע"ב): חוטרא יחידאה עץ הגדל יחידי בלא ענף. < תיאור כללי. חוטרא יחידאה הינה הגרסה שעמדה בפני רש"י, וכך גם בדפוסים היום. וראה לעיל בבלי.
- **רמב"ם** (שבת יד ג עמ' סז): עצא אלראעי²³². < عصى الراعي = *Polygonum spp.*²³³ (ארכובית).
- **תנה"י** (עמ' 20 ערך 'אבב'): צמח ידוע לרופאים הנקרא עצא אלראעי והם שורשים המתפשטים על פני האדמה. < לעיל רמב"ם. > על פי התיאור נראה כי מדובר במין *Polygonum aviculare*, שהינו צמח שרוע.
- **המליצה** (בהמ"ל): אבוב רועה אבוביה אל ראעי גיאה [=עשב], והוא עשב חד בטעמו. ויש אומ' ניי שכר. < انبوبه الراعي (פר.) – מילולית: 'צינור/קנה הרועה'. > < نى شكر/نيشكر (פר.) = קנה סוכר.²³⁴
- **רע"ב** (שבת יד ג): עץ שגדל יחידי ואין לו ענפים, וקורין אותו בערבי עצ"אל רעי [צ"ל עצא אלראעי], והוא טוב למי שנוזק על שישתה מים מגולים. < לעיל רמב"ם, רש"י.
- **אלג'אמע** (עמ' 8 ערך 'אבוב רועה'): עצא אלראעי. < לעיל רמב"ם.

²²⁷ סוקולוף, ברקלמן, עמ' 423. וראה סוקולוף, בבלי, עמ' 468, ע' חומטיריא, חמטיריא, שמוזה עם *Polygonum* (ארכובית) כרמב"ם (וייתכן שזאת בעקבות פירוש זה). עוד ראה על הדמיון המורפולוגי בין סוגים אלו: פלדמן, משנה, עמ' 13.

²²⁸ פורסם ע"י אלוני. ההפניה מתייחסת לרס"ג, לשון.

²²⁹ אבן אלביטאר מביא שלש אפשרויות לזיהוי *انبوب الراعي*. אחת מהן היא *عصى الراعي*, כדעה השניה המובאת כאן. (אבן אלביטאר, ג'אמע, א, עמ' 91).

²³⁰ אבן אלביטאר, ג'אמע, שם; אשבילי, א, עמ' 61, ע' 82; עיסא, עמ' 167, ע' 1.

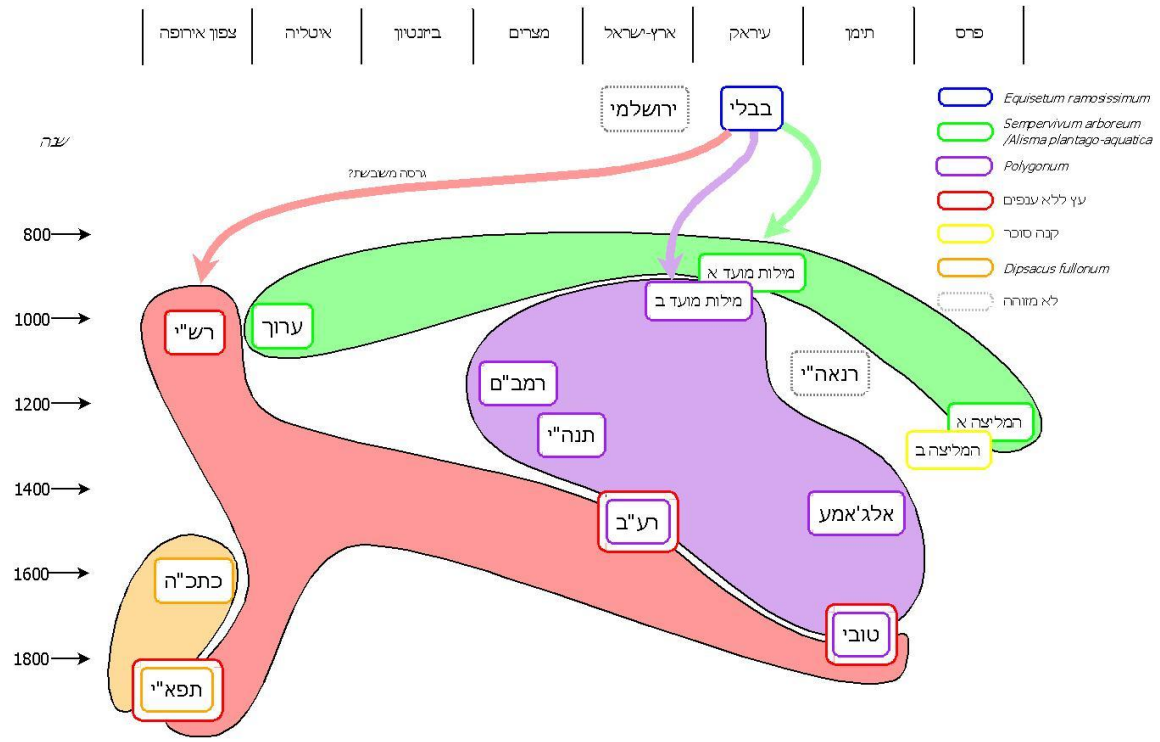
²³¹ אבן אלביטאר, ג'אמע, שם.

²³² וכך גם במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם (רמב"ם, הופקינס, עמ' 68).

²³³ עיסא, עמ' 145, ע' 6; רמב"ם, רוזנר, עמ' 229, ע' 298.

²³⁴ סטיינגאס, עמ' 1442.

- **כתכ"ה** (דף א ע"א): אבוב רועה: עשב בעל קוצים שהכובשים [=כובסים?] הנקראים בר' [=בלשון רומי] פולוניס ובל' [=ובלשוננו] פיראליס גורדים בו ה[ב]גדים ויקרא שמו אצל ההמון וירגא פאסטורוס ואולם שמו ב"ר לאברום ויגריס ובל' קארדן פינטיאדור. יירבא די פיראליס.²³⁵
- **virga psatoris** (לט.) – מילולית: מקל הרועה. **Labrum veneris** (לט.)=**Dipsacus fullonum**²³⁶ (מין הנמנה על הסוג קרד, משפחת השלמוניים).
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 81): עץ הצומח ללא ענפים שקוראים לו **עצא אלראעי**. לעיל רמב"ם
- **תפא"י** (שבת יג ג, לד ע"ב): **וועבער דיסטעל**. וי"א שהוא מין עץ שגדל בלי ענפים, ששורין אותו במים, לשתות מי שבלע ארס נחש. **Weberdistel** (גר.)=**Dipsacus fullonum**²³⁷ (מין של הסוג קרד). **וראה לעיל רש"י**.

דיון והערות:

1. המקור הקדום לזיהוי הוא הבבלי: 'חוטרא רעיא' (*Equisetum ramosissimum*).
2. יתכן כי פרשנים מאוחרים יותר לא מכירים את ההוראה המקורית של השם הארמי, ועל כל פנים הם מביאים שמות שהינם תרגום מילולי של השם המשנאי או התלמודי, אשר להם יש הוראות שונות בשפות השונות. מילות מועד מביא שתי אפשרויות בערבית: 'צינור (=אבוב) הרועה' (*Sempervivum arboretum* או *Alisma plantago-aquatica*) כבמשנה ו'מטה הרועה' כבבבלי.

²³⁵ בוקסטורף מתרגם מילולית את זיהוי הבבלי 'חוטרא רעיא': *virga psatoris*, אך לא מזהה עם צמח ספציפי. מצטט גם את רמב"ם (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 4).

²³⁶ גלייר, עמ' 992; **אורזקו, מילון**, עמ' 200. סינ. של *D. sylvestris*. פרחיו הקוצניים המיובשים שמשו לסריקת צמר לשם טויית חוטים. נקרא בספרדית גם *vara de pastor* – 'מקל הרועה'.

²³⁷ **גרים, מילון**, כ' 27, עמ' 2658.

- הערוך והמליצה מביאים את האפשרות הראשונה (אם כי לא מזהים בשפתם), בעוד רמב"ם וסיעתו מביאים את האפשרות השנייה.
3. כתכ"ה מביא צמח אחר (*Dipsacus fullonum*), שהוראתו בשפות אירופיות היא 'מטה הרועה'. תפא"י הולך בעקבותיו.
4. אצל רנאה"י מופיע 'עשב הרועה', שאינו מזוהה.
5. לפני רש"י עמדה גרסה שונה בבבלי: 'חוטרא יחידאה' (כבדפוסים שלנו), ומכאן זיהויו הכללי: 'עץ ללא ענפים'. זיהוי כללי זה מובא גם אצל רע"ב (יחד עם השם המופיע אצל רמב"ם) ואצל תפא"י (כאפשרות שניה).
6. רע"ב ומילון מהד' טובי משלבים את זיהוי רש"י (תיאור) עם זיהוי רמב"ם (שם צמח).
7. זיהוי ייחודי – קנה סוכר – מופיע כאפשרות שניה אצל המליצה.
8. זיהויי החוקרים: לעף מזהה צמח זה עם *Alisma plantago-aquatica* (כף צפרדע לחכית);²³⁸ א' ו'ה' הראובני מזהים צמח זה עם עמוד התפרחת של *Urginea maritima*²³⁹ (חצב מצוי). צ'יז'יק, פלדמן ופליקס – עם *Polygonum aviculare* (ארכובית שבטבטית);²⁴⁰

2. אבטיח

כלאים ע' 1.

3. אגסים (אגס)

כלאים ע' 2.

4. אוג

האוג נזכר במשנה 4 פעמים (פאה א ה; דמאי א א; מעשרות א ב; כלים כו ג), בתוספתא 3 פעמים (שביעית ה ו; ע"ז ה יא; מכשירין ג ט), ובספרא פעם אחת (קדושים א). נזכר בירושלמי (שביעית ז ה"א ועוד) כמשיח לפי תומר.

• רס"ג (עמ' 146 מס' 38): אלטמאק. ← سماق = *Rhus coriaria*²⁴¹ (אוג הבורסקאים).

²³⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 69.

²³⁹ הראובני, חצב, עמ' 163-161.

²⁴⁰ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 5; פלדמן, משנה, עמ' 14-13; פליקס, צומח, עמ' 15.

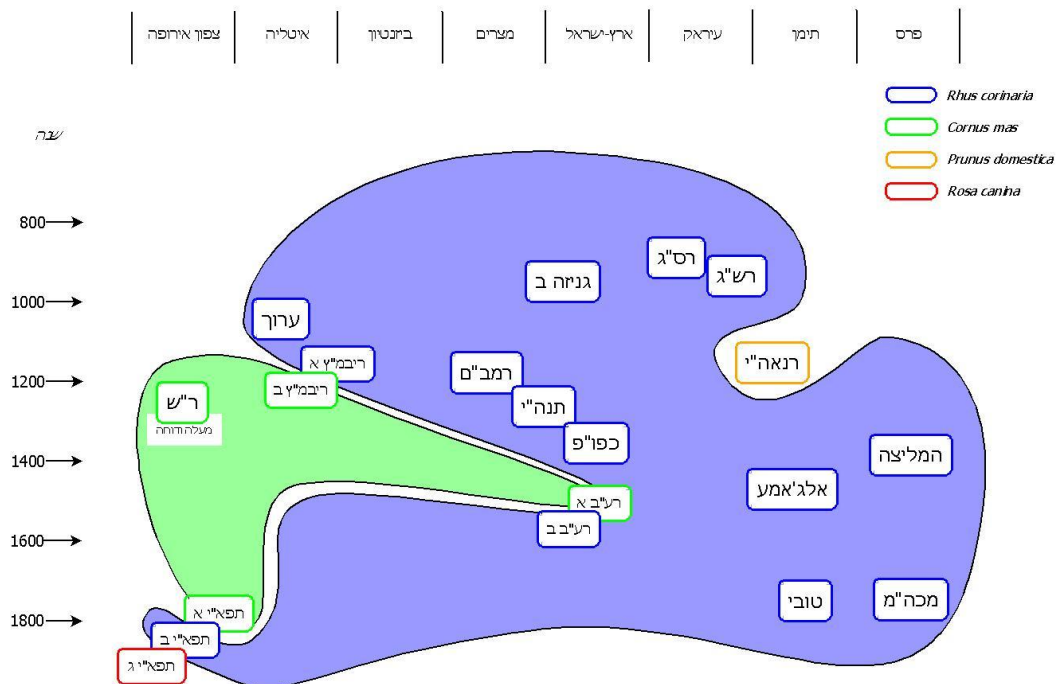
²⁴¹ עיסא, עמ' 156, ע' 3; רמב"ם, רוזנר, עמ' 212, ע' 277; חסין וקאסם, עמ' 72, ע' 301.

- **רש"ג** (עמ' 174 ש' 18): סמאק. < לעיל רס"ג.
- **זרעים גניזה ב: האוג אלסמאק**. < לעיל רס"ג.
- **רנאה"י** (פאה עמ' 22): אלאנגאץ. < إنجاص=*Prunus domestica*²⁴² (שזיף אירופי).
- **ערוך** (א עמ' כ, ערך אג): אלסו"מאק. < לעיל רס"ג.
- **ריבמ"ץ** (פאה א ה): סומק... והוא אדום, וכן שנינו האוג והתותים משיאדימו, והרב היה מלמדינו האוג בלעז מורגולי, ולשון יון נקראין אקרניאה, מיהו נראין דברי הגאון שמין צביעה הוא.²⁴³ < סומק – לעיל רס"ג. ▲ *Corniole=κράνεια* (איט.)=*Cornus mas*²⁴⁴ (עץ ממשפחת *Cornaceae* בעל פירות קטנים אדומים).
- **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): אלסמאק אלשאמי, והוא פרי כמו אשכולות, צבעו אדום ונאכל.²⁴⁵ < לעיל רס"ג.
- **ר"ש** (פאה א ה): אילן שפריו אדום... וי"א שזהו אילן שקורין מורגלי"ר בלעז ולא יתכן דאין מכניסו לקיום. < לעיל ריבמ"ץ.
- **תנה"י** (עמ' 28 ערך 'אוג'): הוא אלסמאק. < לעיל רס"ג.
- **כפו"פ** (פרק כו, עמ' תפב): סמאק. < לעיל רס"ג.
- **המליצה** (ש.ש ד 12): אוג סומאק. < سماق (פר.)=*Rhus*²⁴⁷ (אוג).
- **רע"ב** (דמאי א א): האוג - פרי אדום שקורין לו בלעז מורג"יאולי.²⁴⁸ ורמב"ם אומר שהוא אלן (!) שעושה כמין אשכולות אדומות וקורין לו בערבי סומ"אק ולא היה זה הפרי חשוב ביחודה; (פאה א ה): אלן שהפרי שלו אדום, וקורין לו בלעז מורג"יאוליס. ורמב"ם פירש שהוא צמח שמעבדים בו העורות וקורין לו בערבי סומ"אק. < לעיל ריבמ"ץ, רס"ג.
- **רדב"ז** (הל' מתנות עניים פ"ב הל"א): הוא הסומאק²⁴⁹ והוא צמח שיעבדו בו העורות ויש לו אשכולות כאשכולות הגפן ויאכלו ואין פרי זה נמצא זולת בארץ הצבי ואין אוכלין אותו בני אדם כמות שהוא. < לעיל רס"ג.
- **אלג'אמע** (עמ' 8 ערך 'אוג'): אלסמאק אלשאמי והו ענאקיד שבה ענאקיד אלענב ויוכל [תרגום]: הסמאק השאמי והוא אשכולות דומים לאשכולות הגפן ונאכל. < לעיל רס"ג.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 82): עץ אדום ובערבית סמאק. < לעיל רס"ג.

²⁴² קאפה, מחברת, עמ' 68; ווד, תימן, עמ' 138; ח'ולידי, פלורה, עמ' 176. במקומות רבים מופיע إنجاص כשמו של *Pyrus communis* (=אגס תרבותי), אך בתימן, מקום עריכתו של הפירוש, הוא מזוהה עם השזיף. וראה באריכות, ע' אגס'.
²⁴³ דומה לו במעשרות א ב.
²⁴⁴ לידל וסקוט, עמ' 989; דיוסקורידס, גודייר, עמ' 86, ח' I, ע' 172; אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06. ייתכן ומקור מסורת זו בדמיון הפיסי – פירות אדומים קטנים, או בדמיון הפונטי – *cornus* (=בורסקאים) – *coriaria*.
²⁴⁵ דומה לו במעשרות א ב, ובכלים כו ג.
²⁴⁶ וכן בפרקים לז, נב.
²⁴⁷ **חכימי**, מילון, עמ' 229; **חיים**, מילון, ב, עמ' 109.
²⁴⁸ דומה לו במעשרות א ב. ובפאה א ה כותב: קורנ"י אולי"ס, ומוסיף: והאשכולות שלו ראויין לאכילה.
²⁴⁹ וכן בהל' מעשר פ"ב הל"ה.

- **מכה"מ** (ב"א ד 9, פאה א ועוד): אוג סומאק. < לעיל המליצה.
 - **תפא"י** (פאה א ה, טז ע"ב): קארנעלקירשען בוים וי"א גערבער בוים; (דמאי א א בדפוסים מאוחרים): האהנבוטען; (מעשרות א ב קג ע"ב): קארנעלקירשען; (כלים כו ג לו ע"א): האנעבוטטען. <
- Cornus mas* (גר.) Kornelkirschenbaum ²⁵⁰ (קורנל אירופי, 'דובדבן קורנלי', עץ ממשפחת *Cornaceae* בעל פירות מאורכים קטנים, אדומים ועסיסיים). Gerberbaum ▲
Rhus coriaria (גר.) (אוג הבורסקאים). Hahnebutten ▲ ²⁵¹ (אוג הבורסקאים). *Rosa canina* ²⁵² (גר.) (ורד הכלב).

אוג

דיון והערות:

1. מסורת מרכזית אחת הכוללת את פירושי הגאונים, הערוך, ריבמ"ץ (כאפשרות ראשונה), רמב"ם וסיעתו ועוד מזהה את 'אוג' עם *Rhus coriaria*.
2. מסורת נוספת, שראשיתה הידוע לנו ברבו של ריבמ"ץ, ומובאת כאחת הדעות אצל רע"ב ותפא"י מזהה אותו עם מין העץ האירופי *Cornus mas*. ר"ש מכיר גם הוא מסורת זו ושולל אותה. מאידך לא מזכיר ריבמ"ץ את המסורת המרכזית, ככל הנראה כיוון ש-*R. coriaria* היים-תיכוני לא מוכר באזורו.
3. זיהוי ייחודי מובא אצל רנאה"י – *Prunus domestica* – יש לציין כי *R. coriaria* אינו מצוי בתימן, ויתכן שלפנינו זיהוי שחודש שם, אולי בזכות הדמיון המסויים בצבע (אדום-סגול) שבין הפירות.

²⁵⁰ ון ווייק, מילון, א, עמ' 370.

²⁵¹ ניקולוב, מילון, עמ' 639; ון ווייק, מילון, א, עמ' 1145.

²⁵² ון ווייק, מילון, א, עמ' 1160; גריים, מילון, כ' 10, עמ' 166.

4. זיהוי ייחודי נוסף מובא כדעה שלישית אצל תפא"י – *Rosa canina*.
5. נראה כי החוט המקשר בין הזיהויים הוא ההקשר במעשרות א ב: האוג והתותים משיאדימו. כל הזיהויים הינם פירות אדומים. תכונה זו מהווה גם את זיהויו הכללי של ר"ש.
6. זיהוי החוקרים: לעף, צ'יז'יק, פלדמן, פליקס – *Rhus corinaria* (אוג הבורסקאים)²⁵³.

5. אורז

האורז נזכר מספר פעמים במשנה (פאה ח ג; שביעית ב ז; חלה א ד; ועוד), וכך גם בתוספתא (ברכות ד ז; נדרים ד ג; טבול יום א א ועוד) ובמדרשי ההלכה (מכילתא פסחא ח; ספרא בהר א; ספרי דברים קה). הוא נזכר פעמים רבות בתלמודים כמשיחים פי תומם (ירושלמי שבת ז ה"ב ועוד; בבלי ב"מ מ ע"א ועוד).

- **בבלי** (ברכות לו ע"א אוק366): אַרְנוֹא.²⁵⁴ < ארוזא, רוזא, אורוזא (סור).=²⁵⁵ *Oryza sativa* (אורז).
- **זרעים גניזה ב: והאורז אלארז**. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (דמאי ב עמ' 27) אַלְרַז. < *Oryza sativa*=²⁵⁶ (אורז).
- **רש"י** (ברכות לו ע"א): מִלְּ.²⁵⁷ < mil (צר. עת.)=²⁵⁸ millet (צר.) – אחד מקבוצת המינים הנקראת בפירו 'דוחן'.²⁵⁹
- **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז): רִיזוֹ. < Riso (איט.)=²⁶⁰ *Oryza sativa* (אורז).
- **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144): אַרְז.²⁶¹ < *Oryza sativa*=²⁶² (אורז).
- **תוס' ברכות** (לו ע"א, ד"ה רש"י): רש"י פי' אורז מִלְּ, ויש מפרשים רִיזוֹ, ולהאי פירוש יש לפרש דדוחן היינו מ"ל. < מיל – לעיל רש"י; ריזו – לעיל ריבמ"ץ.
- **רא"ש** (הלכות קטנות, מנחות, הלכות חלה ס"ב): אורז ודוחן מיני קיטנית הן ובלע"ז מִי"ל ופני"ל. < הכוונה לשני מינים/זנים הנמנים על קבוצת מיני ה'דוחן'. לעיל רש"י.²⁶³
- **ספר כלבו** (סימן כד, ד"ה 'ופת אורז'): רִיזוֹ. < Reis (גר.)=²⁶⁴ *Oryza sativa* (אורז).
- **המליצה** (שש. ד' 15): אורז בְּרִינְנָה.²⁶⁵ < *Oryza sativa*=²⁶⁶ (אורז).

²⁵³ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 848; פלדמן, משנה, עמ' 230; פליקס, צומח, עמ' 19. עוד על זיהוי האוג ושימושיו ראה: עמר, אוג, עמ' 191-198.

²⁵⁴ לא כתרגום אלא כמשיח לפי תומו. וכך גם בפסחים קיד ע"ב.

²⁵⁵ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1444; פיין סמית, תזארוס, א, עמ' 371.

²⁵⁶ עיסא, עמ' 131, ע' 12; ח'ולידי, פלורה, עמ' 162-163.

²⁵⁷ וכן בב"מ מ ע"א.

²⁵⁸ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 98, ע' 708; גריימס, צרפתית, עמ' 415.

²⁵⁹ בין השאר נמנים על קבוצה זו מיני *Panicum* (ניקולוב, מילון, עמ' 740). ראה להלן דיון והערות, וע"ע 'דוחן'.

²⁶⁰ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

²⁶¹ וכן בחלה א ד עמ' 231.

²⁶² עיסא, עמ' 131, ע' 12.

²⁶³ ראה להלן דיון והערות.

²⁶⁴ ניקולוב, מילון, עמ' 809.

- **ספר מהרי"ל (מנהגים)** (הלכות מאכלות אסורות בפסח, יח): 'אורז': הירז; (שם, ליקוטים, ל"א): 'אורז': אורז ודוחן, אמר מהרי"ל סג"ל אורז הוא שקורין הירז ודוחן שקורין רייז ולא כיש אומר הברת אורז הוא משמע רייז. וכן בפ' כיצד פרש"י: אורז פניץ, דוחן מיליו. ובא"ח [=אורחות חיים]²⁶⁷ כתב אורז רייז, מ"מ קי"ל כראבי"י דפי' אורז הירז. ← Hirse (גר.)=²⁶⁸Panicum (דוחן). ▲ רייז – לעיל כלבו.
- **רע"ב** (שביעית ב ז): בלעז רי"ש. ← לעיל כלבו.
- **בית יוסף** (אורח חיים סימן רח אות ח ד"ה ועל פת): והוי יודע שרש"י פירש בפרק כיצד מברכין (לז. ד"ה אורז) אורז מי"ל דוחן פני"ץ והתוספות (לז. ד"ה רש"י) כתבו שיש מפרשים אורז רי"ש ודוחן מי"ל. ← לעיל.
- **ט"ז** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): ובפי' אורז ודוחן רש"י פי' בפ' כ"מ אורז מי"ל פי' בל"א היר"ז והתוס' כתבו י"מ אורז רייז ודוחן מי"ל וסוגיין דעלמא כהאי פירושא כ"כ ב"י וכ"כ בלבוש ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא היר"ז. ← לעיל.
- **מגן אברהם** (סי' רח ס"ק ט): האורז - ריי"ז, דוחן היר"ז בל"א וי"מ איפכא. ← לעיל.
- **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק א סעיף י): מנהג העולם שמפרשים אורז ריי"ז דוחן היר"ז, אבל יש מפרשים אורז היר"ז דוחן ריי"ז. ← לעיל.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 82): רז. ← לעיל רנאה"י.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 13, דמאי ב ועוד): ברנג. ← לעיל המליצה.
- **תפא"י** (שביעית ב ז, סה ע"א): רייז. ← לעיל כלבו.
- **משנה ברורה** (סימן רח ס"ק כה): האורז - ריי"ז דוחן היר"ז בל"א [כ"י ולבוש] ויש מפרשים איפכא. ← לעיל.

דיון והערות:

1. מסורת זיהוי מוצקה, המתחילה מן הבבלי וכוללת כמעט את כל הפרשנים, מזהה את 'אורז' עם *Oryza sativa*.
2. מסורת אירופית המופיעה לראשונה אצל רש"י (ובהמשך אצל רא"ש ועוד) מזהה את האורז והדוחן (ע"ע להלן), המופיעים יחד בכמה מקומות, כשני מינים/זנים של קבוצת הדגנים הנקראים בפנינו 'דוחן'. שני המינים המוכרים באירופה בימי הביניים הינם *Panicum mileaceum* ו-*Setaria italica*. יש לשער כי מסורת זו התבססה על מיני דגנים שהיו נפוצים באשכנז וצרפת באמצע ימי הביניים, ועל כן נפקד ממנה מקומו של *O. sativa*, שלא היה נפוץ כלל במרכז וצפון אירופה

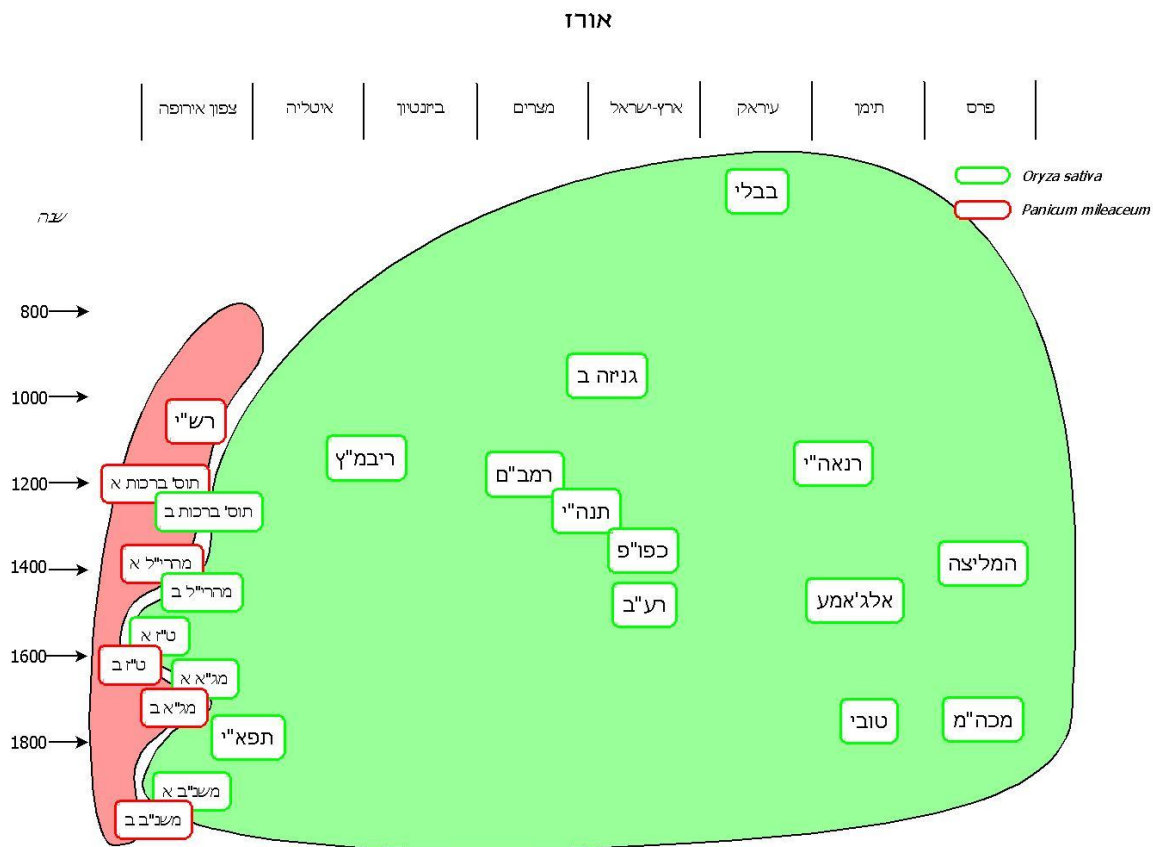
²⁶⁵ כת"י בהמ"ל: גורינג'. גם כן מזהה עם האורז (סטיינגאס, עמ' 1085).

²⁶⁶ סטיינגאס, עמ' 179; חכימי, מילון, עמ' 62.

²⁶⁷ נתחבר ע"י ר'אהרון הכהן מלונל, המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, פרובנס.

²⁶⁸ ניקולוב, מילון, עמ' 670.

בתחילת האלף השני (אם כי ייתכן שיובא לשם במשורה).²⁶⁹ כן נראה שזיהוי האורז קשור לקרבה הפונטית בין 'אורז' ובין *hirse* שבגרמנית, ואולי מרמז הדבר שרש"י קיבל מסורת זו אצל רבותיו שבאשכנז.

3. התוספות לברכות אמנם מזכירים: ויש מפרשים ריז'ו, אך זו אינה המסורת המרכזית מבחינתם, מה גם שהם מצטטים את השם האיטלקי (*riso*), הלקוח מן הסתם מפירוש ריבמ"ץ (שהיה מוכר אצלם והיווה את אחד המקורות המרכזיים לפירוש ר"ש משנץ), ולא נוקבים בשם צרפתי (או גרמני) כיאה למסורת מקומית.
4. בניגוד לדעת רש"י והתוספות לברכות,²⁷⁰ בפרובנס שבדרום ממשיכה המסורת הקדומה. כך בספר אורחות חיים לר' אהרון מלוניל ובספר כלבו ששאל ממנו תוכן רב. יש לשער שהדבר קשור לקרבה לספרד, בה גודל האורז החל מן המאה העשירית.²⁷¹
5. אצל מהרי"ל, שחי בגרמניה, חוזר *O. sativa* למערך הזיהויים, אך באופן הפוך – מזוהה עמו דווקא הדוחן שבמשנה, בעוד שהאורז נשאר כפי שזיהה אותו רש"י כאחד ממיני הדוחן. כפי שעולה מדברי מהרי"ל, נראה שהוא מעדיף הוא מעדיף את הקרבה הפונטית ל-*hirse* על פני *reis*, אף שמזכיר גם את המסורת השניה בשם ר' אהרון מלוניל.

²⁶⁹ רש"י מזכיר את האורז בתשובותיו. ראה: **שמש, הרקע**, עמ' 180-182, ושם הערה 30,31; **עמר, גידולי**, עמ' 74-75.
²⁷⁰ שנכתבו ע"י חכמי איברא (Évreux) שבצפון צרפת.
²⁷¹ וראה **עמר, גידולי**, עמ' 74, ובעיקר בציטוט מפירוש ר"א אבן עזרא.

6. לאחר מכן נזכרות אצל שושלת הפסיקה האשכנזית שתי המסורות – 1. אורז - *Oryza* דוחן – *Panicum*; 2. אורז – *Panicum* דוחן – *Oryza* – אצל שושלת הפסיקה האשכנזית, אך דומה שהמסורת הראשונה תופסת מקום בראש, והשניה הינה בגדר 'יש אומרים' בלבד. לעומתם תפא"י נוקטת כמסורת הראשונה בלבד. נראה שההבדל נעוץ בכך שפוסקי ההלכה לא רצו לפסוק במפורש בניגוד לרש"י ולמהרי"ל, ולעומת זאת תפא"י, שאינו פוסק אלא פרשן, לא ראה עצמו מחוייב למסורת זו, ועל כן השמיט את המסורת שראה כמשובשת.
7. זיהוי החוקרים – *Oryza sativa*.²⁷²

❧

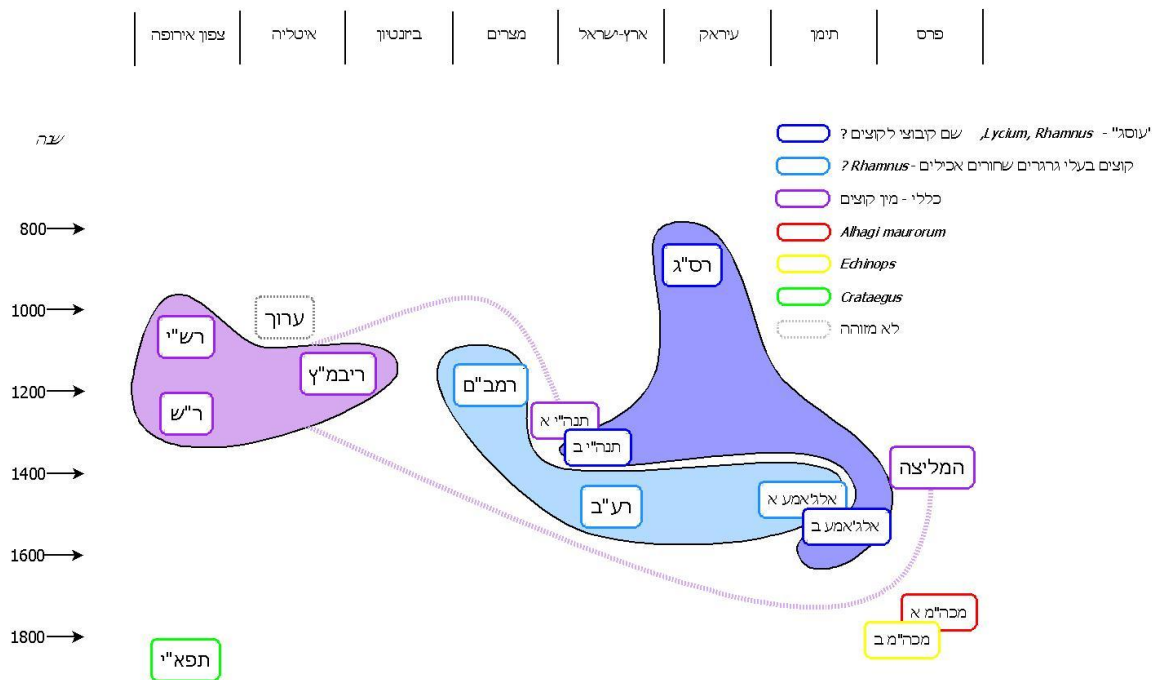
6. אטדים (אטד)

- האטד נזכר בתנ"ך מספר פעמים (בראשית נ י-יא; שופטים ט יד-טו; תהילים נח י).²⁷³ במשנה נזכר פעם אחת (שביעית ז ה) ובתוספתא שלוש פעמים (שביעית ה יא; כלאים ג טו; סוטה ד ב). הוא נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי נדרים ו ה"ט ועוד; בבלי עירובין לד ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.
- **רס"ג** (תפסיר בראשית נ י): **אלעסג**. ← **עוסג** משמש כשם של כמה מיני שיחים קוצניים. במקומות רבים הוא מזוהה עם מיני *Lycium*²⁷⁴ (אטד), ולעיתים עם מיני *Rhamnus*²⁷⁵ (אשחר). ייתכן וכוונתו היא לשם קיבוצי של שיחים קוצניים.²⁷⁶
 - **ערוך** (ה"א עמ' 60 ערוך אטד): **פי' אטדין הן עכביות ומיני הדס הן**. ← לא ברורה כוונתו.
 - **רש"י** (עירובין לד ע"ב): **עוזרדין אטדין והיגין – מיני קוצים הן**; (פירוש המקרא – שופטים ט יד): **ספינ"ה בלע"ז**. *spina* (לט.) = קוץ/שיח קוצני (כללי).²⁷⁷
 - **ריבמ"ץ** (שביעית ז ה עמ' קפח): **פי' מיני קוצין הן**.
 - **רמב"ם** (שביעית ז ה עמ' 156): **ואטדים – רבוי אטד והוא מין קוצים שמניב גרגרים שחורים קשים דומה לאפונין והם נאכלין**. ← תיאור זה מתאים למיני אשחר, ובתוכם ל- *Rhamnus lycioides*²⁷⁸ (אשחר ארץ-ישראלי).
 - **ר"ש** (שביעית ז ה): **קוצים אבל עלים אין להם שנושרים**.
 - **תנה"י** (עמ' 32 ערך 'אטד'): **מין ממיני הקוצים. ויש מי שאמר שהוא הנקרא עוסג**. ← לעיל רס"ג.
 - **המליצה** (בהמ"ל): **אטד כ'אר**. ← **חר** – קוץ (כללי).²⁷⁹

²⁷² **לעף, פלורה, ד**, עמ' 69; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 850; **פלדמן מנה עמ'** 41; **פליקס, צומח**, עמ' 20.
²⁷³ על זיהוי האטד המקראי ראה בפירוט **עמר, מקרא**, עמ' 212-214.
²⁷⁴ **בן יעקב, הרפואה**, ב, עמ' 561; **עמר, מקרא**, עמ' 213; **רסולי, אלמעמד**, עמ' 272-273; **דינסמור ודלמן**, עמ' 64, ע' 1242; **חסין וקאסם**, עמ' 120, ע' 529; **עיסא**, עמ' 112, ע' 16.
²⁷⁵ ראה **בן יעקב, הרפואה**, ב, שם; **עמר, מקרא**, שם; **עיסא**, עמ' 155, ע' 6.
²⁷⁶ **עמר, מקרא**, שם.
²⁷⁷ **גלייר**, עמ' 1805.
²⁷⁸ **עמר, מקרא**, שם.
²⁷⁹ **סטיינגאס**, עמ' 437.

- **רע"ב** (שביעית ז ה): מין ממיני הקוצים שצומחים בו גרעיני' שחורים קשים והן נאכלי'. < לעיל רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 10 ערך 'אטדים'): גמע אטד והו נוע מן אלשוך ינבת בחא אסודא צלבא מת'ל אלחמץ והו יוכל [=ריבוי אטד והוא מין קוצים המצמיח גרעינים שחורים קשים כמו 'אלחמץ' והוא נאכל]. ופי שרז אלחבור סמאה אלעוסג וכד'א פסר רס"ג גורן האטד קאל אנדר אלעוסג [=וב'שרז אלחבור' שמו 'אלעוסג' וכך פירש רס"ג "גורן האטד", אמר: 'אנדר אלעוסג']. < לעיל רס"ג, רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): שכר תיאך יא תרנגמין. < شكر تيال/ شكر تيغال וכן תראנגיין/ ترنجبين מזוהים עם צמחים מדבריים, קוצניים ברובם, אשר עליהם מצטברות טיפות של הפרשות חרקים בעלות טעם מתוק. בימי הביניים נפוץ היה (בעיקר אצל המוסלמים) זיהוי טיפות אלו עם המן שאכלו בני ישראל במדבר.²⁸⁰ (הוראת המילים ترانגיין ו- تيغال בפרסית היא גם 'מן'). נראה לזהות את ترانגיין עם *Alhagi maurorum*²⁸¹ (הגה מצויה), ואת شكر تيغال עם *Echinops* (קיפודן).²⁸²
- **תפא"י** (שביעית ז ה, עז ע"א): וניסדארן. < Weisdarn (גר.)=*Crataegus*²⁸³ (עוזרר).

אטדים

²⁸⁰ לטינית: manna. וראה גיל, חייו, עמ' 62 וכן פירוש ראב"ע הארוך שמות ט יג.
²⁸¹ אהונדוב, עמ' 356; ועיין: דנין, מן, עמ' 18; עמר, הגים, עמ' רפ-רפז.
²⁸² אהונדוב, עמ' 357; דסוקי, מילון, ב, עמ' 1733 (שם הוא מזוהה עם השמות הערביים شوك الجمال وريعي الأبل, וראה: עיסא, עמ' 73, ע' 17); מוזפריאן, עמ' 185, ע' 2852 והלאה. וע"ע עכבית.
²⁸³ ניקולוב, מילון, עמ' 909.

דיון והערות:

1. השם הערבי שמובא אצל רס"ג בתפסיר יכול להתפרש כשם של כמה מינים, ביניהם מיני *Lycium* ו-*Rahmnus*. תיאורו של רמב"ם מתאים ל-*Rhamnus lycioides* ולמינים הקרובים לו, וייתכן שמפרש כך בעקבות רס"ג. זיהויו של רס"ג מצוטט אצל תנה"י, ותיאורו של רמב"ם אצל רע"ב. אלג'אמע מצטט את שניהם.
2. רש"י, ריבמ"ץ, ר"ש וכן המליצה מתארים את האטד – הן המקראי והן המשנאי – באופן כללי כמין קוץ או כשם קיבוצי למיני קוצים. אין הכרח לומר כי לפנינו מסורת העוברת מאירופה אל תנה"י והמליצה, כיוון שמוסכם כי האטד הינו צמח קוצני, ועל כן ייתכן שכל אחד מן הפרשנים שזיהה כך עשה זאת כבריירת מחדל, כאשר לא יכול היה לזהות באופן מדויק יותר.
3. אפשרויות זיהוי ייחודיות המובאות אצל מכה"מ: *Alhagi maurorum* ו-*Echinops*.
4. זיהוי ייחודי אצל תפא"י – *Crataegus*. אולי כוונתו למין הקוצני *C. monogyna*.
5. לא ברורה כוונת הערוך.
6. זיהויי החוקרים: לעף, פלדמן, פליקס – *Lycium europaeum* (אטד אירופי).²⁸⁴ עמר מציע גם הוא אפשרות זו לצד *Rhamnus lycioides* (אשחר ארץ-ישראלי).²⁸⁵

7. איזוב

האיזוב נזכר בכמה מקומות במקרא, (שמות יב כב; במדבר יט ו; מל"א ה יג ועוד). במשנה ובתוספתא ובמדרשי ההלכה הוא נזכר מספר רב של פעמים (משנה שביעית ח א; פסחים ט ה; נגעים יד א ועוד). תוספתא שביעית ה טו; שבת ח לא; נגעים ח ב ועוד. מכילתא דרשב"י יב כד ועוד) בהקשרים שונים, ביניהם ענייני זרעים (אז מופיע בדרך כלל עם סיהא וקורנית), פסח מצרים, וטומאה וטהרה.

- **ירושלמי** (שביעית ז ה"א ל, וט, וז): **איזובא**. ◀ מקביל ל'איזוב' העברי, אך לא מזוהה בודאות.
- **בבלי** (שבת קט ע"ב, אוק366): אמ' רב יוסף: **איזוב** – **אברתא בר המג**, איזוב-יון - אברתא בר הנג. עולא אמ': **מרוא חיורא**. עולא איקלע לבי רב שמואל בר יהודה, איתיו לקמיה מרוא חיורא, אמ': היינו איזוב דכתיב באורייתא. רב פפא אמר: **שומשוק**. אמ' רב ירמיה מדפתי: כוותיה דרב פפי מסתברא, דתנן: מצות איזוב שלשה קלחין ובהן שלשה גבעולין ושומשוק הוא דמשתכחא הכי; (שבת קכח ע"א אוק366): אמ' רב יהודה: איזוב – אברתא.²⁸⁷ ◀ כל השמות הנזכרים כאן הינם

²⁸⁴ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 231-232; פליקס, צומח, עמ' 25.
²⁸⁵ עמר, מקרא, עמ' 213. כך לגבי הצמח המשנאי. האזכורים המקראיים מורים, לדעתו, על שם קיבוצי לשיחים קוצניים. שם עמ' 214.
²⁸⁶ מצוטט גם ברי"ף וברא"ש.
²⁸⁷ לא לגמרי ברור האם 'מרוא חיורא' ו'שומשוק' הינם זיהויים של איזוב או של אזוביון. מן המעשה וכן מן הדיון על המורפולוגיה נראה שהם מתייחסים ל'איזוב דכתיב באורייתא', אך הערוך, למשל, מביא את 'שומשוק' כזיהוי של אזוביון.

של צמחי תבלין ממשפחת השפתניים הקרובים זה לזה.²⁸⁸ עקב הקרבה ביניהם לא ניתן לדעת בוודאות את הוראת המילים בבבלי, ובכל זאת נראים הזיהויים הבאים: אברתא - אַבְרָא (פר.) = *Thymus vulgaris*²⁸⁹ (בת קורנית פשוטה, 'טימין'). ▲ לא ברורה משמעות 'בר המג', 'בר הינג'.²⁹⁰ ▲ מרוא (סור.) = *Origanum syriacum*²⁹¹ (אזוב מצוי, זעתר). ▲ שומשוק – להלן תשובת הגאונים.

- **תשובת גאונים** (אסף, גאונים, עמ' 167):²⁹² איזוב רב פפי אמ' שימשק, ושימשק קורין אותו במקומינו מרדגוש. < مرنگوش (פר; סור.) = *Origanum majorana*²⁹³ (אזוב תרבותי, מירון).
- **רנאה"י** (יג 5 עוקצין): אלצעתר. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ח כ"י בהמ"ל 1): אלצעתר. להלן מילון מהד' טובי.
- **ערוך** (ה"ו עמ' 2 ערך סאה): אזוב איזופו. < isopo (איט.) = *Hyssopus officinalis*²⁹⁴ (בן אזוב רפואי).
- **רש"י** (שמות יב כב): מין ירק שיש לו גבעולין; (שבת קכח ע"א): אברתא אישבא. < [esbe?] = *Hyssopus officinalis*²⁹⁶ = hysope (בן אזוב רפואי).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): איזוב איסיפו, וזה אין לו שם לווי. < לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (שביעית ח א עמ' 157; מעשרות ג ט עמ' 205): אלצעתר.²⁹⁸ < صعتر / زعتر משמשים כשם כללי למינים שונים של *Origanum* (אזוב), *Thymus* (קורנית) ו-*Satureja* (צתרה) ומינים קרובים אחרים, אשר מהווים כל אחד בנפרד, בהתאם לאזור תפוצתו, את המרכיב העיקרי בתערובת התבלין הידועה בשם זה.²⁹⁹ באזורנו מדובר בדרך כלל ב- *Origanum syriacum*³⁰⁰ (אזוב מצוי, 'זעתר').
- **תנה"י** (עמ' 30 ערך 'אזב'): אלצעתר. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (שש. ד' 16): אוישן שנגוליד מרזנגוש. < اويشن, مرزنگوش – להלן מכה"מ. שנגוליד – לא מזוהה.

²⁸⁸ אצל דונולו, למשל, 'איזוב' הוא שם קיבוצי (בדומה ל'צעתר' הערבי) לצמחי תבלין ממשפחת השפתניים: וכל מיני עשב האזוב הוא איסיפונן (*Hyssopus*, בן אזוב) ורומרינון (*Rosmarinum*, רומרינון) וסלויאה (*Salvia*, מרוה). דונולו, עמ' I, פס' 4.

²⁸⁹ **סטיינגאס**, עמ' 12. עיין סוקולוף, בבלי, עמ' 77, ששולל את הקשר ל'אברתא' (סורית) שהוראתו: *Juncus* (סמר); *Scirpus* (אגמון). פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 21; סוקולוף, ברקלמן, עמ' 5).

²⁹⁰ נראה שמקור מילים אלו בפרסית, והן באות לתאר שני מיני 'אברתא'.

²⁹¹ **פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 2220; סוקולוף, ברקלמן, עמ' 829; סוקולוף, בבלי, עמ' 705. שם נרדף ל- *Oryganum maru*. יש שרצו לזהות עם *Salvia* (מרוה). עמר, מקרא, עמ' 128).

²⁹² כן מופיע באוצר הגאונים, ב, עמ' 98. דומה לו אסף, גאונים, עמ' 244.

²⁹³ **סטיינגאס**, עמ' 1212; סוקולוף, ברקלמן, עמ' 827.

²⁹⁴ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

²⁹⁵ **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 48, ע' 368.

²⁹⁶ **ניקולוב, מילון**, עמ' 678. ון ווייק, מילון, א, עמ' 670. שם גם מופיע השם izibe (דיאלקט וולוני).

²⁹⁷ מצטט בתחילה את זיהוי הירושלמי: איזובא, ואת הבבלי מצטט: כרתא, ככל הנראה שיבוש של אברתא.

²⁹⁸ בנגעים י ד ו (עמ' תח) מוסיף: הוא אלצעתר שמשמשין בו בני אדם במאכליהם.

²⁹⁹ **עיסא**, עמ' 129, ע' 13; עמ' 163, ע' 10; עמ' 181, ע' 4. וראה שם במפתח (עמ' 38) את רשימת ה'צעתר' בעלי שמות לוואי; ועיין **קריספיל, ילקוט**, א, עמ' 36.

³⁰⁰ עיין **עמר, מקרא**, עמ' 127, וראה להלן הערה 305.

- **רע"ב** (מעשרות ג ט): בערבי זעת"ר. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף ז ע"א): אזב: אזב הנז' בתורה הוא מריא חיורא (שבת קט ב ש"ט) רש"י פי' שאלוני"א ... והעלו שם בגמרה שהוא שמשוק והוא שמפסוכוס בל"י [=בלשון יוון] אמארוקוס ומאיראנא ב"ר [=בלשון רומי]. בל' [=בלשוננו] אלמוראדנו ... והוא עשב שריחו טוב מאד ... והר"ם בפי' על המשניות אמר שהוא אחטוברום. וכמה מהטורח הגיע לי למצוא ענין המלה ההיא. שאלתי וחפשתי ולא שוה לי עד כי הקרה ה" לפני ספר כתב יד ואדע כי משגה הוא והיה תקונו אסטוכדוס והוא שם ערבי. אסטוכס בל"י, ובל"צ [=ובלשון צרפת] סטיכדוס בל' קאנטואיסו מאטא קולוסידא. < שאלוני"א = *Salvia* (מרוה). לא מופיע ברש"י שלפנינו). \blacktriangle $\sigma\acute{\alpha}\mu\psi\omicron\upsilon\chi\omicron\nu$, *amaracum* (לט.). *almoradux* (=ספ.) *Origanum majorana*³⁰¹ (אזוב תרבותי, מירון). \blacktriangle *اسطوخودوس*, *cantueso* (=ספ.) *Lavandula stoechas*³⁰² (אזובין דגול). \blacktriangle המחבר מתייחס לפירושו של רמב"ם ל'אזובין' (ע"ע להלן).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ח ועוד): אונשם יא [=או] מורנגוש. < שני השמות הנזכרים כאן מזוהים בדרך כלל עם *Origanum majorana* (אזוב תרבותי, מירון) – הן אוישם/אושן/אוישן³⁰³ והן מרזנגוש/מרזנגוש³⁰⁴.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 82): זעתב. < לעיל רמב"ם. בתימן ככל נראה זהו שמו של *Thymus serpyllum*³⁰⁵ (קורנית הבר).
- **תפא"י** (שביעית ח א, עה ע"ב): אינאף וי"א מאיראן. < *Ysop* (גר.) *Hyssopus officinalis*³⁰⁶ (בן אזוב רפואי). \blacktriangle *mairan* (=גר.) *Origanum majorana*³⁰⁷ (אזוב תרבותי, מירון).

דיון והערות:

1. מוסכם על כלל הפרשנים כי מדובר בצמח תבלין ממשפחת השפתניים.
2. הזיהוי הקדום של הירושלמי – איזובא (בן זוגו הארמי של 'אזוב') – לא שרד בשפה הסורית, ועל כן לא ברורה הוראתו.
3. אצל אמוראי בבל לא היתה מסורת מוסכמת לזיהוי האזוב, והוצעו לכך שלושה מינים (קרובים): *Thymus vulgaris*, *Origanum syriacum* (שניהם מיני בר) ו-*Origanum majorana* (מין תרבות).
4. ייתכן כי הזיהוי בבבלי עם *Origanum syriacum*, שהובא בשמו של עולא, שהגיע לבבל מארץ ישראל, תואם דווקא את זיהוי הירושלמי.

³⁰¹ לידל וסקוט, עמ' 1582; דיוסקורידס, גודייר, עמ' 283, III, ע' 47; אורוזקו, מילון, עמ' 56. כך בניגוד לבוקסטורף המזהה, כערוך, עם *Hyssopus* (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 50).

³⁰² להלן רמב"ם, ע' 'אזובין'; אורוזקו, מילון, עמ' 100.

³⁰³ דוקי, מילון, א, עמ' 209; חיים, מילון, א, עמ' 175.

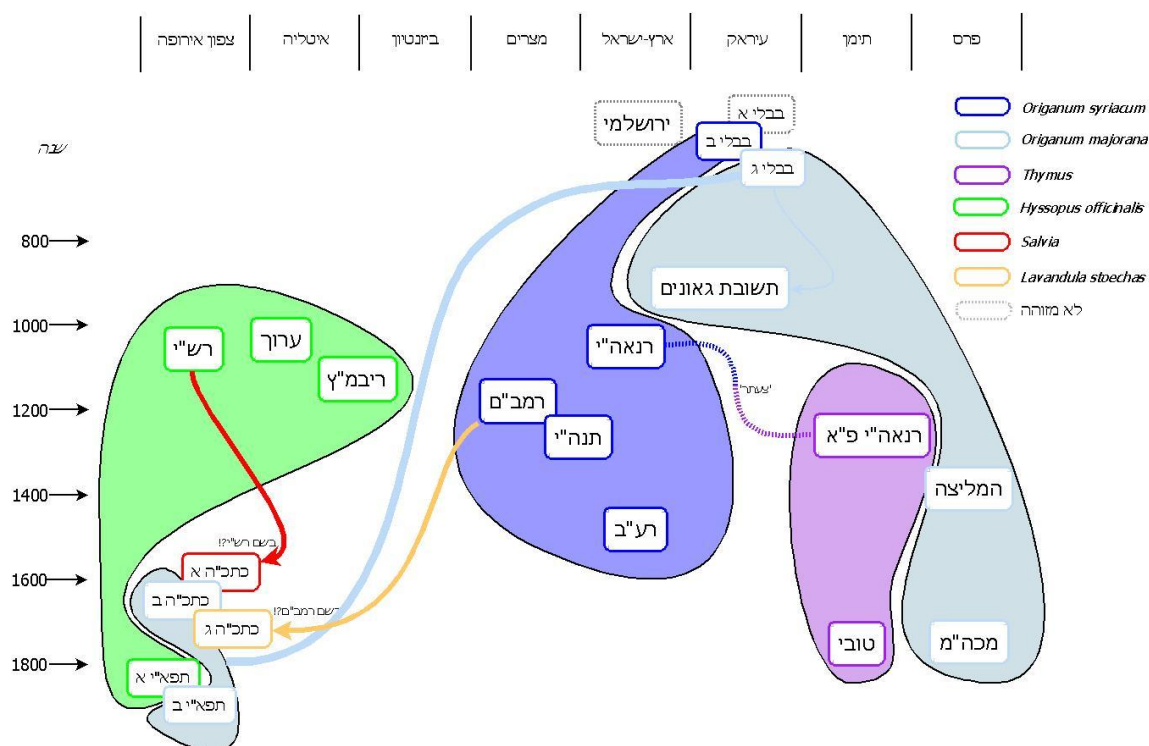
³⁰⁴ חיים, מילון, ב, עמ' 867; אחונדוב, עמ' 403.

³⁰⁵ ח'ולידי, פלורה, עמ' 129. האזוב המצוי אינו גדל בר בתימן, ושמו שם הוא *ازاب* (שם). לא נראה שיש כאן זיהוי השונה מהותית מזה של רמב"ם, למשל, שהרי שם זה כולל בתוכו מינים רבים המצויים במקומות שונים. (ראה, למשל, רסולי, אלמעטמד, עמ' 226-227).

³⁰⁶ ון ווייק, מילון, א, עמ' 670.

³⁰⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 925.

איזוב

5. כתב"ה מביא בשם רש"י כי הדעה השניה בבבלי זהה דווקא ל-*Salvia*.
6. הדעה השלישית מובאת בתשובת הגאונים, אצל פרשני פרס וכדעה שניה אצל תפא"י. גם לדעת כתב"ה זו היא הדעה המתקבלת בסופו של דבר בדיון בבבלי.
7. אצל הפרשנים בערבית (ואצל רע"ב) מוסכם כי האזוב הינו 'צעתר'/'זעתר', אלא ששם זה מורה על מינים שונים. בכל אופן נראה כי זיהוי זה תואם את אחד משני הזיהויים הראשונים שבבבלי.
8. אצל הפרשנים מאירופה התפתחה מסורת המזהה את האזוב עם *Hyssopus officinalis*, שאינו מצוי באזורנו. זאת, כנראה, בגלל ה-*ύσσωπος* המופיע בתרגום השבעים כתרגום ל'אזוב' (שמות יב כב, ויקרא יד ו ועוד), ובעקבותיו *hysopus* שבוולגטה, שהחדירו זיהוי זה לאירופה, בה מוכר הרבה פחות המין *Origanum syriacum*, שאינו גדל באזור האקלים הממוזג.
9. זיהוי החוקרים: לעף, צ'יז'יק, הראובני, פלדמן, פליקס, עמר: *Origanum syriacum*.³⁰⁸

⚔⚔⚔

8. איזוביון

האזוביון נזכר במשנה שלש פעמים (שבת יד ג; נגעים יד ו; פרה יא ז), וכן מספר פעמים במדרשי ההלכה (מכילתא דרשב"י יב; ספרי במדבר קכד ועוד).

³⁰⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 724; הראובני, אזוב, עמ' ר; פלדמן, משנה, עמ' 295; פליקס, צומח, עמ' 22, עמר, מקרא, עמ' 127. אצל חלק מן החוקרים מופיע השם *O. maru*, וברור בעליל מתיאורם שזהו שם נרדף ל-*O. syriaca*. ייתכן שאצל חוקרים מסויימים מתאר *O. maru* תת מין קרוב של *O. syriaca*. וראה עמר, מקרא, שם, הערה 12.

- **בבלי** (שבת קט ע"ב, אוק366): אמ' רב יוסף אזוב – אברתא בר המג, איזב-יון - אברתא בר הנג. < אברתא - אַבְרָתָא (פר.)=*Thymus vulgaris*³⁰⁹ (בת קורנית פשוטה, 'טימין'). ▲ לא ברורה משמעות 'בר המג', 'בר הנג' – ראה לעיל ערך 'אזוב'.
- **מילות מועד**³¹⁰ (עמ' 168 מס' 45): < בַּר אֶלְמָרְנִי. < *Origanum syriacum*=*مرو*³¹¹ (אזוב מצוי, 'זעתר').
- **רנאה"י** (שבת יד כת"י לונ): < צַעְתַּר... וד'אלך אלברי. < 'צעתר' – ראה לעיל זיהוי רמב"ם ע' אזוב. כאן מדובר על מין בר.
- **ערוך** (ח"א עמ' 49-50 ערך 'אזביון'): פ' אזביון שומשוק. < שומשוק (אר.)=*Origanum majorana*³¹² (אזוב תרבותי, מיוון).
- **רמב"ם** (שבת יד ג עמ' סז): < אַלְאֶסְטוֹכְדוֹס. < *اسطوخودس*=*Lavandula stoechas*³¹⁴ (אזוביון דגול).
- **תנה"י** (עמ' 30 ערך 'אזוב'): < אַלְאֶסְטוֹכְדוֹס וְהוּא מִין שֶׁל אֶלְצַעְתַּר. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): < אזוביון צעתר דרמנה תרכי. < נראה שלפנינו שני זיהויים: *صعتر* (פר.)=*Origanum*³¹⁵ (אזוב). ▲ *درمنه ترکی*=*Artemisia sp.*³¹⁶ (מין לענה).
- **רע"ב** (שבת יד ג): מין אזוב שגדל בין הקוצים וממית התולעים שבמעים.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 82): אזוב מן יון.
- **מכה"מ** (ב"א ד 44, שבת יד): < מורזנגוש יוני. < *مرزنگوش* מזוהה בדרך כלל עם *Origanum majorana*³¹⁷ (אזוב תרבותי, מיוון). כיוון שזיהה את 'אזוב' עם 'מורזנגוש', לפנינו, למעשה, תרגום מילולי – 'אזוב יוני'.
- **תפא"י** (שבת יג ג, לד ע"א): אזוב יון – שממית תולעים שבבטן.

³⁰⁹ **סטיינגאס**, עמ' 12. עיין סוקולוף, בבלי, עמ' 77, ששולל את הקשר ל'אברתא' (סורית) שהוראתו: *Juncus* (סמר);

Scirpus (אגמון. פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 21; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 5).

³¹⁰ פורסם ע"י אלוני. ההפניה מתייחסת לרס"ג, לשון.

³¹¹ **עיסא**, עמ' 130, ע' 5.

³¹² ראה לעיל הערה 293.

³¹³ ודומה לו במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם: אלאסתוכדוס (רמב"ם, הופקינס, עמ' 68).

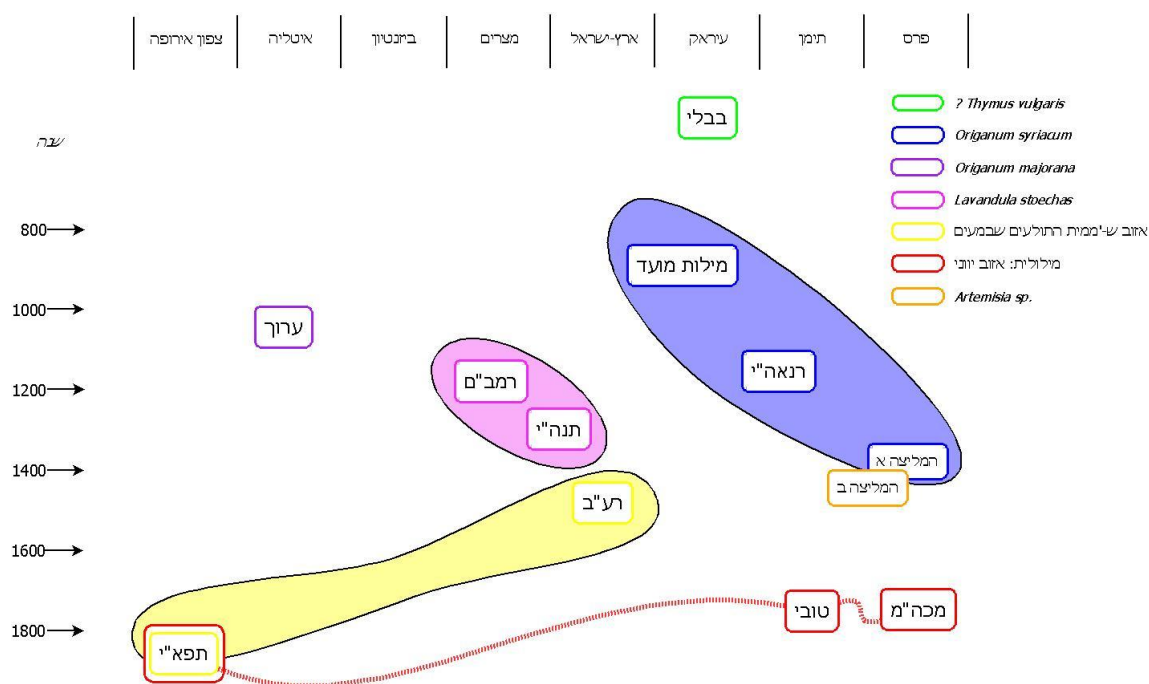
³¹⁴ **עיסא**, עמ' 106, ע' 5.

³¹⁵ **סטיינגאס**, עמ' 786; **אחונדוב**, עמ' 382.

³¹⁶ **סטיינגאס**, עמ' 514. אצל **מוזפריאן** (עמ' 121, ע' 1756) הוא מזוהה עם *Chenopodium botrys* (מין של כף האווז).

³¹⁷ לעיל, ע' אזוב ובהערה 304.

איזוביון

דיון והערות:

1. בבבלי נזכר האזוביון יחד עם האזוב, ונראה כי יש לבחון תמיד את זיהויו במשולב עם זיהוי האזוב.
2. בבבלי מזוהה האזוביון ככל הנראה עם *Thymus vulgaris* או מין קרוב.
3. מילות מועד מתקופת הגאונים מזהה אותו עם מין הבר *Origanum syriacum*, זיהוי המשתלב עם זיהוי האזוב כמין התרבות *Origanum majorana*, המובא בתשובת הגאונים (ע"ע אזוב). כך נראה גם בזיהוי רנאה"י ואצל המליצה באזוב ובאזוביון (האפשרות הראשונה המובאת שם).
4. הערוך מביא את זיהוי האזוביון 'שומשוק' (*Origanum majorana*), אך לא מזהה אותו בלשונו, ונראה שהבין את הדיון בבבלי כנסוב על זיהוי האזוביון (ולא האזוב).
5. רמב"ם ותנה"י, שזיהו את האזוב עם *Origanum syriacum*, מזהים את האזוביון עם מין שפתני אחר – *Lavandula stoechas*.
6. אצל מילון מהד' טובי, מכה"מ, ותפא"י מובא תרגום מילולי (אזוב יוני, או אזוב מארץ יוון), בעקבות חלק מן הגרסאות בבבלי בהן מופיע אזוב-יון כשתי מילים.
7. רע"ב מביא את תכונתו הרפואית, אך לא מזהה. תכונה זו מובאת גם בתפא"י.
8. זיהוי ייחודי – *Artemisia sp.* – מופיע כאפשרות שניה אצל המליצה.
9. זיהויי החוקרים: לעף, צ'יז'יק, פלדמן, ופליקס – *Lavandula* (אזוביון).³¹⁸ הראובני, לעומתם מזהה עם *Teucrium polium*³¹⁹ (געדה מצויה).

³¹⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 298; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 724; פליקס, צומח, עמ' 25 (שני האחרונים מזהים עם מין התרבות *Lavandula angustifolia*, [סינונימים: *L. vera*, *L. officinalis*]. אזוביון רפואי, לבנדר).

9. אילום

האילום נזכר פעם אחת במשנה (טבול יום א ה), ואינו נזכר בכל מקור תנאי אחר.

- **רש"ג** (עמ' 173 ש' 1): אלאנגדאן. < להלן רמב"ם.
- **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 2): והאילום פ' יש שונים והאלום ופ' מלוח ולש' יוני הוא שנידוך עם המלח שמו מ(ו)חרות. < נראה שמביא שני פירושים: 'מלוח', $Atriplex halimus = \alpha\lambda\mu\upsilon\nu$ ³²⁰ (מלוח קיפח). < $Ferula assafoetida = \text{محروث}$ ³²¹ ('חלתית')
- **רמב"ם** (טבול יום א ה עמ' תרצב): אלאנגדאן והוא שורש של אחד ממיני החלתית שאינו מאכל אדם אבל משתמשין בו מעט באוכל. < $Ferula assafoetida = \text{انجدان}$ ³²² (כלך החלתית)
- **ר"ש** (טבול יום א ה): התיאה והחלתית והאלום והאפונים - כולהו מיני זרעים.
- **תנה"י** (עמ' 38 ערך 'אלם'): פירוש המשנה אלאנגדאן והוא שורש של סוג מסוגי אלחלתית שלא יצלח למאכל. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (ש. ד' 22): אילום דארצ'יני. < $\text{دار چینی} = \text{Cinnamomum}$ ³²³ (קינמון).
- **רע"ב** (טבול יום א ה): והאלום אמרו עליו שהוא שורש מין ממיני החלתית. < לעיל רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 11 ערך 'אילוס'!): אלאנגדאן והו נוע [=והוא מין] מן אלחלתית. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף י ע"ב): אלום י"מ אותו כמשמעו ב"ר [=בלשון רומי] אלומני. אלומברי פיאדרא כל [=בלשוננו], וי"א שהוא מין בושם הנכתש עם המלח. והר"ם בל"ע [=בלשון ערב] אנגרבי והוא שורש מין מהחלתית ואינו מזון אמנם ישימו אותו במזון כמו שמצרפין המלח הנקרא אלבורק. ואולי לפי ס"א והלום הוא הצמח הנקרא אצל היונים הלימון כי היו אוכלים אותו לבלתי ירעבו.³²⁴ <
- **Alumen** (לט), **Alumbre piedra** (ספ. מילולית: 'אבן אלום') = אלום, גופרת אשלגן וחמרן, תרכובת כימית המשמשת כחומר מרפא³²⁵ וכן בתעשיות שונות. < אנגרבי – אולי שיבוש של אנגדאן – לעיל רמב"ם. < $\alpha\lambda\mu\upsilon\nu$ – לעיל פיה"ג.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 83): בערבי חלתית. < $\text{شجرة الحلتيت} = Ferula assafoetida$ ³²⁶ ('חלתית').
- **תפא"י** (טבול יום א ה, קסה ע"א): מין זרעים.

³¹⁹ הראובני, אזובים, עמ' 45-46.

³²⁰ לידל וסקוט, עמ' 65.

³²¹ רמב"ם, רוזנר, עמ' 174, ע' 223; אשבילי, א, עמ' 62, ע' 85; עיסא, עמ' 82, ע' 8.

³²² עיסא, עמ' 82, ע' 8; רמב"ם, רוזנר, עמ' 16-17, ע' 18. שם מובא כי שם זה מתייחס דווקא לעלי הצמח.

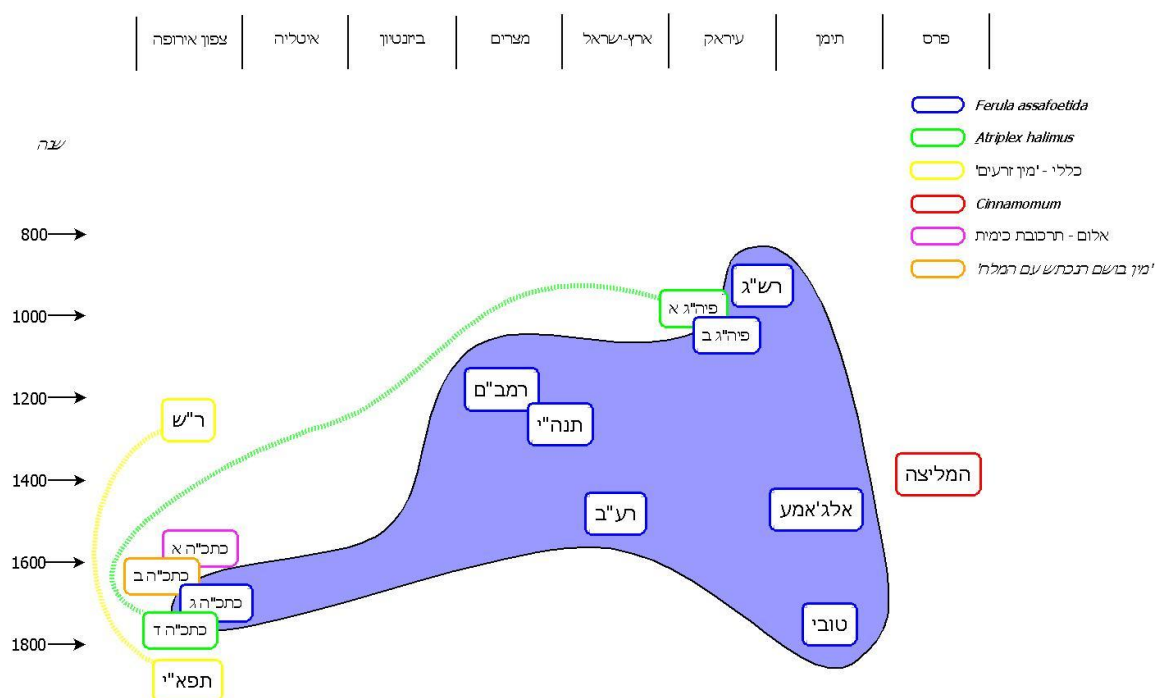
³²³ סטיינגאס, עמ' 496; אחונדוב, עמ' 371.

³²⁴ בוקסטורף מציין רק זיהויים כללים, וכן את הזיהוי עם **alumen** (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 102).

³²⁵ על השימושים השונים של האלום בעבר באזורנו ראה: לב ועמר, עמ' 274; עמר ולב, עמ' 140-141; הופר, צמחים, עמ' 189.

³²⁶ עיסא, עמ' 82, ע' 8.

אילום

דיון והערות:

1. רש"ג, פיה"ג (באפשרות השניה) ולאחריהם רמב"ם וסיעתו מזהים את האלום עם *Ferula assafoetida* (לפי רמב"ם מדובר דווקא בשורש של מין זה, כנראה משום שמוסכם כי הצמח בכללו מזוהה כבר עם החלתית שבמשנה). זיהוי זה מצוטט באופן משובש כאחת האפשרויות אצל כתכ"ה.
2. האפשרות הראשונה אצל פיה"ג עוסקת ככל הנראה ב-*Atriplex halimus* – זיהוי המובא גם אצל כתכ"ה.
3. כתכ"ה מביא כדעה ראשונה את התרכובת הכימית הנקראת 'אלום' – גפרת אשלגן וחמרן, אשר שימשה בעבר במרשמי רפואה ובתעשיות שונות.
4. ר"ש ותפא"י מציינים בכלליות כי מדובר במין זרעים.
5. זיהוי ייחודי מובא אצל המליצה – *Cinnamomum*.
6. זיהוי החוקרים: לעף, פלדמן ופליקס - *Ferula assafoetida*.³²⁷

10. אירוס/ארוס

כלאים ע' 3.³²⁸

³²⁷ לעף, פלורה, ג, עמ' 452; שם ד עמ' 70; פלדמן, משנה, עמ' 283; פליקס, צומח, עמ' 195.

11. אלה

האלה נזכרת בתנ"ך מס' פעמים (בראשית לו מא; שמ"ב יח ט; ישעיה ו יג ועוד), בדרך כלל כעץ צל גדול. במשנה היא נזכרת פעמיים (שביעית ז ה; יבמות יב ו), בתוספתא פעם אחת (שביעית ה יא), ובמדרשי ההלכה מספר פעמים (מכילתא שירה ו; מכילתא דרשב"י טו ועוד).

- **רס"ג** (תפסיר בראשית לה ד): אלבטמה.³²⁹ < להלן תנה"י.
- **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): אלבטמה. < להלן תנה"י.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ז כת"י בהמ"ל 1): מופיע 'בטם' אך לא ברור האם כוונתו ל'אלה' או ל'בטנה'.³³⁰
- **רש"י** (למקרא, הושע ד יג): אלה - אולמ"א בלע"ז שענפיו מרובין ונוטעין אותו לצל. < olme\orme (צר.) = Ulmus³³¹ (אולמוס).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז ה עמ' קפח): לעז צילסא.³³² < cerca, celsa (דיאלקטים איטלקיים דרומיים) = Quercus petraea (אלון חורפי).
- **רמב"ם** (שביעית ז ה עמ' 156): אלבלוט. < بلوط הוא שמם של מיני Quercus (אלון) שונים.³³³
- **תנה"י** (עמ' 36 ערך 'אלה'): לולבי האלה והבוטנא – לולבי שג'ר אלבלוט, וכן פירש "תחת האלה אשר עם שכם" – תחת אלבטמה... אם כן הוברר שהאלה היא אלבטם³³⁴ כפי שזכר, בוטנא איפוא סוג אחר.³³⁵ < בלוט – לעיל רמב"ם ▲ بطم = Pistacia terebinthus³³⁶ (אלה טרבינת. במזרח הים התיכון הכוונה ב-بطم היא למין הקרוב אליה – Pistacia palaestina – אלה ארץ-ישראלית). ▲ הניסוח קשה, ולא ברור מה יחסו לזיהוי רמב"ם – 'בלוט'.
- **רע"ב** (שביעית ז ה): בערבי באלו"ט ובלע"ז גלג'זי. < באלוט – לעיל רמב"ם. gland (צר.) = בלוט, פרי האלון;³³⁷ ▲ ghiando, ghianda (דיאל. איט.) = Quercus petraea³³⁸ (אלון חורפי).

³²⁸ נוסף: זרעים גניזה ב: הארוס אלנמאם. ע"ש 'כת"י אוקס.' (=זרעים גניזה א).

³²⁹ כך בעקבות התרגומים הקדומים, וראה **עמר**, **מקרא**, עמ' 80-81.

³³⁰ ע"ע.

³³¹ **דרמשטטר** ו**בלונדהיים**, עמ' 103, ע' 748; **גריימס**, **צרפתית**, עמ' 451; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 767; וראה גם **פיאניג'יאני**, **אטימולוגיה** - <http://www.etimo.it/?term=olmo>. סביר כי הכוונה למין *U. campestris* (ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 1372).

³³² את 'תות' (ע"ע) זיהה ריבמ"ץ עם 'צילס', אך שם כוונתו ל-*Morus=ceuse, gelso* (תות).

³³³ **עיסא**, עמ' 152, ע' 13,9,8,7,6.

³³⁴ بطم הינו צורת הרבים וזהו שמו של העץ. بطمة היא צורת היחיד, ושמו של הפרי (**לסאן אלערב**, יד, עמ' 317).

³³⁵ נראה כי הוא מביא את זיהוי רמב"ם – **בלוט**, אך מביא לציודו זיהוי אחר – **בטם**, ומכריע כמוהו. נראה שהסיבה לכך היא שגם את האלון מזהה רמב"ם עם **בלוט**, וכפילות זו קשה לתנה"י, שהכיר ודאי את הצירוף 'אלה ואלון' המקובל במקרא.

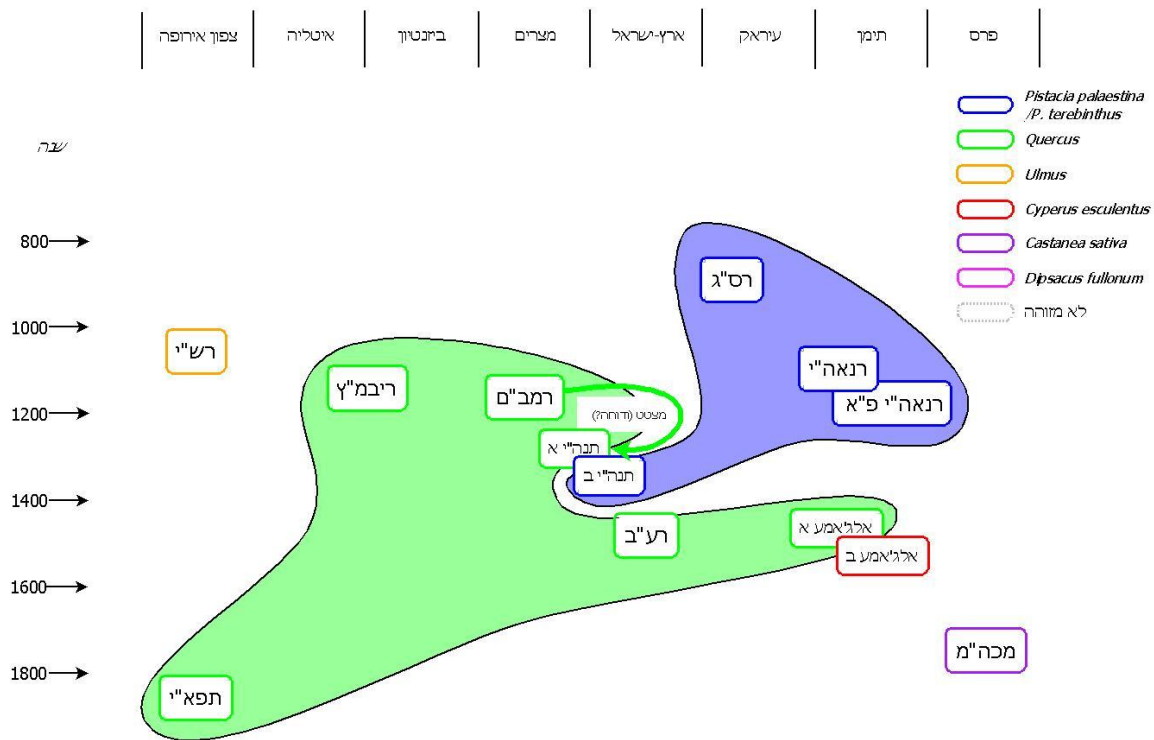
³³⁶ **עיסא**, עמ' 141, ע' 14.

³³⁷ וראה להלן זיהויו של רש"י, ע' אלון.

³³⁸ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06

- **אלג'אמע** (עמ' 11 ערך 'אלה'): אלבלוט וקיל אנה [=וי"א שהוא] אלדעכב. < אלבלוט – לעיל רמב"ם. דעב/דעיב = *Cyperus esculentus*³³⁹ (גומא נאכל).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): שאה בלוט. < שאה בלוט (פר.) = *Castanea sativa*³⁴⁰ (ערמון).
- **תפא"י** (שביעית ז ה, עז ע"א): אניכע. < *Eiche* (גר.) = *Quercus*³⁴¹ (אלון).

אלה

דיון והערות:

1. מסורת זיהוי המופיעה בתרגומי המקרא הקדומים ובתפסיר רס"ג מזהה את האלה המקראית עם *Pistacia palaestina*. כך מזהים גם רנאה"י ותנה"י גם את האלה המשנאית.
2. ריבמ"ץ וכן רמב"ם, ובעקבותיו רע"ב, אלג'אמע ותפא"י, מזהים את האלה עם מיני *Quercus*. נראה כי הסיבה לכך (לפחות אצל רמב"ם, המזהה כך גם את האלון), היא הקרבה האטימולוגית בין 'אלה' ל'אלון'.³⁴² תנה"י מצטט גם הוא את רמב"ם, ונראה שדוחה את זיהויו.
3. ייתכן כי זיהויו של מכה"מ – *Castanea* קשור בזיהוי עם *Quercus* – הן עקב הדמיון בשם הערבי-פרסי והן עקב הקרבה הבוטנית והמורפולוגית שבין הסוגים.³⁴³

³³⁹ רסולי, אלמעטמד, עמ' (עמ' 447,74); עיסא, עמ' 66, ע' 2.

³⁴⁰ סטיינגאס, עמ' 726.

³⁴¹ ניקולוב, מילון, עמ' 604.

³⁴² ראה עמר, מקרא, עמ' 82. ייתכן שאת הצירוף 'אלה ואלון' יפתור רמב"ם כשני מיני אלון. ועיין להלן ערך אלון.

³⁴³ על הקרבה והדמיון ראה רענון, בלוט, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=8178>, 25.7.12.

4. רש"י מזהה את האלה המקראית, שאינה נזכרת כלל כעץ מאכל, עם *Ulmus* (אולי עקב הקרבה הפונטית: אלה – olme), שכמה ממיניו נפוצים באירופה, ושפירותיו אינם נאכלים.³⁴⁴ אך אין בידינו את זיהויו לאלה המשנאית, שעל פי ההקשר הינה בעלת פירות אכילים.
5. זיהוי תמוה מופיע כדעה שניה אצל אלג'אמע - *Cyperus esculentus*.
6. זיהוי החוקרים: פלדמן, פליקס ועמר – *Pistacia palaestina*.³⁴⁵

12. אלון

האלון נזכר בתנ"ך מספר פעמים (בראשית יב ו; שופטים ט ו; הושע ד יב ועוד), בדרך כלל כעץ צל גדול. במשנה הוא נזכר פעם אחת (כלים יז טו), בתוספתא פעמיים (מנחות ט יד; כלים ב"מ ז ז) ובספרא פעם אחת (נדבה ה).

- **ירושלמי** (כתובת ז ה"י ל): אלונים בלוטים. < בלוט, בלוטא (אר. נוצ. א"י). = *Quercus*³⁴⁶ (אלון).
- **בבלי** (ב"ב פ ע"ב וט115): אלונים בוטמי.³⁴⁷ < בטמתא, בטמי (סור). = *Pistacia terebinthus*³⁴⁸ (אלה טרבינת – ראה לעיל ע' 'אלה' – תנה"י).
- **רגמ"ה** (ב"ב פ ע"ב פא ע"א, על 'בוטמי' [כך גרסתו] שבבבלי): שפ"א.³⁴⁹ < Sap (צר. עת). = *sapin* (צר). = *Abies*³⁵⁰ (אשוח).
- **רש"י** (פסחים עד ע"א): יישנא, שדוא קשה; (קידושין מז ע"א):³⁵¹ אלון גלנט בלע"ז והוא מאכל חזיר יער ובלשון אשכנז איכל וגם בני אדם אוכלין וצולין אותם באש כמו ערמונים; (מנחות סג ע"א):³⁵² בלוטי גלנץ הגדילים באלונים שקורין קיישנא כדמתרגמינן (ישעיהו ו) כאלה וכאלון כבוטמא וכבלוואטא; (ראש השנה כג ע"א על דברי הבבלי 'אלונים בוטמי'): בטמי – אולמי בלעז.³⁵³ < מופיעים כאן בעצם שני זיהויים שונים: האחד – *chesne, yesne* (צר. עת). = *chêne*³⁵⁴ (צר), *glant*,

³⁴⁴ מין אחד *Ulmus minor* (בוקיזה שעירה, אולמוס שעיר) גדל בארץ אך נדיר מאוד.

³⁴⁵ פלדמן, משנה, עמ' 232; פליקס, צומח, עמ' 26; עמר, מקרא, עמ' 80-81. בדיון על זיהוי האלה והאלון מבחין לעף בין אלה ואלון המזוהים עם *Pistacia terebinthus*, ובין אלה ואלון המזוהים עם *Quercus*. כאשר בא לזהות את הצמח המשנאי, מציין לעף הבחנה זו, אך לא מחווה דעתו באופן ישיר על האזכורים במשנה (לעף, פלורה, ד, עמ' 69-70). מכך שהניקוד בכת"י קויפמן (בשני המקרים) הוא בצירה, יש להניח שבדעתו לזהות במקרים אלו עם *Pistacia*. עם זאת במקום אחר הוא מציין את זיהוי רמב"ם עם 'בלוט' (שביעית ז), וכותב כי יש לקרוא שם אלה (אף שבכת"י רמב"ם עצמו מנוקד אלה).

³⁴⁶ שולטס, לקסיקון, עמ' 26.

³⁴⁷ דומה לו ר"ה כג ע"א.

³⁴⁸ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 139. לעף, שמות, עמ' 68.

³⁴⁹ בדבריו מצטט רגמ"ה גם את הפס' 'תחת האלה' ואת תרגומו שם 'תחת בוטמי', ומסתבר שזיהה את האלה והאלון כצורות שונות של אותו השם.

³⁵⁰ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 128, ע' 929.

³⁵¹ דומה לו בחולין יב ע"ב.

³⁵² דומה לו בפירושו לתרי עשר הושע ד יג, עמוס ב ט.

³⁵³ ע"ע 'אלון'.

³⁵⁴ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 25, ע' 199; עמ' 84, ע' 607; גריימס, צרפתית, עמ' 110.

ganz (צר. עת.)= gland (צר. 355), eichel (גר.)= 356 Quercus (אלון) – העץ ופרי הבלוט שלו. ▲ השני – olme\orme (צר.)= 358 Ulmus (אולמוס).

- תולדות בן סירא (עמ' 219): אלנים מצאתי שהן גלאנדי אבל אינו ישר בעיני. ◀ ככל הנראה כונתו ל-ghiando, ghianda (דיאל. איט.)= 359 Quercus petraea (אלון חורפי).
- רמב"ם (כלים יז טו עמ' קסג): בלוט. ◀ בלוט הוא שמם של מיני Quercus (אלון) שונים. 360
- תנה"י (עמ' 38 ערך 'אלן'): אלבלוט. ◀ לעיל רמב"ם.
- המליצה (שש. ד' 22): אלון דרכת בלוט. ◀ דרخت בלוט= 361 Quercus (אלון).
- מכה"מ (ב"א ד' 167, כלים יז): כאג. ◀ כאג= 362 Pinus (אורן).
- תפא"י (כלים יז טו, בדפוסים מאוחרים): אייכעלען. ◀ Eiche (גר.)= 363 Quercus (אלון).

דיון והערות:

1. מסורת הזיהוי המרכזית, המופיעה בתרגומים הקדומים ובירושלמי, מזהה את האלון עם Quercus. זיהוי זה מופיע גם אצל רש"י (במקומות רבים – הן בפירושי המקרא והן בפירוש לבבלי), רמב"ם, תנה"י והמליצה.
2. שני זיהויים ייחודיים שונים מוכרים מצפון אירופה. רגמ"ה – Abies, רש"י – Ulmus.
3. בבבלי מזוהה האלון עם Pistacia, ונראה שהדבר קשור לקרבה האטימולוגית 'אלה' – 'אלון'. 364 על אותה הדרך מזהה רש"י על אתר 'אלונים' – בוטמי' עם Ulmus, כפי שזיהה את האלה, וכך נראה גם מדברי רגמ"ה. 365
4. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ – Pinus.
5. זיהוי החוקרים: פלדמן ופליקס – Quercus. 366

13. אסטס/אסטס

כלאים ע' 4. 367

355 דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 76, ע' 548.
 356 דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 44, ע' 332. לדעתם זו תוספת מאוחרת.
 357 ניקולוב, מילון, עמ' 572, 604, ושם eichelbaum (עץ אלון. Eichel הינו הפרי).
 358 דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 103, ע' 748; גריימס, צרפתית, עמ' 451; ניקולוב, מילון, עמ' 767; וראה גם פיאניג'יאני, אטימולוגיה - <http://www.etimo.it/?term=olmo>. סביר כי הכוונה למין U. campestris (ון ווייק, מילון, א, עמ' 1372).
 359 אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.
 360 עיסא, עמ' 152, ע' 13,9,8,7,6. רמב"ם מזהה כך גם את האלה (ע"ע ובהע' 342).
 361 סטיינגאס, עמ' 199; אחונדוב, עמ' 344.
 362 חיים, מילון, ב, עמ' 587; אחונדוב, עמ' 382; מוזפריאן, עמ' 414, ע' 5736 והלאה.
 363 ניקולוב, מילון, עמ' 604.
 364 ראה לעיל ע' אלה, ובייחוד הערות 342, 345.
 365 לעיל הערה 349.
 366 פלדמן, משנה, עמ' 233; פליקס, צומח, עמ' 27. לגבי זיהויו של לעף – לעיל הע' 345.

14. אספרגוס

האספרגוס נזכר פעם אחת במשנה (נדרים ו י) ופעמיים בתוספתא (דמאי ד ה; נדרים ג ו) כמו כן הוא נזכר בבבלי בהקשר אחר (ראה להלן).

- **בבלי** (קידושין ע"א וט111): א"ל לישתי מר אנבגא, א"ל מי סאני אספרגוס דאמור רבנן, או אנפקא דאמרי אינשי. < אנבגין, אנגבין (סור.)=תמד (משקה דבש אלכוהולי)³⁶⁸.
- **תשובת גאונים** (הרכבי, זיכרון, סימן שעט): כך שמענו כי עיקר אספרגוס במיני דשאים הוא וישנו בארץ ישראל. ואמר מר רב סעדיה גאון ז"ל כי נקרא אצפראג. ודע כי יש בכרוב דבר עגול ככדור והוא הנקרא אספרגוס שאמ' גאון כי הוא בלשון ישמעאלי אצפראג. < اسفراج = *Asparagus officinalis*³⁶⁹ ('אספרגוס').
- **רנאה"י** (נדרים עמ' 9): מי אלסלק.
- **ערוך** (ח"א עמ' 192 ערך 'אספרגוס'): פי' רה"ג ז"ל אספרגוס גופו מיני כרוב והיו שורין אותו בין וקורין אותו אספרגוס ובל"י אספרגוס יין של בקר כלומר ששותהו בבקר.
- **רמב"ם** (נדרים ו ח עמ' 91): נקרא המים שנשלקו בהם הירקות איזה ירקות שיהיו, והכונה כאן המים שנשלק בהן הכרוב.
- **תנה"י** (עמ' 52 ערך 'אספר'): יש אומרים שהוא מין ממיני אלכרנב שהיו משרים ביין ואוכלים, ויש אומרים שהוא הלכן של אלקנביט. והיא מילה יוונית מפני שדבר לכן נקרא בלשונם אספרון. < كرنب = *Brassica oleracea* var. *Capitata* (כרוב הראש). قنبيط = *Brassica oleracea* var. *Botrytis*³⁷⁰ (כרובית).
- **המליצה** (בהמ"ל): קונאביט נווע כרם ניז [=וגם] תוכם כרם. < قنبيط (פר./ער.) = *Brassica oleracea* var. *Botrytis*³⁷¹ (כרובית). ▲ نوع كرم/מלם – מילולית: סוג כרוב. ▲ تخم كرم/מלם (פר.) – מילולית: ביצי/זרעי כרוב. ייתכן שהכוונה ל-*Brassica oleracea* var. *Gemmifera* (כרוב ניצנים).
- **רע"ב** (נדרים ו י): מין כרוב הוא... פירוש אחר אספרגוס המים ששלקו בהם הכרוב.
- **אלג'אמע** (עמ' 14 ערך 'אספרגוס'): יתסמי אלמא אלד'י יסלק אלכ'צ'רה פיה אי כ'צ'רה כאנת. [=ייקראו המים אשר ישלוק הירקות בהם, אילו ירקות שיהיו]. < לעיל רמב"ם.

³⁶⁷ נוסף: זרעים גניזה ב: איסטס חנא. חנא=*Lawsonia alba* (כופר לבן, 'חינה'. עיסא, עמ' 106, ע' 10; דינסמור ודלמן, עמ' 39, ע' 698).

³⁶⁸ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 59.

³⁶⁹ אשבילי, ב, עמ' 607, ע' 2609; עיסא, עמ' 24, ע' 4.

³⁷⁰ עיסא, עמ' 88, ע' 4; בדויאן, עמ' 116, ע' 697.

³⁷¹ סטיינגאס, עמ' 990; עיסא, עמ' 33, ע' 4.

- **כתכ"ה** (דף טו ע"א): אֶסְפָּרְגוֹס. הר"ם – מים ששולקין בו כרוב. והקרוב אלי שכמשמעו כן הוא בל"י [=בלשון יוון] ורומי איטל' [=איטליה] וצרפ' [=וצרפת] וטיי"ת ולעז והוא ירק אשר יאכל ויש ממנו מדברי ופרדסי.³⁷² *Asparagus* (אספרגוס).
- **מוה"ע** (ח"א עמ' 193 ערך 'אספרגוס'): בל"ר משקה מעורב עם רפואה טחונה עד אשר דקה כעפר.
- **מכה"מ** (בהמ"ל ד' 47 נדרים ו): באיספרגוס – דר [=ב-] **כלם ורק**. < **כלם ורק** (פר.) – מילולית: כרוב עלה. ייתכן והכוונה היא ל-*Brassica oleracea var. Acephala*³⁷³ (כרוב עלים).
- **תפא"י** (נדרים ו י, בדפוסים מאוחרים): כשפארגעל בל"א. *Spargel* (גר.) = *Asparagus* (אספרגוס).

דיון והערות:

1. מסקירת זיהויי הפרשנים עולה תמונה סבוכה. נראה שהסיבה לכך היא שמצד אחד מוכר ירק מאכל הנקרא בדיוק כך ביוונית, מצד שני האזכור במשנה עוסק במאכל בעל קרבה לכרוב, ומצד שלישי האזכור בבבלי עוסק במשקה.
2. בבבלי 'איספרגוס' הינו תמד, משקה דבש אלכוהולי. בדומה לו נזכר אצל הערוך כי ביוונית משמעו סוג של יין, והוראתו במשנה, לדעתו – כרוב שרוי ביין. כך מופיע גם אצל תנה"י (כדעה ראשונה).
3. רב נתן, רמב"ם, רע"ב (כדעה שניה), אלג'אמע וכתכ"ה (ציטוט [לא מדויק] מרמב"ם) מזהים את האספרגוס עם מי שליכת ירקות.³⁷⁴
4. מוה"ע מזהה אותו עם משקה המעורב באבקה מסוימת ומשמש לרפואה.
5. בתשובת הגאונים מובאת דעת רס"ג כי אספרגוס הינו *Asparagus officinalis*. כך סובר גם כתכ"ה.
6. שאר הפרשנים מזהים את האספרגוס כזן מסויים של כרוב או כחלק שלו. כך בתשובת הגאונים (כדעה שניה – כרוב עגול, אולי *Brassica oleracea var. Capitata*), וכן אצל תנה"י (כדעה שניה – החלק הלבן של *B. oleracea var. Botrytis*), המליצה (מביא שתי אפשרויות - *B. o. var. botrytis* וכן אולי *B. o. var. Gemmifera*, רע"ב (כדעה ראשונה – 'מין כרוב') ומכה"מ (אולי *B. o. var. Acephala*).
7. זיהויי החוקרים: לעף, ובעקבותיו פלדמן – נבט של כרוב.³⁷⁵ פליקס – גבעול של *B. oleracea var. Acephala*.³⁷⁶

³⁷² לפי בוקסטורף – סוג יין ששימש לרפואה (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 171).
³⁷³ ראה בפירוט רענן, כרוב, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12392>, 12.11.12.
³⁷⁴ רב נתן מזכיר 'מי סלק'. רמב"ם (ואלג'אמע המצטט אותו) מדבר על כלל הירקות, ורע"ב וכתכ"ה מדברים על מי שליכת כרוב.
³⁷⁵ לעף, פלורה, א, עמ' 483; שם ד עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 158.
³⁷⁶ פליקס, צומח, עמ' 86.

15. אפונים

כלאים ע' 5.³⁷⁷

16. ארז

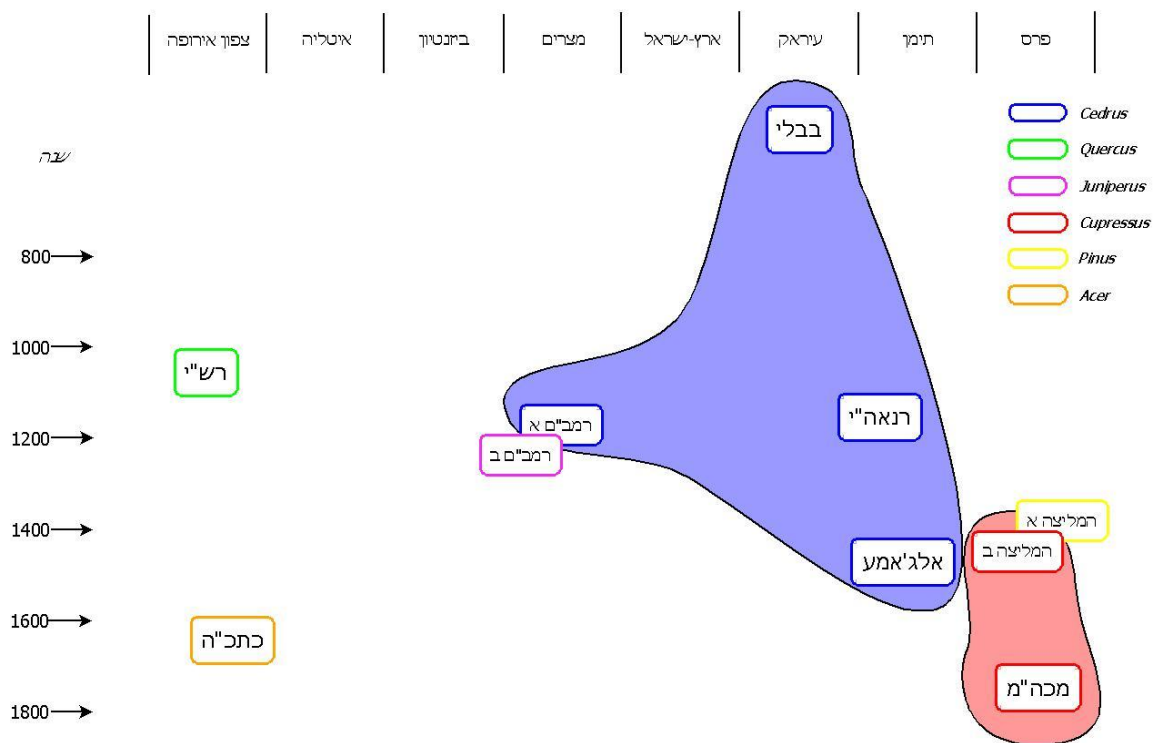
הארז נזכר פעמים רבות בתנ"ך (ויקרא יד ד; מל"א ה יג; יחזקאל לא ג; תהילים כט ה ועוד), בעיקר כעץ בניה משובח וכעץ גדול ומרשים המסמל עוצמה.³⁷⁸ במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה הוא נזכר מספר פעמים (משנה ראש השנה ב ג; תמיד ג ה; נגעים יד א ועוד; תוספתא שקלים ב ו; ב"מ ח לב; פרה ג ז ועוד; מכילתא דרשב"י טו; ספרא מצורע א ועוד).

- **בבלי** (ר"ה כג ע"א לונג5508): ארז אַרְזָא; ³⁷⁹ (שבת קנז): ארזא. ◀ (סור.) = *Cedrus*³⁸⁰ (ארז).
- **רנאה"י** (ר"ה עמ' 9): אַרְז. ◀ להלן רמב"ם.
- **רש"י** (ע"ז יד ע"א, על 'פירי דארזא'): גְּלַנְט; (שבת עט ע"א): כמו שעושין כאן בשחיקת קליפת ארז שקורין טַן. ◀ *glant* (צר. עת.) = *glands* (צר.)³⁸¹ = פירות הסוג *Quercus* (=בלוטי אלון). ▲ *tan* (צר. עת; *écorce de chène* = ³⁸² קליפה שחוקה של *Quercus robur*³⁸³ (אלון אנגלי, אלון צרפתי).
- **רמב"ם**: (תמיד ג ה עמ' 742): אַרְז; (פרה ג ט עמ' תכז-תכח): לפי שמיני הארז שבעה כמו שאמרו, ואמר ה' ארז לפיכך מכריזו שזוה הוא המין האמור, והוא המין המפורסם בארץ המערב שמשמשין בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון אַלְשָׁפִין, ואני לא ראיתי מין זה אשר ראיתי שם לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה.³⁸⁴ ◀ ארז – נראה כי מתייחס לקבוצת מיני עצי מחט ביניהם *Cedrus libani*³⁸⁵ (ארז הלבנון), וכן מיני *Pinus*³⁸⁶ (אורן) שונים, וכך נראה גם מהצייטוט שלהלן. ▲ שפין – ייתכן וכוונתו ל-*Juniperus thuripera* (ערער ספרדי), הנפוץ בצפון מערב אפריקה, כמו גם בספרד. עץ זה נקרא בערבית אנדלוסית *صفيينة*³⁸⁷ ובספרדית *Sabina*³⁸⁸ ומתאים לשמש כעץ בניה.³⁸⁹

³⁷⁷ נוסף: זרעים גניזה ב: אפונים חמץ. ע"ש רס"ג. והשופים אלצגאר: الصغار=הקטנים. והגמלוניס אלככאר: الكبار=הגדולים.
³⁷⁸ ראה עמר, מקרא, עמ' 83-84; רוזנסון, הארז, עמ' קמב-קנח.
³⁷⁹ ודומה לו ב"ב פ ע"ב.
³⁸⁰ סוקולוף, ברקלמן, עמ' 97. 'ארזא' שבספר 'צוואת לוי' מופיע כ-*κέδρον* בחיבור המקביל ביוונית (גרינפילד ואחרים, עמ' 165-166).
³⁸¹ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 76, ע' 548.
³⁸² דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 135, ע' 980.
³⁸³ ניקולוב, מילון, עמ' 572; ון ווייק, מילון, א, עמ' 1116.
³⁸⁴ ועיין שם במהדיר, הערה 82.
³⁸⁵ עיסא, עמ' 43, ע' 14.
³⁸⁶ רמב"ם, רוזנר, עמ' 6, ע' 2.
³⁸⁷ קורינטה, מילון, עמ' 308.
³⁸⁸ כך בספרדית מודרנית. וראה גם אורוזקו, מילון, ב, עמ' 16.
³⁸⁹ לעף מציע לזהותו אולי עם *Abies pinsapo* (אשוח ספרדי, לעף, פלורה, ג, עמ' 40).

- **המליצה** (שש. ד' 45; בהמ"ל): **ארז גוש** [ו/סרנו] **והוא** [מין] **תרזה**. ◀ נוש (=פר.) $Pinus^{390}$ (אורן).
- ▲ **סרו** (=פר.) $Cupressus sempervirens^{391}$ (ברוש מצוי).
- **אלג'אמע** (עמ' 120, ערך 'רבעים של ארז'): רבעים של ארז יעני כ'שב ארז גאפיה ג'ליצה [=כלומר קורות 'ארז' גסים ועבים]. ◀ ארז – לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף יח ע"ב): אָרְז ארזא: בר" אציר ובל" ארזי **והוא אספינדמון**.³⁹² ◀ acer=σφενδαμνος (לט.) arze arbol=(קסט.) $Acer^{393}$ (אדר, מייפל).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 134 פרה ג ועוד): ארזים **סרנו**. ◀ לעיל המליצה.

ארז

דיון והערות:

1. מסורת הזיהוי המרכזית סובבת סביב מיני עצי מחט. פעמים רבות אצל חז"ל 'ארז' הינו שם קיבוצי של מיני עצים (בעיקר עצי מחט),³⁹⁴ כך שסביר שכאשר יש צורך לזהות עם מין ספציפי הדעות תהיינה חלוקות. 'ארזא' בבבלי הוא ככל הנראה *Cedrus*, וייתכן להבין כך גם את 'ארז' הערבי, המובא אצל רנאה"י ואצל רמב"ם וסיעתו.

³⁹⁰ סטיינגאס, עמ' 1434.

³⁹¹ סטיינגאס, עמ' 679; אהונדוב, עמ' 377.

³⁹² בוקסטורף מזהה כמסורת המרכזית – *Cedrus* (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 212).

³⁹³ לידל וסקוט, עמ' 1740; קאזאס, מילון, עמ' 5. יש לציין כי במילון זה מופיעה הוראה נוספת של *larice, Iarese – arze* (עמ' 318, 148) $Larix$ (עץ מחטני הנמנה על משפחת האורניים), שאף שדומה לזיהוי המקובל, המופיע אצל רוב הפרשנים, עם מין של עץ מחטני (*Cedrus, Abies*), לא אליו התכוון המחבר, שהביא את השם הלטיני והיווני של *Acer*. עם זאת ייתכן כי הזיהוי עם *arze* הגיע אליו במסורת, שראשיתה בעץ המחט *Larix*, ועקב השם המשותף בקסטיליאנית הועתקה ל-*Acer*.³⁹⁴ למשל: בבלי ר"ה כג א; ב"ב פ ב; רמב"ם לעיל. ועיין באריכות רוזנסון, הארז, בעיקר עמ' קמב-קמד, קנז-קנח.

2. עץ מחט אחר הבא בחשבון הוא *Pinus* – אפשרות אחרת לתרגום 'ארז' בערבית אצל הפרשנים שנזכרו לעיל. כן מובאת אפשרות כזו אצל המליצה.
3. רמב"ם מזכיר בפירושו למסכת פרה עץ המשמש לבניה באזור המערב, ונקרא שם 'שפין'. ככל הנראה הכוונה היא ל-*Juniperus thuripera*, גם הוא עץ מחט.
4. אצל המליצה (כפירוש שני) ואצל מכה"מ מזהה הארז עם *Cupressus*.
5. שתי אפשרויות זיהוי נוספות עוסקות בעצי סרק אחרים, שאינם עצי מחט: רש"י מזהה את 'ארזא' בבלי עם *Quercus*. כתכ"ה מזהה עם *Acer*, כנראה בגלל הקרבה הפונטית ארז – *arze*.³⁹⁵
6. זיהוי החוקרים: לעף, פלדמן ופליקס – *Cedrus*.³⁹⁶

17. ארנים (ארן/אורן)

האורן נזכר בתנ"ך פעם אחת (ישעיהו מד יד) בתוך רשימת עצים.³⁹⁷ הוא נזכר פעם אחת במשנה (פרה ג ח).³⁹⁸

- **בבלי** (ר"ה כג ע"א לונ5508): ארונים ערני. ◀ שני זיהויים אפשריים: ערא (אר. בב; אר. א"י.) = *Laurus nobilis*³⁹⁹ (ער אציל, 'דפנה'), או ערא (סור.) = *Tamrix* (אשל).⁴⁰⁰
- **פיה"ג** (פרה עמ' 104 ש' 1): ארנין פ' נטע אורן.
- **ערוך** (ח"א עמ' 294 ערך ארן): פ' ארנים כמו נטע ארן וגשם יגדל, ור"פ (=ראש פרק) אם אינן מכירין⁴⁰¹ ארונים ערני. ◀ לעיל בבלי.
- **רמב"ם** (פרה ג ז עמ' תכו): וארנים – רבוי אורן הוא והוא ממיני הארז וכן ברוש, כמו שאמרו שבעה מיני ארזים הן. ◀ הכוונה למין עץ מחט (ראה לעיל ע' 'ארז').
- **תנה"י** (עמ' 62 ארך 'ארן'): מין ארז נישא וגבוה. ◀ לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): אורן דקל דרכ'ת לו'רד. ◀ זיהוי לא ברור. (דقل (פר.) = *Phoenix* (palm-) tree, דקל התמר). ◀ درخت خرد (פר.) – מילולית: 'עץ קטן').
- **רע"ב** (פרה ג ח): לשון נטע אורן וגשם יגדל האמור בישיעה ומין ארז הוא.
- **אלג'אמע** (עמ' 17 ערך 'ארונים'): ארונים הו נוע מן אל'ארו [=הוא מין ארז]. ◀ לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף יט ע"ב): אַרְוִיָּים י"מ אותו כמו נטע ארן (ישעי' מד יד) ואמר רד"ק שי"א שהוא אלצנובר בלע',⁴⁰² ב"ר [=בלשון רומי] פינוס בל' [=בלשוננו] פינו. ואני פותרו כמשמעו כמשמעו

³⁹⁵ ראה לעיל הערה 393.

³⁹⁶ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 234; פליקס, צומח, עמ' 33.

³⁹⁷ על זיהויו במקרא ראה בהרחבה עמר, מקרא, עמ' 158-159.

³⁹⁸ ייתכן כי נזכר פעם אחת בתוספתא שביעית הו – עיין תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 550 ובהע' 22 שם.

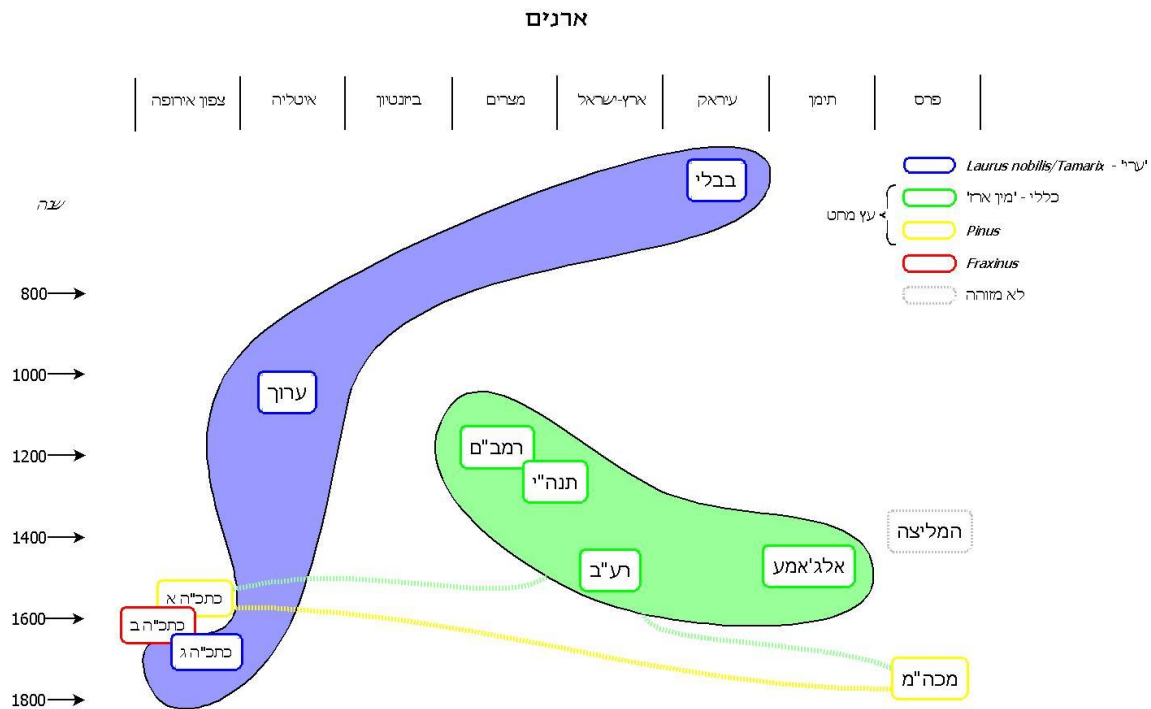
³⁹⁹ סוקולוף, בבלי, עמ' 878-879; פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 2977; 'ערא' שבספר 'צוואת לוי' מופיע כ-δάρφιν.

⁴⁰⁰ בחיבור המקביל ביוונית (גרינפילד ואחרים, עמ' 78, 166-167).

⁴⁰¹ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1133; פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 2977; בר שיניא, עמ' 50 (מתרגם שם طرفא).

⁴⁰² הכוונה לפרק ב במסכת ר"ה.

ב"ר אורנוס בל' קואיש'יגו. רובלי. (ובר"ה כג עמ' א) אמרו ארונים ערי שענינו בלע" לאורוס ודפני בל"י [=בלשון יוון] ובל' לאוריל. ⁴⁰³ < صنوبر = *Pinus halepensis* ⁴⁰⁴ (אורן ירושלים); ⁴⁰⁵ *Pinus pinea* (אורן הצנובר). ⁴⁰⁶ ornus (=ספ.) quexigo ▲. *Fraxinus*=(מילה). ▲ *Laurus nobilis*=(ספ.) laurel, δαφνη (ער אציל).
 • מכה"מ (ב"א ד' 134, פרה ג): ארנים כאג. כאג=*Pinus* ⁴⁰⁷ (אורן).

דיון והערות:

1. בבבלי מובא הזיהוי הקדום ביותר, ערא, ולו שתי הוראות בארמית ובסורית: *Laurus nobilis* וכן Tamrix. יתכן שזיהוי זה קשור לקרבה הפונטית ארן – ערי. זיהוי זה מצוטט כמות שהוא אצל הערוך. כתכ"ה, באחת מאפשרויות הזיהוי, מצטט את הבבלי ונוקט בו כאפשרות הזיהוי הראשונה.
2. מסורת זיהוי אחרת מזהה את האורן עם עץ מחטני כלשהו. פעמים באופן כללי ('מין ארז') – כך אצל רמב"ם וסיעתו, ופעמים כ-*Pinus* – כך אצל כתכ"ה (בשם פירוש רד"ק למקרא) ואצל מכה"מ. ⁴⁰⁸

⁴⁰² בדפוסים שלפנינו מביא רד"ק זיהוי זה דווקא ביחס ל'תרזה' שבאותו פסוק.
⁴⁰³ שני זיהויים אלו מופיעים גם אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 224).
⁴⁰⁴ עיסא, עמ' 140, ע' 15; רמב"ם, רוזנר, עמ' 247-248, ע' 317. נראה ששני מינים אלו מתאימים לשני מיני ה'צנובר' הפוריים שמזכיר רמב"ם – בעל זרעים גדולים (*P. pinea*) ובעל זרעים קטנים (*P. halepensis*).
⁴⁰⁵ עיסא, עמ' 140, ע' 17. נקרא גם 'אורן הגלעין' או 'אורן הסלע'.
⁴⁰⁶ אורוזקו, מילון, עמ' 602.
⁴⁰⁷ חיים, מילון, ב, עמ' 587; אחונדוב, עמ' 382.
⁴⁰⁸ זהו זה מופיע כבר בתרגומי המקרא הנוצריים (עמר, מקרא, עמ' 158).

3. זיהוי ייחודי מופיע כאחת הדעות אצל כתכ"ה: Fraxinus, זאת בגלל הקרבה הפונטית לשם הלטיני ornus.

4. זיהוי לא ברור – דקל, עץ קטן – מופיע אצל המליצה.

5. זיהוי החוקרים: לעף, פליקס - Laurus nobilis.⁴⁰⁹ עמר – Pinus halpensis (אורן ירושלים).⁴¹⁰

18. אשכרע

האשכרוע נזכר במשנה שלוש פעמים (יומא ג ט; כלים יב ח; נגעים ב א), בתוספתא פעם אחת (כיפורים ב ב) ופעמיים בספרא (נגעים א; אחרי ב). נזכר פעמיים בבבלי (יומא לו ע"א; ב"ב פט ע"ב) כמשיח לפי תומו.

• **ירושלמי** (יומא ג ה"ט ל): *מהו אשכרוע פסקינן*. ◀ נראה כשיבוש של 'פקסינון'.⁴¹¹ = $\pi\upsilon\chi\omicron\varsigma$
*Buxus sempervirens*⁴¹² (אשכרוע ירוק-עד).

• **פיה"ג** (אהלות עמ' 94 ש' 11): *פ' ברוש תדה ותאשור ומתרג' בירון מורגין ואשכרעין והיא פיקסינון עץ שהוא לא לבן ולא שחור אלא בינוני*. ◀ לעיל ירושלמי.

• **רגמ"ה** (ב"ב פט ע"ב): *לועזין בוס"ן*. ◀ נראה כי זהו השם האיטלקי – להלן ערוך.

• **רנאה"י** (כיפורים ג כת"י בהמ"ל 1): *אלבקם*⁴¹³ ◀ $\beta\epsilon\gamma$ = *Caesalpinia sappan*⁴¹⁴ (עץ הברזיל האסיאתי).

• **ערוך** (ח"א עמ' 314 ערך אשכרע): *פ' בל"ע בקס ובל' לעז בוש"ו והוא (פיקסונין) [פוקסינון] עץ שהוא לא לבן ולא שחור ולא אדום אלא בינוני*. ◀ בקס – להלן רמב"ם. ▲ פוקסינון – לעיל ירושלמי. ▲ bosso, busso (דיאל. איט.) = *Buxus sempervirens*⁴¹⁵ (אשכרוע ירוק-עד).

• **רש"י** (יומא לו ע"א): *בנייש*⁴¹⁶. ◀ $\text{buis}=\text{buis}$ ⁴¹⁸ = *Buxus*⁴¹⁹ (=אשכרוע).

⁴⁰⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; פליקס, צומח, עמ' 21.
⁴¹⁰ עמר, מקרא, עמ' 158-159. כך הוא מזהה הן את הצמח המקראי והן את זה המשנאי. גם פלדמן מזהה את האורן עם *Pinus*, אך בדבריו אין כמעט התייחסות לאזכור השם 'אורן', אלא לשמות תוצרים שאותם עם מזהה עם תוצרי *Pinus* (פלדמן, משנה, עמ' 236).
⁴¹¹ אצל תנחומא, בובר (תרומה ט) נזכר 'פקסינון' כזיהוי ל'תאשור' המקראי.
⁴¹² לידל וסקוט, עמ' 1554. $\pi\upsilon\chi\omicron\varsigma$ הינו שם התואר: עשוי מ-*Buxus*.
⁴¹³ וכך גם בנגעים בכתה"י. בדפוס בטעות 'בקס' (נגעים עמ' 9). סביר כי 'בקם' עצמו, שמופיע בכתבי היד, הינו שיבוש של 'בקס' הנזכר אצל רוב הפרשנים. ועיין קאפה, זיהוי, עמ' 27.
⁴¹⁴ עיסא, עמ' 35, ע' 18; שם עמ' 36, ע' 1. מין זה אינו גדל במזרח התיכון, אלא בהודו ובמזרח אסיה, אך נסחר באזורנו ובאירופה בימי הביניים. שם זה מורה גם על *Caesalpinia echinata* ('עץ הברזיל' הדרום-אמריקאי), וכן על מינים נוספים שאינם מעוצים (*Solanum coagulans*; *Reseda luteola*; *Datura metel*), אשר לא סביר שאליהם הכוונה כאן.
⁴¹⁵ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.
⁴¹⁶ וכן הוא בפירוש רשב"ם ב"ב פט ע"ב.
⁴¹⁷ עיין קטן, אוצר, עמ' 110, ע' 1664.
⁴¹⁸ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 19, ע' 153.
⁴¹⁹ ניקולוב, מילון, עמ' 556.

- **רמב"ם** (יומא ג ה עמ' 333): עוד (=עין) אלבקס; (כלים יב ח עמ' קכז): רוצה לומר כלי אלבקס, ויש אומרים אלשמשאר, והנכון שהוא מין ממיני אלארז⁴²⁰ תרגום תאשור אשכרעין; (נגעים ב א עמ' שמג): מין ממיני אלארז שגונו ממוצע בין הלבן והשחור, יש אומרים שהוא אלבקס, ותרגום ברוש תדהר ותאשור בירון מורנין ואשכרעין. ◀ אלבקס = *Buxus sempervirens*⁴²¹ (אשכרוע ירוק-עד). ▲
מדברי רמב"ם עולה כי 'שמשאר' אינו זהה ל'בקס', אף שברוב המקומות אלו שמות נרדפים.⁴²²
- **ר"ש** (כלים יב ח): פירש בערוך עץ ארז והוא עצי גופר עץ שדומה לאשכרוע; (נגעים ב א): תדהר ותאשור תרגום מוריגין ואשכרועין עץ שאינו לא לבן ולא שחור ולא אדום אלא בינוני.
- **תנה"י** (עמ' 64 ערך 'אשכרע'): עץ אלבקס באלסין.⁴²³ ◀ לעיל רמב"ם. ▲ כוונתו שאין לשגות ולהחליף את 'בקס' (ב-ס), 'אלסין' (ב-א) כפי שאכן קרה אצל אלג'אמע ואצל מכה"מ – ראה להלן.
- **המליצה** (ש.ש. ד' 47): אשכרע שמשאד. ◀ שמשאד (= *Buxus sempervirens*)⁴²⁴ (אשכרוע ירוק-עד).
- **רע"ב** (נגעים ב א): מין של ארז, בוש"ן בלע"ז, תרגום תאשור אשכרוע. ◀ Bosso (איט.) = *Buxus*.
- **אלג'אמע** (עמ' 17 ערך 'אשכרוע'): שרחה רבי' פי מוצ'עין אלאוול פי ג' בכורים קאל הו עוד אלבקס ואלתאני פי י"ב כלים קאל אשכרוע אלבקס וקיל אלשמשאר ואלצחית אנה מן אנואע אלארז תרג' ותאשור אשכרעין הדי נצה [=פירשו רבינו בשני מקומות. הראשון ב(פרק) ג' (מסכת) בכורים (צ"ל כפורים) אמר: עץ 'אלבקס' (שיבוש של 'אלבקס'). והשני ב(פרק) יב (מסכת) כלים, אמר: אשכרוע 'אלבקס' (צ"ל אלבקס) וי"א 'אלשמשאר', והנכון שהוא ממיני 'אלארז', תרגום "ותאשור" – 'אשכרעין'. זו לשונו]. ◀ ציטוט של דברי רמב"ם, אך שיבוש 'בקס' ל-'בקס'. לעיל רנאה"י, תנה"י.
- **כתכ"ה** (דף כ ע"א): אֶשְׁכְּרוּעַ: ות' [=ותרגום] תדהר ותאשור – ואשכרועין. פי' מצאנו ביומא דירוש' פ"ג הלכ"ח אשכרוע פיקסונים. וכן בר' [=בראש] פ"ד ט"ו תאשור פקסונים. מין עץ חשוב מאד ועושים ממנו כלים מכלים שונים רבים ונכבדים. ואצל היונים שמו פיקסיונו. וב"ר [=ובראש]

⁴²⁰ אין במילים אלו התייחסות למין ספציפי. הכוונה כאן ל'ארז' כשם קיבוצי – עיין לעיל ערך 'ארז'. לא ברור האם משפט זה נאמר בניגוד לשני הזיהויים, או שמא הוא בא לחזק את הזיהוי הראשון *Buxus*. בכל אופן, מן הזיהוי הפשוט במסכת יומא ניתן לומר כי *Buxus* הינו הזיהוי הפשוט לרמב"ם.

⁴²¹ **עיסא**, עמ' 34, ע' 24.

⁴²² **עיסא**, שם; **חסיין וקאסם**, עמ' 36, ע' 151; **אבן אלביטאר**, ג' **אמע**, א, עמ' 141. שם זה מופיע גם כזיהוי ל'אשכרעא' הסורי – **בר שיניא**, עמ' 50, ש' 54. ייתכן שכוונתו של רמב"ם ל'שמשאר' ל-*Tamarix articulata* (אשל הפרקים) הנקרא בפיו **סמסאר** (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 11-12, ע' 9), ועל כן הוא דוחה את אלו המזהים את האשכרוע עם 'שמשאר', והוא מדגיש כי יש לזהותו עם 'בקס'.

⁴²³ כוונתו 'בקס' ב-ס' ולא 'בקס' ב-מ' סופית.

⁴²⁴ **סטיינגאס**, עמ' 760.

בוש'וס... ובל' [=ובלשונו] בוש'ן. ⁴²⁵ < πύξος – לעיל ירושלמי. box (=ספ.) ⁴²⁶ Buxus (אשכרוע).

- מילון מהד' טובי (עמ' 86): בִּלְאָס. < ככה"נ לעיל רמב"ם. ⁴²⁷
- מכה"מ (ב"א ד' 63 יומא ד ועוד): אשכרוע ע'וב [=עץ] בִּקְם. < בִּקְם (פר.) = *Caesalpinia sappan* ⁴²⁸ (עץ הברזיל האסיאתי).
- תפא"י (יומא ג ט, קלט ע"א): בוקסבוים האלץ. (כלים יב ח, יח ע"ב): שקליפתו עב מאוד. (נגעים ב א, סט ע"ב): מין ארז. < Buxbaumholz (=גר.) *Buxus sempervirens* ⁴²⁹ (אשכרוע ירוק עד).

דיון והערות:

1. דומה כי למעשה קיימת מסורת זיהוי אחת לאשכרוע – *Buxus sempervirens* – שראשיתה בירושלמי. נראה כי הבבלי לא נזקק לזהות, כיוון שבבבל היה מוכר השם הארמי-מזרחי 'אשכרעא', ⁴³⁰ בעוד שבארץ ישראל השתמשו בשם היווני, שאינו קרוב אטימולוגית ל'אשכרוע'.
2. רמב"ם מזכיר זיהוי נוסף – 'שמשאר' – ודוחה אותו. נראה שמקורו של זיהוי זה במזרח, ⁴³¹ ושם הוראתו זהה ל-'בקס' – *Buxus*. רמב"ם, לעומת זאת זיהה את 'שמשאר' עם צמח אחר, ועל כן דחה אותו כזיהוי לאשכרוע.
3. עוד מזכיר רמב"ם 'מין ארז', ולא ברור האם זהו חלק מתיאור ה'בקס' או אפשרות נפרדת. רע"ב, על כל פנים, מאחד ביניהם.
4. אצל רב נתן מופיע 'בקם' המזוהה עם *Caesalpinia sappan*, אך סביר מאוד שזהו שיבוש של 'בקס'. שיבוש זה מופיע גם אצל אלג'אמע ומכה"מ. נראה כי לשיבוש גרמה העובדה כי *B. sempervirens* מצוי באירופה וצפון אפריקה, אך אינו מצוי בתימן (רנאה"י ואלג'אמע). עוד יתכן כי הדגשתו הלא-ברורה של רמב"ם (ראה לעיל) גרמה לחלק מן הפרשנים לגרוס 'בקם' ולזהות עם *C. sappan*, כדי שלא לזהות עם 'שמשאר' (או בפרסית 'שמשאד') – *Buxus*.
5. זיהוי החוקרים: לעף, צ'יז'יק, פלדמן ופליקס – *Buxus*. ⁴³²

⁴²⁵ בוקסטורף מזהה באופן כללי עם מין *Cedrus* (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 235)
⁴²⁶ אורזוקו, מילון, עמ' 149. ספרדית בת ימינו – buxo.
⁴²⁷ צורה לא מוכרת. אולי רבים.
⁴²⁸ סטיינגאס, עמ' 194; חיים, מילון, א, עמ' 272.
⁴²⁹ ון ווייק, מילון, א, עמ' 206.
⁴³⁰ בר שיניא, עמ' 50, ש' 54. שם הוא מזוהה עם شمشار הערבי.
⁴³¹ ראה לעיל הערות 430, 422.
⁴³² לעף, פלורה, ד, עמ' 69; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 716; פלדמן, משנה, עמ' 238; פליקס, צומח, עמ' 34.

19. בוטנה

בספר בראשית (מג יא) נזכרים הבוטנים כאחד ממיני 'זמרת הארץ' שהורידו בני יעקב למצרים כמנחה ליוסף - נכאת ולט בטנים שקדים. במשנה נזכרת הבטנה פעם אחת (שביעית ז ה), וכך גם בתוספתא (שביעית ה יא).

- **רס"ג** (תפסיר בראשית מג יא): **בטם**. < להלן תנה"י.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ז כת"י בהמ"ל 1): מופיע '**בטם**' אך לא ברור האם כוונתו ל'אלה'⁴³³ או ל'בטנה'.
- **ערוך** (ח"ב עמ' 41-42 ערך בטן): פי' כמו בטנים ושקדים ובלע"ז **ננצילי** והוא **אבילאנא** ובלש"י שמעאל **גלון**. < Nocciole (איט.) = Abellanus (לט.) = **גלון** = *Corylus avellana*⁴³⁴ ('אגוז לוו').
- **רש"י** (בראשית מג יא):⁴³⁵ בטנים - לא ידעתי מה הם ובפרושי א' ב' של רבי מכיר ראיתי **פישטיצי"ש** ודומה לי שהם אפרסקין.⁴³⁶ < pistique (צר. עת.) = pistache (צר.) = *Pistacia vera*⁴³⁷ (אלת הבטנה, 'פיסטוק'). > אפסקין - ייתכן שלפנינו שיבוש של 'אפסקין' - להלן כתכ"ה.⁴³⁸
- **תולדות בן סירא** (עמ' 218): בטנים **ננצילי**. < לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (שביעית ז ה עמ' 156): אילן **אלפסתק**, רבים בטנים. < *Pistacia vera*⁴³⁹ = **פסתק** (אלת הבטנה, 'פיסטוק').
- **שכל טוב** (בובר, בראשית מג, על 'בטנים'): זו זיעה של עצי בטנים ובלע"ז קורין העץ לרז"ו והשרף קורין **טרגט"ו**. < larazo, larazu (דיאל. איט.) = *Larix decidua* (עץ בעל שרף ממשפחת האורניים).⁴⁴⁰ > טרגטו - נראה כי זהו גלגול של *adragante* או *tragacanto* (מיוונית: *Astragalus gummifer* - **טראגאקאנθα**) (קדד השרף) והשרף היוצא ממנו. ייתכן ומונה זה הפך לשם כללי לשרף צמחים.
- **תנה"י** (עמ' 74 ערך 'בטן'): בפירוש המשנה נאמר שהוא **אלפסתק**... ושאר המפרשים פירשו בוטנא **אלבטם** וכן "בטנים ושקדים" הם מפרשים אותו אלבטם. ואללוז כלל אינו דומה ל-אלבטם שהם מצרפים אותם יחד במקרא וכן במשנה... ועוד אלבטם עלוב מלהגישו למלך. וכן ג'נאח... אף הוא פירש בטנים אלבטם... ואלבטם ידוע לרופאים בשמו **אלחבה אלח'צ'רא**. מה שמאשש שבוטנא דבר

⁴³³ ע"ע.

⁴³⁴ גלייר, עמ' 4; **עיסא**, עמ' 58, ע' 13. (וראה גם **עיסא**, עמ' 42, ע' 1).

⁴³⁵ בפירושו למסכת ר"ה כג ע"א מפרש בוטמי - אולמי (ע"ע אלון), אך נראה שאין זה שייך כאן.

⁴³⁶ לגרסה זו נראה שחולק על זיהויו של רבי מכיר. בדפוס ראשון: **דומה לו שהם אפרסקים**, ואם כן נראה שמוזהה כך את פישטיצי"ש, וקשה. ואולי יש לגרוס שם 'אפסקים'.

⁴³⁷ **עיסא**, עמ' 142, ע' 1.

⁴³⁸ לגבי השיבוש 'אפסקין'-אפרסקין' ולגבי זיהוי רש"י עצמו את 'פיסתקא' (בבלי גיטין נט א) ראה באריכות **רענן, אלה**,

12.11.12, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=19127>

⁴³⁹ **עיסא**, עמ' 142, ע' 1.

⁴⁴⁰ השרף נקרא 'טרפנטין ונציה' (Venice terpine), ומשמש בתעשיות שונות.

- אחר, שאמרו לולבי האלה והבוטנא אם נכון שאלה אף היא אלבטם כפי שביארנו בערך 'אלה'. <
- פסתק – לעיל רמב"ם. ▲ بطم=Pistacia terebinthus⁴⁴¹ (אלה טרבינת. קרובה אליה מאוד Pistacia palaestina – אלה ארצישראלית – ויש הרואים בהן שני תתי מין של מין אחד).
- **המליצה** (ש.ש. ד' 57): בטנא פיסתה כוהי. < پسته كوهي. מילולית – פיסטוק⁴⁴² הררי. ככל הנראה הכוונה ל-*Pistacia Terebinthus* (אלה טרבינת) או ל-*P. atlantica* (אלה אטלנטית), שנקראים כך בפרסית.
 - **רע"ב** (שביעית ז ה): מלשול' בטני' ושקדים בלשון ערבי פאס"תק. < לעיל רמב"ם.
 - **אלג' אמצע** (עמ' 19 ערך 'בטנה'): ת'מרה [=עץ] אלפסתק וכד' אלך [=וכמותו] בטנים אלפסתק וקיל אנה [וי"א שהוא] אלב'ן.⁴⁴³ < פסתק – לעיל רמב"ם. ▲ בן – להלן מילון מהד' טובי.
 - **כתכ"ה** (דף כ ע"א): בוטנא: אילן הנושא בטנים וכבר נחלקו הפותרים בפ"י בטנים. ולפי הגא' הם האגוזים הקטנים הנקר' בל' [=בלשונו] אב'ליאנאס. וב"ר [=ובלשון רומי] נוש' פונטיקא. ובוטנא הוא שם העץ ב"ר קורילוס. (דף כא ע"ב): בוטנא: הוא אילן הנושא את האפסתקים כי שמו בלע' בטנה.⁴⁴⁴ < Avellano (פ.ס), *Corylus avellana*=nux ponticus⁴⁴⁵ ('אגוז לוז'). ▲ אפסתקים – נראה שכוונתו ל-*Pistacia vera*⁴⁴⁶ (אלת הבטנה, 'פיסטוק').
 - **מילון מהד' טובי** (עמ' 87): בטנים – קשר; (שם כת"מ מב"צ 3372): בטנים – בן. < قشر – קליפות הקפה!⁴⁴⁷ ▲ בן=Pistacia terebinthus⁴⁴⁸ (אלה טרבינת). ▲ بُن=Coffea arabica⁴⁴⁹ ('קפה ערבי'). ▲ בן=Moringa⁴⁵⁰ (מורינגה). ראה להלן דיון והערות.
 - **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): פסתה יא [=או] פונדוק. < پسته (פר.)=Pistacia vera⁴⁵¹ (אלת הבטנה, 'פיסטוק'). ▲ فندق (פר.)=Corylus avellana⁴⁵² ('אגוז לוז').
 - **תפא"י** (שביעית ז ה, עז ע"ב): פיסטאצענובים. < Pistazie (גר.)=Pistacia vera⁴⁵³ (אלת הבטנה, 'פיסטוק').

⁴⁴¹ אשבילי, א, עמ' 86, ע' 197; עיסא, עמ' 141, ע' 14.

⁴⁴² סטיינגאס, עמ' 250; אהונדוב, עמ' 386.

⁴⁴³ בכתה"י מופיע גרש מעל האות ב.

⁴⁴⁴ בוקסטורף מביא גם כן שני זיהויים אלו (nucis avellanae, pistacium) בשני ערכים נפרדים (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 293).

⁴⁴⁵ לאודון, עצים, עמ' 2020; אורזוקו, מילון, עמ' 103.

⁴⁴⁶ עיסא, עמ' 142, ע' 1.

⁴⁴⁷ הערותיו של טובי, שם. מוכר גם בתור שמו של משקה המיוצר מקליפות אלו, והינו זול יותר מן הקפה.

⁴⁴⁸ עיסא, עמ' 141, ע' 14. המקור ככה"נ פרסי: בן=Pistacia atlantica Persian turpentine seed [אלה אטלנטית].

⁴⁴⁹ סטיינגאס, עמ' 200. יש לציין כי בן ו- فستق البان מציינים את העץ *Moringa oleifera* (שם נרדף: *M. pterygosperma*) ואת תרמילי זרעיו הנאכלים (עיסא, עמ' 120, ע' 20; ח'ולידי, פלורה, עמ' 142). לזיהוי זה יתרון מסוים, כיוון שמדובר בצמח הנפוץ בתימן.

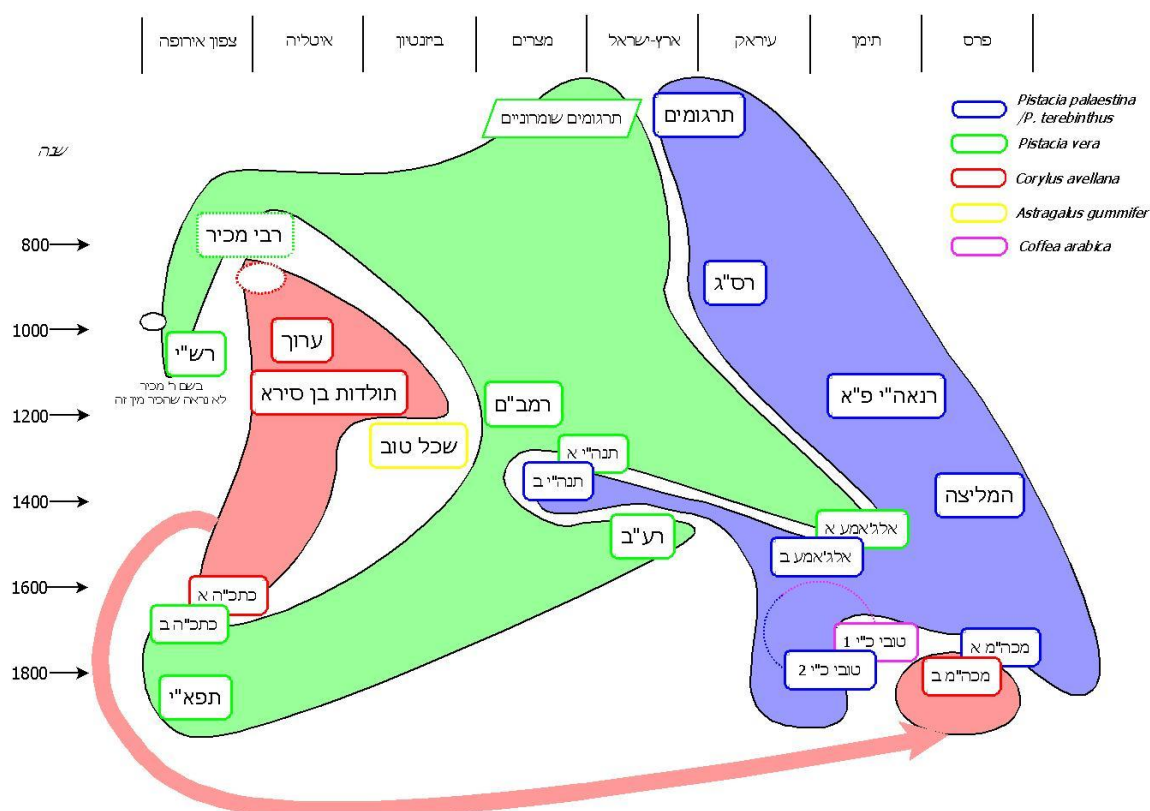
⁴⁴⁹ עיסא, עמ' 53, ע' 18. וכך גם מביא י' טובי בהערות: פולי הקפה. המקור ככה"נ פרסי: בן=A coffee-bean (סטיינגאס, עמ' 200; חיים פרסית א עמ' 280).

⁴⁵⁰ זהו שם של כמה מינים, ביניהם *M. peregrine* (מורינגה רותמית. שם נרדף: *M. apetra*) הגדל גם בבקעת ים המלח, וכן *M. oleifera* (מורינגה מכונפת), הגדלה גם בתרבות, בעלת סגולות תזונתיות ורפואיות (עיסא, עמ' 120, ע' 20, 19, 18; ווד, תימן, עמ' 128; ח'ולידי, פלורה, עמ' 142).

⁴⁵¹ סטיינגאס, עמ' 250; אהונדוב, עמ' 386.

⁴⁵² סטיינגאס, עמ' 939.

בוטנה

דיון והערות:

1. לבוטנה שלוש מסורות זיהוי עיקריות – כולן עוסקות בפירות אגוזיים אכילים. מסתבר כי הסיבה לכך הינה האזכור המקראי המצמיד את הבטנים אל השקדים, וההקשר העוסק במוצרים הנשמרים לאורך זמן ומתאים לשלחם כמנחה לחלות את פני השליט.
2. מסורת הזיהוי הקדומה ביותר היא זו המזהה את הבטנים במקרא עם *P. terebinthus* (או *P. palaestina*), והיא מופיעה כבר בתרגומי המקרא הקדומים,⁴⁵⁴ וכן אצל רס"ג. מסורת זו מופיעה אצל תנה"י (שדוחה אותה), וכן אצל המליצה. גורם מרכזי לזיהוי הינו, מן הסתם, הדמיון בין השרשים – 'בטן' העברי ו-'בטם' הערבי.
3. אצל הפירושים מתימן (אלג'אמע ומילון מהד' טובי) נראה שמופיעה מסורת ששובשה. אצל אלג'אמע מופיע 'בן', אשר לעיל נמנו שלש אפשרויות לפרשו. על כל פנים, נראה שיש להסביר זיהוי זה על ידי קבלת השם הפרסי *بن*, שהוראתו *P. terebinthus*. כיוון שמין זה ומינים דומים לו לא מצויים בתימן, ייתכן ומחבר אלג'אמע הבינו אמנם כ-*Moringa*, וזו היתה כוונתו בכתבו כך במילונו (אף שבעיית הכתיב החסר והמלא בעינה עומדת). בכל אופן, נראה כי הסימון דמוי הגרש (כתנועת ה'פתחה' בערבית) מעל האות ב' מורה על כך כי יש לקרוא את המילה בתנועת a, ולא בתנועת u (להוציא מכלל אפשרות את הזיהוי עם *Coffea Arabica*).

⁴⁵³ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1018.

⁴⁵⁴ ראה: עמר, מקרא, עמ' 84.

4. לגבי המילון במהד' טובי – באחד מכתבי היד (מב'צ 3372) מופיע 'בן' כפי שמופיע אצל אלג'אמע (אם כי ללא ניקוד). אך הזיהוי המופיע בכתה"י הראשון (כת"י נחום)⁴⁵⁵ מוכרח להיות מוסבר ע"י כך שהמעתיק קרא את 'בן' שהיה לפניו כ-*Coffea Arabica*, ועל כן ראה מקום להביא את המונח הנרדף (שאוילי היה מוכר יותר במקומו) – 'קשר'.
5. מסורת זיהוי אחרת, המופיעה בתרגומים השומרונים למקרא ובמקומות נוספים,⁴⁵⁶ מזהה את הבטנים המקראיים עם *Pistacia vera*. זיהוי זה מופיע אצל רבי מכיר – אחיו של רבנו גרשום (מובא אצל רש"י, אף שנראה מדבריו שלא הכיר פרי זה מסביבתו),⁴⁵⁷ מקובל על רמב"ם, ובעקבותיו מופיע אצל תנה"י, רע"ב, אלג'אמע (כדעה ראשונה), כתכ"ה (דעה שניה), מכה"מ (אפשרות ראשונה) ותפא"י. מסורת זו מתאימה לבידול המשמעות שבין 'אלה' ו'בוטנה', המופיעות בצמידות במסכת שביעית, וכן תואמת את ההקשר המקראי, המצריך פרי ארץ ישראל, הדומה בתכונותיו במידה מסויימת לשקד, שראו לשלחו כמנחה (זו הסיבה המפורשת אצל תנה"י לדחיית הזיהוי עם *P. terebinthus* – ואללז כלל אינו דומה ל-אלבטם שהם מצרפים אותם יחד... ועוד אלבטם עלוב מלהגישו למלך).
6. מסורת אחרת המופיעה לראשונה אצל הערוך, מזהה אותם עם *Corylus avellana*, ומופיעה גם בכתב היד האיטלקי של תולדות בן סירא, ומובאת אצל כתכ"ה (כאחת הדעות), ואצל מכה"מ (אפשרות שניה). נראה כי זו מסורת אירופית, כיוון שמחד זהו אינו גידול אופייני לארץ ישראל, אלא דווקא לאזורים צפוניים יותר באירופה ומערב אסיה, וספק אם גדלוהו בארץ גם בתקופות מאוחרות יותר,⁴⁵⁸ ומאידך, הן *P. terebinthus* והן *P. vera* אינם מצויים באירופה מחוץ לאזור הים תיכוני שבדרומה. ואף כי בסביבתו של הערוך היו מצויים מינים אלו, סביר כי מקור המסורת באזור צפוני יותר (ובתקופה מאוחרת הגיעה גם לפרס, והובאה כדעה שניה אצל מכה"מ).
7. זיהוי ייחודי נזכר במדרש שכל טוב לבראשית, שם מזוהים 'עצי הבטנים' עם *Larix decidua*. ההסבר נעוץ ברצונו לזהות את מיני 'זמרת הארץ' דווקא עם חומרי מרפא ולא עם מיני מאכל, וכך גם את השקדים המופיעים בסמוך הוא מזהה עם 'שומן של לוזים שמוציאין מהם שמן ומבוחר הוא למרפא'. ייתכן וכוונתו ב'בטנים' הוא לצנוברים – זרעי מיני *Pinus* (אורן), קרובו של *Larix* הדומה לו.
8. זיהוי החוקרים: לעף מזהה את הבטנה עם *Pistacia terebinthus*.⁴⁵⁹ פלדמן ופליקס מזהים עם *P. vera*.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ ראה: טובי, מילון, עמ' 78.

⁴⁵⁶ ראה עמר, מקרא, עמ' 85.

⁴⁵⁷ לא ידוע רבות על ר' מכיר, וייתכן שמוצאו מפרובנס, שם נראה שהכירו מין זה. וראה להלן סעיף 6. על מוצאו של ר' מכיר

ראה: גרוסמן, אשכנז, עמ' 102-105.

⁴⁵⁸ עמר, גידולי, עמ' 221.

⁴⁵⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 70.

⁴⁶⁰ פלדמן, משנה, עמ' 239-240; פליקס, צומח, עמ' 37.

20. בוכריה

הבוכריה נזכרת פעם אחת במשנה (שביעית ז ב) ופעם אחת בתוספתא (כלאים ג יב).⁴⁶¹

- **זרעים גניזה ב:** והבוכריה טגנה. < לא מזוהה.
- **כת"י אנטונין** (עמ' 47 ש' 124): *Cannabis sativa*=καμβαβούρι καμβαβου[ρι].⁴⁶² (קנבוס. זנים לא-נרקוטיים).
- **רנאה"י** (שביעית כת"י לונ): הבכריה אלג'צנה.⁴⁶³ < לא מזוהה.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50, לא ברור האם מתייחס לחלביצין או לבוכריה): צמח הנקרא 'אלצ'רוע'. < לא מזוהה.⁴⁶⁴
- **ערוך** (ח"ב עמ' 91 ערך 'בכריא'): בל' ישמעאל כנגר. < *Cynara scolymus*=کنجر.⁴⁶⁵ (קנרס תרבותי, 'ארטישוק'); *Onopordum acanthium*.⁴⁶⁶ (חוחן הבלאנש).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפה): בלש' ישמעאל כנגר ואינו יודע מהו. < לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): והחלביצין והבוכריה לא נתבררו.
- **תנה"י** (עמ' 76 ערך 'בכר'): פירוש המשנה חלביצין ובכריא לא ידוע לנו טיבם כיום. ויש אומרים על בוכריא שהוא צמח הנקרא כ'נג'ר; (עמ' 188 ערך חלבץ): פירשוהו כנג'ר. < לעיל ערוך.
- **כפו"פ** (פרק מח עמ' תרסב): חלביצין והבוכריה לא פי' אותם הר"ם ז"ל.
- **רע"ב** (שביעית ז ב): קורין לו בערבי כנג'ר. < לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 19 ערך 'בכיריה[!]): קאל רבי' ז"ל לם תתחקק שרחהא [=אמר רבינו ז"ל לא ידוע פירושו]. ואמ' פי אלע' פקאל אן בכיריה [=אבל בערוך אמר שהבכיריה ('צ"ל' בוכריה)] בל' [=בלשון]ישמעאל כ'נגר < לעיל רמב"ם ערוך.
- **מוה"ע** (ח"ב עמ' 91 ערך 'בכריא'): פי' בל"י מין עשב ושרשו נודף כקנמון ובו היו עושים שמן ערב והעשב מנגד הכשפים. < נראה שכוונתו לצמח הנקרא ביוונית βακχαρις. שם זה מופיע אצל דיוסקורידס, יחד עם התיאור המובא לעיל של שורש בעל ריח דומה לקינמון, אך הדעות חלוקות לגבי זהות הצמח, וקשה להכריע בעניין זה.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ ושם: בורכייר [!].

⁴⁶² **סטאר, גלוסר**, עמ' 367.

⁴⁶³ בדפוס (שביעית עמ' 41): 'הבכירה – הענפה'.

⁴⁶⁴ **צ'רוק אלכיה** ('עטיני הכלבה)=*Elaeangium angustifolia* (יצהרון מכסיף). **עיסא**, עמ' 74, ע' 21.

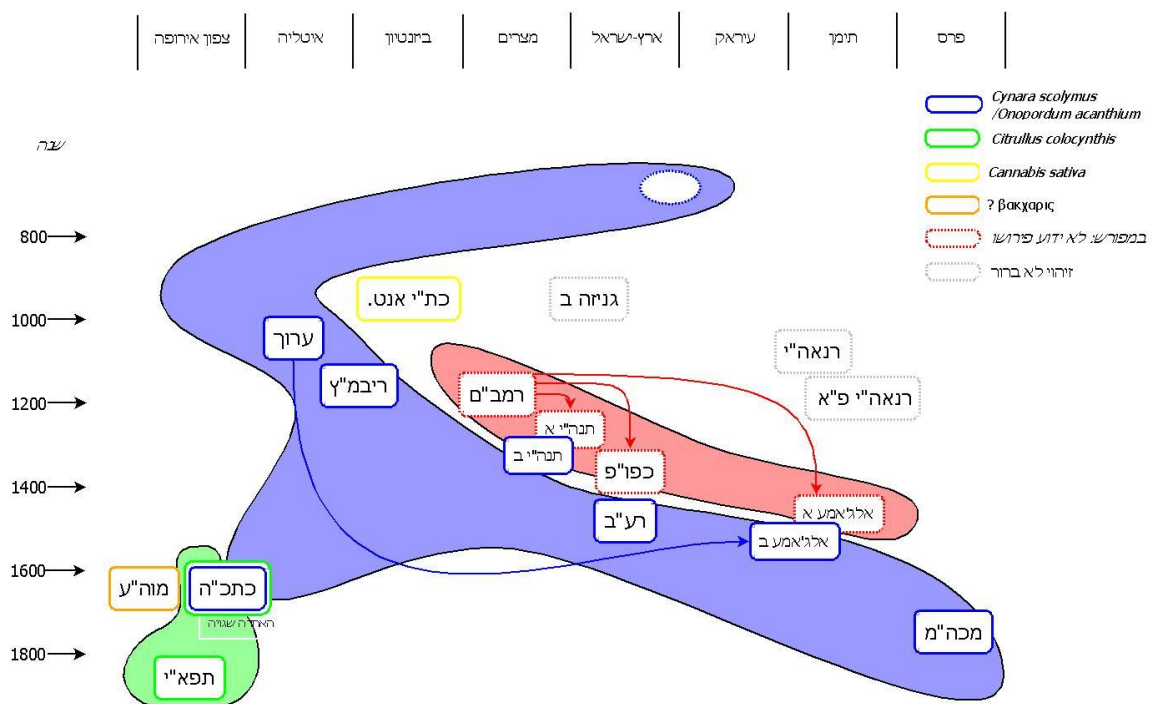
⁴⁶⁵ **אשבילי**, א, עמ' 168, ע' 559; **עיסא**, עמ' 64, ע' 19.

⁴⁶⁶ **עיסא**, עמ' 128, ע' 6. בעבר היה נאכל בדומה לארטישוק.

⁴⁶⁷ **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 286, ח' III, ע' 51. שם מזוהה ע"י גודייר כ-*Helichrysum sanguineum* (דם המכבים האדום. שם נרדף ל-*Gnaphalium sanguineum*. זו גם אחת האפשרויות שמעלה לעף [לעף, פלורה, א, עמ' 370]) או *Inula conyza* (מין של טיון. שם נרדף ל-*Conyza squarrosa*). אחרים זיהו אותו עם *Asarum europaeum* (למשל: **דורנטה, צמחים**, עמ' 60) או עם *Echium* (עכנאי. **לעף, פלורה**, שם). **לידל וסקוט**, עמ' 303: *Cyclamen* (רקפת). הזיהוי של בוכריה עם βακχαρις מופיע גם במילונן של קאסל (**קאסל, לקסיקון**, עמ' 350 ע' 'בכר'). קוהוט הבין (בטעות) שכוונתו לסוג

- **כתכ"ה** (דף כד ע"ב): בכריה... בל"ע [=בלשון ערב] **כנגר**... והן פקועות שדה ב"ר [=בלשון רומי] **קולוצינטיס** ובל' [=ובלשוננו] **קולוקינטידא, קאלבסא סילב'יסטרי**. < כנגר – לעיל ערוך. **Colocynthis** (לט), *Coloquintida* (ספ.)=*Citrullus colocynthis*⁴⁶⁸ (אבטיח הפקועה). ▲ נראה כי הוא יוצר כאן האחדה שגויה בין זיהוי הערוך ובין זיהויו הוא.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23 שביעית ז): בכריא **כנגר**. < **כנגר** (פר.)=*Cynara scolymus*⁴⁶⁹ (קנרס תרבותי, 'ארטישוק').
- **תפא"י** (שביעית ז ב, עו ע"ב): **וילדע קירביס**. < מילולית: דלעת בר. נראה כי כוונתו ל-*Citrullus colocynthis*⁴⁷⁰ (אבטיח הפקועה).

בוכריה

דיון והערות:

1. מסורת מרכזית אחת מזהה את הבוכריה עם *Cynara scolymus* (או מין קרוב). נראה שראשיתה בדברי הגאונים (שאינם בידינו), וכך התגלגל השם הערבי אל הערוך (שלא מביא שם בשפתו, וככל הנראה לא הכיר את השם), וממנו אל ריבמ"ץ, תנה"י ('יש אומרים'), רע"ב, אלג'אמע (בשם ערוך) ומכה"מ.
2. גם כתכ"ה מביא את השם הערבי המובא אצל הערוך, אך הוא מזהה אותו (באופן שגוי) עם *Citrullus colocynthis*. זיהוי הבוכריה עם מין זה מופיע גם אצל תפא"י.

מרובה המינים ממשפחת המורכבים, ששמו המדעי *Baccharis*, ועל כן כתב (שם): ר"ב כיוון על עשב *βάκκαρις* [*baccharis*] אבל בלתי נכון הוא כי מקום מוצאו רק בארץ החדשה אמעריקא...⁴⁶⁸ **לואיס ושורט**, עמ' 370.
⁴⁶⁹ **סטיינגאס**, עמ' 1056; **אחונדוב**, עמ' 184.
⁴⁷⁰ ראה **גריס**, מילון, כ' 11, עמ' 1621.

3. רמב"ם, באופן יוצא דופן, כותב כי אין בידו זיהוי. את דבריו מוסרים במפורש תנה"י, כפ"פ ואלג'אמע.
4. זיהויים יחודיים מופיעים אצל כת"י אנטונון – *Cannabis sativa*, ואצל מוה"ע – *βακχαρις*.
5. שני זיהויים קדומים יחסית אינם מובנים: זרעים גניזה ב – 'טגנה'; רנאה"י – 'צ'רוע'.
6. גם החוקרים, כמו חלק מן הפרשנים, אינם יודעים לזהות את הבוכריה. צ'יז'יק ופליקס כלל אינם מזכירים אותם בחיבוריהם. לעף נשאר בסימן שאלה אחרי דיון,⁴⁷¹ ופלדמן סוקר כמה זיהויים שבאו בפניו, ואינו מקבל ולו אחד מהם.⁴⁷²

21. בלובסיין/בלוסיין

הבלוסים נזכרים במשנה פעם אחת (עוקצין ג ב),⁴⁷³ וכן קיים איזכור נוסף מסופק (מעשרות ב ח).⁴⁷⁴ (בדפוסים מאוחרים נשתנתה הגרסה בעוקצין ל'כלוסיין', ובעקבות זאת הם זוהו עם המין הנושא שם זה (עיין להלן ערך 'כליס'/'כלוס'). גרסת השם אינה ברורה, ונוסף על ההצעות שהובאו בכותרת מופיעים במקורות שונים גם 'בלפסיין' ו'כלופסיין'.

- **בבלי** (בדרים נ ע"ב, מינ"ט): ...בבנות שבע לא יאכל בכלופסיין. מאי כלופסיין [ונו: בלופסיין] מינ' דתאי'.
- [=דתאיני] ועבדין מנהון לפדי. < לפדי – ככל הנראה שם של מאכל.
- **ערוך** (ח"ב עמ' 104 ע' בלפסין): מצטט את הבבלי ולאחר מכן מביא את המשנה בעוקצין ומוסיף [ביחס למשנה זו]: וזאת טעות היא שהוא מין ירקות כמפור' בלפסן. ומצאתי בס"א בלוסיין, ס"א בלוסיין, ס"א בולבסיין. < עיין להלן ע' לפסן.
- **ריבמ"ץ** (תרומות יא ד): בליסים מין תאינין הן.⁴⁷⁵
- **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשל"א): בלוסיין יש אומרים שהוא ענב אלד'יב. < שם זה (מילולית: ענבי הזאב), באופני כתיב שונים, משמש כשם של מספר מיני בר שלהם פירות ענבה. נראה כי

⁴⁷¹ לעף, פלורה, א, עמ' 370; שם, ד, עמ' 70.

⁴⁷² פלדמן, משנה, עמ' 319-320.

⁴⁷³ בדפוסים מאוחרים הפכו 'בלוסים' ל-'כלוסים', וכך מזהה בעל תפא"י, למשל, את האיזכור כאן כפי שמזהה את 'כליסים' (ע"ע להלן).

⁴⁷⁴ כת"י קויפמן (עמ' 257. ודומה לו פרמה דה-רוסי 138 וקיימברדג' לו): היה עושה בלבסים לא יאכל בבנות שבע. בנות שבע לא יאכל בלובסיים; וכך גם בכת"י רמב"ם (רמב"ם, כת"י, עמ' 203). ובפירושו שם מתייחס ל'לבסים' ומפרש: מין תאיני בר. לעומתם, כת"י מינ. 95: ... בבנות שבע לא יאכל בבלבסיין; ירושלמי כת"י ליידין (בטקסט התלמוד [עמ' 233]. במשנה המובאת קודם לכן [עמ' 230] הנוסח דומה לכת"י קויפמן): ותניין היה עושה בלוסיין לא יאכל בבנות שבע. בבנות שבע לא יאכל בלוסיין; וכן אצל הערוך (ח"א עמ' קד ערך 'בלפסיין': היה עושה בבלופסיין; ובפירושו ריבמ"צ (עמ' רצג): ואפילו בנות שוע ובלבוסיין, ובהמשך: כגון במורכבים בלופסיים בתאינין. וראה להלן שאף בתרומות יא ד קרא ריבמ"צ 'בליסים'.⁴⁷⁵ בכתבי היד, בדפוסים ואצל שאר הפרשנים 'כליסין'/'כלוסיין'.

- כוונתו לאחד מן המינים: *Solanum nigrum*⁴⁷⁶ (סולנום שחור), צמח רעיל ששימש לרפואה;
*Arctostaphylos uva ursi*⁴⁷⁷ (בקרא בשפות שונות 'ענבי הדוב'), גם הוא צמח מרפא.
- **תנה"י** (עמ' 78 ערך 'בלס'): זהו מין צמח שאין בני אדם נוהגים לאכלו, ופירושו המשנה אמר שהם 'ענב אלד'יב'. < לעיל רמב"ם.
 - **רע"ב** (עוקצין ג ב): כלושיין (!) הרמב"ם אומר שקורין לו בערבי ענב אל ד'יב.⁴⁷⁸ < לעיל רמב"ם.
 - **אלג'אמע** (עמ' 19 ערך 'בלוסין'): בלוסין קאל רבי' פי ג' עוקצים קיל אנה [=אמר רבינו ב(פרק) ג' (מסכת) עוקצים: י"א שהוא] ענב אלד'יב. < לעיל רמב"ם.
 - **מוה"ע** (ח"ב עמ' 104 ע' בלפסין): פי' בולבוסין בל"י ורו' מין חסית כמו בצל... אבל פ'יבולסין בל"י מין תאנים וגרגרות וכן תוכן הגי' [=הגידון] ולא בלפסין. < המונח היווני לא מזוהה.
 - **תפא"י** (דפוסים מאוחרים עוקצין ג ב. הגרסה שם 'כלוסין'): קוכער ערבסען. < Kichererbse (גר).
*Cicer*⁴⁷⁹ (חימצה). על סוג זה נמנית החמצה התרבותית, 'חומוס'.

דיון והערות:

1. בזיהוי הבלוסים ישנה בעייתיות רבה, בין השאר כיוון שאופני הכתיב הינם רבים (ראה ערוך לעיל), אך מאידך לא ברור למשל האם כלופסין/בלופסין הנזכרים בבבלי זהים לבלוסים. נראה בבירור כי עקב גרסאות משובשות חל בלבול אצל תפא"י בין כליסים לבלוסים.
2. בהנחה שהבבלי בנדריים עוסק בצמח זה, יש לפנינו זיהוי של הבלוסים עם מין תאנה. זיהוי זה מצוטט בערוך. על כל פנים, ברור שריבמ"ץ זיהה את האיזכור בבבלי בנדריים עם האיזכור בתרומות. נראה כי גם מוה"ע מזהה כך.
3. אצל רמב"ם מופיע לראשונה הזיהוי עם *Solanum nigrum* או *Arctostaphylos uva ursi*, אך נראה כי הוא לא בטוח בכך, כיוון שמוסר אותו בלשון 'יש אומרים'. בעקבותיו מזהים כך רע"ב, תנה"י ואלג'אמע.
4. כאמור, הזיהוי המופיע אצל תפא"י מקורו בשיבוש הגרסא ל'כלוסין' (ע"ע).
5. זיהויי החוקרים: לעף מזהה את הבלוסים עם מין תאנים.⁴⁸⁰ פלדמן מזהה את הבלוסים (לדבריו – בולבוסים, וכן לדעתו הם זהים לכליסים [ע"ע]) עם הבצלים של מיני *Muscari* (כדן).⁴⁸¹

⁴⁷⁶ עיסא, עמ' 171, ע' 17; אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 184; אחמד ואחרים, עמ' 14.
⁴⁷⁷ עיסא, עמ' 20, ע' 3; אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 187. צמחים נוספים הנושאים שם זה: *Lycium europaeum* (אטד אירופי. עיסא, עמ' 112, ע' 17); *Nitraria retusa* (שיח מסדרת האלתאים הגדל במדבריות צפון אפריקה. עיסא, עמ' 125, ע' 4); *Cayratia ibuensis* (צמח ממשפחת הגפניים הצומח באזורים טרופיים וסוב-טרופיים. עיסא, עמ' 49, ע' 13).
⁴⁷⁸ הרמב"ם גרס שם 'בלוסין'.
⁴⁷⁹ ניקולוב, מילון, עמ' 695. השם Zisser erbsen הינו נדיר ונזכר ביחס לאחד המינים של הסוג *Astragalus*⁴⁷⁹ (קדד).
⁴⁸⁰ לינדן, אלזס, עמ' 117). מסתבר כי כוונתו גם כאן ל-*Cicer* הקרוב אליו לשונית.
⁴⁸¹ לעף, פלורה, ד, עמ' 70.
⁴⁸¹ פלדמן, משנה, עמ' 159-160.

22. בצלצול

כלאים ע' 482.6

Ⲛⲓⲛⲟ

23. ברושים (ברוש)

הברוש נזכר בתנ"ך מספר פעמים (מל"א ה כב; ישעיה מאי ט; תהילים קד יז ועוד), בין השאר כעץ בניה משובח.⁴⁸³ במשנה הוא נזכר פעם אחת (פרה ג ח), ואינו נזכר במקורות תנאיים נוספים.

- **ירושלמי** (כתובת ז ה"ל ונ): **ברוש ברתא**. < ברתא, ברותא (אר. נוצ. א"י).⁴⁸⁴ *Cupressus* (ברוש); *Juniperus Sabina*⁴⁸⁵ (ערער סבינה).
- **בבלי** (ר"ה כג ע"א לונ5508): **ברוש ברתא**.⁴⁸⁶ < ברותא (סור). *Juniperus Sabina*⁴⁸⁷ (ערער סבינה).
- **תנחומא** (בובר, תרומה ט): **ברוש אלטיין**. < *Abies cephalonica*=ελατη⁴⁸⁸ (אשוח יווני).
- **רה"ג** (הרכבי זכרון עמ' 23): **אבראתא** הוא מן הברוש ובטיית **אלאבהל**. < *Juniperus sabina*⁴⁹⁰ (ערער סבינה).
- **רש"י** (ר"ה כג ע"א לגבי 'ברתא'): **כוייש/כוייש**.⁴⁹¹ < *Buxus*=⁴⁹²buis=buis⁴⁹³ (=אשכרוע).
- **רמב"ם** (פרה ג ח עמ' תכו לגבי 'ארנים'): **והוא ממיני אלארז וכן ברוש**.
- **המליצה** (בהמ"ל): **אבורם נשך**. < אבורם – לא מזוהה. ▲ **נשך** - מין בר של *Pinus*⁴⁹⁴ (אורן).
- **רע"ב** (פרה ג ח, לגבי 'אורן'): **ומין ארז הוא וכן ברושים**.
- **אלג'אמע** (עמ' 22 ערך 'ברוש'): **אלברות'א**. < לא מופיע במילונים. נראה כציטוט מן הירושלמי.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 134, פרה ג): **ברושים אבנוס**. < *Diospyros ebenum* (פר).⁴⁹⁵ (הקנה).

⁴⁸² נוסף: זרעים גניזה ב: בצל צגאר. *بصل صغار* – מילולית: בצל צעיר.

⁴⁸³ בשיר השירים (א יז) נזכרים 'ברותים' בסמיכות לארזים. על זיהוי הברוש המקראי ראה: **עמר, מקרא**, עמ' 159-161.

⁴⁸⁴ **שולטס, לקסיקון**, עמ' 32.

⁴⁸⁵ בספר 'צוואת לוי' מופיע 'ברותא', ובחיבור המקביל ביוונית – *βερωθα* (**גרינפילד ואחרים**, עמ' 78, 166-167). נראה כי הוא זהה ל-*Juniperus Sabina*=βράθυ (לידל וסקוט, עמ' 328). תיאור של הצמח מצוי אצל דיוסקורידס, שם הוא נקרא בשמות *βράθυ*, *barathrum* (**דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 54, ח' I, ע' 104) וכן אצל פליניוס, שם הוא נקרא *brathy* (**פליניוס, טבע**, עמ' 74, ספר XXIV פסקה 102).

⁴⁸⁶ ודומה לו בב"ב פ ע"ב.

⁴⁸⁷ **פיין סמית, תזאורוס**, א, עמ' 607-608.

⁴⁸⁸ **לידל וסקוט**, עמ' 528. ועיין במהדיר על המדרש שם.

⁴⁸⁹ על זהווי המשיב כרב האי ראה שם עמ' 22 הע' יב, ובהערות בסוף הספר עמ' 350.

⁴⁹⁰ **אבן אלביטאר, ג'אמע**, א, עמ' 9; **עיסא**, עמ' 102, ע' 17. כך גם בפרסית – **מוזפריאן**, עמ' 298, ע' 4187.

⁴⁹¹ עיין **קטן, אוצר**, עמ' 60, ע' 928. וע"ע 'אשכרוע'.

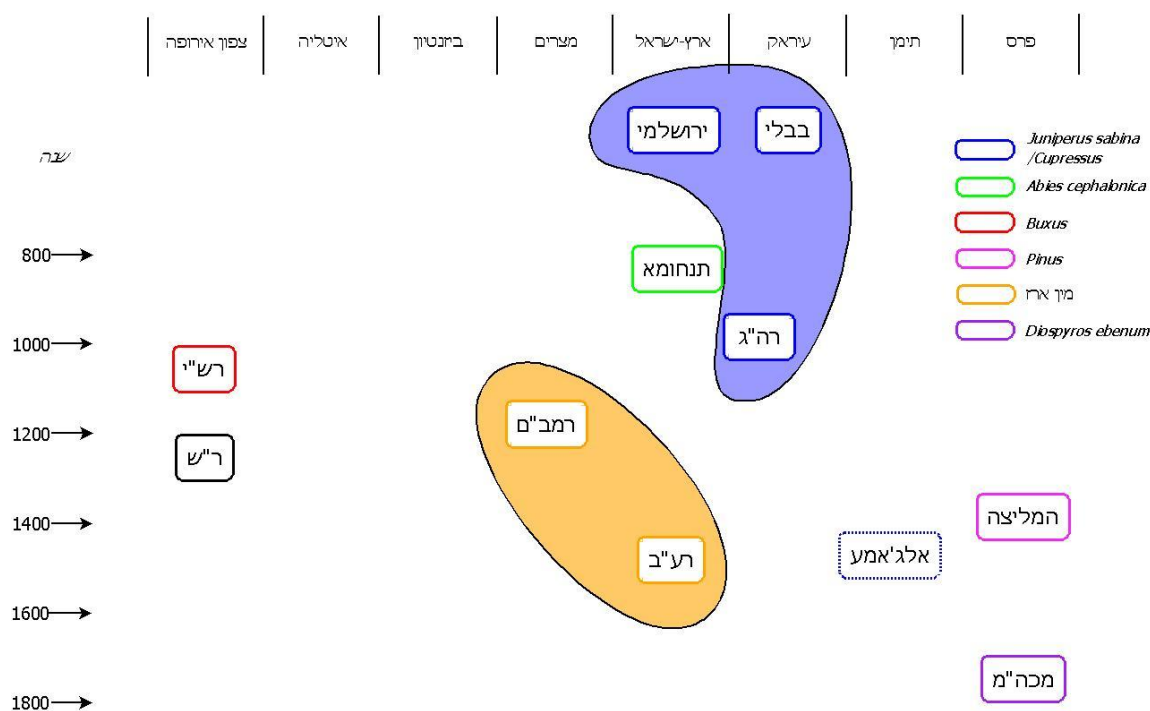
⁴⁹² **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 19, ע' 153.

⁴⁹³ **ניקולוב, מילון**, עמ' 556.

⁴⁹⁴ **סטיינגאס**, עמ' 1404.

⁴⁹⁵ **סטיינגאס**, עמ' 10; **אהונדוב**, עמ' 36.

ברושים

דיון והערות:

1. רוב הפרשנים מזהים את הברוש עם עץ מחט מסויים או באופן כללי 'מין ארז'.
2. את 'ברתא' (הצורה הארמית של 'ברוש') המובאת בתלמודים, ניתן לזהות עם *Cupressus* או *Juniperus*. בבבלי נראה יותר לזהות כאפשרות השניה, וכך אכן מזהה רה"ג.
3. ע"פ מדרש תנחומא הברוש הינו עץ מחט אחר – *Abies*. כך מופיע גם בחלק מתרגומי המקרא.⁴⁹⁶
4. הזיהוי המופיע אצל המליצה לא ברור, אך ייתכן והוא עם מין של *Pinus*.
5. רמב"ם, ורע"ב בעקבותיו, מזהים באופן כללי עם 'מין ארז'. שני זיהויים ייחודיים עם עצים שאינם עצי מחט: רש"י – *Buxus*; מכה"מ – *Diospyros ebenum*, שמקורו באזור הודו.
6. זיהוי החוקרים: לעף ופליקס מזהים עם *Juniperus*⁴⁹⁷; פלדמן עם *Cupressus*⁴⁹⁸; עמר מזהה את הברוש המקראי כשם קיבוצי לקבוצת עצי מחט הכוללת את שני הסוגים הנ"ל.⁴⁹⁹

ספרי

24. גופנים/גופנן

הגופנן נזכר פעם אחת במשנה (דמאי א א) ופעם בתוספתא (כלאים א א).

⁴⁹⁶ עמר, מקרא, עמ' 159.

⁴⁹⁷ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; פליקס, צומח, עמ' 40.

⁴⁹⁸ פלדמן, משנה, עמ' 240.

⁴⁹⁹ עמר, מקרא, עמ' 160.

- **ירושלמי** (דמאי א ה"א ל, וט): שומרה⁵⁰⁰ < שמרה, שומרה (סור.)=⁵⁰¹ *Foeniculum vulgare* (שומר פשוט).
- **בבלי** (ברכות מ ע"ב אוק366): גופנין – שלהי גופנא. < מילולית: קצה הגפן. על פי פרשנים מאוחרים יותר הכוונה לענבים המבשילים מאוחר.
- **רס"ג** (עמ' 184 מס' 78): אלסבסתאן. < *Cordia myxa* = سیبستان⁵⁰² (ערף דביק).
- **רש"ג** (עמ' 175 ש' 7): גזרוין – אלסבסתאן. < הציטוט מן המשנה, 'גזרוין' (כך קרא ש' אסף) תמוה. נראה שניתן בדוחק לקרוא שם 'גופנין'. לעיל רס"ג.
- **זרעים גניזה א** (קימ. 2): אלסבסתאן. < לעיל רס"ג.
- **זרעים גניזה ב: והגופנ סבסתאן**. < לעיל רס"ג.
- **רנאה"י** (דמאי א, כת"י לונ, ני):⁵⁰³ אמר התלמוד שיהלי [!] גופנא. < לעיל בבלי.
- **רנאה"י פ"א** (דמאי א, עמ' 27): ענבים שאינן ראויות לעשותן צימוקים.
- **ערוך** (ב 339, ערך גפן): פי' בגמ' גופנן שילי גפנים ובלע"ז קורין אותו למברוסק"ו והוא הנראה בסוף הבעיר הם אלכצאלי אלדי יציבו אלי לקאטין [השאריות שנשרו אל המלקטים]. < Lambrusco/Labrusca – זן ענבים. < נראה שהמשפט בערבית לקוח ממקור קדום.
- **ריבמ"ץ** (דמאי א א): מהו גופנן שומרה. < לעיל ירושלמי.
- **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): ממיני הירקות דומה לשבת, וי"א אלסבסתאן.⁵⁰⁴ < נראה כי כוונתו בזיהוי הראשון ל-*Foeniculum vulgare* (שומר פשוט), הדומה וקרוב סיסטמית ל-'שבת', הוא *Anethum graveolens*⁵⁰⁵ (שבת ריחני, 'שמיר'). < סבסתאן – לעיל רס"ג. < לא ברור האם הזיהוי השני הינו פרי עטו של רמב"ם או תוספת של אחר. על כל פנים זיהוי זה לא מופיע בתרגומו של אלחריזי.
- **ר"ש** (דמאי א א): גופנין – שילהי גופני, ענבים שמניחים בגפן בסוף הבעיר שבקושי מתבשליין. < לעיל בבלי.
- **תנה"י** (עמ' 110 ערך 'גופנן'): שם סוג ירקות דומה ל-אלשבת, וי"א שגופנן הוא אלסבסתאן. < מין דומה לשבת – לעיל רמב"ם. < סבסתאן – לעיל רס"ג.
- **כפו"פ** (פרק לז עמ' תקכז): גופנין, שילי גופנא והוא אל סבסתאן. והר"ם פירש מין מהירקות דומה לשבת. ורבינו שמשון פירש ענבים הנשארים בגפן אחר הבעיר קשים להתבשל. < ר' אשתורי מחבר כאן את זיהוי הבבלי ('שילי גופנא') וזיהוי הגאונים ('סבסתאן') לזיהוי אחד. ומאידך מנתק בין זיהוי ר"ש לבבלי (כשר"ש מתייחס לבבלי במפורש). < ראה לעיל.

⁵⁰⁰ ונ: שמירה.

⁵⁰¹ **לעף, שמות**, עמ' 382; **פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 4222; **סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 1575-1576.

⁵⁰² **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 202, ע' 264; **אשבילי**, ב, עמ' 532, ע' 2228; **עיסא**, עמ' 57, ע' 20; **חסיין וקאסם**, עמ' 83, ע' 351.

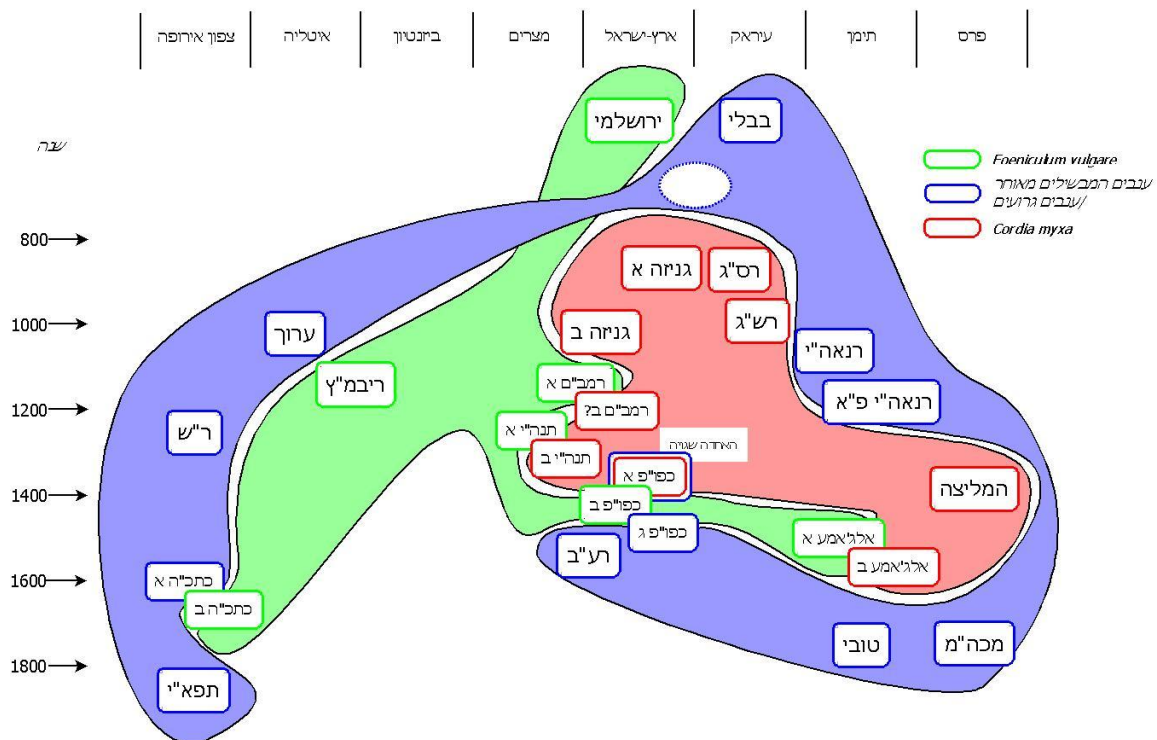
⁵⁰³ בדפוס (א עמ' 26): שתלי גופנא.

⁵⁰⁴ וי"א אלסבסתאן – נכתב במאונך בצד הגליון עם סימניה באמצע השורה.

⁵⁰⁵ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 287, ע' 363; **עיסא**, עמ' 17, ע' 10. ראה להלן ערך 'שבת'.

- **המליצה** (ש.ש. ד' 78): גופנים סג פסתאן. < סג'סתאן (פר.) = *Cordia myxa*⁵⁰⁶ (ערף דביק).
- **רע"ב** (דמאי א א): גופנים ענבים שמניחים אותם בגפן בסוף הבציר ובקושי מתבשלים.
- **אלג'אמע** (עמ' 28 ערך 'גופני'): נוע מן אלבקול שבה [=מין ירק דומה ל-] אלשבת, וקיל [=וי"א] אלסבסתאן. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף ל ע"א): גופני: ופי' שם [בבלי ברכות] שלהי גופני והם ענבים סתוניות הגא' א' [=הגאון אמר] למברוסקא והוא הנראה בסוף הבציר. ובירושלמי דמאי כא ר"ד שומרה ובל"ע [אולי צ"ל ובל"ר = ובלשון רומי] הוא פיניקולום. בל' [=בלשוננו] הינוגין.⁵⁰⁷ < למברוסקא – לעיל ערוך. נראה כי 'הגאון' הוא כינויו לבעל הערוך. ▲ hinojo (ספ.) = *Foeniculum vulgare*⁵⁰⁸ (שומר פשוט).
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 88): ענבים שאינם מבשלים אלא בסוף הסתיו.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 12, דמאי א): גופני אנגר הא פס רס. < מילולית: ענבים שמאחרים להבשיל.
- **תפא"י** (דמאי א א, לב ע"ב): מין ענבי' שמתבשלין בקושי.

גופנים

דיון והערות:

1. שלש מסורות זיהוי, כולן קדומות באופן יחסי ושונות בתכלית זו מזו, מצויות בין הפרשנים.

⁵⁰⁶ **אחונדוב**, עמ' 379.

⁵⁰⁷ בוקסטורף מביא את זיהוי הערוך, וכן זיהוי כללי – 'מין ירק' – בשם רמב"ם (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 466).

⁵⁰⁸ אורוזקו, מילון, עמ' 472.

2. אצל הירושלמי מזוהה הגופנן עם *Foeniculum vulgare* – זיהוי המצוטט אצל ריבמ"ן, ללא שם נוסף בלשונו. זיהוי זה מובא אצל רמב"ם (דעה ראשונה) ובעקבותיו אצל תנה"י, כפו"פ (לאחר שמציין את הדעות האחרות) ואלג'אמע. כתכ"ה מביא אותו בשם הירושלמי, לאחר שמביא את מסורת הבבלי.
3. הבבלי מזהה עם 'שלהי גופנא', ופרשנים רבים הבינו זאת כענבים גרועים אשר מתקשים להבשיל או שמבשילים מאוחר. כך אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א, הערוך (שמצטט ככל הנראה מקור קדום בערבית), ר"ש, רע"ב, כתכ"ה (מצטט את הערוך), מילון מהד' טובי, מכה"מ ותפא"י. כפו"פ מצטט את הבבלי, אך לדעתו זהה פירוש זה לפירוש הבא המופיע אצל הגאונים. נראה כי הפריסה הרחבה של הזיהוי קשורה הן באיזכורו בבבלי, והן בתפוצה הרחבה, השכיחות הרבה והמרכזיות של הגפן.
4. אצל הגאונים – רס"ג, רש"ג,⁵⁰⁹ זרעים גניזה א וזרעים גניזה ב – מופיע זיהוי הגופנן עם *Cordia myxa*. זיהוי זה מופיע (כדעת 'יש אומרים') אצל רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע. כן הוא מופיע אצל המליצה ואצל כפו"פ (אשר, כאמור, רואה בו את פירוש דעת הבבלי).
5. נראה כי הנטייה של הפרשנים להביא יותר מפירוש אחד (רמב"ם, תנה"י, כפו"פ [שלשה פירושים]), אלג'אמע, כתכ"ה), ובהם רמב"ם, אשר תופעה זו נדירה ביותר בפירושו, נובעת מן המשקל הרב שיש לכל אחד משלוש המסורות – שתיים מפורשות בתלמודים והשלישית מוסכמת על כל פירושי הגאונים שבידינו.
6. זיהוי החוקרים: לעף ופליקס – *Foeniculum vulgare*.⁵¹⁰ פלדמן – *Cordia myxa*.⁵¹¹

25. גרגר/גרגיר ; גרגר של אפר

הגרגר נזכר פעמיים במשנה (גרגר של אפר' שביעית ט א; 'גרגר' סתם מעשרות ד ה), פעם אחת בתוספתא (שביעית ב ט) ופעמיים במדרשי ההלכה (ספרא בחוקותי ה; ספרי דברים קה). נזכר בתלמודים מספר פעמים (ירושלמי מעשרות א ה"א ועוד; בבלי יומא יח ע"א ועוד).

- **בבלי** (יומא יח ע"ב מינ6): "ויצא אחד אל השדה ללקט אורות" תנא משום ר' מאיר זה גרגר. אמ' ר' יוחנן למה נקרא שמן אורות שמאירין את העיניים. ◀ נראה שהשם 'גרגיר' היה מובן לבבלי (אולי משום שנקרא כך גם בארמית), ועל כן לא נזכרו לפרשו, ואף הזכירו את תכונתו ('מאירין את העיניים').

⁵⁰⁹ באופן תמוה הגרסה שם היא 'גזרין', אך מן המיקום וההקשר ברור כי הכוונה היא לגופנן המשנאי.
⁵¹⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; פליקס, צומח, עמ' 41.
⁵¹¹ פלדמן, משנה, עמ' 241.

- **תשובות הגאונים - הרכבי** (סימן תטו): גרג'לא. אחד ממיני ירק הנאכלים בבבל. והוא דאמרינן בסדר יומי אכסני [דף ריד] לא יאכל גרגיר מפני שמרבה את הזרע ובלשון ערבי גרג'ר. < גרגירא (סור.)=⁵¹² *Eruca sativa* (=בן חרדל מצוי, רוקט). < גרגיר – להלן רמב"ם.
- **זרעים גניזה ב:** גרג'ר שלאפ'ר גרג'ר בר'י. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ט כת"י בהמ"ל 1): גרג'ר אלכ'ר. < להלן רמב"ם
- **ערוך** (ח"א עמ' 305 ערך 'ארות'): והוא גרג'רא מצראת. < זיהוי לא ברור.⁵¹³
- **רש"י** (סוכה לט ע"ב):⁵¹⁴ והגרגיר של אפר - אורוגא הגדילה באחו, אבל של גנה - חשוב הוא. < *roquette=orugue*=⁵¹⁵ *Eruca sativa* (=בן חרדל מצוי).⁵¹⁶
- **ריבמ"ץ** (שביעית ט א עמ' קצז): יש אומ' ריקא דיפטרו. < לא מזוהה. ייתכן כי 'ריקא' הוא Ruca (אי.ט.)=⁵¹⁷ *Eruca* (בן-חרדל, רוקט).
- **רמב"ם** (שביעית ט א עמ' 160): אלג'רג'יר אלפחצי; ⁵¹⁸ (מעשרות ד ה עמ' 207): אלג'רג'יר. < גר'ג'יר=⁵¹⁹ *Eruca sativa* (בן-חרדל מצוי).
- **ר"ש** (שביעית ט א): אורוגא הגדילה באחו. < לעיל רש"י.
- **תנה"י** (עמ' 110 ערך 'גרגיר'): צמח ידוע באלש'אם הנקרא גם בערבית ג'רג'יר והוא מכלל ירקות השולחן. ויש מין שמגדלים ויש הגדל פרא והוא של אפר. < לעיל רמב"ם.⁵²⁰
- **רא"ש** (שביעית ט א): אורוג"ה; (מעשרות ד ה): כך שמו בערבי, ובלע"ז אורוג"א. < לעיל רש"י.
- **רע"ב** (שביעית ט א): גרג'ר אורוג"א [אולי אורוג"א] בלעז. < לעיל רש"י.
- **אלג'אמע** (עמ' 29 ערך 'גרגיר', 'גרגיר שלאפר'): גרג'ר הו' כ'צ'ר יסמי איצ'א באלערבייה [=הוא ירק הנקרא גם בערבית] גרג'ר. גרג'ר שלאפר אלג'רג'יר אלפחצי לאן אפר אסם [=מפני ש'אפר' שם] אלפחץ. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף ו ע"ב):⁵²¹ גרג'ר ל"ע [=לשון ערבי], ברומי אורוקא והוא עשב מפורסם וטבעו חם ומעורר תאות המשגל... בל' [=בלשוננו] אורוגא. יירבא' קונוסידא קי סי איג'יא אין לאס אינסאלאדאס [תרגום: עשב ידוע ששמים אותו בסלט].⁵²² < *Eruca* (לט.)=⁵²³ *oruga* (=פפ.)=⁵²³ *Eruca sativa* (בן חרדל מצוי, 'רוקט').

⁵¹² סוקולוף, ברקלמן, עמ' 256; לעף, שמות, עמ' 92-93.

⁵¹³ גרגירא – לעיל תשובות הגאונים. אך בערבית גר'גר מצרי מזוהה עם *Lupinus termis* (תורמוס תרבותי).

⁵¹⁴ ודומה לו בשבת קט ע"א; עירובין כה ע"א; יומא יח ע"ב.

⁵¹⁵ **דרמשטר** ובלונדהיים, עמ' 104, ע' 755.

⁵¹⁶ **ניקולוב, מילון**, עמ' 815.

⁵¹⁷ ירק מאכל (עלים).

⁵¹⁸ בלאו מתרגם 'פחצי' – של שדה, של שטח פתוח (**בלאו, מילון**, עמ' 492).

⁵¹⁹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 61, ע' 74; **עיסא**, עמ' 77, ע' 12.

⁵²⁰ במקום אחר (עמ' 608 ערך 'שחל'): שחלים וגרג'ר חב אלרשאד ואלרשאד עצמו. ראה להלן, ע' שחלים.

⁵²¹ ודומה לו דף לד ע"א.

⁵²² כך גם אצל בוקסטורף (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 486).

⁵²³ **אורוזקו, מילון**, עמ' 171. שם נרדף ל-*Brassica eruca*.

- **מכה"מ** (ב"א ד' 30, מעשרות ד): גרגר גשניז; (שם ד' 24, שביעית ט): גשניז אזאי גגלי. < גשניז (פר.)=*Coriandrum sativum*⁵²⁴ (גד השדה, 'כוסברה'). جنگلی – פראי, בר.
- **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב): גרגר – איריגא, של אפר – הגדל באחו; (מעשרות ד ה): אוריגא. < לא נמצא שם גרמני באיות זה, אך נראה בעליל כי הולך בעקבות רש"י ורע"ב – לעיל.

דיון והערות:

1. אצל כל הפרשנים, כמעט ללא יוצא מן הכלל, מזוהה הגרגיר עם *Eruca*, אשר גדל הן כגידול תרבות והן בר.
2. לא מובא זיהוי ברור של 'גרגר של אפר' עם מין מוגדר, ועל כן ייתכן שהכוונה למין זה כאשר הוא גדל בר, או למין בר קרוב.
3. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ - *Coriandrum sativum*. זיהוי תמוה, שהרי עם צמח זה מזהים כלל הפרשנים את הכוסבר שבמשנה (ע"ע).
4. זיהוי החוקרים: קיימת הסכמה כי הגרגיר הינו *Eruca sativa*⁵²⁵, וכי 'גרגר של אפר' הינו *Diplotaxis erucoides* (טוריים מצויים)⁵²⁶.

26. דוחן

הדוחן נזכר בתנ"ך פעם אחת (יחזקאל ד ט) בתוך רשימה הכוללת מיני דגנים וקטניות. שלש פעמים נזכר במשנה (שביעית ב ז; חלה א ד; ב"מ ג ז) ומספר פעמים במדרשי ההלכה (מכילתא פסחא ח; ספרא בהר א; ספרי במדבר קמו ועוד). הוא אינו נזכר בתוספתא. נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי פאה א ה"ד ועוד; בבלי ברכות לו ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- **רנאה"י** (שביעית ב כתי' לונ): אלדכ'ן. < להלן רמב"ם, מילון מהד' טובי.⁵²⁷
- **רש"י** (ברכות לו ע"א): פנץ; (ר"ה יג ע"ב): פנייל; (ב"מ מ ע"א): פניל. < paniz, panil (צר. עת.)=*Panicum*⁵²⁸⁼⁵²⁹ (דוחן).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז): מיליין. < Miglio (איט.)=*Panicum*⁵³⁰ (דוחן).
- **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144): אלדכ'ן.⁵³¹ < דחן משמש כשם של מספר מינים הנמנים על תת משפחת Panicoideae (דוחניים) במשפחת הדגניים.⁵³² נראה כי כאן הכוונה היא ל- *Panicum*

⁵²⁴ סטיינגאס, עמ' 1091; חיים, מילון, ב, עמ' 719; אהונדוב, עמ' 394.

⁵²⁵ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 875; פלדמן, משנה, עמ' 164; פליקס, צומח, עמ' 44.

⁵²⁶ לעף, פלורה, א, עמ' 492 (זאת הוא כותב נוסף על האפשרות שגם 'גרגר של אפר' זהה ל-*E. sativa*); צ'יז'יק, אוצר, עמ' 837; פלדמן, משנה, עמ' 165; פליקס, צומח, עמ' 45.

⁵²⁷ ועיין שם הערה 541.

⁵²⁸ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 106, ע' 773; גודפריי, צרפתית, עמ' 370.

⁵²⁹ ניקולוב, מילון, עמ' 774. ועיין לעיל הערה 259.

⁵³⁰ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06

*miliaceum*⁵³³ (דוחן תרבותי) או ל- *Setaria italica*⁵³⁴ (זיפן איטלקי) הנפוצים גם באזור הים תיכוני.

- **תוס' ברכות** (לז ע"א, ד"ה רש"י): רש"י פי' אורז מ"ל, ויש מפרשים ריז"ן, ולהאי פירוש יש לפרש דוחן היינו מ"ל. < mil (צר. עת.) = millet (צר.)⁵³⁵ = *Panicum*⁵³⁶ (דוחן).
- **ראבי"ה** (ח"א, מסכת ברכות סימן קב ד"ה פסק בהלכות): ודוחן הוא הנקרא היר"ן באשכנז. < Hirse (גר.) = *Panicum*⁵³⁷ (דוחן).
- **אור זרוע** (ח"א הלכות חלה סי' רטז): [בשם ריבמ"ץ] מ"לא. < לעיל תוס'.
- **רד"ק** (יחזקאל ד ט): ודוחן הוא שקורין לו בלע"ז מילינין. < לעיל תוס'.
- **רא"ש** (הלכות קטנות, מנחות, הלכות חלה סי' ב): אורז ודוחן מיני קיטנית הן ובלע"ז מיי"ל ופני"ל. < לעיל רש"י.
- **ספר כלבו** (סימן כד, ד"ה 'ופת אורז'): מ"ל. < לעיל תוס'.
- **המליצה** (ס"פ ד' 13): ארזן וגאורס. < ארזן, גאורס (פר.) = *Panicum miliaceum*⁵³⁸ (דוחן תרבותי).
- **שו"ת הריב"ש** (סימן תכ): הפניצן, דוחן שמו בלשון ריז"ל. < Panizo (ספ.) = *Panicum*⁵³⁹ (דוחן).
- **ספר מהרי"ל (מנהגים)** (ליקוטים ד"ה [לא] אורז): אורז ודוחן, אמר מהר"י סג"ל אורז הוא שקורין הירזן ודוחן שקורין ריזן ולא כיש אומר חברת אורז הוא משמע ריזן. וכן בפ' כיצד פרש"י: אורז פניץ, דוחן מילינין. ובא"ח כתב אורז ריזן, מ"מ קי"ל כראבי"י דפי' אורז הירזן. < Reis (גר.) = *Oryza sativa*⁵⁴⁰ (אורז).
- **רע"ב** (שביעית ב ז): מיל"ין. < לעיל תוס'.
- **בית יוסף** (אורח חיים סימן רח אות ח ד"ה ועל פת): והוי יודע שרש"י פירש בפרק כיצד מכרכין (לז. ד"ה אורז) אורז מ"ל דוחן פניץ, והתוספות (לז. ד"ה רש"י) כתבו שיש מפרשים אורז רי"ש ודוחן מ"ל. < לעיל מהרי"ל.

⁵³¹ וכן בחלה א ד.
⁵³² בעברית כיום ישנם שני מובנים למילה 'דוחן'. א. שמו העברי של הסוג הבוטני *Panicum*. ב. באנגלית millet – שם של כמה מיני דגני מאכל ומספוא המתאפיינים בשיבולים גבוהות וזרעים קטנים, וגדלים באזורים שחונים. מינים אלו אינם נמנים דווקא על הסוג *Panicum* – ראה להלן על הזיהוי בתימן – מילון מהד' טובי.
⁵³³ **רמב"ם, רוזנר, עמ' 59, ע' 70; עיסא, עמ' 133, ע' 17.** גם מדברי הרמב"ם שם וגם אצל אבן אלביטאר משתמע כי ישנו יותר ממין אחד של דחן (**אבן אלביטאר, ג'אמע, א, עמ' 367**).
⁵³⁴ **עיסא, עמ' 168, ע' 12.**
⁵³⁵ **דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 98, ע' 708; גריימס, צרפתית, עמ' 415.**
⁵³⁶ **ניקולוב, מילון, עמ' 740.**
⁵³⁷ **ניקולוב, מילון, עמ' 671.**
⁵³⁸ **סטיינגאס, עמ' 36, 1073; אחונדוב, עמ' 177.**
⁵³⁹ **אורוזקו, מילון, עמ' 576.**
⁵⁴⁰ **ניקולוב, מילון, עמ' 809.**

- **ט"ז** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): ובפ' אורז ודוחן רש"י פי' בפ' כ"מ אורז מי"ל פי' בל"א היר"ז והתוס' כתבו י"מ אורז רייז ודוחן מי"ל וסוגיין דעלמא כהאי פירושא כ"כ ב"י וכ"כ בלבוש ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא היר"ז. < לעיל מהרי"ל.
- **כתכ"ה** (דף לז ע"א): דוחן: דוחינה ת"י [=תרגום יונתן] (במדבר טו יט) מין קטנית מילינ, פניקום. < לעיל ריבמ"ץ.
- **מגן אברהם** (סי' רח ס"ק ט): האורז - ריי"ז, דוחן היר"ז בל"א וי"מ איפכא.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 91): ד'כ'ן. לעיל רמב"ם. < דחן=*Pennisetum glaucum*⁵⁴¹ (דוחן הפנינה). זהו מין הדוחן הנפוץ בתימן.
- **ברכי יוסף** (אורח חיים סימן תסז ס"ק ז): והדוחן הוא הנקרא מיג'ן. < miglio (איט.), mijo (ספ.)=*Panicum*⁵⁴² (דוחן).
- **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק א סעיף י): מנהג העולם שמפרשים אורז ריי"ז דוחן היר"ז, אבל יש מפרשים אורז היר"ז דוחן ריי"ז. < לעיל מהרי"ל.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 20, שביעית ב ועוד): זורת. < זרת (פר.) = דחן (ער.)⁵⁴³ – לעיל רמב"ם.
- **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): הירזע. < לעיל ראבי"ה.
- **משנה ברורה** (סימן רח ס"ק כה): האורז ריי"ז דוחן היר"ז בל"א (ב"י ולבוש) ויש מפרשים איפכא. < לעיל מהרי"ל.

דיון והערות:

1. מסורת הזיהוי המרכזית של הדוחן היא עם קבוצת הדגנים הנקראת כך גם כיום. באזור הים התיכון ובאירופה מדובר בעיקר על המין *Panicum miliaceum*, אך גם על *Setaria italica*.
2. בתימן נפוץ המין *Pennisetum glaucum*, ונראה כי אליו הכוונה בזיהוי המופיע במילון מהד' טובי (אף שאת השם 'דכ'ן' סביר שקיבל מרמב"ם) ואולי גם אצל רנאה"י.
3. פעמיים (מתוך שלושה) נזכר הדוחן במשנה בצמוד לאורז, ואת זיהויו הדוחן יש לבחון לאור זיהוי האורז (ע"ע): באירופה נפוצה היתה מסורת המזהה הן את האורז והן את הדוחן שבמשנה עם מיני דוחן (אצל רש"י האורז הינו 'מיל' והדוחן 'פניץ'/פניל'), ויש לפרשם בתור מיני דוחן שונים. מסתבר לומר שמדובר בשני המינים שנזכרו לעיל כנפוצים באירופה, אף שאין בידינו כדי לזהות בוודאות את בידול המשמעות שבין שני השמות.
4. מסורת מאוחרת יותר, המופיעה לראשונה אצל מהרי"ל, הופכת את זיהוי הצמד אורז ודוחן, כך שהדוחן מזוהה עם *Oryza sativa*, וזאת ככל הנראה בגלל הדמיון במצלול 'אורז' – 'הירזן', וכך לא נותר לו אלא לזהות את הדוחן עם *O. sativa*.

⁵⁴¹ בערבית תימנית דחן=*Pennisetum glaucum* ('דוחן הפנינה'). שהוא מין הדוחן הנפוץ בתימן. ויד, תימן, עמ' 386; ה'ולידי, פלורה, עמ' 163-164.
⁵⁴² פיאניג'יאני, אטימולוגיה - <http://etimo.it/?term=miglio>.
⁵⁴³ דסוקי, מילון, א, עמ' 1409.

5. זיהויי החוקרים: לעף מזהה עם מין הדוחן *Setaria italica*.⁵⁴⁴ פלדמן ופליקס מזהים עם *Panicum*
miliaceum.⁵⁴⁵

27. דלעת יוונית

כלאים ע' 7.⁵⁴⁶

28. דלעת מצרית/מיצרית

כלאים ע' 8.

29. דלעת רמוצה/רמוצא

כלאים ע' 9.

30. דנדנא/דנדנה

הדנדנה נזכרת פעמיים במשנה (שביעית ז א; שם ז ב). נזכרת בבבלי (גדה נא ע"ב) כמשיח לפי תומו.

- **זרעים גניזה ב: הדנדנה** [..] אלאזהאר אלדי יצבג פהא. < מילולית: [...] הפרחים אשר ייצבע בהם.
- **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 117): *הדנדנה* *τορασδον*. < לא מזוהה. ^ ייתכן ומדובר במין של *Symphytum* (סינפיטון).⁵⁴⁷
- **רנאה"י** (שביעית כת"י לונ): *אלנענע*.⁵⁴⁸ < *נענע* הוא שמם של מינים שונים הנמנים על הסוג *Mentha*.⁵⁴⁹
- **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50): *שחם אלארץ*. < הזיהוי אינו ברור.⁵⁵⁰ (פטירות).

⁵⁴⁴ לעף, פלורה, ד, עמ' 70.
⁵⁴⁵ פלדמן, משנה, עמ' 44; פליקס, צומח, עמ' 46. פליקס אינו שולל גם את זיהוי הדוחן עם *Sorghum vulgare*, אלא שמוסיף שנראה לו, בסופו של דבר, לזהות כך את הפרגים (ע"ע ושם בדברי רנאה"י פ"א).
⁵⁴⁶ נוסף: זרעים גניזה ב: *בטיח אפריקי*. *بطيخ افریقی* – מילולית: אבטיח אפריקאי.
⁵⁴⁷ סטאר, גלוסר, עמ' 366; דו קאנג', יוונית, ב, עמ' 1284.
⁵⁴⁸ בחלק מכתבי היד: 'אלנענע'. ועיין קאפח, זיהוי, עמ' 38.
⁵⁴⁹ *Mentha sativa*; *Mentha piperita* (נענע חריפה, 'מנטה'); *Mentha pulegium* (נענע הכדורים) (עיסא, עמ' 117, ע' 14,13,12).

- **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): אלנענע. < לעיל רנאה"י.
- **תנה"י** (עמ' 130 ערך 'דנדן'): אלנענע רחבת העלים ונקרא אמיתא ומנתא. < לעיל רנאה"י.
- **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסא): שהוא מין ממיני הבצלים.
- **המליצה** (בהמ"ל): דנדנה באדיאן ניו נענע פודינה. < באדיאן (פר). ⁵⁵¹ *Pimpinella anisum*
- (כמנון האניס) וכן *Foeniculum vulgare* ⁵⁵² (שומר פשוט). < נענע, פודנה (פר) *Mentha*-⁵⁵³ (נענע).
- **רע"ב** (גדה ו ח): שקורי' בערכי נענ"ע ובלעז מינט"א. ⁵⁵⁴ < menta (איט.) *Mentha* (נענע).
- **אלג'אמע** (עמ' 31 ערך 'דנדנה'): אלנענע. < לעיל רנאה"י.
- **כתכ"ה** (דף לט ע"א): דנדנה: שם עשב שיוורד לקדרה ויש לו ריח טוב. מינטא ב"ר [=בלשון רומי] אורטילנא, ירבא בואינא בל' [=בלשונו]. ⁵⁵⁵ < ortelâa (פור), *hierba buena* (ספ).
- *Mentha spicata* ⁵⁵⁶ (ספירמינט, אחד ממיני הנענע).
- **מוה"ע** (ח"ג עמ' 96 ערך 'דנדנא'): פי' מינטא. < לעיל רע"ב.
- **מכה"מ** (בהמ"ל, שביעית ז): אן [=זה] נענא. < נענא (פר). *Mentha* ⁵⁵⁷ (נענע).
- **תפא"י** (שביעית ז א, עו ע"ב): קרויזעמינצע. < *Krausemünze* (גר). *Mentha spicata* ⁵⁵⁸ (אחד ממיני הנענע, ספירמינט).

דיון והערות:

1. מסורת הזיהוי המרכזית מזהה עת הדנדנה עם אחד ממיני *Mentha*. כך נזכר לראשונה אצל רנאה"י, ולאחריו אצל רמב"ם, תנה"י, המליצה (באפשרות השניה שמביא), רע"ב וכן הפרשנים המאוחרים לו.
2. אצל זרעים גניזה ב מופיע במקוטע זיהוי כללי עם פרחים המשמשים לצבע.
3. אצל כת"י אנטונין מופיע *τοραδσον*, אשר אולי יש לזהותו עם מין *Symphytum*.
4. זיהוי לא ברור מופיע אצל רנאה"י פ"א.
5. כפו"פ מזהה עם 'מין בצל', כנראה בגלל אזכור 'עיקר הדנדנה' – כלומר איבר תת קרקעי משמעותי. אצל המליצה מופיע זיהוי עם 'באדיאן' המזוהה עם *Pimpinella anisum* או *Foeniculum vulgare*, שהינו בעל בצל.

⁵⁵⁰ *شحم الارض=Fungi* (עיסא, עמ' 85, ע' 12). זיהוי זה בעייתי, שהרי לפטריות אין עלים, ובמשנה מדובר על 'עלי הדנדנה'. התרגום המילולי של שם זה הינו 'חלב/שומן הארץ'. במילונים מופיע גם *شحمة الارض*, שניתן לזהותה עם *Myriophyllum spicatum* (אלף העלה המשובל. **אשבילי**, ב, עמ' 440, ע' 1742), אך גם זיהוי זה אינו מניח את הדעת.

⁵⁵¹ **סטיינגאס**, עמ' 140; **חיים**, מילון, א, עמ' 197; **אהונדוב**, עמ' 337.

⁵⁵² **סטיינגאס**, עמ' 140.

⁵⁵³ **סטיינגאס**, עמ' 259, 1412; **אהונדוב**, עמ' 238.

⁵⁵⁴ דומה לו (בשיבוש) בשביעית ז א.

⁵⁵⁵ כך אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 557).

⁵⁵⁶ **אירופה והים התיכון**, <http://ww2.bgbm.org/EuroPlusMed/PTaxonDetail.asp?NameCache=Mentha%20spicata&PTRefFk=8000000>.

⁵⁵⁷ **סטיינגאס**, עמ' 1412; **אהונדוב**, עמ' 238.

⁵⁵⁸ **גרים**, מילון, כ' 11, עמ' 2101. שם נרדף: *Mentha crispa*.

6. זיהויי החוקרים: לעף ופליקס מזהים את הדנדנה עם *Asplenium ceterach* (דנדנה רפואית, שם נרדף ל-*Ceterah officinarum*).⁵⁵⁹

31. הרדופני/רדפני⁵⁶⁰

ההרדופני נזכר פעם אחת במשנה (חולין ג ה) פעמיים בתוספתא (ב"ק ו יז; חולין ד ה) ופעמיים במדרש ההלכה (מכילתא ויסע א; ספרא שרצים ב). בבבלי נזכרים בסמיכות 'הרדופנין' ו-'הירדוף' וברור מן ההקשר שהם שונים זה מזה (פסחים לט ע"א). עוד נזכר בבבלי מס' פעמים 'הירדוף' (סוכה לב ע"ב ועוד).

- **רגמ"ה** (חולין נח ע"ב): **סם המות דבהמה ומין עשב הוא.**
- **רנאה"י** (חולין ג עמ' 8): **ושאכלה שגר [=עץ] אלדלפא.** ◀ נראה שזהו שיבוש של 'דפלה'. דפל, *Nerium oleander*⁵⁶¹ = دفلة (הרדוף הנחלים).
- **ערוך** (ח"ג עמ' 241 ערך הרדף): **פי' אילן הגדל על שפת הנהר ועושה פרחין דומין לשושנים והן מרין ביותר והוא סם המות של בהמה, וי"א סנגיני שמו בלעז.** ◀ ייתכן שהכוונה ל- *sanguinella*, *sangino* (דיאל. איט.) = *Cornus sanguinea*⁵⁶² (שיה נשיר ממשפחת Cornaceae).
- **רש"י** (פסחים לט ע"א על 'הרדופנין'): **אלוישנא;**⁵⁶³ (חולין נח ע"ב): **הרדופני סם המות לבהמה.** ◀ *Artemisia*⁵⁶⁴ = *alaine*, *absinthe*⁵⁶⁴ = *Aloisne*⁵⁶⁶ (לענה). עוד ייתכן כי הכוונה ל-*Aloe*⁵⁶⁶ (אלוי).
- **רמב"ם** (חולין ג ה עמ' 601): **צמח שאם אכלתו הבהמה הורגה ואינו מזיק לאדם כמו צואת התרנגולין.**
- **תנה"י** (עמ' 146 ערך הרדפני): **יש אומרים שזה עץ הגדל על חופי נחלים ונהרות והוא מצמיח פרחים הדומים ל-אלורד והם מרים מאוד. והם סמים קטלניים לבעלי חיים ואינם מזיקים לאדם.**
- **המליצה** (ס"פ ד' 16): **הרדופני בר זהרה וגוינד [=ואומרים] אל דולב.** ◀ **خرزهره** *Nerium oleander*⁵⁶⁷ = (הרדוף הנחלים). ◀ **دلّب (פר.)** = *Platanus orientalis*⁵⁶⁸ (דולב מזרחי).

⁵⁵⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; פליקס, צומח, עמ' 48.

⁵⁶⁰ רדפני – כך בכת"י קויפמן.

⁵⁶¹ עיסא, עמ' 124, ע' 11, ח'ולידי, פלורה, עמ' 38.

⁵⁶² קואומו, לעזים, ב עמ' 411; אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06; דורנטה, צמחים, עמ' 395.

⁵⁶³ עיין קטן, אוצר, עמ' 40, ע' 630. בהמשך שם (על 'הירדוף'): הירדוף עץ שהמתיק בו משה את מי מרה (כשיטת ר' יהושע בן קרחה במכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מסכתא דויסע פרשה א).

⁵⁶⁴ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 5, ע' 31.

⁵⁶⁵ ניקולוב, מילון, עמ' 501.

⁵⁶⁶ ראה: עמר, מרורים, עמ' 55 ובהערותיו שם, וכן דונולו, עמ' IV, פס' 16 (מדבר שם על 'זיעות', ומונה את ה'אלואי').

⁵⁶⁷ חיים, מילון, א, עמ' 837.

⁵⁶⁸ סטיינגאס, עמ' 531; אחונדוב, עמ' 371.

- רע"ב (חולין ג ה): סם המות דבהמה.
- כתכ"ה (דף יח ע"ב): אַרְדּוֹפְנִי: אילן מריר הוא הרדוף והרדופני... והוא רודופני כל"י [בלשון יוון] עץ מר מאד ובל' [=ובלשוננו] אֵילוֹאִינְדְרוֹ, אֵדִילְפ'א.⁵⁶⁹ Adelfa, Eloendro = ποδοδαφνη (הרדוף הנחלים).⁵⁷⁰ Nerium oleander = (אנג.) oleander (פורט).
- מוה"ע (ח"ג עמ' 241 ערך הרדף): פי' רודופני כל"י רומי מין אילן אשר פרח שלו כמו ורד הנקרא כל"י רודון ועליו שלו כמו עלי דפני והוא סם המות לבהמות ויש מהרופאים שכתבו שיוזק גם לאדם ואחרים כתבו שיועיל למי שגשכו נחש. \leftarrow Nerium oleander = ποδοδαφνη⁵⁷¹ (הרדוף הנחלים).
- מילון מהד' טובי (עמ' 92): עץ שענפיו דומים לוורדים והם סם ממית לבהמות.
- מכה"מ (ב"א ד' 117, חולין ג): הרדופני צ'אדורוא. \leftarrow چدروا = Aloe⁵⁷² (אלוי).

דיון והערות:

1. מסורת הזיהוי המרכזית מזהה את ההרדופני עם *Nerium oleander*. כך אצל רנאה"י, המליצה, כתכ"ה ומוה"ע. הערוך, תנה"י ומילון מהד' טובי מביאים תיאור המתאים למין זה, מבלי לנקוב בשם הצמח.
2. רגמ"ה, רש"י (בחולין) רמב"ם ורע"ב מסתפקים בתיאור תכונה מרכזית – סם מוות לבהמה, ולא ניתן להסיק מדבריהם באיזה צמח מדובר.
3. רש"י (בפסחים) מזהה את הרדופני ככה"נ עם מין *Artemisia*⁵⁷³.
4. זיהוי ייחודיים מופיעים אצל הערוך (כדעה שניה) – *Cornus sanguinea* האירופי, שאינו מצוי באזור א"י; אצל המליצה (האפשרות השניה שמביא) – *Platanus orientalis*, ואצל מכה"מ – *Aloe*, שמקורו באפריקה, והגיע לאסיה ולאירופה רק בימי הביניים (אם כי ייתכן כי כך יש להבין גם את זיהוי רש"י בפסחים).
5. זיהוי החוקרים: לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים את ההרדופני עם *Nerium oleander*⁵⁷⁴. פלדמן מזהה אותו עם *Scorzonera* (הרדופנין), בעוד שעם *N. oleander* הוא מזהה את ההרדוף שבבבלי.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ בוקסטורף מפרש את 'הרדופני' באופן כללי – צמח רעיל ומר, ולבסוף מזכיר ביחס ל'הירדוף' – *Laurus* (ער אציל, דפנה. בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 632-633). כך מובא גם אצל דונולו: ועלי הרדפי הוא לאורו (דונולו, עמ' V, פס' 19).
⁵⁷⁰ לידל וסקוט, עמ' 1573; ויירה, מילון, א' ע' Eloendro (ללא מספרי עמודים).
⁵⁷¹ לידל וסקוט, עמ' 1573.
⁵⁷² סטיינגאס, עמ' 389.
⁵⁷³ יש לציין כי *N. oleander* אינו מצוי באזור האקלים האירופי הממוזג.
⁵⁷⁴ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 230; פליקס, צומח, עמ' 52.
⁵⁷⁵ פלדמן, משנה, עמ' 169. הפרדה זו בין הרדופני להרדוף מובאת גם אצל עמר, וכן נזכרים אצלו זיהויים אלו, אך הוא מסייג את הזיהוי עם *Scorzonera*, ולשיטתו זו אפשרות המתקבלת על הדעת, אך היא כלל לא מוכחת (עמר, מוריים, עמ' 55-56).

הורד נזכר מספר פעמים במשנה ובתוספתא (משנה שביעית ז ו; מעשרות ב ה; שבת יד ד ועוד; תוספתא דמאי א כז; סוטה טו ח; נגעים ו ב ועוד). נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי כלאים ה ה"ח ועוד; בבלי ב"ק פב ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- זרעים גניזה ב: הוורד אלורד. < להלן רמב"ם.
- רנאה"י פ"א (שביעית עמ' 50): אלורד. < להלן רמב"ם.
- רש"י (גיטין סח ע"ב): ורדא – רוסא. < Rose (צר. עת.) = rose⁵⁷⁶ (צר.) = Rosa⁵⁷⁷ (= ורד).
- ריבמ"ץ (שביעית ז ו עמ' קפח): פל' שושן.
- רמב"ם (שביעית ז ו עמ' 156): אלורד. < ورد = Rosa⁵⁷⁸ (ורד).
- ר"ש (שביעית ז ו): שושן.
- תנה"י (עמ' 152 ערך 'ורד'): אלורד. < לעיל רמב"ם.
- המליצה (בהמ"ל): אל ורד. < ورد (פר.) = Rosa⁵⁷⁹ (ורד).
- רע"ב (שביעית ז ו): שושן.
- אלג'אמע (עמ' 24 ערך 'בתולת הורד'): בתולת הורד אלורד אלמכ'תום [=הסגור]. < לעיל רמב"ם.
- כתכ"ה (דף מד ע"א): וורד: ... ל"ע הוא ב"ר [=כלשון רומי] רוסא.⁵⁸⁰ < לעיל רש"י.
- מוה"ע (ח"ג עמ' 257 ערך ורד): כן נקראת השושנה בלשון ישמעאל.
- מילון מהד' טובי (עמ' 119): שמן ורד – צליט אלורד. < לעיל רמב"ם.
- מכה"מ (ב"א ד' 23, שביעית ז): גול סורד. < گلرخ (פר.) = Rosa⁵⁸¹ (ורד).
- תפא"י (שביעית ז ו, עז ע"ב): ראזע. < Rose (גר.) = Rosa⁵⁸² (ורד).

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים כי יש לזהות את הורד עם Rosa.
2. נראה כי באירופה מקובל היה השם 'שושן'/'שושנה' עבור Rosa, ועל כן מובא שם זה כזיהוי לוורד אצל ריבמ"ץ, ר"ש, רע"ב ומוה"ע.
3. זיהוי החוקרים: אף עליהם מוסכם כי יש לזהות את הוורד עם Rosa.⁵⁸³

⁵⁷⁶ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 126, ע' 915; גריימס, צרפתית, עמ' 572.
⁵⁷⁷ ניקולוב, מילון, עמ' 815.
⁵⁷⁸ רמב"ם, רוזנר, עמ' 93, ע' 121; עיסא, עמ' 156, ע' 21.
⁵⁷⁹ סטיינגאס, עמ' 1462; אחונדוב, עמ' 407.
⁵⁸⁰ כך גם אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 639).
⁵⁸¹ חיים, מילון, ב, עמ' 721; דסוקי, מילון, ג, עמ' 2470.
⁵⁸² ניקולוב, מילון, עמ' 815.
⁵⁸³ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 752, 836; פלדמן, משנה, עמ' 302; פליקס, צומח, עמ' 53.

33. זונים

כלאים ע' 10.⁵⁸⁴

⌘

34. חוזרר

כלאים ע' 11.

⌘

35. חזרת

כלאים ע' 12.

⌘

36. חזרת גלים

כלאים ע' 13.

⌘

37. חילתית

החלתית נזכרת מספר פעמים במשנה ובתוספתא (משנה שבת כ ג; עבודה זרה ב ו ועוד; תוספתא שבת טז ג; ב"ק ו יז ועוד) ופעם אחת בספרי דברים (קז). נזכרת מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי שבת כ ה"ג ועוד; בבלי חולין נח ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 2): והחלתית הם הכי בטיית. < להלן רמב"ם.
- **רגמ"ה** (חולין נח ע"ב): לסרא. < להלן רש"י.
- **רנאה"י** (שבת כ עמ' 58): חלתית. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ג עמ' 421 ערך חלתית): פ' בלע"ז לזרו פודולינטו ובל' ישמעאל הם הכי חלתית. < שם זה הינו כנראה שם מקובל באיטלקית בת התקופה ל *Ferula assafoetida*⁵⁸⁵ (כלך החלתית).
- **שכל טוב** (בובר, בראשית לז): ודומה להן בדברי רבותינו התיה והחלתית והאלום... חלתית בלע"ז לזרו פולאנטו. < נראה שזהו שיבוש של השם המופיע לעיל בערוך.

⁵⁸⁴ נוסף: זרעים גניזה ב: אלואן. ע"ש רש"ג.

⁵⁸⁵ עיין קואומו, לעזים, ב עמ' 458-459. וראה להלן רש"י.

- **רש"י** (שבת קמ ע"א; עבודה זרה לה ע"ב; חולין נח ע"ב): **לזרא**. < Lazre? (צר. עת.)=laser (צר.)⁵⁸⁶ Laserpitium⁵⁸⁷ (סוג ממשפחת הסוככיים). ייתכן כי בעבר שימש Laserpitium/Laser כשם של מיני *Ferula* – להלן כתכ"ה.
- **רמב"ם** (טבול יום א ה עמ' תרצב):⁵⁸⁸ **הוא אלתתית**. < شجرة الحلتيت = *Ferula assafoetida*⁵⁸⁹ (כלך החלתית).
- **ר"ש** (עוקצין ג ה): **פירש בערוך לסדא פודלינטא בלע"ז**; (טבול יום א ה): **התיאה והחלתית והאלום והאפונים - כולהו מיני זרעים**. < לעיל ערוך.
- **תנה"י** (עמ' 194 ערך 'חלתית'): **והוא צמח שיש לו פרי שהיו אוכלים אותו בשל הקור בארץ. והיא אלתתית שמשתמשים בה בתרופות, הגרגיר והשרף שלה, כפי שמשתמשים ב-אלכשכאש וב-אלאפיון שהוא שרפו וחלבו**. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (ס"פ ד' 24): **אנגודאן**. < انگدان/انجدان (פר.) = *Ferula assafoetida*⁵⁹⁰ (כלך החלתית) או *F. tingitana*⁵⁹¹ (כלך מרוקני), וראה להלן כתכ"ה.
- **רע"ב** (שבת כ ג): **כך שמה בערבי והיא חמה ונוהגין לאכלה במקומות הקרים**; (טבול יום א ה): **בערבי כך שמה חלתית, וקורין להו בלע"ז ספיט"ידא**; (עוקצין ג ה): **כך שמה בערבי, ואע"פ שריח' רע רגילים ליתן ממנה במזונות**. < assafetida (איט.) = *Ferula assafoetida*⁵⁹² (כלך החלתית).
- **אלג'אמע** (עמ' 117 ערך 'קורט של חלתית'): **קורט של חלתית קטעה' חלתית**. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (נב ע"ב): **חלתית בל"ע [=בלשון ערב] הוא שרף אילן בעל ריח טוב ושמו ב"ר [=בלשון רומי] לשיב. ועליו דבר פליני' [=פליניוס]... ודיוסקורידס]... ופי' לגונא⁵⁹³ שם שב"ר היו קוראי' אותו בין גיודאיקום. וב"ל בינג'יאן⁵⁹⁴**. < Laser (לט.) = binjuí/benjuí/menjuí (ספ.)⁵⁹⁵ כיום מתאר השם הספרדי את השרף של מיני *Styrax*, אך לא ברורה ההוראה המדוייקת כאן. נראה כי הכוונה כאן לצמח בעל שרף הנקרא ביוונית הקלאסית σίλφιον, ובלטינית Laser או Laserpitium,⁵⁹⁶ המזוהה בסבירות גבוהה עם *Ferula tingitana* (כלך מרוקני) או *F. assafoetida* (כלך החלתית).⁵⁹⁷ וראה רש"י לעיל.

⁵⁸⁶ **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 86, ע' 628.

⁵⁸⁷ **ניקולוב, מילון**, עמ' 711; **ון ווייק, מילון**, ב, עמ' 893.

⁵⁸⁸ וכן בשבת כ ג.

⁵⁸⁹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 17-16, ע' 18; שם עמ' 174, ע' 223; **עיסא**, עמ' 82, ע' 8.

⁵⁹⁰ **סטיינגאס**, עמ' 114. בספרי הרפואה הערביים מתייחס שם זה לעלים של *F. assafoetida* – ראה להלן, ע' תיאה.

⁵⁹¹ **אחונדוב**, עמ' 336-335. שם מזוהה שם זה עם הצמח ששמו ביוונית σίλφιον ובלטינית Laser המופיע בספרות הקלאסית וזיהויו אינו ברור לגמרי. נראה שיש לזהותו עם אחד משני מיני *Ferula* שנוכרו כאן, וראה להלן כתכ"ה.

⁵⁹² **בדויאן**, עמ' 274-275, ע' 1609.

⁵⁹³ כוונתו ל-*A. Laguna*, בן המאה השש-עשרה, אשר הוציא מהדורה מבוארת של ה-*Materia medica* של דיוסקורידס. ראה: **דיוסקורידס, לגונה**.

⁵⁹⁴ כך אצל בוקסטורף (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 778-779).

⁵⁹⁵ **אורזקון, מילון**, עמ' 130; **דיוסקורידס, לגונה**, עמ' 326, שם מופיע בהערותיו של לגונה גם השם 'ben iudaico', כדברי די לארה.

⁵⁹⁶ ראה למשל **פליניוס, טבע**, עמ' 5, עמ' 444, ספר XIX, פסקה 38; **שם**, עמ' 366-364, ספר XXII, פסקה 101, ועוד. אין הכוונה למין ממשפחת הסוככיים שזהו שמו המדעי כיום.

⁵⁹⁷ **לידל וסקוט**, עמ' 1599; **לואיס ושורט**, עמ' 1038; **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 328, ה' III, ע' 94.

- **מכה"מ** (ב"א ד' 47, שבת כ): אנגוששת גנדידה [בהמ"ל: גנדה] יא [=או] בלאדור. < انگشت گنده =
⁵⁹⁸Ferula assafoetida (כלך החלתית). ▲ בלאדור/בלאדר ⁵⁹⁹*Semecarpus anacardium*
(עץ ממשפחת האלתיים הגדל בהודו. נקרא באנגלית 'marking nut').
- **תפא"י** (שבת כג, מד ע"ב): מייסטר ווארץ, והוא שורש עשב; (עוקצין ג ה, קעה ע"א) מיני עשבי' שמשוימין במאכל; (בדפוסים מאוחרים, עוקצין ג ה): ענציאן בלשון אשכנז. והוא ג"כ מין עשב מריח. < Meisterwurz (=גר.) ⁶⁰⁰*Peucedanum ostruthium* (מין ממשפחת הסוככיים המשמש לתיבול). ▲ Enzian (=גר.) ⁶⁰¹*Gentiana lutea* (גנציאנה צהובה, צמח מרפא המשפחת הערבזיים).

דיון והערות:

1. מסורת זיהוי מרכזית מזהה את החלתית עם *Ferula assafoetida*. ייתכן כי אצל רש"י ואצל כתכ"ה מדובר במין הקרוב *F. tingitana* או בסוג *Laserpitium*. תפא"י מזהה עם המין הקרוב *Peucedanum ostruthium*. כולם צמחים בעלי שרף הנמנים על משפחת הסוככיים.
2. אצל מכלל המשנה מופיע, נוסף על הזיהוי הנ"ל, גם *Semecarpus anacardium* כאפשרות זיהוי.
3. גם אצל תפא"י מופיע זיהוי נוסף ויחודי - *Gentiana lutea*.
4. גם על החוקרים מוסכמת מסורת הזיהוי הנ"ל. ⁶⁰²

38. חלביצים

החלביצין נזכרים פעם אחת במשנה (שביעית ז ב) ופעמיים בתוספתא (שביעית ה ה; כלאים ג יב). הם נזכרים מעט פעמים בתלמודים (ירושלמי שביעית ז ה"ב ועוד; בבלי שבת צ ע"א ועוד).

- ירושלמי (שביעית פ"ז ה"ב ל): מהו חלביצין ביצי נץ חלב.
- **כת"י אנטונין** (עמ' 74 ש' 123): וחלבוצים ορνιθογαλον. <
⁶⁰³*Ornithogalum umbelatis*=ορνιθογαλον (נץ חלב מפושק).
- **פירוש גאונים א** (אסף, גאונים, עמ' 244): חלביצים חלבלוב. < خلبلوب=⁶⁰⁴*Euphorbia* (חלבלוב). ▲ וראה להלן פירוש גאונים ב.

⁵⁹⁸ סטיינגאס, עמ' 114.
⁵⁹⁹ סטיינגאס, עמ' 196; אהונדוב, עמ' 353.
⁶⁰⁰ ון ווייק, מילון, א, עמ' 973; ניקולוב, מילון, עמ' 736. שם נדרף ל-*Imperatoria ostruthium*. עוד נקראים כך מיני *Astrantia* (אף הוא סוג ממשפחת הסוככיים. ון ווייק, מילון, א, עמ' 144).
⁶⁰¹ ון ווייק, מילון, א, עמ' 580.
⁶⁰² לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 49; פלדמן, משנה, עמ' 375 (הוא מדבר על כמה מיני *Ferula* ולא על מין אחד מסויים); פליקס, צומח, עמ' 65.
⁶⁰³ לידל וסקוט, עמ' 1254.
⁶⁰⁴ בן יעקב, הרפואה, ב, עמ' 495-496 (שם: חלבלאב); אצל עיסא מזוהה שם זה דווקא עם מיני *Bupleurum* (עיסא, עמ' 34, ע' 19, 22).

- **פירוש גאונים ב** (גאוניקה, 2, עמ' 239): **הי לביצים והלעונים חלבלאבא והילבנא**. < חלבבא (סור) = *Eryngium*⁶⁰⁵ (חרחבינה). > לא ניתן להתעלם מן הדמיון לזיהוי של פירוש גאונים א (לעיל), וייתכן שלזיהוי זה כוונתו, אם כי בסורית הוראת מילה זו הינה *Eryngium*, כאמור.
- **זרעים גניזה ב: והקלביצים אלמנתה**. < ייתכן כי הכוונה ל-*Mentha piperita*⁶⁰⁶ (נענע חריפה).
- **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): **אלראזק**. < *رازقي* = *Gossypium herbaceum*⁶⁰⁷ (מין כותנה); *Lilium candidum*⁶⁰⁸ (שושן צחור); *Linum usitatissimum*⁶⁰⁹ (פשתה תרבותית). > *رازقي* – השמן של *Jasminum officinale*⁶¹⁰ (יסמין רפואי).
- **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50, לא ברור האם מתייחס לחלביצין או לבוכריה): **צמח הנקרא 'אלצ'רוע'**. < לא מזוהה. עיין לעיל ע' בוכריה.
- **ערוך** (ח"ג עמ' 395 ערך חלבין): **פי' זרע כמין ביצים ויוצרין כמו [גרסא אחרת – מן] פירולא**. איכא דאמרי ביצי נץ החלב והוא פרח לבן. < *pirola* (איט.) = *Pyrola* (סוג ממשפחת האברשיים). לרבים ממני *Pyrola* פרחים לבנים, ובעודם סגורים הם דומים לביצים, אם כי מלשונו לא נראה שהתכוון לצמח עצמו, אלא השתמש בו לשם התיאור.
- **רש"י** (שבת צ ע"א): **לייטרון**. < *laiteron* (צר., צר. עתיקה) = *Sonchus oleraceus*⁶¹² (=מרור הגינות). וראה להלן כתכ"ה.
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפד): **ירוש' מהו חלבצים, ביצי נץ חלב, פי' שרשי נץ החלב דומין לביצים**.
- **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): **והחלביצין והבוכריה לא נתבררו**.
- **ר"ש** (שביעית ז ב): **מפרש בירושלמי ביצי נץ החלב והם השרשים דומים לביצים**.
- **תנה"י** (עמ' 188 ערך חלבין): **לא מצאתי לו פירוש של איש**.
- **כפו"פ** (פרק מח עמ' תרסב): **חלבצים והבוכריה לא פי' אותם הר"ם ז"ל**.
- **רע"ב** (שביעית ז ב): **השרשי' של נץ חלב האמור למעלה**.
- **אלג'אמע** (עמ' 40 ערך 'חלבוצין'): **קאל רבי' ז"ל לם יתחקק שרחחא [=אמר רבינו ז"ל לא ידוע פירוש] וקאל פי אלע' פי חלביצין [=ואמר בערוך ב(ערך) 'חלביצין':] כמין ביצים, איכא דאמרי ביצי נץ החלב והוא פרח לבן**. < לעיל רמב"ם, ערוך.
- **כתכ"ה** (דף נא ע"א): **חלבצין: ...עיקר עשב הוא שסוחטין אותו ויוצא ממנו חלב ונקר' בל"צ [=בלשון צרפת] לטירון כאשר פי'רשי ב"ר [=בלשון רומי] טיטימלוס... ובל' [=בלשוןנון]**

⁶⁰⁵ פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 1275.

⁶⁰⁶ עיסא, עמ' 117, ע' 12; אשבילי, א, עמ' 160, ע' 521.

⁶⁰⁷ עיסא, עמ' 89, ע' 4. ועיין קאפח, זיהוי, עמ' 43 ובהערותיו שם.

⁶⁰⁸ רסולי, אלמעמד, עמ' 153; עיסא, עמ' 109, ע' 2.

⁶⁰⁹ עיסא, עמ' 109, ע' 21.

⁶¹⁰ רמב"ם, רוזנר, עמ' 281, ע' 356; עיסא, עמ' 101, ע' 10. אם כן ייתכן כי *رازقي* הוא צמח היסמין. ועיין קאפח, זיהוי, עמ' 43 ובהערותיו שם.

⁶¹¹ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 85, ע' 620.

⁶¹² ון ווייק, מילון, א, עמ' 1271. עוד מזוהה בשם זה *Launaea* (לוניאה. ניקולוב, מילון, עמ' 709).

- ליג'טריסנא. פ"א פרח לבן. ב"ר ב'יאולא אלבא כל' ב'יאולא בלנקא פ"א זרע כמין בצים היוצאים מן פ'ירולה. ◀ נראה שהבין את זיהויו של רש"י בדרך שונה מהנזכר לעיל, ע"פ שם יווני דומה: ⁶¹³lechetrezna=Τιθύμαλλος =Λαθυρίς (ספ.)=*Euphorbia lathyris*/E. ⁶¹⁴peplus (מיני חלבו) (איט.)=*viola bianca* (ספ.)=*Viola alba* (סגל לבן). ▲ פ'ירולה – לעיל ערוך.
- **מכה"מ** (בהמ"ל): רישה [=שורש] ד'מבה צחראי [=של בר]. ⁶¹⁵◀ زنبه (ذنبه, زنبق) הוא שמם של כמה מיני צמחים ריחניים בעלי פרחים לבנים.⁶¹⁶
 - **תפא"י** (שביעית ז ב, עו ע"ב): האזענקוהל. ◀ Hasenkohl (גר.)=*sonchos*⁶¹⁷ (לט.)=*Sonchus* (מרור).

דיון והערות:

1. נראה כי אין כל מסורת זיהוי מוצקה ביחס לזיהוי החלביצים, עד כדי שרמב"ם, תנה"י וכפוף"פ (המצטט את רמב"ם) טורחים לכתוב כי אין הם יודעים לזהותו.
2. בירושלמי מזהה הצמח ע"י שם צמח משנאי אחר – 'נץ החלב' (ע"ע). לפי פירוש זה החלביצים הינם 'ביצים' של נץ החלב. אולי הכוונה לשורשיו/פקעותיו או לזרעיו.
3. מניתוח אופני הזיהוי הרבים עולה כי השמות 'חלביצים', ו-'נץ החלב' מוסברים אצל הפרשנים בשתי דרכים מרכזיות. האחת מתייחסת לצבע הלבן של הפרח (= 'נץ'), והשניה לנוזל החלבי שבאברי הצמח.
4. הערוך מצטט כדעה שניה את הירושלמי – 'ביצי נץ החלב', ומוסיף כי זהו פרח לבן. הדעה הראשונה המובאת אצלו מדברת על צמח אשר לו 'זרע' הדומה לביצים, ובהקשר זה מזכיר *Pyrola*, אשר פרחיו הלבנים דומים לביצים. לא ברור האם כוונתו אכן לסוג זה, לצמח מסויים אחר הדומה לו או לתיאור כללי. אלג'אמע מצטט שתי דעות אלו בשם הערוך מבלי לפרשן. כתכ"ה מזהה את המובא בדעה הראשונה עם *Viola alba*, ואת הדעה השניה נראה שהבין כ-*Pyrola* ממש. נראה כי ריבמ"ץ ור"ש שילבו שני פירושים אלו (מבלי לנקוב בשם הצמח) לפירוש אחד.
5. אצל כת"י אנטונין מזהים החלביצים עם *Ornithogalum umbelatis*, בעל הפרח הלבן, הנקרא גם כיום בלשוננו 'נץ החלב'.
6. גם זיהוייהם של רנאה"י ושל מכה"מ נראים כמתייחסים לצמחים בעלי פרחים לבנים.

⁶¹³ בוקסטורף מפרש באופן כללי – שרשים/פקעות דמויי ביצה של צמח בעל פרחים לבנים (=ביצי נץ החלב). וכן מעלה את האפשרות של *Ornithogalum* – נץ החלב (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 755).

⁶¹⁴ דיוסקורידס, גודייר, עמ' 568, ח' IV, ע' 167; לידל וסקוט, עמ' 1792, 1024; אורוזקו, מילון, עמ' 517.

⁶¹⁵ את 'נץ החלב' (ע"ע) הוא מזהה עם 'ד'מבה צחראי', על פי הירושלמי: מהו חלביצין? ביצי נץ חלב.

⁶¹⁶ למשל – ורד לבן, *Lilium candidum* (שושן צחור) ועוד. ראה סטיינגאס, עמ' 624, 623; חיים, מילון, א, 1021.

⁶¹⁷ פריש, מילון, ב, החלק הלטיני, עמ' 100.

7. נראה כי פירוש גאונים א מזהה עם *Euphorbia*, עקב השרף החלבי שהקנה לסוג זה גם את שמו העברי.
8. רש"י מזהה עם *Sonchus oleraceus*, אשר גם הוא בעל שרף חלבי.⁶¹⁸ כך מזהה גם תפא"י.
9. כתכ"ה מצטט את פירושו של רש"י, אך מזהה אותו דווקא עם מין *Euphorbia*, כפירוש גאונים א, בגלל דמיון בין השמות – הצרפתי והיווני.
10. נראה כי פירוש גאונים ב מזהה עם *Eryngium*, אם כי ייתכן שכוונתו לזיהוי של פירוש גאונים א.
11. אצל זרעים גניזה ב מופיע זיהוי החלביצים עם *Mentha*, אשר לא ניתן לקשרו לאחת משתי דרכי הזיהוי המרכזיות שנזכרו לעיל.
12. זיהויי החוקרים: לעף, צ'ז'יק ופליקס מזהים את החלביצים עם פקעותיו של *Orchis*⁶¹⁹ (סחלב. גם את 'נץ החלב' הם מזהים עם צמח זה – כירושלמי – לפיו: מהו חלביצים – ביצי נץ חלב). פלדמן מזהה את החלביצים עם פקעותיו של *Euphorbia apios*⁶²⁰ (חלבוב אפיוס). יצויין כי במילונים הסוריים מזהה 'חלביצא' עם *Ornithogalum*⁶²¹.

39. חלגלוגות

החלגלוגות נזכרות במשנה פעם אחת (שביעית ט א), ואינן נזכרות בתוספתא ובמדרשי ההלכה.

- **ירושלמי** (פאה פ"ח ה"ה ל): פרפחנינה⁶²² ◀ פרפכינה (אר. כורדית), פרפחינא (סור).
= *Portulaca oleracea*⁶²³ (רגלת הגינה).
- **בבלי** (מגילה יח ע"א לונ5508): פרפחנינה. ◀ לעיל ירושלמי.
- **זרעים גניזה ב: וחלגלוגות אלרגלה**. ◀ להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ט כת"י בהמ"ל 1): זהראת⁶²⁴ אלנבאת. ◀ תרגום מילולי: 'פרחי הצמח'. לא מזהה צמח בשם זה, ואולי הכוונה לפרחים באופן כללי.
- **ערוך** (ח"ג עמ' 395 ערך 'חלגלוגות'): פי' בלשון ערבי אלפרפחני ובלע"ז פורקקלי. ◀ *Porcacla* (לט.) = *Portulaca*⁶²⁵ (=רגלה).
- **רש"י** (עירובין כח ע"א; יומא יח ע"ב; סוכה לט ע"ב; ר"ה כו ע"ב, על 'פרפחיני'): פולפיר. ◀ *pulpier* (צר. עת.) = *pourprier*⁶²⁶ (=רגלה).

⁶¹⁸ קריספיל, ילקוט, ג, עמ' 723.
⁶¹⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 70 (זאת אף שאת 'חלביצא' הסורי מזהה עם *Ornithogalum*, וראה להלן הערה 621); צ'ז'יק, אוצר, עמ' 730; פליקס, צומח, עמ' 61 (מזהה עם המין *O. anatolicos* – סחלב אנטולי).
⁶²⁰ פלדמן, משנה, עמ' 20-21.
⁶²¹ פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 1275; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 452; לעף, פלורה, ד, עמ' 132; לעף, שמות, עמ' 164, ע' 116.
⁶²² וכן גם בעירובין פ"ג ה"א ועוד.
⁶²³ יונה, מילון, עמ' 367; מקלין, סורית, עמ' 259; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1248.
⁶²⁴ בדפוס: זהראר.
⁶²⁵ קואמו, לעזים, ב עמ' 450; סאוטר, לטינית, עמ' 309.

- **ריבמ"ץ** (שביעית ט א עמ' קצז): חלגלוגות – פרפחינון לעזו פורקקני. < Porcacchia (איט. דר.) = *Portulaca oleracea*⁶²⁸ (רגלת הגינה).
- **רמב"ם** (שביעית ט א): והחלגלוגות, מין ממיני אלרג'לה שעליו גדולים וקלחו ארוך והוא אלבקלה אלחמקא. < رجلة; البقلة الحمقاء = *Portulaca oleracea*⁶²⁹ (רגלת הגינה).
- **ר"ש** (שביעית ז א): רגילה – יש אומר דהן חלגלוגות; (שם ט א): פורפייר. < לעיל רש"י.
- **תנה"י** (עמ' 190 ערך 'חלג'): מין של אלרג'לה הנקרא פרפחין שעליו רחבים וגבעולו ארוך הידוע לרופאים בשמו אלבקלה אלחמקא בשל הסתעפותו הרבה והתפשטות ענפיו. < לעיל רמב"ם.
- **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסא): והרגלה שהם חלגלוגות.
- **המליצה** (בהמ"ל): שמבליד חולבה. < شمبليد/شمبليد/شمبليله, حلبه (פר.) = *Trigonella*⁶³⁰ *foenum-graecum* (גרגרנית יוונית, 'חילבה').
- **רע"ב** (שביעית ט א): בערבי רג"לא ובלע"ז וירד"ולאגיש. < *Portulaca verdolaga* (ספ.) = *Portulaca oleracea*⁶³¹ (רגלת הגינה).
- **אלג'אמע** (עמ' 40 ערך 'חלגלוגות'): נוע מן אלרג'לה כביר אלורק טויל אלסאק [=מין של 'אלרג'לה' גדל-עלים וארך-גבעול]. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף נא ע"א) חלגלוגות: רש"י פ"י פולפוד מין עשב הנקר' פולפודים ופ'ליקולא ב"ר [=בלשון רומי]. ותמהני עליו כי שם במגילה אמר שהם פרפחיני וכן בס' פיאה דירוש'. ובפרפחיני אמר שהם פורקקלי בלא"ט [=בלשון איטליה]. ובל"ע [=ובלשון ערבי] שמם פרפחיני והוא עשב הנקר' ב"ר פורטולקא. < *filicula* (לט.) = *Polipodium*⁶³² (סוג שרך). ▲ פורקקלי, פורטולקא – לעיל ערוך.⁶³³ ▲ תמיהתו של כתכ"ה באה בעקבות גרסה שגויה של פירוש רש"י שהיתה ברשותו – 'פולפוד' במקום 'פולפיר'.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ח): כ'ולפ'ה. < *Portulaca oleracea*⁶³⁴ (=רגלת הגינה).
- **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב): בארצעלקרויט וי"א ערדבערען וי"א בייפוסקרויט. < *Borzelkraut* *Portulaca oleracea*⁶³⁵ (=רגלת הגינה). ▲ *Erdbeere* (גר.) = *Fragaria*⁶³⁶ (תות שדה). ▲ *Beiposskraut* (גר.) = *Artemisia vulgaris*⁶³⁷ (לענה מצויה).

⁶²⁶ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 115, ע' 839.

⁶²⁷ ניקולוב, מילון, עמ' 797.

⁶²⁸ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

⁶²⁹ עיסא, עמ' 147, ע' 10.

⁶³⁰ סטיינגאס, עמ' 762; חיים, מילון, א, עמ' 660; שם ב עמ' 220; דסוקי, מילון, ב, עמ' 1751; אחונדוב, עמ' 362.

⁶³¹ ראה: קאסל, לקסיקון, עמ' 1237.

⁶³² לואיס ושורט, עמ' 749.

⁶³³ כך אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 755).

⁶³⁴ סטיינגאס, עמ' 471.

⁶³⁵ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1054; פריש, מילון, ב, החלק הלטיני, עמ' 83; גרים, מילון, כ' 2, עמ' 247.

⁶³⁶ ניקולוב, מילון, עמ' 608.

⁶³⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 128.

דיון והערות:

1. מסורת זיהוי מרכזית מזהה את החלגלוגות עם *Portulaca oleracea* – מן התלמודים ועד תפא"י.
2. אצל רנאה"י מופיע זיהוי לא ברור.
3. זיהוי ייחודי מופיע אצל המליצה - *Trigonella foenum-graecum*, אף שמוסכם על הפרשנים לזהות עם מין זה את התלתן שבמשנה.
4. כתכ"ה מצטט את רש"י באופן משובש, ועל כן תמה על הזיהוי שנוצר מכך – *Polypodium*.
5. תפא"י, לצד הזיהוי המקובל, *P. oleracea*, מביא שתי אפשרויות זיהוי ייחודיות – *Fragaria* ו-*Artemisia vulgaris*.
6. זיהוי החוקרים: כל החוקרים מזהים אף הם את החלגלוגות עם *Portulaca oleracea*.⁶³⁸

40. חלמית

כלאים ע' 14.⁶³⁹

41. חלף/חילף

החלף נזכר במשנה פעם אחת (כלים יז יז) וכך גם בתוספתא (סוכה א י) ובספרא (פרשתא דזבים א). בשלושת המקומות הוא נזכר בסמוך ל'קנים' כצמח ממנו מכינים מחצלות. כן נזכר פעם אחת בירושלמי (ב"ק ב ה"א). הבבלי מצטט את התוספתא דלעיל (סוכה כ ע"א), אך גורס שם 'חילת'⁶⁴⁰ (ודומה לו בסוטה מט ע"ב).⁶⁴¹

- **פיה"ג** (כלים עמ' 50 ש' 14): **פ' חלפא** בטיית.⁶⁴² ◀ כוונתו שבערבית ('טיית') נקרא 'חלפא' – להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ה"ג עמ' 408 ערך חלף): **פי' עשב הוא ועושיין ממנו חבל ומחצלת ובל' ישמעאל חלפא, וי"א שהיא אותה שקורין בלע"ז קרטקא, וי"א שהוא מין ערבה כההיא דגרסינן בפ' לולב הגזול בגמ' ערבה גזולה (סוכה לד ע"א) כי תניא ההיא בחילפא גילא אמ' אביי ש"מ האי חילפא גילא כשרה להושענא. ◀ חלפא – להלן רמב"ם. ▲ ע"פ קואומו: קרטקא – *cretica*⁶⁴³ (לט.) – מין של**

⁶³⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 837; פלדמן, משנה, עמ' 219-221; פליקס, צומח, עמ' 62.
⁶³⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: אלשמאם. شمام=Cucumis melo var. Dudaim (מלון תפוחי, מלון הדודא. עיסא, עמ' 61, ע' 16; שם עמ' 62, ע' 6; דינסמור ודלמן, עמ' 40, ע' 706; עמר, ביטאר, עמ' 67).
⁶⁴⁰ כך ברוב עדי הגוסס. באחרים: 'הילת', 'חולית', 'חוליות'. על כל פנים, לא מופיעה הגרסה 'חלף/חילף'.
⁶⁴¹ עוד נזכרים בבבלי כמה פעמים 'חילפא' (גיטין סח ע"ב) ו-'חילפי' (סנהדרין מד ע"א ועוד) אשר נראים לכאורה כמקבילים ל'חלף' העברי, אך אין הם באים בהקשר לנזכר במשנה ובתוספתא דלעיל.
⁶⁴² עיין שם הערה 42 שמביא גרסאות שונות: הככי, ככי, הבכי ועוד.
⁶⁴³ כך אצל: קואומו, לעזים, ב, עמ' 455.

- *Aristolochia*⁶⁴⁴ (ספלול). עם זאת, סביר יותר כי לפנינו שיבוש של קריקא/קריטא.
- *Carice, Carette* (איט.)=*Carex*⁶⁴⁵ (כריך) – וראה להלן רש"י. ▲ נראה כי 'חילפא גילא' (בבלי סוכה לד ע"א) לא קשורה ל'חלף' המשנאי.⁶⁴⁶
- רש"י (סוכה כ ע"א, על 'חילת' – גרסה אחרת של 'חילף' – ציטוט מן התוספתא סוכה א י):⁶⁴⁷
 - ◀ *Carex*⁶⁵⁰=*laiche=lesche*⁶⁴⁹ (כריך).
- רמב"ם (כלים יז יז עמ' קסה): אלחלפא. ◀ *Desmostachya bipinnata*⁶⁵¹ (חילף החולות) או *Eragrostis cyanosuroides*⁶⁵² (מין של בן-חילף).
- רש"י (כלים יז יז): גבי סיכוך בסוף פ"ק דסוכה (כ ע"א) גרסינן של קנים ושל חילת גדולה מסכנין בה ונראה דחילת וחלף הכל אחד הוא ושמה היינו חילפא גילא דפרק לולב הגזול (לד ע"א).
- תנה"י (עמ' 192 ערך 'חלף'): הוא אלחלפא. ◀ לעיל רמב"ם.
- המליצה (בהמ"ל): חלפא גמיצא מין צמח שאורגין ממנו מיני כלים. ◀ גמיצא – לא מזוהה. ▲ נראה שבמילה 'חלפא' מתייחס לזיהוי בערבית.
- רע"ב (כלים יז יז): מין עשב הוא ועושים ממנו חבלים ומחצלאות. וקורין לו בערבי חלפא. ◀ לעיל רמב"ם.
- אלג'אמע (עמ' 41 ערך 'חלף'): אלחלפא. ◀ לעיל רמב"ם.⁶⁵³ ▲ ייתכן שהכוונה כאן היא דווקא ל-*Cymbopogon schoenanthus*⁶⁵⁴ (מין הנמנה על הסוג 'עשב לימון').
- כתכ"ה (דף נב ע"א): והנה הר"ם שם א' [=אמר] ושל חילף אלחלפה והוא שם ערבי ועשב הוא שעושים ממנו חבלי' ומחצלאות והוא מין ממיני הערבה. ורש"י פי' לשק"א והקלח שלה עב וכן בסוטה לישק"א כמין גומא הגדל במים וליש"ק... הוא קרין ב"ר [=בלשון רומי] ובל' [=ובלשוננו] קאררין.⁶⁵⁵ ◀ חלפה – לעיל רמב"ם. ▲ *Carrizo* (ספ.)=*Carex*⁶⁵⁶ (כריך. מיני כריך משמשים לקליעת מחצלות וכד').

⁶⁴⁴ גלייר, עמ' 458.

⁶⁴⁵ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06, 21.10.12.

⁶⁴⁶ בבבלי אזכורים הן ל'חילפא גילא' (למשל: סוכה לד ע"א), הן ל'חלפי דימא' (למשל: ברכות מג ע"ב). וראה להלן הערה 648.

⁶⁴⁷ ודומה לו סוטה מט ע"ב.

⁶⁴⁸ את חילפי/חלפי הארמי (שבת קנב ע"א; ב"מ כג ע"ב ועוד) הוא מזהה עם אורטיא/אורטיאש: *orties* (צר.)=*Urtica* (סרפד). *דרמשטטר ובלונדהיים*, עמ' 104, ע' 754; *ניקולוב, מילון*, עמ' 768), וכך פעמיים כבר אצל רגמ"ה (חולין סב ע"ב; שם קי ע"א). ועיין ערך 'פתילת המדבר' שמזהה שם רש"י באופן דומה. במקום אחר (גיטין סח ע"ב) הוא מזהה את חילפא - צפצפה, עץ ששמו פופלי"ר *Populus=peuplier* (צפצפה). *ניקולוב, מילון*, עמ' 783). בסמוך נזכרים 'חלפי דימא', אותם מזהה רש"י – 'גירופל"א'. *girofle* (צר.)=*Syzygium aromaticum* (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא 'ציפורן'). *דרמשטטר ובלונדהיים*, עמ' 75, ע' 542; *ניקולוב, מילון*, עמ' 639). אצל רגמ"ה נזכר 'לשקא' כצמח בעל עלים אופייניים המצוי באגם. ⁶⁴⁹ *דרמשטטר ובלונדהיים*, עמ' 87, ע' 635.

⁶⁵⁰ ון ווייק, *מילון*, א, עמ' 247. על השימוש במיני *Carex* לקליעת מחצלות וכד' ראה רענו, קנה, [http://daf-](http://daf-21.10.12.yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12892#6)

⁶⁵¹ עיסא, עמ' 76, ע' 7. שם נרדף ל-*Eragrostis bipinnata*.

⁶⁵² עיסא, עמ' 76, ע' 8. כמו כן הוא מופיע כשמו של מין דגן נוסף – *Ligeum sparticum* (עיסא, עמ' 113, ע' 4).

⁶⁵³ בתימן שמו מבוטא *halafi*. ווד, תימן, עמ' 358.

⁶⁵⁴ ח'ולידי, פלורה, עמ' 157-156. בדומה ל-*Desmostachya bipinnata* גם מין זה הינו עשב דגני גבוה.

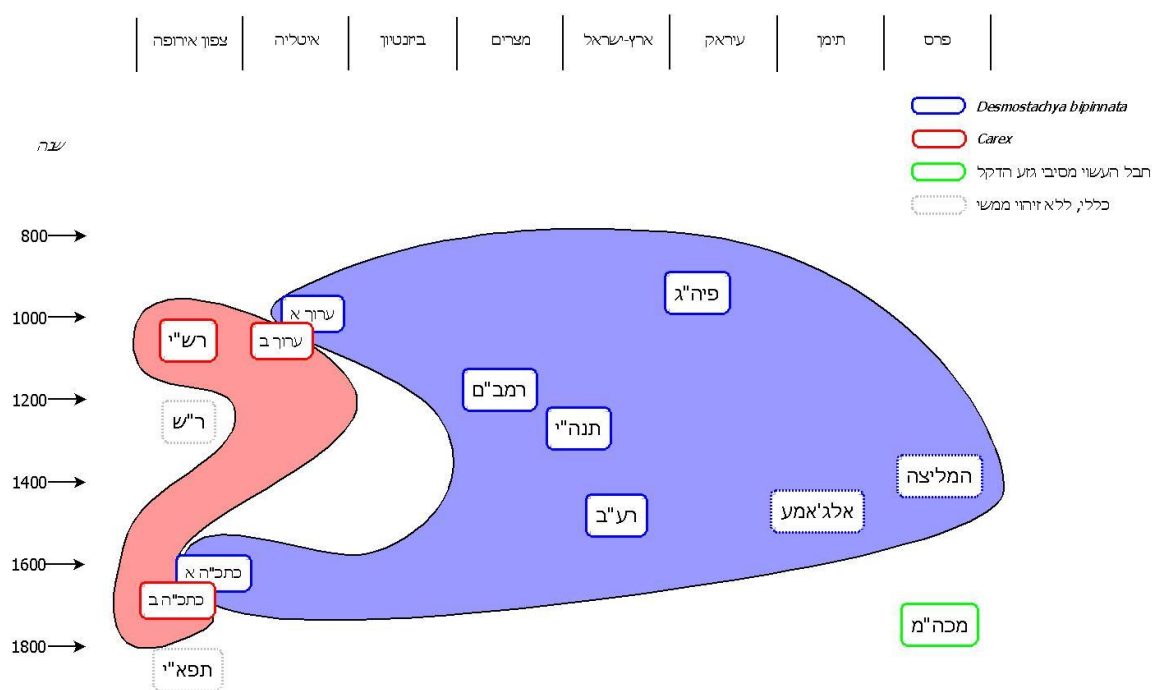
⁶⁵⁵ בוקסטורף מזהה עם *Juncus* – סמר (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 773).

- **מכה"מ** (ב"א ד 167, כלים יז): **סאזו**. ← سازو – חבל העשוי מסיבי גזע הדקל.⁶⁵⁷
- **תפא"י** (כלים יז יז, כו ע"ב): **מין עשב**.

דיון והערות:

1. נראה כי הזיהוי המרכזי הוא עם *Desmostachya bipinnata* או מין דומה לו ששימש לקליעת מחצלות וכד'. כך אצל פיה"ג, הערוך (כדעה ראשונה), רמב"ם, תנה"י, רע"ב ואלג'אמע, וכנראה שגם אצל המליצה.
2. רש"י מזהה את המין ממנו מכינים מחצלות (כגרסת הבבלי – 'חילת') עם *Carex*. נראה כי מסורת זו מופיעה כבר אצל הערוך (באפון משובש). כן מובא זיהוי זה בשם רש"י אצל כתכ"ה.
3. במקומות אחרים בבבלי מזהה רש"י את 'חילפא' ו-'חילפלי' עם *Populus* ו-*Urtica*. מלבד הקרבה הנראית בין השמות, לא נראה קשר בין אזכורים אלו ובין הנזכר במשנה ובתוספתא.
4. הזיהוי המופיע אצל המליצה אינו ברור.
5. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ – חבל העשוי מסיבי דקל.
6. ר"ש ותפא"י לא מזהים למעשה.

חלף

7. רוב החוקרים סבורים כי יש לזהות את החלף עם *Desmostachya bipinnata*.⁶⁵⁸ צ'יז'יק, לעומת זאת, מזהה את החלף עם *Cladium mariscus* (מכבד הביצות).⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ אורוזקו, מילון, עמ' 205.

⁶⁵⁷ סטיינגאס, עמ' 641.

⁶⁵⁸ לעף, פלורה, ד עמ' 70; פלדמן, משנה, עמ' 341-343; פליקס, צומח, עמ' 64. שם נרדף ל-*Eragrostis bipinnata*;
⁶⁵⁹ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 735.

42. חמם/חמס

החמם נזכר במשנה פעם אחת (עוקצין ג ה) וכן בספרי דברים (קז). נזכר פעמים בודדות בתלמודים (ירושלמי חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי נדה נא ע"ב) כמשיחים לפי תומם.

- **רש"ג** (עמ' 174 ש' 1): והחמס דארציני. < להלן רמב"ם.
- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144 ש' 7) והחמס פ' בשאילות (קינמון) דארציני אמלתא כדג'ס' בכיצד: אמר רב נחמן האי הימלתא דאתיא מבי הינדכאי. < מובאים כאן שני פירושים שונים.⁶⁶⁰ ▲ לגבי דארציני – להלן רמב"ם. ▲ אמלתא, הימלתא=*Zingiber officinale*⁶⁶¹ (זנגביל, ג'ינג'ר).
- **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): אלריקאן. < *Ocimum basilicum*=ريحان⁶⁶² (ריחן מצוי, 'בויליקום').
- **ערוך** (ח"ג עמ' 428 ערך חמם): פירוש בשאילות זנגבילא ויש מפרשין (דורציני) [צ"ל דארציני] והוא קנמון. < זנגבילא (סור.)=*Zingiber officinale*⁶⁶³ (זנגביל, ג'ינג'ר). ▲ דארציני – להלן רמב"ם.
- **רש"י** (נדה נא ע"ב, גורס 'חימום/חימות'): פירטרא. < *piretre* (צר. עת.)=*pyrèthre* (צר.)⁶⁶⁴ =*Pyrethrum*⁶⁶⁵ (קבוצת מינים מן הסוג *Chrysanthemum* – הרצית).
- **רמב"ם** (עוקצין ג ה עמ' תשלג): אלדארציני. < *دار صيني* הוא שמם של מיני *Cinnamomum*⁶⁶⁶.
- **ר"ש** (עוקצין ג ה): החמס - פי' בשאלתות זנגבילא. < זנגביל (סור.)=*Zingiber officinale*⁶⁶⁷ (זנגביל, ג'ינג'ר).
- **תנה"י** (עמ' 194 ערך 'חמם', גורס 'חימם'): שם אלקרפה. < *قرفة*=*Cinnamomum zeilanicum*⁶⁶⁸ ('קינמון').
- **המליצה** (בהמ"ל): חימום דאר צ'יני. < *دار چینی* (פר.)=*Cinnamomum*⁶⁶⁹ (קינמון).
- **רע"ב** (עוקצין ג ה): יש שפירשו זנגביל ויש שפירשו קנמון.
- **אלג'אמע** (עמ' 42, ערך 'חמס'): אלדאר ציני. < לעיל רמב"ם.

⁶⁶⁰ ועיין בהערות המהדיר שם.

⁶⁶¹ **לעף, שמות**, עמ' 169. כך בעקבות ההקשר בבבלי ברכות לו ע"ב ובהלכות גדולות ח"א עמ' 97, הלכות ברכות הפירות.
⁶⁶² **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 39, ע' 48; **ווד, תימן**, עמ' 246; **ח'ולידי, פלורה**, עמ' 126; **עיסא**, עמ' 126, ע' 4. נראה שזיהוי זה קשור בשם אחר של מין זה – **חמח (עיסא, שם; אבן אלביטאר, ג'אמע, א, עמ' 292; רסולי, אלמעמד, עמ' 78, ושם: ריחן החמח)**.

⁶⁶³ **פיין סמית, תזארוס, א**, עמ' 1141; **סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 388.

⁶⁶⁴ **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 111, ע' 809.

⁶⁶⁵ **ניקולוב, מילון**, עמ' 801. נראה כי זיהוי זה נעוץ בשם *Chamemelum*, המובא אצל דיוסקורידס כאחד משמותיו של *Pyrethrum* (דיוסקורידס, **גודייר**, עמ' 381, ח' III, ע' 155). בוקסטורף פירש אחרת את זיהוי רש"י ע"פ שם דומה ביוונית (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 783-784).

⁶⁶⁶ **אבן אלביטאר, ג'אמע, א**, עמ' 359-361. לפי עיסא ובודיאן זהו *Cinnamomum zeilanicum* (קינמון ציילוני). **עיסא**, עמ' 49, ע' 5; **בודיאן**, עמ' 177, ע' 1039.

⁶⁶⁷ **סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 388.

⁶⁶⁸ **בודיאן**, עמ' 177, ע' 1039. לפי אבן אלביטאר *قرفة* הינה סוג של *دار صيني*, ונקראת גם *قرفة القرنفل*. שם זה מזוהה גם כן עם *Cinnamomum zeilanicum* (**אבן אלביטאר, ג'אמע, א**, עמ' 359; **עיסא**, עמ' 49, ע' 5).

⁶⁶⁹ **סטינגאס**, עמ' 496; **אחונדוב**, עמ' 371.

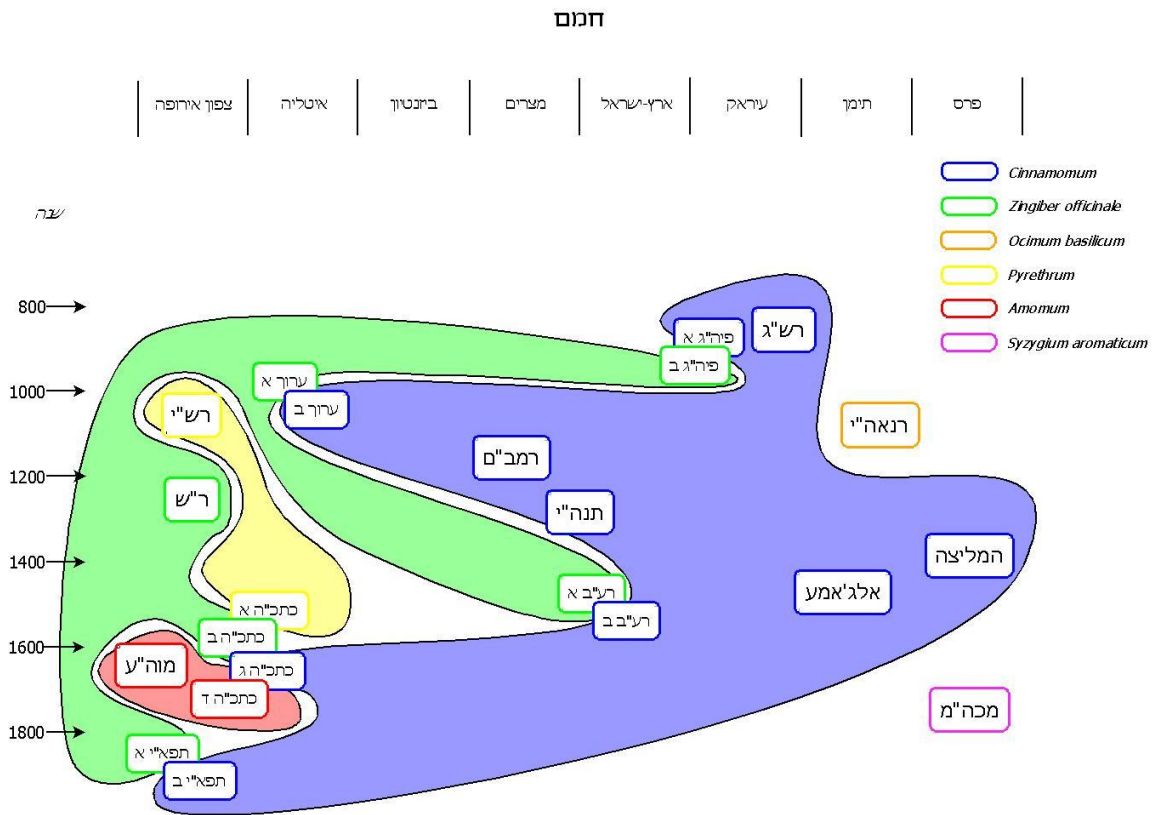
- **כתכ"ה** (דף נב ע"ב): **חמם... חמום (גדה נא) רש"י פי' פיריטרי והוא חומתי שפי' בע' חום...**⁶⁷⁰ ואולם הוא א' בשם השאלות שענינו **זנגביל** או **דורצני** שהוא **קנמון** כאשר בא בערכו. והר"ם לא פי' לנו מה הוא. ואני באתי להשכילך בינה, לכן ידוע תדע כי **חמם בל"ע** [=בלשון ערב] רגלי יונה והוא הצמח המטיב הטעמים ונותן בהם ריח. ויקרא שמו ב"ר [=בלשון רומי] ול"י [=ולשון יוון] **אמומום**.⁶⁷¹ פיריטרי – לעיל רש"י. ▲ זנגביל, דורצני – לעיל פיה"ג. ▲ αμωμον, amomum, חמא – שמות אלו מזוהים עם צמח בושם ותבלין מן המזרח. מקובל לזהות שמות אלו עם מינים הנמנים על הסוג *Amomum* (משפחת הזנגביליים),⁶⁷² ויש שזיהו עם *Cissus vitiginea*⁶⁷³ (משפחת הגפניים).
- **מוה"ע** (ח"ג עמ' 428 ערך חמם): פי' חמום בל"י ורו' מין בשם נחמד ונטע נודף ולו ענפים חזקים וגוון שלו נוטה לירוק ויש לו אישכלות מלאות גרעינים. ▲ נראה שמתכוון גם כן לשם הלטיני amomum – לעיל כתכ"ה.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 179): **קרנפ'ול**. ▲ قرنفل = *Syzygium aromaticum*⁶⁷⁴ (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא בלשוננו 'ציפורן').
- **תפא"י** (עוקצין ג ה, קעח ע"א): **חמם** – **זנגביל** וי"א **קנמון**; (בדפוסים מאוחרים עוקצין ג ה): **אינגווער** בלשון אשכנז, וי"א שהוא **קנמון צימאט ראהר** בלשון אשכנז. ▲ Ingwer (=גר.) *Zingiber officinale*⁶⁷⁵ (זנגביל, ג'ינג'ר). ▲ Zimmet (=גר.) *Cinnamomum*⁶⁷⁶ (קינמון).

דיון והערות:

1. לחמם שתי מסורות זיהוי עוד מתקופת הגאונים. אחת המסורות מזהה את החמם עם *Zingiber officinale*.
2. המסורת השניה מזהה אותו עם *Cinnamomum*.
3. אצל פרשנים רבים מובאות שתי המסורות זו לצד זו. כך אצל פיה"ג, הערוך, רע"ב כתכ"ה ותפא"י.
4. כמסורת השניה נוקטים רש"ג, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע.
5. כמסורת הראשונה נוקט ר"ש.
6. אצל כתכ"ה ומוה"ע מופיע זיהוי על בסיס לשוני. את 'חמם' הם מזהים עם amomum הלטיני, שהינו ככל הנראה הסוג שזהו שמו המדעי המקובל כיום, הקרוב סיסטמית ל-*Z. officinale*. יש

⁶⁷⁰ עיין רש"י לעיל. כתכ"ה מדגיש את ההפרדה בין חומתי (*Pyrethrum*) לבין חמם (להלן).
⁶⁷¹ בוקסטורף גורס 'חמם' ומביא רק את הזיהויים המובאים אצל פיה"ג והערוך (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 784).
⁶⁷² לידל וסקוט, עמ' 96; עיסא, עמ' 13, ע' 13,6.
⁶⁷³ לואיס ושורט, עמ' 108; סימון מגנואה – <http://www.simonofgenoa.org/index.php5?title=Hemama>.
⁶⁷⁴ 11.12.12. אהונדוב, עמ' 391. שם נרדף: *Eugenia aromatica*; סטיינגאס, עמ' 966.
⁶⁷⁵ ניקולוב, מילון, עמ' 681.
⁶⁷⁶ פריש, מילון, ב, החלק הלטיני, עמ' 18.

לציין כי גם בשם הלטיני *Cinnamomum* נוכח השם *amomum*,⁶⁷⁷ וייתכן שהדבר קשור בהיווצרות מסורת זו.

7. זיהויים יחודיים מופיעים אצל רנאה"י (*Ocimum basilicum*, אולי בגלל שמו הערבי *حمام*), אצל רש"י (*Pyrethrum*), ואצל מכה"מ (*Syzygium aromaticum*).
8. החוקרים מזהים את החמם עם *Amomum* או עם המין הקרוב *Elettaria cardamomum*.⁶⁷⁸

❧

43. הצוב

כלאים ע' 15.⁶⁷⁹

❧

44. הרדל

כלאים ע' 16.

⁶⁷⁷ ייתכן כי הרכיב *cinn-amomum* זהה לרכיב דאר- *صيني*, ופירושו – סיני, מארץ סין. (דאר בפרסית ובשפות הודיות פירושו 'עץ').
⁶⁷⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 727; פלדמן, משנה, עמ' 305-307; פליקס, צומח, עמ' 66.
⁶⁷⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: אלקרט. ע"ש רנאה"י פ"א.

45. חרדל מצרי

כלאים ע' 17.⁶⁸⁰

46. חרוב

החרוב נזכר פעמים רבות במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה (משנה פאה א ה; שבת כד ב; ב"ב ב ז; עוקצין א ו ועוד. תוספתא תרומות ה ו; עירובין ג טו; ע"ז ה א ועוד; ספרא קדושים א; ספרי במדבר פט ועוד). נזכר פעמים רבות בתלמודים כמשיחים לפי תומם. הוא אינו נזכר בתנ"ך, למרות שכיחותו בנוף הארץ.⁶⁸¹

- זרעים גניזה ב: והחרובים ל'רנב. < להלן תנה"י.
- רנאה"י (פאה א כת"י לונ): אַלכ'רנב;⁶⁸² (ב"ב עמ' 6): אַלכ'רנב. < יש לשער כי 'כרנב' הינו תעתיק נוסף של 'כרנוב' או שיבוש של 'כרוב' – להלן רמב"ם ותנה"י.⁶⁸³
- רנאה"י פ"א (שביעית ז עמ' 50): והחרובין האמורין כאן מין ירקות.⁶⁸⁴
- תולדות בן סירא (עמ' 219): חרובים גוזינלי. < Guainella (איט. דר.) = Ceratonia siliqua⁶⁸⁵ (חרוב מצוי).
- רמב"ם (ב"ב ב יא עמ' 228): אַלכ'רנב. < חרוב=Ceratonia siliqua⁶⁸⁶ (חרוב מצוי).
- תנה"י (עמ' 208 ערך 'חרב'): שם אַלכ'רנב. < חרנוב=Ceratonia siliqua⁶⁸⁷ (חרוב מצוי).
- המליצה (ס"פ ד 27): כרנוב. < חרנוב=Ceratonia siliqua⁶⁸⁸ (חרוב מצוי).
- אלג'אמע (עמ' 44 ערך 'חרובין'): אַלכ'רנב ואולי הוא אַלקרנביט. < כ'רנב – שיבוש של כ'רוב או כ'רנוב – לעיל רמב"ם ותנה"י. ▲ قرنييط=Brassica oleracea Var. Botrytis⁶⁸⁹ (=כרובית) ייתכן שזיהוי תמוה זה בא בעקבות הזיהויים המופיעים לעיל אצל רנאה"י ('כרנב')⁶⁹⁰ ורנאה"י פ"א ('מין ירקות').

⁶⁸⁰ נוסף: זרעים גניזה ב: כרדל מ[צרי].

⁶⁸¹ לשאלת הימצאותו של החרוב בארץ לפני ימי בית שני ראה כסלו, חרוב.

⁶⁸² בדפוס (פאה עמ' 22): אלכ'רנב.

⁶⁸³ לפי הכתיב 'כרנב': כרנב=Brassica oleracea Var. Capitata (כרוב הראש). עיסא, עמ' 33, ע' 3; בדויאן, עמ' 146,

ע' 698). זיהוי זה בוודאי תמוה, כיוון שבכל המקומות במסכת פאה החרוב הינו עץ.

⁶⁸⁴ ובהערות המהדיר שם, הערה 12: ... אבל צ"ע מה דחקו לפרשן במתניתין.

⁶⁸⁵ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

⁶⁸⁶ עיסא, עמ' 45, ע' 23.

⁶⁸⁷ עיסא, עמ' 45, ע' 23.

⁶⁸⁸ סטיינגאס, עמ' 457.

⁶⁸⁹ עיסא, עמ' 33, מס' 4; בדויאן, עמ' 116, ע' 697; חסין וקאסם, עמ' 92, ע' 392.

⁶⁹⁰ וראה לעיל הערה 683.

- מילון מהד' טובי (עמ' 96): כ'רנב. לעיל רמב"ם; (שם, בערך הבא): קרנביט. < לעיל אלג'אמע.
- מכה"מ (ב"א ד' 9, פאה א): כרנב. < לעיל המליצה.
- תפא"י (שבת כד ב, נ ע"ב): באקסהארן; (ב"ב ב ז, נט ע"ב): באקס הארן בויט. < Bockshornbaum
(גר.)=*Ceratonia siliqua*⁶⁹¹ (חרוב מצוי).

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים זיהוי החרוב עם *Ceratonia siliqua*.
2. גם על החוקרים מוסכם זיהוי זה.⁶⁹²

47. חרוב ('פול החרוב')

כלאים ע' 18.

48. חרובינה

החרובינה נזכרת פעם אחת במשנה (פסחים ב ו) ופעם אחת בתוספתא (שביעית ה ג). נזכרת פעם אחת בבבלי (פסחים לט ע"א) כמשיח לפי תומו.

- ירושלמי (פסחים פ"ב ה"ו): בחרובינה ר' יוסה ביר' בון אמ' יסי חלי. < לא מזוהה.⁶⁹³
- בבלי (פסחים לט ע"א א' 271): חרובינה אמ' ריש לקיש אצואתא דדיקלא. < לא ברור. ▲ יש שפרשו: נבטים צעירים של דקל,⁶⁹⁴ אך פירוש זה נראה רחוק מן ההקשר (צמח אכיל הנמנה על מיני המרור). ▲ ייתכן והכוונה לצמח המטפס על דקל (או על עצים בכלל).
- רי"ף (כ"א דף 53 ע"ב-54 ע"א): חרובינא אמ' ריש לקיש אצואתא דדיקלא יש שפרשו אלקרצענה ויש שפרשו אלתנדקוק ובלעז רומני.⁶⁹⁵ < קרצענה – להלן רמב"ם. ▲ حندقوق=מיני *Trigonella* (גרגרנית) או *Melilotus*⁶⁹⁶ (דבשה). ▲ Romanin, Romani (פרוב).⁶⁹⁷ *Rosmarinus*⁶⁹⁸ (רוזמרין).

⁶⁹¹ ון ווייק, מילון, א, עמ' 283.

⁶⁹² לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 121-125; פליקס, צומח, עמ' 71.

⁶⁹³ יש שרצו לזהות את 'יסי' עם Iasine הלטיני, שהוא שמו של *Calystegia sepium* (חבלבלן המשוכות), ועיין להלן הערה 700.

⁶⁹⁴ סוקולוף, בבלי, עמ' 159.

⁶⁹⁵ הזיהוי בלעז הינו תוספת מאוחרת וקשורה למקום העתקת כתב היד, ככל הנראה פרובנס. ועיין שם במבואו של ש"י פרידמן עמ' 34.

⁶⁹⁶ עמר, מרורים, עמ' 38 ושם הערות 228-229. עוד ראה: עיסא, עמ' 116, ע' 18; שם, עמ' 183, ע' 3,2.

⁶⁹⁷ לעיל הערה 695.

⁶⁹⁸ רנואר, מילון, כר' 5, עמ' 107.

- **רנאה"י** (פסחים ב כתי"ל לוג): אלחנדקוק וי"א אלקרצעונה.⁶⁹⁹ < לעיל רי"ף.
- **רש"י** (בבלי פסחים לט ע"א, על 'אצוותא דדיקלא'): סיב הגדל ונכרך סביב לדקל שקורין ווידיל"א. < Vedille (צ"ר. עת.)=Vrille (צ"ר.)=קנוקנת. מסתבר שמדובר בצמח המטפס על דקל.⁷⁰⁰
- **רמב"ם** (פסחים ב ו עמ' 284): אלקרצעונה. < قرصعة=*Eryngium creticum*⁷⁰¹ (חרחבינה מכחילה).
- **תנה"י** (עמ' 210 ערך 'חרחבינה'): מין ירקות... ונקרא אלקרצעונה ויש אומרים חנדקוק. < לעיל רמב"ם, רי"ף.
- **המליצה** (ס"פ ד' 27): כאסני הנדבא. < كاسنى, هندباء (פר.)=*Cichorium*⁷⁰² (עולש).
- **רע"ב** (פסחים ב ו): אלקרצעונה בערבי. < לעיל רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 44 ערך 'חרחבונה' [!]): אלקרצעונה. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף נו ע"ב): חרחבן: הרב האלפסי פי' שהוא אלקרצעונא בל"ע [בלשון ערב]. שפתרונו ב"ר [בלשון רומי] אירינגיום ואמר שי"מ הנדקוק. ויש מי שתפש אותו [=הקשה עליו] כי אמר שהקרצעונא אינו מר רק מתוק ולכן נותנים אותו לחליי החזה לרוב מתיקותו. והבא להציל [=ליישב] השיב ואמר כי הרופאים משתמשין מן השרשים במרקחות ולא מן העלים. ובפסח אינם יוצאין ידי חובתן רק בעלים שהן מין ירק והעלים של הקרצעונא מרים הם ולא מתוקים. ובספרי הרופאים קוראים אותו אל בקלא אל יהודיה ירק היהודים.⁷⁰³ < קרצענא, אירינגיום – לעיל רמב"ם. < הנדקוקי – לעיל רי"ף. < אלבקלא אליהודיה=*Eryngium* (חרחבינה).⁷⁰⁴
- **מכה"מ** (ב"א ד' 54, פסחים ב): ובחרחבינה דר [=ב-] שאהתרה. < شاهتره / شاهترج=*Fumaria officinalis*⁷⁰⁵ (עשנן רפואי).
- **תפא"י** (פסחים ב ו, פז ע"א): אינדיווע וי"א פפפער קרויט. < Endivie (גר.)=*Cichorium endivia*⁷⁰⁶ (מין תרבות של עולש). < Pfefferkraut (גר.) הוא שמם של מספר צמחים בעלי עלים מרירים. חלקם נאכלים: *Dictamnus albus*⁷⁰⁷ (צמח ממשפחת הפיגמיים, בעל עלים מרים שאינם נאכלים בדרך כלל); *Lepidium latifolium*⁷⁰⁸ (שחליים גבוהים. צמח בעל עלים

⁶⁹⁹ בדפוס (פסחים עמ' 65): קרצעונה.

⁷⁰⁰ כסלו מזהה אותו עם הצמח המטפס *Calystegia sepium* (חבלבלן המשוכות. כסלו, חרחבינא, עמ' 114-116. ועיין עמר, מרורים, עמ' 35.

⁷⁰¹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 148-149, ע' 190; **עיסא**, עמ' 77, ע' 20. כסלו מציין כי בצפון אפריקה ובחלקים מאירופה נפוץ דווקא המין *E. campestre* (חרחבינת השדות), ועל כן נראה שכוונת רי"ף, למשל, היתה דווקא למין זה, בעוד ש-*E. creticum* נפוץ רק בבלקן ובמזרח התיכון (**כסלו, חרחבינא**, עמ' 109).

⁷⁰² **סטיינגאס**, עמ' 1004; **אחונדוב**, עמ' 408. לא ברור האם הכוונה כאן למין הכר *C. intybus* או למין התרבות *C. endivia*.

⁷⁰³ בוקסטורף מביא תיאור כללי – עשב מר, ובשם רמב"ם ורע"ב מביא את השם הערבי המשובש 'אלקרצינה', ללא שם לטיני (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 825).

⁷⁰⁴ ראה **עמר, מרורים**, עמ' 37. אצל עיסא ובל"ע יהודיה הוא שמם של *Malva rotundifolia* (**עיסא**, עמ' 114, ע' 9) ושל *Sonchus oleraceus* (מרור הגינות. שם עמ' 172, ע' 8).

⁷⁰⁵ **סטיינגאס**, עמ' 727; **אחונדוב**, עמ' 381.

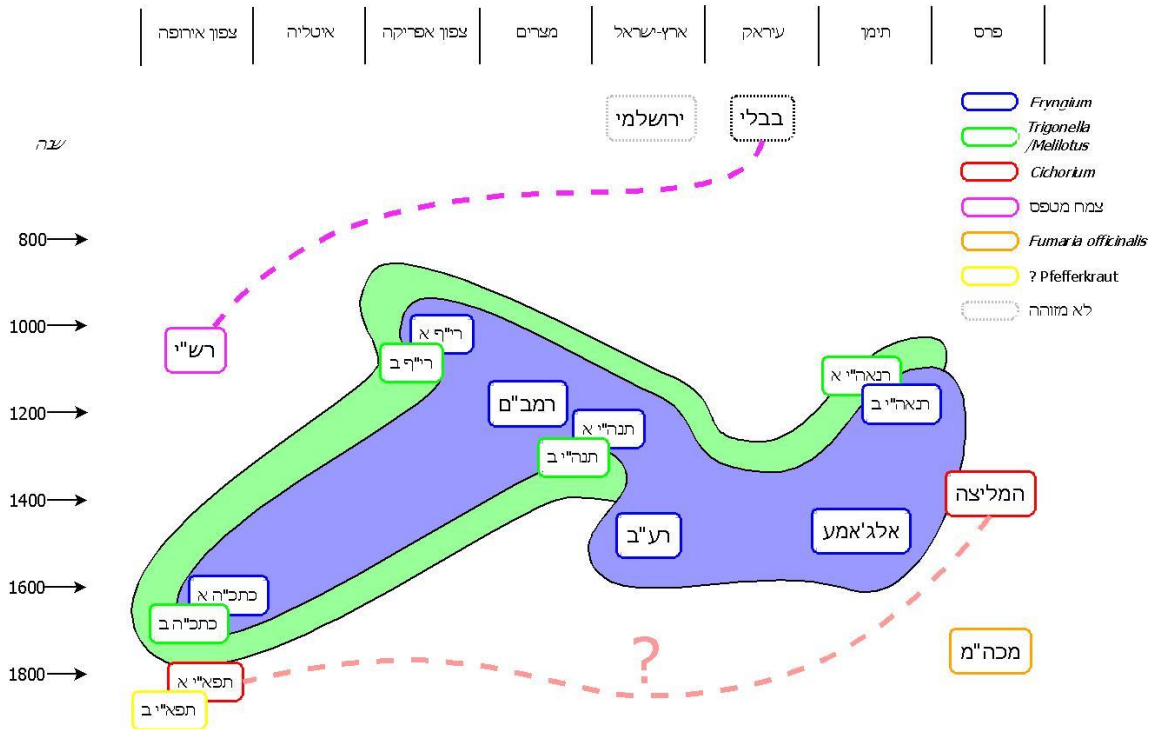
⁷⁰⁶ ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 310.

⁷⁰⁷ ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 442; **גרים, מילון**, כר' 13, עמ' 1637.

⁷⁰⁸ ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 748. **גרים, מילון**, שם.

מרירים ואכילים); ⁷⁰⁹*Persicaria hydropiper* (מין ממשפחת הארכוביטיים בעל עלים מרירים ואכילים); ⁷¹⁰*Acmella oleracea* (צמח ממשפחת המורכבים בעל עלים אכילים); ⁷¹¹*Satureja spp.* (מיני צתרה).

חרחבינה

דיון והערות:

1. הזיהויים המובאים בתלמודים אינם מובנים כל צרכם.
2. אצל רי"ף מובאות שתי אפשרויות זיהוי מקבילות, שתיהן מוצגות כזיהוי גם ל'אצוואתא דדיקלא' שבבבלי: האחת – *Eryngium*; השניה – *Melilotus/Trigonella*. שתי אפשרויות אלו מובאות גם אצל רנאה"י, אצל תנה"י ואצל כתכ"ה.
3. הרמב"ם נוקט כאפשרות הראשונה המובאת אצל רי"ף, ובעקבותיו מזהים רע"ב ואלג'אמע.
4. רש"י מזהה את הנאמר בבבלי עם מין צמח המטפס על דקל, מבלי לנקוב בשם.
5. המליצה ותפא"י (כאפשרות ראשונה) מזהים עם מין *Cichorium*.
6. זיהויים ייחודיים מופיעים אצל המעתיק של דברי הרי"ף – *Rosmarinus*, ואצל מכה"מ – *Fumaria officinalis*.
7. את האפשרות השניה המובאת אצל תפא"י – Pfefferkraut – ניתן לזהות עם כמה צמחים שונים.

⁷⁰⁹ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1041.

⁷¹⁰ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1280. שם נרדף ל-*Spilanthes acmella*.

⁷¹¹ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1212; גרים, מילון, שם.

8. רוב החוקרים מזהים את החרחבינה עם *Eryngium*⁷¹². כסלו אינו פוסל זיהוי זה, אך מציין כי ניתן לזהות את החרחבינה גם עם *Calystegia sepium*⁷¹³.

49. חריע

כלאים ע' 19.

50. טופח

כלאים ע' 20.⁷¹⁴

51. יבלית

היבלית נזכרת פעם אחת במשנה (כלים ג ו) ופעם אחת בתוספתא (כלים ב"ק ג ב).⁷¹⁵

- **פיה"ג** (כלים עמ' 13 ש' 13): פ' עשב שישמו יבלא בארמית ובטיית תייל ובל' קודש חצוב. < יבלא דחקלא (סור.)= ثيل⁷¹⁶=*Cynodon dactylon*⁷¹⁷ (=יבלית מצויה).
- **ערוך** (ח"ד עמ' 108 ערך יבל): פ' עשב שישמו יבלא ובלש' קודש חצובה. < לעיל פיה"ג.
- **רש"י** (גיטין סח ע"ב): מין עשב.
- **רמב"ם** (כלים ג ו עמ סט): עשב רך מאוד.
- **ר"ש** (כלים ג ו): יש מפרשים מין טיט, ובערוך פ' עשב שישמה יבלא כדאשכחנא בפ' כל הבשר כרך ריפתא איבלא. < לעיל ערוך.
- **תנה"י** (עמ' 236 ערך 'יבל'): עשב רך דביק שמצפים בו את הפיטסין והכדים לסתום בו את הנקבוביות שלא יחלחלו המים מהן.
- **רע"ב** (כלים ג ו): מין עשב שישמו יבלא. ורגילין לטוח בו הכדות הגדולות שלא יפלטו היין שמויעין.

⁷¹² לעף, פלורה, ד, עמ' 71; הראובני, מרור, עמ' 271; פלדמן, משנה, עמ' 176-177; פליקס, צומח, עמ' 72. ליברמן מתקשה לקבל זיהוי זה (תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 548). ועיין עמר, מרורים, עמ' 39-40.
⁷¹³ כסלו, חרחבינא, עמ' 116. עוד מוסיף שם כי לדעתו את עקרבנים/עקרבליים נראה לזהות עם שורשי החרחבינה המשנאית – היא זיהויה אשר יהא מבין שני הזיהויים הנ"ל.
⁷¹⁴ נוסף: זרעים גניזה ב: אלגלכאן. ע"ש פיה"ג.
⁷¹⁵ בבבלי (גיטין סח ע"ב) נזכר 'יבלא'.
⁷¹⁶ בר בהלול, ב, עמ' 834.
⁷¹⁷ עיסא, עמ' 65, ע' 4, ועיין הראובני, חצב, עמ' 166, 172. עוד נקרא כך - *Agropyrum repens* (עיסא, עמ' 7, ע' 14).

- **כתכ"ה** (סד ע"ב): יבלית... זהו עשב הנקר' ב"ר ב'יררוקריא. והגא' אמר חצובא. חצובא – לעיל פיה"ג. < Verrucaria (לט). – צמח לטיפול ביבלות.⁷¹⁸ אצל פליניוס מכונה בשם זה אחד ממיני *Heliotropium* (עוקץ העקרב).⁷¹⁹
- **מכה"מ** (ב"א ד' 156, כלים ג): עלף. < עלף – עשב (כללי).⁷²⁰
- **תפא"י** (כלים ג, ו ע"א): מין עשב.

דיון והערות:

1. פיה"ג מזהה את היבלית עם *Cynodon dactylon*. השם הסורי שמובא שם מצוטט אצל הערוך ואצל ר"ש, מבלי שתרגמוהו.
2. רוב הפרשנים נמנעו מלזהות את היבלית בשם, והסתפקו בכך שזהו מין עשב. אצל רמב"ם ותנה"י מצויין כי זהו עשב רך.
3. כתכ"ה מביא פירוש ייחודי, לפיו יש קשר בין השם העברי יבלית לבין השימוש בצמח נגד יבלות. על פי פירוש זה ייתכן שיש לזהות את היבלית עם *Heliotropium*.
4. לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים את היבלית עם *Cynodon dactylon*; ⁷²¹ א' ו' הראובני זיהו אותה עם *Asphodelus ramosus* (עירית גדולה); ⁷²² צ'יז'יק זיהו אותה עם *Typha* (סוף); ⁷²³ אצל פלדמן מובאות השיטות השונות מבלי שהכריע ביניהן.⁷²⁴

52. יועזר

היועזר נזכר במשנה פעם אחת (שבת יד ג).

- **ירושלמי** (שבת יד ה"ג ל ונ): פוליטריכנו. < *Adiantum capillus-veneris* (=αδιαντον=πολυτριχον). (שערות שולמית מצויות).
- **בבלי** (שבת קט ע"ב): מאי יועזר פותרק. < فوترق (=פותרק). *Mentha pulegium* (נענע הכדורים).⁷²⁶
- **מילות מועד**⁷²⁷ (עמ' 168 מס' 46): אלפונג. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (שבת יד כת"י לונ): אלחבק. < حبق (= *Ocimum basilicum*).⁷²⁸ (ריחן מצוי, 'בסיליקום').

⁷¹⁸ לואיס ושוורט, עמ' 1975. מעין תרגום מילולי: Verruca (לט). – יבלת.

⁷¹⁹ פליניוס, טבע, 6, עמ' 332-334, ספר XXII, פסקה 59.

⁷²⁰ חיים, מילון, ב, עמ' 379; סטיינגאס, עמ' 862.

⁷²¹ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 727; פליקס, צומח, עמ' 75.

⁷²² הראובני, חצב, עמ' 165-175.

⁷²³ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 727.

⁷²⁴ פלדמן, משנה, עמ' 344-347.

⁷²⁵ לידל וסקוט, עמ' 1444, 22.

⁷²⁶ סטיינגאס, עמ' 259; לעף, שמות, עמ' 315, ע' 256.

⁷²⁷ פורסם ע"י אלוני. ההפניה מתייחסת לרס"ג, לשון.

⁷²⁸ ווד, תימן, עמ' 246.

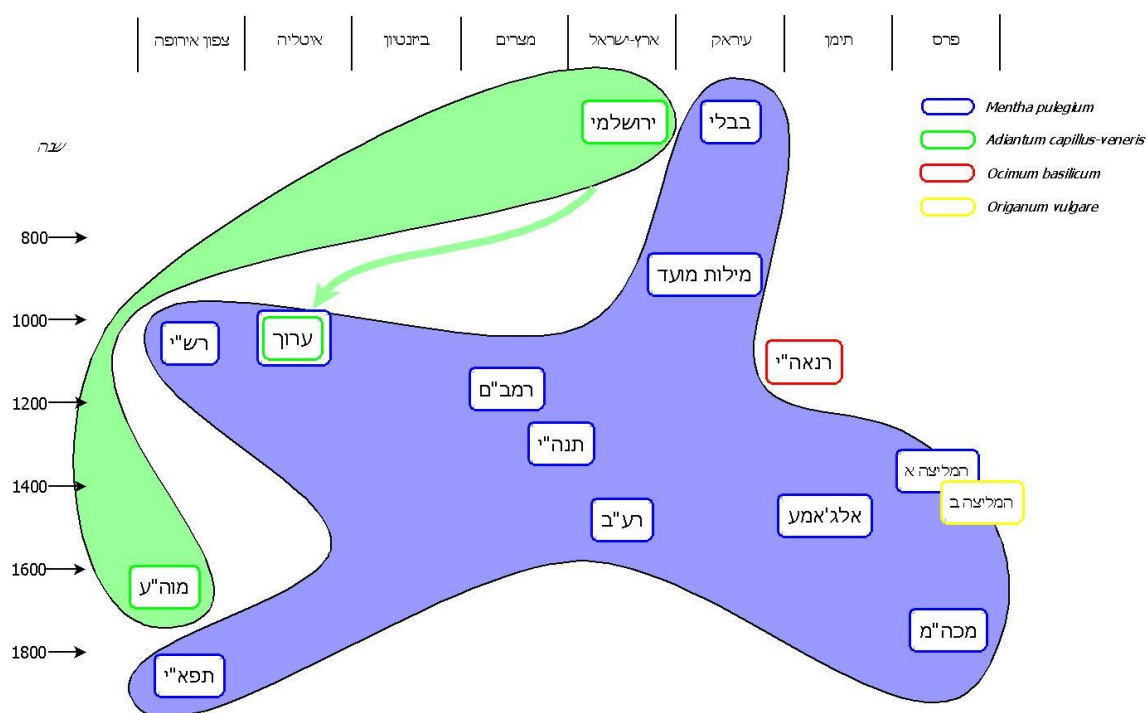
- **ערוך** (ח"ו עמ' 315 ערך פטנג): בגמ' דפ' ח' שרצים (שבת קיט ע"ב): מאי יועזר פוטנג. ירושלמי (שבת פי"ד ד"ד ע"ג): **פוליטריכונ** בלע"ז פולי"ו. < puleju (איט. דר.) = *Mentha pulegium*⁷²⁹ (נענע הכדורים). ▲ יש כאן חוסר התאמה בין השם שמביא בשם הירושלמי ובין השם האיטלקי.
- **רש"י** (שבת קט ע"ב, לגבי 'פוננק'): **פולניל**. < poliol (צר. עת.) = pouliot (צר.) = *Teucrium*⁷³⁰ (נענע הכדורים).⁷³¹ (=געדה): *Mentha pulegium*⁷³² (נענע הכדורים).
- **רמב"ם** (שבת יד ג עמ' סז): **אלפוד'נג'** וכיוצא בו.⁷³³ < בספרו ביאור שמות הרפואות מונה רמב"ם מספר מינים של פוננץ, רובם ככולם מננים על הסוג *Mentha* (נענע), ביניהם *M. pulegium*⁷³⁴ (נענע הכדורים).
- **תנה"י** (עמ' 240 ערך 'יעזר'): **אלפוננץ'** והוא צמח הידוע לרופאים. < פוננץ זהה ל-פוננץ. לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): יועזר **פודינה דשתי** [=של בר] ניו [=גם] **מרזנגוש כוהי** [=הררי]. < پودنه (פר.) = *Mentha*⁷³⁵ (נענע). הכוונה כאן למין בר של נענע. ▲ مرزنجوش / مرزنگوش (פר.) = *Origanum*⁷³⁶ (אזוב). הכוונה כאן ככל הנראה למין הבר *Origanum vulgare* (אזובית פשוטה, 'אורגנו').
- **רע"ב** (שבת יד ג): פול"יו בלע"ז והוא מכלה התולעים שבכבד. < לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 50 ערך 'יעזר'): אלפוד'נג' ונחזה [=ושכמותו]. < ציטוט דברי רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ד עמ' 315 ערך פטנג): לא דקדק בעל הערוך כי הוא עשב ידוע בל"י ורו' וטעם המלה שערות רבות כי יש סגולה לו ליפות ולהגדיל שער אם ירחץ במימיו. < לעיל ירושלמי.
- **מכה"מ** (בהמ"ל, שבת יד): **פודנה אב שורה**. < پودنه (פר.) = *Mentha*⁷³⁷ (נענע). ▲ اب شورہ – מי מלח.⁷³⁸ הכוונה היא כנראה לשיקוי רפואי המכיל *Mentha*.
- **תפא"י** (דפוסים מאוחרים, שבת יד ג): **פאליא קרויט**, שממית תולעים שנכבד. < נראה שהכוונה ל- polie/poleia (גר.) = *Mentha pulegium*⁷³⁹ (נענע הכדורים).

דיון והערות:

1. ניתן לראות מחלוקת בזיהוי יועזר כבר אצל התלמודים.

⁷²⁹ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06. עיין גם רמב"ם, רוזנר, עמ' 239-240, ע' 309.
⁷³⁰ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 115, ע' 836.
⁷³¹ ניקולוב, מילון, עמ' 797.
⁷³² עיסא, עמ' 117 ער' 13; בדויאן, עמ' 392, ע' 2269.
⁷³³ וכך גם במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם (רמב"ם, הופקינס, עמ' 68).
⁷³⁴ רמב"ם, רוזנר, עמ' 240-239, ע' 309. עיסא (עמ' 117, ע' 13) מזהה אותו עם *Mentha pulegium*.
⁷³⁵ סטיינגאס, עמ' 1412, 259; אחונדוב, עמ' 238.
⁷³⁶ חיים, מילון, ב, עמ' 867; אחונדוב, עמ' 403.
⁷³⁷ סטיינגאס, עמ' 1412, 259; אחונדוב, עמ' 238.
⁷³⁸ מילולית: אב – מלח, شورہ – מים. כך מתורגם גם הביטוי 'מי המלח' שבאותו פרק.
⁷³⁹ גרים, מילון, כ' 13, עמ' 1976.

יועזר

2. בירושלמי הוא מזוהה עם *Adiantum capillus-veneris*. נראה כי רק מוה"ע הבקי ביוונית הכיר את השם המובא בירושלמי וזיהה כמותו.
3. בבבלי הוא מזוהה עם *Mentha pulegium*. רוב הפרשנים נקטו בפירוש זה – כך מילות מועד, הערוך, רש"י, רמב"ם, תנה"י, רע"ב, אלג'אמע, ונראה כי גם המליצה (באפשרות הראשונה) ומכה"מ.
4. בערוך מופיע הזיהוי *M. pulegium* בצמידות לציטוט מן הירושלמי. נראה כי השם היווני שמוכר שם לא היה מוכר לערוך, והנחתו היתה שהוא זהה לפירוש המוכר לו מן הבבלי. ייתכן כי גם פרשנים אחרים שזיהו כבבלי לא היו ערים למחלוקת בין התלמודים עקב אי הכרת השם היווני.
5. זיהויים אחרים מופיעים אצל רנאה"י – *Ocimum basilicum* ואצל המליצה (כאפשרות שניה) – *Origanum*. זיהויים אלו קרובים לזיהוי הבבלי, שכן שלשתם נמנים על משפחת השפתניים, ובוודאי רחוקים הרבה יותר מזיהוי הירושלמי. נראה כי זיהויו הייחודי של רנאה"י קשור בכך ש-*M. pulegium* אינו מצוי בתימן.
6. זיהויי החוקרים: לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים את יועזר עם *Adiantum capillus-veneris*.⁷⁴⁰ פלדמן מזהה, מחד, את 'פוליטריכון' שבירושלמי עם מין הטחב *Polytrichum*, ומאידך הוא מביא את הזיהוי המקובל על החוקרים *Adiantum capillus-veneri*, ובסופו של דבר דוחה את שניהם, ונותר ללא זיהוי.⁷⁴¹

⁷⁴⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 727; פליקס, צומח, עמ' 76.
⁷⁴¹ פלדמן, משנה, עמ' 359-358.

53. ירבוזין

הירבוז נזכר פעם אחת במשנה (שביעית ט א, 'הירבוזין השוטיין')⁷⁴² ופעמיים בתוספתא (כלאים א יא; שם ב טו). נזכר פעם אחת בבבלי (סוכה לט ע"ב), וייתכן שגם בירושלמי (כלאים ד ה"א)⁷⁴³ כמשיחים לפי תומם.

- **פירוש גאונים** (אסף, גאונים, עמ' 181): בלשוננו קו' או' (=קורין אותן) אטרסגא וישמ' (=וישמעאל) קו' או' ירבוז. אטרסגא – לא מזוהה.⁷⁴⁴ ▲ ירבוז – להלן רמב"ם.
- **זרעים גניזה ב: והירבוזין השוטים אלגרבוז** אלעראץ'. ▲ להלן תנה"י.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ט עמ' 52): אלגרבוז.⁷⁴⁵ ▲ להלן תנה"י.
- **ערוך** (ח"ד עמ' 158 ערך ירבוז): פי' ירבוזין אספריג"י של שדות וי"א פינוקל"י. ▲ asparagio, sparciu וכד' (דיאל. איט)=⁷⁴⁶ *Asparagus* (אספרגוס. 'של שדות' – אחד ממיני הבר). ▲ פינוקלי – סביר כי הכוונה ל-fenocio, fenoli, fenugli וכד' (דיאל. איט.) = *Foeniculum vulgare*⁷⁴⁷ (שומר פשוט).
- **רש"י** (סוכה לט ע"ב): הירבוזין - הינפריש בלשון אשכנז, וכאן קורין לו אודל"ש [צ"ל: אוישל"ש], והן עשבים, וטעמם קרוב ללולבי גפנים. ▲ hanfers (גר. עת.), oiseles (צר. עת.) = oseilles (צר.).⁷⁴⁸ *Rumex*⁷⁴⁹ (=חומעה) או *Oxalis*⁷⁵⁰ (=חמציצין).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ט א עמ' קצז): איספריי.⁷⁵¹ ▲ לעיל ערוך וראה להלן כפו"פ.
- **רמב"ם** (שביעית ט א עמ' 160): והירבוזין השוטיין אלירבוז שעליו רחבין. ▲ *Amarantus blitum*⁷⁵² (ירבוז מבריק).
- **ר"ש** (שביעית ט א): אישל"א בלע"ז וטעמו קרוב ללולבי גפנים. ▲ לעיל רש"י.
- **תנה"י** (עמ' 242 ערך 'ירבוז'): מין ירק ששמו בערבית ג'רבוז, וכן אומרים ירבוז והוא ירק הקרוב ל-אלקטף או ל-אלאספאנאך אבל עליו רחבים יותר מעליהם.⁷⁵³ ▲ *Amarantus blitum* = גרבוז (ירבוז מבריק).⁷⁵⁴

⁷⁴² יש שגרסו 'הירבוזין והשוטיין' וזיהו כאן שני מיני צמחים – ראה להלן רנאה"י פ"א וריבמ"ץ ובהערות שם.

⁷⁴³ כת"י ל: הרכיב תריד על גבי דרכון וכן בדפוס ונ. כת"י וט: על גבי ירבוז.

⁷⁴⁴ לפי לעף מדובר ב-*Atraphaxis* (גפוף. סוג ממשפחת הארכובייתיים). עיין סוקולוף, בבליית, עמ' 107.

⁷⁴⁵ לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשוטים'. ומפרש 'השוטים': דטחאת אלכיות.

⁷⁴⁶ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

⁷⁴⁷ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06. ועיין קואומו, לעזים, ב עמ' 494.

⁷⁴⁸ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 80, ע' 577; שם עמ' 102, ע' 746. המילה hanfer לא מופיעה במילונים הגרמניים, אך

סביר מאוד שזו צורה קדומה של *Rumex* (= ניקולוב, מילון, עמ' 513).

⁷⁴⁹ ניקולוב, מילון, עמ' 768; ון ווייק, מילון, א, עמ' 1174; קטן, אוצר, עמ' 69, ע' 824.

⁷⁵⁰ ניקולוב, מילון, שם; ון ווייק, מילון, א, עמ' 935; קטן, אוצר, שם.

⁷⁵¹ לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשוטים'. ומפרש 'השוטים' – פינוקלי, כאפשרות השניה המופיעה בערוך לזיהוי 'ירבוזין'.

⁷⁵² עיסא, עמ' 11, ע' 13. עוד נקרא כך *Blitum virgatum* (מין ממשפחת הירבוזיים. עיסא, עמ' 31, ע' 9).

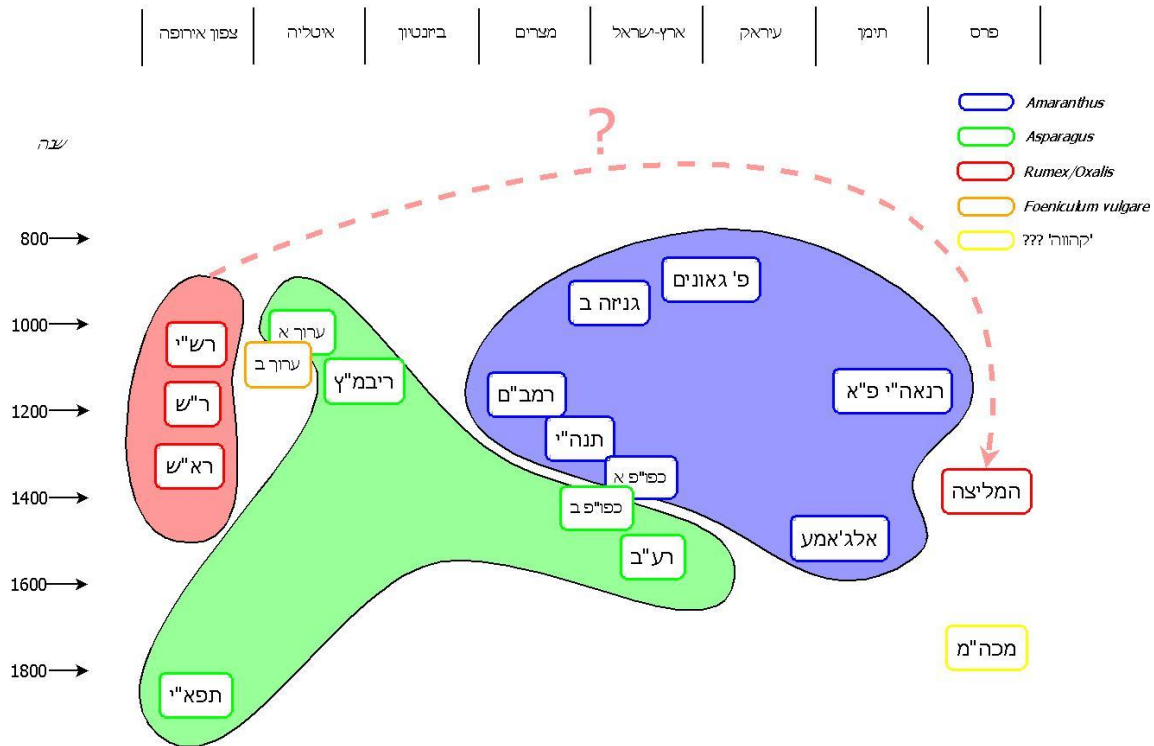
- **רא"ש** (שביעית ט א): איישול"ש בלע"ז וטעמו קרוב ללובי גפנים.⁷⁵⁵ ◀ לעיל רש"י.
- **כפו"פ** (פרק מה עמ' תרסג): עליו רחבים מחלגלוגות וכן בערבי נקרא ירבון;⁷⁵⁶ (שם עמ' תרסד): וד"ר בן מלכיצדק פי' הירבוזין אספרג... ואספרג בלשון ערבי הליון. ◀ ירבוז – לעיל רמב"ם. ▲
 هليون = *Asparagus officinalis*⁷⁵⁷ ('אספרגוס' בלשוננו).
- **המליצה** (בהמ"ל): ריואץ' צ'וכרי. ◀ ריואץ/ריואס/ריואס (פר'). מזהים עם הסוגים הקרובים *Rheum* (ריבס) ו-*Rumex* (חומעה).⁷⁵⁸ ▲ چکری = *Rumex*⁷⁵⁹ (חומעה).
- **רע"ב** (שביעית ט א): אספ"רג בלעז. והשוטים הם אספ"רג של שדות אותן שאינן של גנות. ◀ לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 51 ערך 'ירבוזין'): אלירבן אלעריץ' אלורק [=רחב-עלים]. ◀ ציטוט דברי רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 24, שביעית ט): ירבוזין קהווה, השוטים קהווה צחראי. ◀ הוראת قهوة בפרסית הינה 'קפה' וכן 'יין'. ▲ הזיהוי כאן לא ברור.
- **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב): הירבוזין השוטים – ווילדער שפארגעל. ◀ Spargel (גר.) =
*Asparagus*⁷⁶⁰ (אספרגוס. Wilder – מין בר).

דיון והערות:

1. יש לציין כי האיזכור היחיד במשנה הוא של 'הירבוזין השוטים', כך שהזיהויים השונים המובאים להלן עוסקים במינים/זנים הגדלים בר.
2. הזיהוי הקדום ביותר הנמצא בידינו הוא עם *Amaranthus*. כך מופיע בתשובת הגאונים, אצל זרעים גניזה ב, ולאחריהם אצל הפרשנים המזהים בערבית – רנאה"י פ"א, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע. כפו"פ מביא זיהוי זה לצד הזיהוי המופיע אצל ריבמ"ץ.
3. זיהוי אחר – *Asparagus* – מופיע אצל הערוך, ריבמ"ץ, רע"ב ותפא"י. הוא נזכר גם אצל כפו"פ בשם ריבמ"ץ, לצד הזיהוי הקודם.
4. זיהוי שלישי מופיע אצל רש"י, ובעקבותיו אצל ר"ש ורא"ש. זיהוי זה הוא עם ירק חמצמץ – *Rumex* או *Oxalis*. באופן מפתיע נראה כי גם המליצה מזהה באופן דומה.
5. בערוך מופיע כדעה שניה זיהוי של הירבוז עם *Foeniculum vulgare*. אין לזיהוי זה עקבות אצל פרשן נוסף.
6. הזיהוי המופיע אצל מכה"מ אינו ברור, שלא לומר תמוה.

⁷⁵³ גורס 'השוטים' כשם לוואי ל'ירבוזין' ולא כצמח בפני עצמו.
⁷⁵⁴ **עיסא**, עמ' 11, ע' 13. עוד נקרא כך *Blitum virgatum* (מין ממשפחת הירבוזיים. **שב**, עמ' 31, ע' 9)
⁷⁵⁵ לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשוטים'. ומפרש 'השוטים' – מין ירק ושמו אישפרו"ט.
⁷⁵⁶ לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשוטים'. ומפרש 'השוטים' – בערבי שומר וקורין לו ראזיאנג.
⁷⁵⁷ **עיסא**, עמ' 24, ע' 4. מין נוסף הנקרא כך הוא *Asparagus stripularis* (**עיסא**, עמ' 24, ע' 6).
⁷⁵⁸ **חיים**, מילון, א, עמ' 990; **סטיינגאס**, עמ' 563; **אחונדוב**, עמ' 373.
⁷⁵⁹ **חיים**, מילון, א, עמ' 597; **סטיינגאס**, עמ' 397.
⁷⁶⁰ **ניקולוב**, מילון, עמ' 853.

ירבוזין

7. מוסכם על החוקרים כי יש לזהות את הירבוזין השוטין עם אחד משני המינים הנפוצים של

⁷⁶¹*A. blitum* – *Amaranthus* או ⁷⁶²*A. retroflexus*.

❧

54. יריקת חמור/ירוקת חמור

ירוקת חמור בזכרת פעם אחת במשנה (אהלות ח א).

- **פיה"ג** (אהלות עמ' 87 ש' 2): פ' קישואי חמורים יקראו אותם קיתאל חימאר בטית. ◀ נראה כשיבוש של 'קיתא אלחמאר' - להלן רמב"ם.
- **ערוך** (חד עמ' 163 ערך ירק): פ' קישואים והם מרים והן פקועות שדה.⁷⁶³
- **רמב"ם** (אהלות ח א עמ' רפ): וירקות חמור, יש אומרים שהוא קת'א אלחמאר והוא אלעלקם, ויש אומרים שהוא 'עסלוג' שאוכלים החמורים, והמטרה בכך שהם צמחים שאינן נאכלין לבני אדם

⁷⁶¹ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 177-178.

⁷⁶² צ'יז'יק, אוצר, עמ' 836; פליקס, צומח, עמ' 77.

⁷⁶³ גם בערך 'פקועות' (ראה להלן) לא נוקב הערוך בשם הצמח אלא כותב: אבטיחין קטנים והן מרין ועושין מהן שמן וי"מ דילוועי מדבריות.

כמוזון. < قثاء الحمار, علقم = *Ecballium elaterium*⁷⁶⁴ (ירוקת החמור). > عسلوج – ענפים צעירים של צמחים.⁷⁶⁵

- **תנה"י** (עמ' 242 ערך 'ירק'): ירוקת החמור הוא קת'א אלחמאר והוא מר ביותר כמו אלחנט'ל והם קרובים בטבעם ושניהם מקילים את הליחה הלבנה.
- **המליצה** (בהמ"ל): יריקת המור (!) פלנג מושך ניו [=גם] נאפה מושך. < پلنگ مشک מזוהה עם צמח ריחני, ככל הנראה *Calamintha officinalis*⁷⁶⁶ (כלמינתה רפואית). > ناهه مشک פירושו שקית/שלפוחית של מושק. לא ברור ההקשר כאן, מלבד העובדה כי הגרסה שלפניו היתה 'המור' (ולא 'חמור'), אותו הוא מזהה עם המושק – בושם מן החי – זיהוי תמוה באופן כללי, ובוודאי מבחינת ההקשר במשנה.
- **רע"ב** (אהלות ח א): האירוס והקיסוס וירקת חמורי' כל אלו מיני ירקות שעלים שלהן רחבי'.
- **אלג'אמע** (עמ' 52 ערך 'ירקות חמור'): קיל אנה [=י"א שהוא] קת'א אלחמאר והו [=והוא] אלעלקם, וקיל אנה [=וי"א שהוא] עסלונג יאכל אלחמיר [=שאוכלים החמורים]. ואג'רץ' אנה נבאת לא יאכלה אלנאס [=והתכלית, שהוא צמח שלא יאכלהו האנשים]. < ציטוט דברי רמב"ם.
- **מוה"ע** (חד עמ' 163 ערך ירק): וכן נקרים בלשון ישמעאל קשאי חמור.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 141, אהלות ח): ירקות החמור זמבק. < زبق הוא שמם של כמה מיני צמחים ריחניים בעלי פרחים לבנים.⁷⁶⁷
- **תפא"י** (אהלות ח א, נא ע"ב, יחד עם 'האירוס והקיסוס'): מיני ירקן' שמתקיי' ביה"ח וביה"ג [=שמתקיימים בימות החמה ובימות הגשמים].

דיון והערות:

1. הזיהוי המרכזי של ירוקת/ירקות החמור הוא עם *Ecballium elaterium*. כך אצל פיה"ג, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע. נראה כי גם הערוך ומוה"ע מוסרים פירוש זה, אף שלא מצייין שם המוכר להם מסביבתם.
2. רע"ב ותפא"י מוסרים תיאור כללי בלבד.
3. אצל המליצה מופיעים שני זיהויים ייחודיים, אשר השני מביניהם תמוה ביותר, כיוון שהינו סממן בושם מן החי, בעוד שבמשנה ברור כי מדובר בצמח. נראה ששני זיהויים אלו נובעים מכך שגורס 'המור' במקום 'חמור', ועל כן מזהה עם מיני בושם, כפי שיאה לזהות את המונח ה-'מור' המופיע במקרא כאחד מסממני הקטורת. כן מופיע זיהוי ייחודי אצל מכה"מ, שאף הוא קשור לבשמים, ואף שלא גורס כפי שגרס המליצה ייתכן והזיהוי שמוסר מתבסס על גרסה שכזו.
4. מוסכם על החוקרים כי יש לזהות את ירוקת החמור עם *Ecballium elaterium*⁷⁶⁸.

⁷⁶⁴ עיסא, עמ' 73, ע' 6.

⁷⁶⁵ לייך, כ' 5, עמ' 2047.

⁷⁶⁶ סטיינגאס, עמ' 255.

⁷⁶⁷ למשל – ורד לבן, *Lilum candidum* (שושן צהור), שמן יסמין ועוד. ראה: סטיינגאס, עמ' 623, 624; חיים, מילון, א, 1021.

55. כוסבר

כלאים ע' 21.⁷⁶⁹

56. כוסבר שדה

כלאים ע' 22.

57. כוסמת/כוסמין

כלאים ע' 23.

58. כופר

הכופר נזכר פעמיים במגילת שיר השירים (א יד; ד יג) סמוך למיני בושם שונים (נרד, מור).⁷⁷⁰ במשנה נזכר פעם אחת (שביעית ז ו). וכן נזכר בתלמוד הבבלי (גדה ח ע"א) כמשיח לפי תומו.

- זרעים גניזה ב: והכופר סעד [?]. ← سعد, سعدى = *Cyperus longus*⁷⁷¹ (גומא ארוך),
*Cyperus rotundus*⁷⁷² (גומא הפקעים).
- רנאה"י פ"א (שביעית ז עמ' 50): אלכאפור. ← كافور = *Cinnamomum camphora*⁷⁷³ ('קמפור').
- ערוך (ח"ד עמ' 301 ערך כפר): פי' גירופלא. לשון ישמעאל קרנפל. ← *Syzygium = garofalo aromaticum*⁷⁷⁴ (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא בלשוננו 'ציפורן'). להלן רמב"ם.
- רש"י (גדה ח ע"א): הורד והכופר מין בשמים הם.
- ריבמ"ץ (שביעית ז ו עמ' קפח): כדכת' אשכול הכופר.

⁷⁶⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 29-30; פליקס, צומח, עמ' 79.
⁷⁶⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: כזרה. ע"ש רמב"ם.
⁷⁷⁰ על זיהוי הכופר במקרא ראה: עמר, מרורים, עמ' 95-96.
⁷⁷¹ עיסא, עמ' 66, ע' 8; דינסמור ודלמן, עמ' 90, ע' 1796.
⁷⁷² אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 20-21. ועיין דיוסקורידס, גודייר, עמ' 8, ח' I, ע' 4. פקעותיו מכילות שמן אתרי ארומטי ומשמשות ברפואה העממית. עוד נקראים כך מיני *Carex* (דינסמור ודלמן, עמ' 91, ע' 1811).
⁷⁷³ עיסא, עמ' 49, ע' 2.
⁷⁷⁴ קואומו, לעזים, ב עמ' 514. שם נרדף: *Eugenia aromatica*.

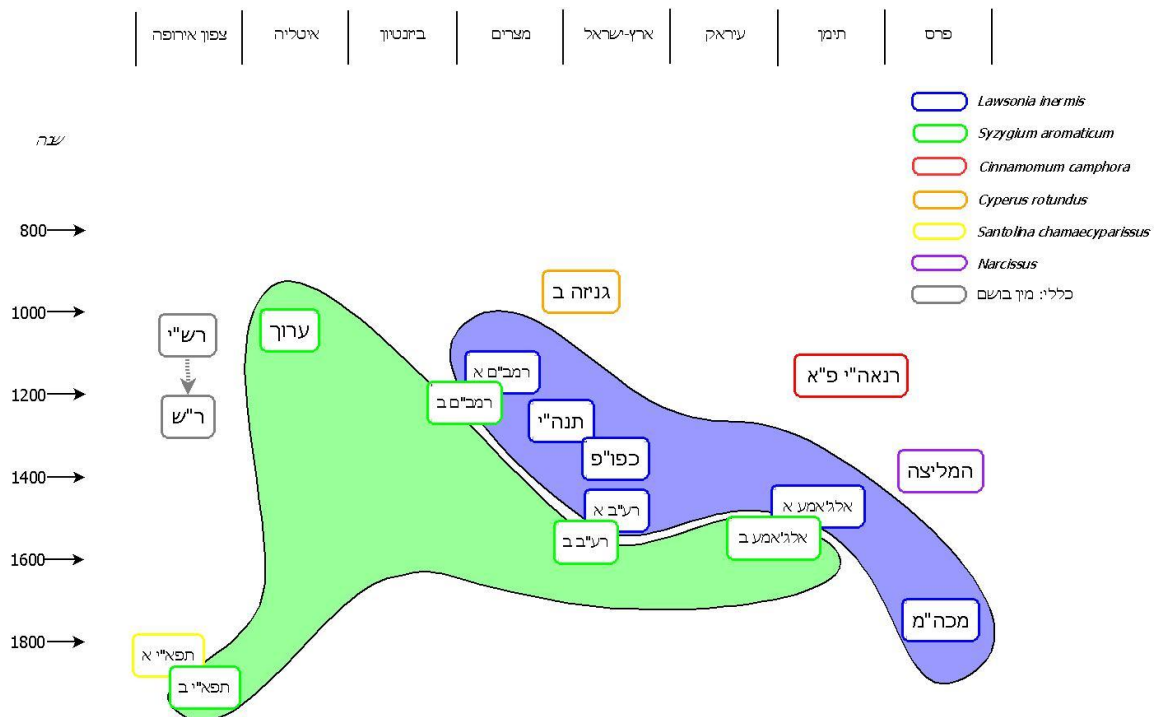
- **רמב"ם** (שביעית ז' עמ' 156): אלחנא וכך אומרים בפירוש אשכול הכופר שהוא אשכול אלחנא לפי שהוא עושה אשכולות נאים בתכלית, ויש אומרים שכופר אלקרנפל.⁷⁷⁵ < חנא = *Lawsonia inermis*⁷⁷⁶ (כופר לבן, 'חינה'). < قرنفل = *Syzygium aromaticum*⁷⁷⁷ (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא בלשוננו 'ציפורן').
- **ר"ש** (שביעית ז' עמ' 1): מין בושם.
- **תנה"י** (עמ' 264 ערך 'כפר'): הוא שם פרח אלחנא. "אשכול הכופר", מפני שהוא דומה לאשכול ענבים והוא קטן ומלשונו אמרו 'הורד והכופר'. < לעיל רמב"ם.
- **כפו"פ** (פרק יט, עמ' תמ):⁷⁷⁸ ובערבי נקרא אל חנא. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (שש, ד' 108): נגס. < نرگس (פר. = *Narcissus*⁷⁷⁹ (נרקיס)).
- **רע"ב** (שביעית ז' עמ' 1): והכופר הוא שקורי' לו בערבי אלחנא. וי"א שהוא בושם שקורי' גרופ"ולי. < לעיל רמב"ם, ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 58-59 ערך 'כופר'): כופר איצ'א [=גם כן] אלחנא, וקיל אן כופר [=וי"א ש'כופר'] אלקרנפל. < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז'): חנא. < חנא = *Lawsonia inermis*⁷⁸⁰ (כופר לבן, 'חינה').
- **תפא"י** (שביעית ז' עמ' 1): ציפרעסען; (בדפוסים מאוחרים מוסף): וי"א געוירץ נעלקען. < Cypresse Zypressenkraut - נראה שיש לזהותו עם *Santolina chamaecyparissus*⁷⁸¹ (סנטולינה, שיח ארומטי ממשפחת המורכבים). עוד ייתכן שכוונתו ל-*Cyperus* (גומא). < *Gewurznelkenbaum* (= *Syzygium*⁷⁸²) (הסוג עליו נמנית אוגניית הציפורן).

דיון והערות:

1. הכופר נזכר הן במקרא והן במשנה בתוך צמחי בושם, ואכן רוב הזיהויים המופיעים כאן הם עם צמחים ארומטיים.
2. נראה כי לכופר שני זיהויים מרכזיים המופיעים אצל כמה פרשנים, לעיתים זה לצד זה.
3. אצל הערוך מופיע לראשונה הזיהוי עם *Syzygium aromaticum*. לאחר מכן הוא מופיע אצל כמה פרשנים, אך תמיד כדעה שניה. כך אצל רמב"ם, רע"ב, אלג'אמע ותפא"י.
4. אצל רמב"ם מופיע הזיהוי עם *Lawsonia inermis* (לצד הזיהוי הקודם), ולאחריו אצל תנה"י, כפו"פ ומכה"מ, וכן אצל רע"ב ואלג'אמע (לצד הזיהוי הקודם).⁷⁸³

⁷⁷⁵ בפאה א ד ובמעשרות א א מביא את 'אלחנא' יחד עם 'אלנילג' ו-'אלעצפר' כדוגמאות לגידולי קרקע שאינם אוכל.
⁷⁷⁶ **עיסא**, עמ' 106, ע' 10. שם נרדף ל-*Lawsonia alba*.
⁷⁷⁷ **עיסא**, עמ' 78, ע' 14. שם נרדף ל-*Eugenia aromatica*.
⁷⁷⁸ ודומה לו פרק נב.
⁷⁷⁹ **סטיינגאס**, עמ' 1395; **אהונדוב**, עמ' 406.
⁷⁸⁰ **סטיינגאס**, עמ' 431; **דסוקי**, **מילון**, א, עמ' 982; **אהונדוב**, עמ' 363.
⁷⁸¹ ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 106-1207. *Cypresse*, *Cypresse* מזוהה בדרך כלל עם *Cuperssus* (ברוש. **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 926; ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 403), אך זיהוי זה אינו מתאים להקשר כאן.
⁷⁸² **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 640.
⁷⁸³ כך מזוהה הכופר המקראי גם בתרגומי המקרא הקדומים (ראה: **עמר**, **מקרא**, עמ' 96).

כופר

5. אצל רנאה"י פ"א מזוהה הכופר עם *Cinnamomum camphora*.
6. זיהוי קדום וייחודי מופיע אצל זרעים גניזה ב – ככל הנראה *Cyperus rotundus*. זהו צמח הנפוץ מאוד גם בארץ (ובאזורים נרחבים בעולם), בניגוד לשלושת הזיהויים הקודמים, שהינם צמחים אקזוטיים במקורם, אשר רק תוצריהם יובאו לאזורנו, או שגודלו בארץ בהיקף מצומצם.
7. זיהויים ייחודיים נוסף מופיעים אצל המליצה – *Narcissus*, ואצל תפא"י (כדעה ראשונה) – *Santolina chamaecyparissus*, אם כי יתכן (בסבירות נמוכה) שכוונתו ל-*Cyperus* בדומה לזיהוי אצל זרעים גניזה ב.
8. החוקרים מסכימים כי יש לזהות את הכופר עם *Lawsonia inermis*.⁷⁸⁴

❧

59. כליסים/כלוסים

הכליסים נזכרים במשנה ובתוספתא מספר פעמים (משנה תרומות יא ד; עוקצין א ו; תוספתא תרומות ה ו; שם ה ז ועוד) ופעם אחת בספרא (שרצים י). נזכרים בתלמודים מספר פעמים (ירושלמי ערלה ב ה"א ועוד; בבלי חולין סז ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם. בדפוסים מאוחרים של המשנה מופיעים 'כלוסים' במקום נוסף (עוקצין ג ב) אך קרוב לודאי שזהו שיבוש של 'בלוסים' (עיין לעיל ערך 'בלוס'/'בלובס')

⁷⁸⁴ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 836; פלדמן, משנה, עמ' 307; פליקס, צומח, עמ' 84; עמר, מקרא, עמ' 96.

- זרעים גניזה ב: והכליסים באקלי. < باقلى = Vicia faba⁷⁸⁵ (פול הגינה, 'פול').
- רנאה"י (עוקצין עמ' 5): הכליסים אלכנס והוא אלתאלוק.⁷⁸⁶ ויש אומרים תין ברי [=תאני בר]. < خنس, تألق = Ficus sycamorus⁷⁸⁷ (שקמה).
- רש"י (חולין סז ע"ב): כליסין - מין קטנית צידראש בלע"ז. < cedres (צר. עת.) = pois chiches.⁷⁸⁸ Cicer arietinum (=חמצה תרבותית, 'חמוס').
- ריבמ"ץ (תרומות יא ד): בליסים (!) מין תאינין הן.
- רמב"ם (תרומות יא ד עמ' 196): וכליסין מין תאנים; (עוקצין א ו עמ' תשכג): וכליסין מין תאנים דקות.
- ר"ש (תרומות יא ד): כליסין – מיני פירות; (עוקצין א ו): והכלוסין... פירש בקונטרס שהוא מין קטנית צודר"א בלעז. < לעיל רש"י.
- אור זרוע (ח"א, הלכות טריפות, סימן תלז): ואת היתושיין שבכליסין – מין קטנית הוא.
- תנה"י (עמ' 256 ערך 'כלס'): מין תאני בר שעל פי רוב בהמות אוכלות אותו.
- רא"ש (תרומות יא ד): כליסין מין פירות.
- המליצה (שש. ד' 114): כשממש. < کشمش – צימוקים ללא גרעינים.⁷⁹⁰
- רע"ב (תרומות יא ד): הכליסין רמב"ם פי' שהם ממיני התאנים; (עוקצין א ו): והכליסין מין קטנית.
- כתכ"ה (דף מב ע"א, גורס 'הכלוסין' – ה' שורשית): הכלוסין... ה"ה עיקרית ופי' פרי מין ארז ב"ר [=בלשון רומי] גלבן איליצים.⁷⁹¹ < Glans ilicis (לט.) - בלוטי Quercus ilex⁷⁹² (אלון קדוש). ייתכן שראה קרבה אטימולוגית בין 'הכלס' ובין 'ilicis', וראה להלן מוה"ע.
- מוה"ע (ח"ד עמ' 241 ע' כלס): פירוש הכילוס בל"י מין פרי ארז אשר הוא מאכל חזירים אך לפעמים האדם אוכל אותו. < השם 'הכילוס' לא מזוהה, אך הביטוי 'מין פרי ארז'⁷⁹³ דומה מאוד לניסוח של כתכ"ה (ראה לעיל), ואכן בלוטי Quercus ilex שמשו כמאכל חזירים באירופה.
- מכה"מ (בהמ"ל, עוקצים א): זרת ספיד [=לבן] וכרד [=קטן]. < זרט – הוא, כפי הנראה, מין דגן,⁷⁹⁴ ואם כן כליסים הם גרגרי דגן מסויים, לבן וקטן.
- תפא"י (עוקצין א ו, קעו ע"א): והכלוס' – מין קטנית. (בדפוסים מאוחרים: תרומות יא ד): ציסער ערבזעו וי"א מין תאנה; (בדפוסים מאוחרים: עוקצין א ו): מין קטניות וי"א מין תאנים, וכן מסתבר...; (שם ג ב,

⁷⁸⁵ עיסא, עמ' 189, ע' 1.

⁷⁸⁶ 'תאלוק' מובא במילון התימני של טובי (טובי, מילון, עמ' 87) בערך 'בלבסים'.

⁷⁸⁷ עיסא, עמ' 83, ע' 15. השם خنس יחודי לתימן.

⁷⁸⁸ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 19, ע' 161.

⁷⁸⁹ ניקולוב, מילון, עמ' 793.

⁷⁹⁰ סטיינגאס, עמ' 1034; אחונדוב, עמ' 233.

⁷⁹¹ בוקסטורף מזהה את 'כליסים' עם מין תאנים, ומביא גם את פירוש רש"י (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 1048).

⁷⁹² glans – בלוט, ilicis – של של (Quercus ilex) ilex.

⁷⁹³ את 'ארז' זיהה רש"י עם י עם Quercus. ע"ע.

⁷⁹⁴ כיום זהו שמו הפרסי של התירס, שהגיע מן העולם החדש. בין השאר הוא מזוהה עם Panicum, ראה מכה"מ, ע' 'דוחן'.

ושם 'כלוסין'): קִכְעֵר עֶרְבִסְעַן. < Kichererbse (=Cicer)⁷⁹⁵ (גר.) (חימצה). על סוג זה נמנית החמצה התרבותית, 'חומוס'.

דיון והערות:

1. נראה כי ישנן שתי מסורות עיקריות לזיהוי הכלים. האחת עוסקת במין קטנית והשנייה בזן מסויים של תאנים.
2. זיהוי הכלים עם מין קטנית מופיע לראשונה אצל זרעים גניזה ב, שם הוא מזוהה עם *Vicia faba*.
3. אצל רש"י מופיע זיהוי עם קטנית אחרת - *Cicer arietinum*. זיהוי זה מופיע אצל תפא"י (כדעה ראשונה). אצל ר"ש מופיע זיהוי זה בעוקצין (בעוד שבתרומות מופיע זיהוי אחר). בספר אור זרוע מופיע זיהוי כללי - מין קטנית, וכך גם אצל רע"ב בעוקצין (בתרומות - זיהוי אחר).
4. הזיהוי עם זן של תאנים/תאני בר מופיע אצל רנאה"י (שתי דעות - תאני בר ופירות השקמה, קרובתה של התאנה), ריבמ"ץ, רמב"ם, תנה"י ותפא"י (כדעה שניה) וכן אצל רע"ב בתרומות. ייתכן כי מקור זיהוי זה הוא בדמיון בין כליסים/כלוסים לבין בלוסים (ע"ע).
5. אצל ר"ש בתרומות ואצל רא"ש מופיע זיהוי כללי - מין פירות.
6. נראה כי כתכ"ה ומוה"ע מזהים את הכלים עם בלוטי *Quercus ilex*.
7. זיהויים ייחודיים מופיעים אצל החיבורים בפרסית. המליצה - צימוקים, מכה"מ - גרגרי דגן מסויים.
8. זיהויי החוקרים: לעף מזהה את הכליסים עם *Prosopis farcta*⁷⁹⁶ (ינבוט השדה). פליקס מזהה עם זן של תאנים רעות.⁷⁹⁷ לפי פלדמן הכליסים זהים לבלוסים (לדבריו - בולבסים) והם מזוהים עם הבצלים של מיני *Muscari* (כדן).⁷⁹⁸

60. כמון/כמון

הכמון נזכר בתנ"ך (ישעיה כח כה, כז).⁷⁹⁹ במשנה נזכר שלוש פעמים (דמאי ב א; תרומות י ד; שבת יט ב) ובתוספתא פעמיים (יו"ט ב יא; ע"ז ה א). הוא אינו נזכר במדרשי ההלכה. נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי ערלה ב ה"י ועוד; בבלי ב"ב צ ע"ב ועוד). כמשיחים לפי תומם.

- **רנאה"י פ"א** (דמאי ב עמ' 27): אַלְכַמּוֹן. < להלן רמב"ם.
- **רמב"ם** (תרומות י ד עמ' 193): אַלְכַמּוֹן.⁸⁰⁰ < *Cuminum cyminum*⁸⁰¹ ('כמון').

⁷⁹⁵ ניקולוב, מילון, עמ' 695. השם Zisser erbsen (תואם את הכתיב 'ציסער ערבזען') הינו נדיר ונזכר ביחס לאחד המינים של הסוג *Astragalus*⁷⁹⁵ (קדד. לינדן, אלזס, עמ' 117). מסתבר כי כוונתו כאן ל-Cicer הקרוב פונטית.
⁷⁹⁶ לעף, פלורה, ד, עמ' 71. שם נרדף ל-*P. stephaniana*.
⁷⁹⁷ פליקס, צומח, עמ' 196.
⁷⁹⁸ פלדמן, משנה, עמ' 159-160.
⁷⁹⁹ ראה עמר, מקרא, עמ' 97.
⁸⁰⁰ וכן בשבת יט ב.

- **תנה"י** (עמ' 256 ערך 'כמון'): הוא גם בערבית כמון והוא ידוע.
- **טור** (אור"ח סי' רד): כתב הראב"ד... כמוןא כמשמעו.⁸⁰²
- **המליצה** (בהמ"ל): כמוןא זיכה. < זיכה = *Cuminum cyminum*⁸⁰³ ('כמון').
- **ט"ז** (אור"ח סי' רד ס"ק ט): וכמון דהכא דהיינו קימ"ל בל"א. < להלן תפא"י.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 100): כמון. < לעיל רמב"ם.
- **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק ט): קימ"ל. < להלן תפא"י.
- **מכה"מ** (בהמ"ל, דמאי ב): זיכה. < לעיל המליצה.
- **תפא"י** (תרומות י ד, ק ע"א): קיממעל; (שבת יב ב, מב ע"א): קיממעל שחוק. < Kümmel (גר.) – שם זה משמש כשם של שני צמחי התבלין הדומים זה לזה - *Cuminum cyminum* ('כמון') ו- *Carum carvi* (כרויה תרבותית, 'קימל').⁸⁰⁴
- **ערוך השולחן** (אורח חיים סי' רד): קימ"ל. < לעיל תפא"י.
- **משנה ברורה** (סי' רד ס"ק כ): קימ"ל. < לעיל תפא"י.

דיון והערות:

1. לכמון מסורת זיהוי אחת בלבד אצל הפרשנים - *Cuminum cyminum*.
2. נראה שבהירות זו הינה הסיבה שחלק מן הפרשנים, בייחוד הקדומים שבהם, כלל לא מצאו לנכון לזהותו.
3. ייתכן כי באירופה זוהה הכמון לעיתים עם המין הקרוב *Carum carvi*, וזאת עקב שיתוף השם בגרמנית ושיתוף השימוש כתבלינים.⁸⁰⁵
4. גם על החוקרים מוסכם כי יש לזהות את הכמון עם *Cuminum cyminum*.⁸⁰⁶

61. כרוב

כלאים ע' 24.⁸⁰⁷

⁸⁰¹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 150-151, ע' 193; **עיסא**, עמ' 62, ע' 18.
⁸⁰² וכן מובא בשם ראב"ד בספר אבודרהם, ברכת שהכל, ד"ה 'כתב הראב"ד'.
⁸⁰³ **סטיינגאס**, עמ' 364; **אהונדוב**, עמ' 394.
⁸⁰⁴ **גרים, מילון**, כ' 11, עמ' 2591. נראה כי השם במקורו מתייחס לכמון, אך נדד עם הזמן לכרויה, שהיא גידול מקומי נפוץ יותר (*unser heimischer kummel* – 'הקימל המקומי שלנו' – **גרים, מילון**, שם). אם כי אצל פריש (המאה השמונה-עשרה) נראה כי Kümmel סתם הוא הכמון (**פריש, מילון**, א עמ' 555).
⁸⁰⁵ ועיין **פלדמן, משנה**, עמ' 290-291.
⁸⁰⁶ **לעף, פלורה**, ד, עמ' 71; **פלדמן, משנה**, עמ' 289-291; **פליקס, צומח**, עמ' 85.
⁸⁰⁷ נוסף: זרעים גניזה ב: אלכרנב. ע"ש רס"ג.

62. כרישי שדה

כלאים ע' 25.

63. כרישים

כלאים ע' 26.⁸⁰⁸

64. כרכום/קורקום⁸⁰⁹

הכרכום נזכר פעמיים במשנה (נדה ב ו; שם ז), שלש פעמים בתוספתא (כלאים ג יב; מעשר שני א יד; נדה ג יא) ופעמיים בספרא (שרצים יא; זבים ד). נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי ב"ב ה ה"ג ועוד; בבלי כריתות ו ע"א ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- **פיה"ג** (כלים עמ' 38 ש' 2): והוא בארמית כרכמא רישקא ובל' ישמעאל זעפרן. < כורכמא דרשקא (סור.) = زعفران شعر.⁸¹⁰ להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (נדה עמ' 3): וכקין כרכום גון אל זעפראן. < להלן רמב"ם.
- **רש"י** (שבת קי ע"א; ב"מ קז ע"ב – לגבי 'כורכמא', 'כורכמא דרישקא'): קרוג אורינטל. < crog orientel (צ.ר.ע.ת.) = safran (צ.ר.)⁸¹¹ (=Crocus⁸¹²) (=כרכום).
- **רמב"ם** (כריתות א א עמ' 676): אלזעפראן; (כלים טו ב עמ' קמב): וכרכום שם אלזעפראן; (נדה ב ו עמ' תקצב): אלכרכם. < زعفران⁸¹³ = Crocus sativus (כרכום תרבותי, התבלין הנקרא 'זעפרן'). >▲
كرکم = Curcuma longa⁸¹⁴ (כורכומה ארוכה, התבלין הנקרא 'כורכום'). רמב"ם מזהה במקומות שונים את הכרכום עם שני צמחי תבלין שונים. וראה להלן תנה"י.
- **תנה"י** (עמ' 268 ערך 'כרכם'): שם אלזעפראן כרכום... ונקרא אלכרכם גם כן כרכום והם ענפים צהובים הצובעים בצהוב כ-אלזעפראן... 'כקין כרכום' אין הוא אלזעפראן מפני ש-אלזעפראן קרוב

⁸⁰⁸ נוסף: רגמ"ה (חולין מז ע"ב, על 'כרת'י): פוריש. ע"ש ערוך, רש"י.

⁸⁰⁹ קורקום – כך בכת"י קויפמן.

⁸¹⁰ בר בהלול, ב, עמ' 882. מילולית: זעפרן שיער. הכוונה היא לתבלין בצורתו המקורית – צלקות הפרח הנראות כחוטים או שערות.

⁸¹¹ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 36, ע' 283.

⁸¹² ניקולוב, מילון, עמ' 821.

⁸¹³ רמב"ם, רוזנר, עמ' 103, ע' 135; עיסא, עמ' 60, ע' 6. זעפרן הוא התבלין המופק מצלקות פרח הכרכום התרבותי. נקרא בערבית גם 'כרכם' (ראה להלן הערה 814).

⁸¹⁴ רמב"ם, רוזנר, עמ' 159-160, ע' 205; עיסא, עמ' 63, ע' 3. גם Crocus sativus נקרא בשם זה (עיסא, עמ' 60, ע' 6), אך נראה שכאן התכוון רמב"ם דווקא ל-Curcuma, אותו הוא מכנה 'כרכם' סתם בביאור שמות הרפואות, ואם לא כן, היה נוקט בשם 'זעפראן' כמקומות האחרים. ועיין להלן תנה"י שדן בכך.

- לאדום... ואולם הוא אלכרכם והוא צהוב. < זעפראן, כרכם – לעיל רמב"ם. תנה"י מפרט, למעשה, את שני הזיהויים המופיעים אצל רמב"ם במקומות שונים.
- **המליצה** (בהמ"ל): זעפ'ראן. < زعفران (פר.) = *Crocus sativus*⁸¹⁵ (כרכום תרבותי).
- **אלג'אמע** (עמ' 59 ערך 'כרכום'): אלזעפראן; (עמ' 118 ערך 'קרן כרכום'): אלכרכם. < לעיל רמב"ם.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 100): זעפראן. < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (בהמ"ל נדה ב): כקרן כרכום צ'ון [=כמו] רנג [=צבע] זעפראן. < לעיל המליצה.

דיון והערות:

1. מוסכם על כל הפרשנים כי יש לזהות את הכרכום עם *Crocus sativus*.
2. עם זאת, בנידה מזהה רמב"ם את 'קרן כרכום' עם *Curcuma longa*, ובעקבותיו גם תנה"י (המסביר את הסתירה לכאורה שבין הזיהויים) ואלג'אמע.
3. גם על החוקרים מוסכם הזיהוי של הכרכום עם *Crocus sativus*⁸¹⁶. פלדמן מזכיר עם זאת את האפשרות שבמקומות בהם נזכר הכרכום בהקשר של צביעה הכוונה דווקא ל- *Curcuma longa*⁸¹⁷, כנזכר אצל רמב"ם.

65. כרפס של נהרות

- הכרפס נזכר פעם אחת במשנה ('כרפס של נהרות' שביעית ט א) ופעם אחת בתוספתא ('כרפס' סתם – כלאים א א). נזכר פעם אחת בבבלי (סוכה לט ע"ב) כמשיח לפי תומו.
- **ירושלמי** (שביעית פ"ט ה"א ל ונ): מהו כרפס שבנהרות. ר' יוסי בר חנינה אמ' פיטרוסילינון.⁸¹⁸ <
 - *Petroselinum crispum*=πετροσελινον⁸¹⁹ ('פטרזיליה').
 - **זרעים גניזה ב: כרפס כרפס**. < להלן רמב"ם.
 - **רנאה"י פ"א** (שביעית ט כת"י בהמ"ל 1): כרפס אלאנהאר. < תרגום מילולי – להלן רמב"ם.
 - **ערוך** (ח"ד עמ' 341 ערך 'כרפס'): י"א כרפס בל' לעז אפיו ובל' ישמעאל כרפס. < apio (איט.) = *Apium*⁸²⁰ (כרפס, סלרי).
 - **רש"י** (סוכה לט ע"ב): והכרפס של נהרות - שקורין בלעז קירשו"ן אבל של גנה חשוב הוא. ויש אומרים כרפס - אפיא וכן שמעתי, אבל נראה שאינה גדילה בנהרות; (כתובות סא ע"א; ע"ז כח ע"א):

⁸¹⁵ סטיינגאס, עמ' 617.

⁸¹⁶ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 615; פלדמן, משנה, עמ' 322-323; פליקס, צומח, עמ' 89.

⁸¹⁷ פלדמן, משנה, שם.

⁸¹⁸ כת"י וט: פטיכין ליתן.

⁸¹⁹ לידל וסקוט, עמ' 1398. שם נרדף ל-*Petroselinum sativum*.

⁸²⁰ פיאניג'יאני, אטימולוגיה, <http://etimo.it/?term=apio>.

- אפיא.** < cresson (צר. עת.; צר.)⁸²¹ מזוהה בדרך כלל עם *Lepidium*⁸²² (שחליים) או עם *Nasturtium*⁸²³ (גרגר הנחלים). אך ייתכן כי כאן כוונתו ל-*Apium nodiflorum* (כרפס הביצות, כרפסת) הנקרא בצרפתית (Cresson) Faux Cresson (שקרי/מזוייף). **אפיא** < (צר. עת.) =Ache (צר.)⁸²⁴ =*Apium*⁸²⁵ (כרפס, סלרי).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ט א עמ' קצז): א"ר יוסי בן חנינה פיטרוסילינון. < לעיל ירושלמי.
 - **רמב"ם** (שביעית ט א עמ' 160): אלכרפס. < השם כרפס מתייחס למספר מינים ממשפחת הסוככיים.⁸²⁶ נראה שכוונתו ל-*Apium graveolens*⁸²⁷ (כרפס ריחני, 'סלרי').
 - **תנה"י** (עמ' 268 ערך 'כרפס'): הוא אלכרפס אלכסתאני. < כרפס بستאני =*Apium graveolens*⁸²⁸ (כרפס ריחני, 'סלרי').
 - **ר"ש** (שביעית ט א): אבל של גינה חשוב הוא. י"א כרפס אפי"א. < לעיל רש"י.
 - **רא"ש** (שביעית ט א): כרשים של מים ויש מפרשים כרפס אפינו. < 'כרשים' – ייתכן וכוונתו ל'קרשון' – לעיל רש"י. < אפיו – לעיל ערוך.
 - **ספר מנהגים דבי מהר"ם** (סדר פסח): כרפס שהוא אפיא. < לעיל ערוך.
 - **ספר הרוקה** (הלכות פסח סי' רפג): כרפס הוא אפיא. < לעיל ערוך.
 - **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסד): כסבר [ט"ס, וצ"ל: כרפס] של נהרות מהו, אמר רבי יוסי בר חנינא פיטרוסילינון, כך הוא בירושלמי (פ"ט ה"א), ובלשון ערבי קורין לו אל בקדונס. < بقدونس = *Petroselinum crispum*⁸²⁹ ('פטרזיליה').
 - **המליצה** (ש.ש. ד' 123): כרפסא כרפס. < כרפס =*Apium graveolens*⁸³⁰ (כרפס ריחני, 'סלרי').
 - **רע"ב** (שביעית ט א): כרפס – אפי"ין בלע"ז. < לעיל ערוך.
 - **אלג'אמע** (עמ' 60 ערך 'כרפס'): כרפס אלכרפס. < לעיל רמב"ם.
 - **מילון מהד' טובי** (עמ' 100): כרפס – בקדונס. < לעיל כפו"פ.
 - **מכה"מ** (ב"א ד' 24, שביעית ט): כרפס כלוון. < אולי הכוונה ל- *Apium graveolens*⁸³¹ (כרפס ריחני, 'סלרי').
 - **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב, על 'כרפס של נהרות'): פעטערזילען. < Petersilie (גר.) = *Petroselinum crispum*⁸³² ('פטרזיליה').

⁸²¹ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 35, ע' 275; גריימס, צרפתית, עמ' 150. ועיין ערך 'שחליים' שמזהה שם כך.

⁸²² ניקולוב, מילון, עמ' 586.

⁸²³ ון ווייק, מילון, א, עמ' 882.

⁸²⁴ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 7, ע' 52. עיין גם גודפרוי, צרפתית, עמ' 27, ע' apial.

⁸²⁵ ניקולוב, מילון, עמ' 502.

⁸²⁶ עיין אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 310-314.

⁸²⁷ עיסא, עמ' 19, ע' 5.

⁸²⁸ שם.

⁸²⁹ שם, עמ' 41, ע' 5; שם נרדף ל- *Carum petroselinum* ו- *Petroselinum sativum*.

⁸³⁰ חיים, מילון, ב, עמ' 627; אחונדוב, עמ' 393.

⁸³¹ סטיינגאס, עמ' 295.

⁸³² ניקולוב, מילון, עמ' 782. ודומה לו גרים, מילון, כ' 13, עמ' 1578.

דיון והערות:

1. יש מן הפרשנים שהתייחסו ל'כרפס' סתם, ויש שהתייחסו ל'כרפס של נהרות', ויש להיות ערים לכך בבואנו לעקוב אחר המסורות.
2. נראה כי מוסכם על הפרשנים כי את 'כרפס' סתם יש לזהות עם *Apium graveolens*. כך אצל הערוך, רש"י (דעת י"א), תנה"י, ר"ש, מהר"ם, הרוקח, המליצה, רע"ב, אלג'אמע ומכה"מ. ביניהם יש כאלו שלא חשו להבדל שבין שני מיני הכרפס. נראה כי כך גם הכוונה אצל זרעים גניזה ב.
3. לגבי 'כרפס של נהרות' נראה שהדעות חלוקות. בירושלמי הוא מזוהה עם *Petroselinum crispum*, וכך גם אצל ריבמ"ץ, כפו"פ, מילון מהד' טובי ותפא"י.
4. רש"י מזהה את 'כרפס של נהרות' עם צמח הגדל בר על גדות נהר – *Nasturtium, Lepidium* או *Apium nodiflorum* – וכך אולי יש להבין את הדעה הראשונה שמביא רא"ש ('כרישים של נהר').
5. רמב"ם מזהה את 'כרפס של נהרות' עם *Apium graveolens*, ומסתבר כי לפיו ההבדל בין שני מיני הכרפס יהיה בין כרפס הגדל בר לבין כרפס הגדל בתרבות. נראה כי יש להבין כך גם את זיהוי זרעים גניזה ב ורנאה"י פ"א. מדברי רש"י נראה כי גם על דעתו עלתה אפשרות זו, אלא שנמנע מזיהוי זה כיוון שלפי ידיעותיו *A. graveolens* לא גדל ליד נהרות.
6. זיהוי החוקרים: את הכרפס מזהים החוקרים עם *Apium graveolens*⁸³³. פליקס משער כי יש לזהות כך גם את 'כרפס של נהרות', אם כי אינו שולל את האפשרות לזהות אותו עם *A. nodiflorum*⁸³⁴. מדבריו של פלדמן נראה כי אינו מבחין כלל בשני מיני כרפס, ולדעתו 'כרפס של נהרות' זהה לגמרי ל'כרפס' סתם.⁸³⁵ צ'ז'יק, לעומתו, מזהה את 'כרפס של נהרות' עם *Petroselinum crispum*⁸³⁶.

66. כרשינה (כרשינים)

הכרשינים נזכרים מספר פעמים במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה (משנה תרומות יא ט; מעשר שני ב ב; שבת א ה ועוד; תוספתא דמאי א כד; ב"ק א ח; מעילה א כב ועוד; ספרא אמור ה; ספרי דברים שיח). נזכרים בתלמודים מספר פעמים כמשיחים לפי תומם (ירושלמי תרומות ט ה"א ועוד; בבלי חולין ו ע"א ועוד).

- בבלי (בכורות לז ע"ב פיר. III.7): מאי כרשינא. א' רב שרביא הינדא. ◀ לא מזוהה.⁸³⁷

⁸³³ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; צ'ז'יק, אוצר, עמ' 837; פלדמן, משנה, עמ' 185; פליקס, צומח, עמ' 90.

⁸³⁴ פליקס, צומח, שם.

⁸³⁵ פלדמן, משנה, שם.

⁸³⁶ צ'ז'יק, אוצר, שם.

⁸³⁷ עיין לעף, שמות, עמ' 229. ייתכן אולי לקרוא: אמר רב: 'שרביא הינדא' (מילולית: שרביא הודית), אך גם 'שרביא' אינו מזוהה כשם צמח.

- **רנאה"י** (שבת עמ' 48): כרסנה. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ד עמ' 343 ערך 'כרשן'): פי' בלעז ביצני.⁸³⁸ < **Vece** (דיא. איט.)=*Vicia sativa*⁸³⁹ (בקיה תרבותית).
- **רש"י** (שבת יז ע"ב): ניצא. < **vece** (צר.ע.ת.)=*vesce*⁸⁴⁰ (צר.)=*Vicia sativa*⁸⁴¹ (=בקיה תרבותית).
- **רמב"ם** (מעשר שני ב ד עמ' 215): אלכרסנה.⁸⁴² < **كرسنة**=*Vicia ervilia*⁸⁴³ (=בקית הכרשינה).
- **תנה"י** (עמ' 270 ערך 'כרסן'): היא אלכרסנה שמאכילים בה את הבהמות. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): **כרשינין וכרשנא והן כוסמין. כוסמין גוודר.** < **Jaudar** – 'עשב הצומח בין חיטה ושעורה'.⁸⁴⁴ לא מזוהה.
- **רע"ב** (מעשר שני ב ד): בלשון ערבי כרסנ"א ואינם מאכל אדם אלא מדוחק בשנות רעבון.⁸⁴⁵ < לעיל רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 60 ערך 'כרשנין'): אלכרסנה. < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (בהמ"ל, שבת א): פנבה ת'כ'ם הא [=זרעים]; (שם, שבת כ): כנג'אלה.⁸⁴⁶ < **پنبه**=*Gossypium*⁸⁴⁷ (כותנה), כלומר, זרעי כותנה. **كنااله** – שאריות של זרעים סחוטם.⁸⁴⁸ (כנראה זרעי כותנה, אשר בהתאם ההקשר במשנה הוא מדגיש את מצבם).
- **תפא"י** (תרומות יא ט): וויקקען; (שבת א ה, ה ע"ב): וויקקען למאכל בהמה. < **Wicke** (גר.)=*Vicia sativa*⁸⁴⁹ (בקיה תרבותית).

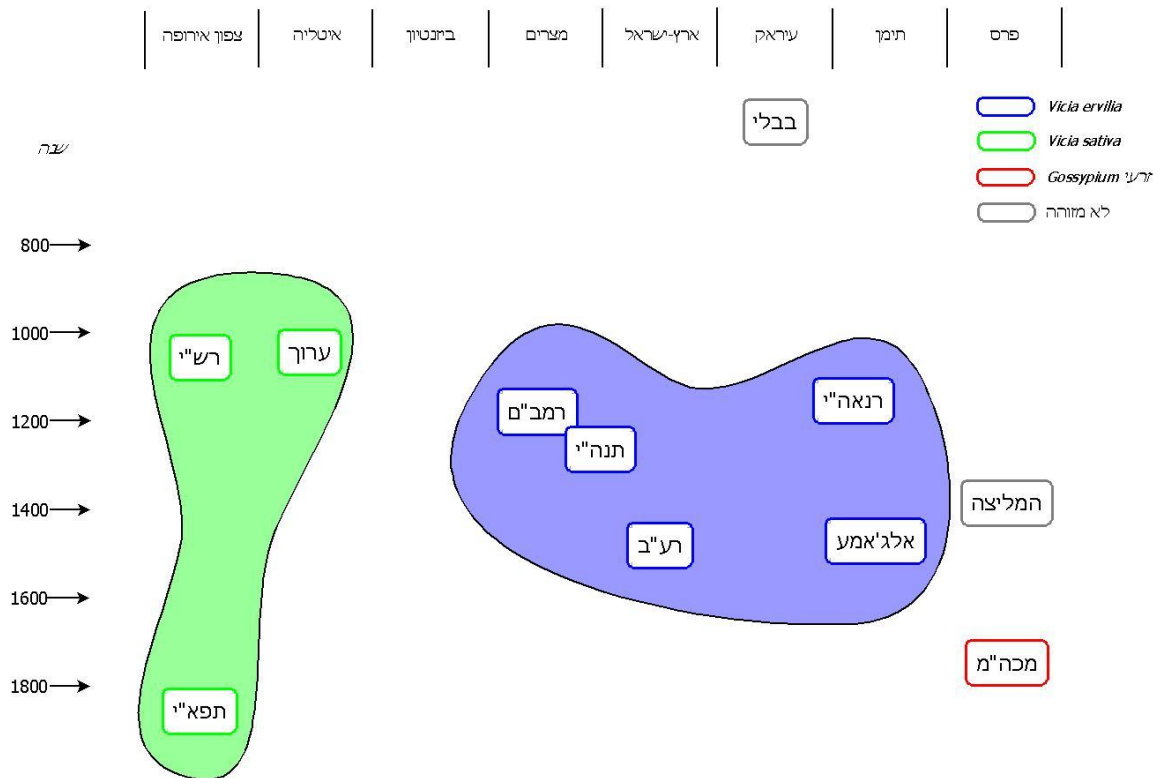
דיון והערות:

1. הזיהוי המרכזי של הכרשינה הוא עם קטנית הנמנה על הסוג *Vicia*, אך קיימת חלוקה בין הפרשנים לגבי המין המסויים.
2. נראה כי פרשנים באירופה – ערוך, רש"י ותפא"י – מזוהים את הכרשינה עם *V. sativa*, הנפוצה גם באזורים הממוזגים.
3. לעומתם נראה כי אצל רנאה"י רמב"ם, מזוהה הכרשינה עם הגידול הים תיכוני *V. ervilia*, וכך גם אצל תנה"י, רע"ב ואלג'אמע.

⁸³⁸ יש לציין כי גם את השעועית מזהה הערוך עם 'ביצי' (ע"ע).
⁸³⁹ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.
⁸⁴⁰ **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 144, ע' 1046.
⁸⁴¹ **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 1410.
⁸⁴² וכן הוא בשבת א ד ועוד.
⁸⁴³ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 144-145, ע' 185; **עיסא**, עמ' 188, ע' 18; **בדויאן**, עמ' 612, ע' 3589.
⁸⁴⁴ **סטיינגאס**, עמ' 1101; **דסוקי, מילון**, ג, עמ' 2511. עוד מובא שם שבערבית שמו **جوزر**, אך שם זה מזוהה עם *Sorbus domestica* (עיסא, עמ' 151, ע' 18), פרי עץ ממשפחת הורדניים, ולא עם צמח עשבוני המתאים להקשר כאן.
⁸⁴⁵ ודומה לו בעדויות א ח.
⁸⁴⁶ כת"י ב"א ד' 47: גור גנדום (חטה מדברית), כפי שזיהה את 'כוסמין' – וראה לעיל המליצה.
⁸⁴⁷ **סטיינגאס**, עמ' 288.
⁸⁴⁸ **סטיינגאס**, עמ' 1053; **חיים, מילון**, ב, עמ' 667. שם נזכר כי בדרך כלל הכוונה לזרעי שומשום.
⁸⁴⁹ **גרים, מילון**, כ' 29, עמ' 837; **ניקולוב, מילון**, עמ' 910.

4. השם המובא בבבלי אינו מזוהה.
5. הפירושים בפרסית מביאים זיהויים ייחודיים. המליצה מזוהה בין הכרשינה לכוסמין, ואת שניהם מזוהה עם מין עשב/דגן לא ברור. מכה"מ מזוהה את הכרשינה עם זרעי כותנה.
6. החוקרים מזוהים את הכרשינה עם *V. ervilia*.⁸⁵⁰

כרשינה

⊞⊟⊠

67. לוטם

הלוטם נזכר פעם אחת במשנה (שביעית ז ו). נזכר פעם אחת בבבלי (נדה ח ע"א) כמשיח לפי תומו.

- **זרעים גניזה א** (קימ.1): אלצנבכ. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (שביעית עמ 41): שאה בלוט. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50): אלבלוט. < בלוט הוא שמם של מיני *Quercus* (אלון) שונים.⁸⁵¹
- **ערוך** (ח"ה עמ' 36 ערך 'לטם'): 'פי' בלע"ז גלנדא ובל' ישמעאל בלוט. < ghianda, gianda (דיאל. איט. ודומה לו אצל רש"י 'גלנט', גלנין' – ע"ע 'אלון')⁸⁵² *Quercus petraea* (אלון ישוב).

⁸⁵⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 77-79; פליקס, צומח, עמ' 91. ראה בהרחבה – רענן, כרשינה, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16385>, 21.10.12.

⁸⁵¹ עיסא, עמ' 152, ע' 13,9,8,7,6.

⁸⁵² אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06

- **רש"י** (בראשית לז כה על 'נכאת וצרי ולט): לוטם שמו בלשון המשנה. ורבותינו פירשוהו שרש עשב ושמו אשטרוזי"א [גרסה אחרת: אשטרוליזיאה]. נראה שהכוונה ל-Osterluzei (גר.) = *Aristolochia*⁸⁵³ (ספלול). כמה מינים מסוג זה שמשו כצמחי מרפא באירופה.⁸⁵⁴
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז' עמ' קפח): ולוט תרג' ולטום.
- **רמב"ם** (שביעית ז' עמ' 156): שאה בלוט ויש אומרים אלצנובר. ← شاهبلوط = *Castanea sativa*-⁸⁵⁵ (ערמון). ▲ صنوبر = *Pinus halepensis*⁸⁵⁶ (אורן ירושלים); *Pinus pinea*⁸⁵⁷ (אורן הצנובר).
- **ר"ש** (שביעית ז' עמ' 280 ערך 'לוט לוטם'): שני השמות האלה שווים והוא אלשאה בלוט ויש אומרים צנובר. ← לעיל רמב"ם.
- **רא"ש** (שביעית ז' עמ' 1): הוא לוט דמתרגמינן לטום.
- **המליצה** (ס"פ ד' 36): לוטם יאמין; (שש. ד' 129): לוטם אסמין; (בהמ"ל): לטום בלוט ג' לוט. ← 'יאמין', 'אסמין', ככל הנראה הכוונה ל'יאסמין': ياسمين = *Jasminum*⁸⁵⁸ (יסמין). ▲ بلوط = *Quercus*⁸⁵⁹ (אלון).
- **רע"ב** (שביעית ז' עמ' 1): לוטם - תרגום ולוט ולטום. י"א שהוא צינ"וב בערכי פני"וליש בלעז. ← לעיל רמב"ם. ▲ נראה ש'פניוליש' הוא צורה הדומה ל-pino (איט.; ספ.) = *Pinus* (אורן).
- **אלג'אמע** (עמ' 62 ערך 'לוטם'): אלשאה בלוט וקיל [=וי"א] אלצנובר, הכד'י' ד'כר [=כך הזכיר] רבי ז"ל. ← לעיל רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ה עמ' 36 ערך 'לטם'): ולוטוס פי' בל"י ורומי מין עץ גבה ופריו כמו פול למאכל ולחזק הבטן ואינו גדל בכל הארצות ויש נטע נקרא בשם זה ובגבעוליו שלשה עליון זה כנגד זה ובראש הגבעולים פורחים נצנים קטנים ודקים או לבנים או ירוקים וריחם ערב ונ"ל שהמשנה מדברת על נטע זה בתוך הנטעים אשר ריחם טוב.⁸⁶⁰ ← לפנינו תיאור של שני צמחים: עץ – ככל הנראה מדובר ב-*Celtis australis* (מיש דרומי), עץ גבוה בעל פירות קטנים אכילים, אשר נמנה על הצמחים הנקראים ביוונית λωτος; 'נטע' – נראה כי הכוונה לשיח או עשב גבוה. השם והתיאור

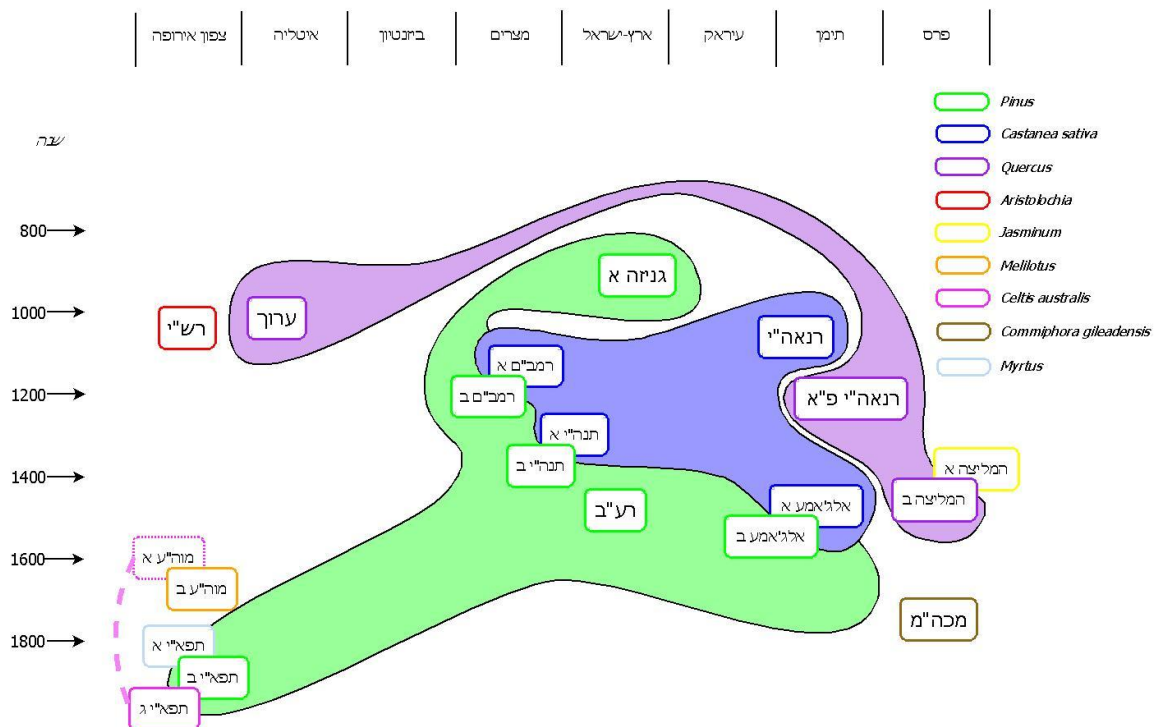
⁸⁵³ קוהוט, ערוך השלם, ח"ה, עמ' לו ע' לטם; ון ווייק, מילון, א, עמ' 118.
⁸⁵⁴ ראה למשל דיוסקורידס, גודייר, עמ' 235-238, ח' III, ע' 4, 5, 6; דוניולו, עמ' III, פס' 9 (מדבר שם על ה-'אריסטולוגיה' ברשימת שורשים רפואיים). נראה שזיהוי עם צמח מרפא קשור בסמיכות ה'לוט' המקראי להומר המרפא 'צרי'.
⁸⁵⁵ **עיסא**, עמ' 43, ע' 3.
⁸⁵⁶ **עיסא**, עמ' 140, ע' 15; **רמב"ם**, רוזנר, עמ' 247-248, ע' 317. נראה ששני מינים אלו מתאימים לשני מיני ה'צנובר' הפוריים שמזכיר רמב"ם – בעל זרעים גדולים (*P. pinea*) ובעל זרעים קטנים (*P. halepensis*).
⁸⁵⁷ **עיסא**, עמ' 140, ע' 17. נקרא גם 'אורן הגלעין' או 'אורן הסלע'.
⁸⁵⁸ **חיים**, מילון, ב, עמ' 1229; **אחונדוב**, עמ' 283, 409.
⁸⁵⁹ **סטינגאס**, עמ' 199; **אחונדוב**, עמ' 344.
⁸⁶⁰ **בוקסטורף** מביא שלושה זיהויים: *Castasea* – ערמון, *Mastiche* – אלת המסטיק, ומין שרף נוסף (**בוקסטורף**, **לקסיקון**, עמ' 1137).

מתאים למיני *Melilotus* (דבשה), הנקראים גם הם ביוונית $\lambda\omega\tau\omicron\varsigma$,⁸⁶¹ ולהם עלים תלתניים ופרחים צהובים ('ירוק' בלשון חז"ל הוא הצבע הצהוב בלשוננו) או לבנים בעלי ריח טוב.

- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): רוג'נד [=שמן] בלסאן. < روغن بلسم=שמן *Commiphora gileadensis*⁸⁶² (ה'אפרסמון' הקדום).

- **תפא"י** (שביעית ז, עז"ב): מרטען ו"א פינאלען ו"א צירקעלבוים. < Myrte (גר.)=*Myrtus*⁸⁶³ (הדס). ▲ Piniolen (גר.) – זרעי *Pinus pinea* (אורן הצנובר, 'צנוברים'). ▲ *Celtis australis*⁸⁶⁴ (גר.) zürgelbaum, zirkelbaum (מיש).

לוטם

דיון והערות:

1. דעות רבות מצויות אצל הפרשנים ביחס לזיהוי הלוטם, כפי שניתן לצפות ביחס לצמחים הנזכרים פעמים בודדות במקורות.
2. יש מן הפרשנים שזיהו את הלוטם המשנאי עם הלוט המקראי, אף שלא כולם ציינו שם של צמח מסויים.
3. רנאה"י מזהה את הלוטם עם *Castanea sativa*, וכך גם רמב"ם ובעקבותיו תנה"י ואלג'אמע (אצל שלושתם כדעה ראשונה משתיים).

⁸⁶¹ לידל וסקוט, עמ' 1070.

⁸⁶² סטיינגאס, עמ' 595; דסוקי, מילון, א, עמ' 1362.

⁸⁶³ גרים, מילון, כ' 12, עמ' 2845; ניקולוב, מילון, עמ' 751.

⁸⁶⁴ גרים, מילון, כ' 32, עמ' 658; ון ווייק, מילון, א, עמ' 275; ניקולוב, מילון, עמ' 924.

4. אצל רנאה"י פ"א מופיע הזיהוי עם *Quercus*, וכך גם אצל הערוך ובאחד מכתבי היד של המליצה.
5. הקרבה בשם הערבי של שני הזיהויים הנ"ל ברורה, וייתכן שמקורם אחד.
6. הזיהוי עם *Pinus* מופיע לראשונה אצל זרעים גניזה א, ולאחר מכן כדעה שניה ('יש אומרים') אצל רמב"ם, אצל תנה"י אצל אלג'אמע ואצל תפא"י, וכדעה יחידה (ועדיין בלשון 'יש אומרים') אצל רע"ב.
7. אצל רש"י מופיע (בשם רבותיו) זיהוי ייחודי – *Aristolochia*.
8. מוה"ע מזהה את הלוטם עם $\lambda\omega\tau\omicron\varsigma$ היווני, ומעלה שתי אפשרויות זיהוי – *Celtis australis* ו-*Melilotus*, מתוכם הוא מעדיף את האפשרות השניה, בגלל ההקשר של צמחי בושם. תפא"י מביא כאפשרות שלישית דווקא את *Celtis australis*, ויש להניח כי גם אצלו הסיבה לזיהוי היה השם היווני האמור.
9. בנוסף קיימים שלושה זיהויים ייחודיים – כולם עם צמחים ארומטיים: המליצה – *Jasminum*; מכה"מ – *Commiphora gileadensis* (ייתכן והחליף בטעות עם זיהוי הקטף שבסמוך). תפא"י (כדעה ראשונה מתוך שלושה) – *Myrtus*.
10. זיהויי החוקרים: לעף, פלדמן ופליקס מזהים את הלוטם עם ⁸⁶⁵*Cistus* (לוטם). צ'יז'יק מזהה אותו עם ⁸⁶⁶*Pistacia lentiscus* (אלת המסטיק).

68. לוף

כלאים ע' 27.⁸⁶⁷

69. לוף שוטה

הלוף השוטה נזכר במשנה שלוש פעמים (שביעית ז א; שביעית ז ב; עוקצין ג ד) ואינו נזכר בתוספתא. הוא נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי שביעית ה ה"ג ועוד; בבלי נדה נא ע"ב) כמשיחים לפי תומם. הלוף⁸⁶⁸ נזכר מספר פעמים רב יותר, אך הם אינם נזכרים בסמיכות זה לזה.

- כת"י אנטונין (עמ' 73 118): κολοκασσηνημερο < אולי *κολοκασ ανημερος*. ככל הנראה *Colocasia* (קולוקאס). כך זיהו חלק מן הפרשנים את 'לוף' (ע"ע), אף שביוונית

⁸⁶⁵ לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 244-245; פליקס, צומח, עמ' 93.

⁸⁶⁶ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 836.

⁸⁶⁷ וראה בנוסף, ע' 'לוף השוטה' הסמוך להלן, זיהוי זרעים גניזה ב, ממנו ניתן להסיק על דעתו בזיהוי הלוף.

⁸⁶⁸ ע"ע לוף.

- הוראת *κολοκασία* אינה צמח ה-*Colocasia*, אלא צמח אחר);⁸⁶⁹ *ανημερος* – בר, לא תרבותי. נראה כי יש כאן תרגום מילולי בעקבות פרשנים אחרים שזיהו את 'לוף'.⁸⁷⁰
- **זרעים גניזה ב:** עלי הלוף השוטה ורק אללוף אלעריץ. < תרגום מילולי. ▲ לוף=*Arum sp.* (=לוף).⁸⁷¹
 - **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144 ש' 4): פ' זה לוף דומה לקולקס והוא במינו עליו רחבים ואם הוא שוטה עליו רחבים יותר.
 - **רנאה"י** (שביעית ז כת"י בהמ"ל 1): אללוף אלמתגנן. < מילולית: הלוף המשוגע (=שוטה).
 - **ערוך** (ח"ה עמ' 29 ערך לוף): ולוף השוטה דומה ללוף אחר וממינו הוא אבל עליו רחבים יותר. < לא ברורה כוונתו – ע"ע לוף.
 - **רמב"ם** (עוקצין ג ד עמ' תשלב): ולוף ממיני הבצלים כך פירש התלמוד הירושלמי, וממנו מין ידוע בשם לוף שוטה.
 - **המליצה** (בהמ"ל): לוף פיאז נרגס... תאזי [=ערבית] קולקאס סרמוך אשכנזית. ויש מהן מה שמוציא עליו הרבה לכן ולכן כאדם שוטה. < پياز نرگس (פר.) – בצל של *Narcissus*⁸⁷² (נרקיס). ▲ قلقاس (ער.) = *Colocasia antiquorum*⁸⁷³ (קולקס הקדמונים). ▲ סרמוך – לא מזוהה. 'אשכנזית' רומז אולי לשם בגרמנית.
 - **רע"ב** (עוקצין ג ד): ועלה לוף ממיני הבצלים, ויש ממנו מין שקורי' לו לוף שוטה.
 - **מכה"מ** (בהמ"ל, שביעית ז): עלה הלוף השוטה ברג [=עלה] פיאז [=בצל] ענצר דיאנה [=שוטה]. < אולי הכוונה לעלים של בצל ה-عنصل = *Urginea maritima*⁸⁷⁴ (חצב מצוי).
 - **תפא"י** (עוקצין ג ד, קעח ע"א, על 'לוף'): מין בצל. (בדפוסים מאוחרים): עליון ארוכין הגדלין ממין בצל הנקרא ווילדער קאלאקאזיע. < *Colocasie* (גר.) = *Colocasia antiquorum*⁸⁷⁵ (קולקס הקדמונים). מיני הסוג *Colocasia* גדלים בר באזורים הטרופיים, ועל כן נראה כי כאן הכוונה לפליטי תרבות של מין התרבות שגודל באירופה.

⁸⁶⁹ השורש של *Nelumbo nucifera* (נלומבו נאכל. לידל וסקוט, עמ' 973).
⁸⁷⁰ וראה **סטאר, גלוסר**, עמ' 366, שציטט את לעף שזיהה כאן שם זה עם *Asplenium scolopendrium* (לעף, פלורה, א, עמ' 215).

⁸⁷¹ רמב"ם, בביאור שמות הרפואות, נוקב בשמותיו היווניים: *ἀρον-δρακόντιον* (**דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 205-208, ח' II, ע' 197-196; **לידל וסקוט**, עמ' 448,245), המזוהים עם כמה מיני *Arum*, ומציין כי ישנם שני מינים שונים – רחב-עלים וצר-עלים. (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 164-163, ע' 209). על פי **דינסמור ודלמן**, עמ' 89, ע' 1766, מזוהה לוף עם *Arum dioskoridis* (=לוף מנומר). עוד מזוהה לוף עם *Arisarum vulgare* (=לופית מצויה), מין קרוב ל-*Arum* (**עיסא**, עמ' 20, מס' 13; **בדויאן**, עמ' 76, ע' 460), וכן עם *Luffa sp.*, סוג ממשפחת הדלועיים, שלא גדל בר בארץ (**עיסא**, עמ' 112, ע' 6,5; **בדויאן**, עמ' 372, ע' 2152,2151).

⁸⁷² **דוקר, מילון**, א, עמ' 620; **סטיינגאס**, עמ' 1395; **אחונדוב**, עמ' 406.

⁸⁷³ **עיסא**, עמ' 23 עמ' 3.

⁸⁷⁴ **סטיינגאס**, עמ' 870; **אחונדוב**, עמ' 162.

⁸⁷⁵ **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 350.

דיון והערות:

1. ככלל נראה כי כמעט כל הפרשנים מזהים, באופן טבעי, את 'לוף השוטה' כמין הבר המקביל ל-'לוף', ועל כן יש לבדוק, ראשית, כיצד זיהו את ה'לוף' סתם.
2. כת"י אנטונין ותפא"י מזהים את לוף השוטה במפורש עם זן בר (פליט תרבות) של *Colocasia antiquorum*. כך מובא גם אצל המליצה (כאפשרות שניה), ומוסיף כי ללוף השוטה עלים מרובים היוצרים מראה פרוע כאדם שוטה. זיהוי זה תואם את דעתם של כמה פרשנים כרס"ג ורנאה"י המזהים את הלוף עם *C. antiquorum* – ע"ע 'לוף'.
3. נראה כי זרעים גניזה ב מזהה אותו עם מין בר של *Arum*. כך נראה גם אצל פיה"ג (וע"ע לוף), שמוסיף כי עליו של לוף השוטה רחבים משל הלוף הרגיל.
4. הערוך, אשר הביא 3 אפשרויות לזיהוי הלוף (ע"ע), מתאר באופן כללי מהו 'לוף השוטה', כך שאפשר יהיה להתאימו לכל אחד מן הפירושים. הוא מוסיף לתיאורו את דברי פיה"ג אודות העלים הרחבים של 'לוף השוטה'.
5. רמב"ם, שהבין כפשוטם את דברי הירושלמי היא לוף היא בצלים, וזיהה באופן כללי את הלוף עם 'מין בצל', מתאר כאן את 'לוף השוטה' כמקבילת הבר של הלוף. כך מזהה גם רע"ב.
6. נראה כי המליצה (כאפשרות ראשונה) ומכה"מ נקטו בדרכו של רמב"ם, וזיהו עם צמח בעל בצל. המליצה - *Narcissus*, ומכה"מ - *Urginea maritima*.
7. זיהוי החוקרים: לעף מציע לזהות את הלוף השוטה עם מין השרך *Asplenium sagittatum* (גריזית נאה), שלעליו דמיון רב לעלים של מיני *Arum*.⁸⁷⁶ פלדמן מזהה אותו עם מין בר של *Arum*, ללא פירוט.⁸⁷⁷ פליקס נוקב בשמו של *Arum dioscoridis*⁸⁷⁸ (לוף מנומר).

70. לעונים

כלאים ע' 28.⁸⁷⁹

71. לפסן

כלאים ע' 29.

⁸⁷⁶ לעף, פלורה, א, עמ' 8. שם נרדף ל-*Scolopendrium hemionitis*.

⁸⁷⁷ פלדמן, משנה, עמ' 188-190.

⁸⁷⁸ פלוקס, צומח, עמ' 95.

⁸⁷⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: והלעונין אלראסן. راسن=*Inula helenium* (טיון השמש. עיסא, עמ' 30, ע' 21-22). עליו נאכלים. שימש לרפואה (ראה: סרי ועמר, עמ' 72).

72. לפת

כלאים ע' 30.⁸⁸⁰

Ⲛⲓⲛⲏ

73. מינתה

המינתה נזכרת במשנה פעם אחת (עוקצין א ב) ולא נזכרת בתוספתא. נזכרת בירושלמי (דמאי ב ה"א) כמשיח לפי תומו. חלק מן הפרשנים מזהים אותה עם 'אמיתא' שבבבלי שבת דף קכח ע"א.⁸⁸¹

- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 138 ש' 7): אלנענע בטיית. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): אלנענע. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ה עמ' 181, ערך מנתא): פ' בל' ישמעאל נענע ובלעז מינטא ממש. < להלן רמב"ם.
Menta (איט.)=⁸⁸²Mentha (נענע).
- **רמב"ם** (עוקצין א ב עמ' תשכא): ממיני אלנענע. < נענע הוא שמם של מינים שונים הנמנים על הסוג ⁸⁸³Mentha.
- **תנה"י** (עמ' 308 ערך 'מנת'): הוא אל נענאע ונכתב לעיל באות א' שהוא נקרא גם אמיתא.⁸⁸⁴ < לעיל רמב"ם.
- **ר"ש** (עוקצין א ב): מיני ירקות הן ובפרק מפנין אמרינן מאי אמיתא אנניא ופ' בערוך מינט"א בלע"ז. < לעיל ערוך.
- **רע"ב** (עוקצין א ב): כך שמה בלעז מינט"א ובערבי נענע. < לעיל ערוך, רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 73 ערך 'מינתא'): מינתא ותכתב איצ"א [=ונכתבת גם] מילתא, נוע מן [=מין של] אלנענע. < לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף יא ע"ב): אמיתא עשב היורד לקדירה הנקרא מינתא בל"י [בלשון יוון] ורומיי ואיטל'.⁸⁸⁵ < ⁸⁸⁶Mentha (נענע).
- **מוה"ע** (ח"ה עמ' 181, ערך מנתא): וכן נקרא בל"י ורו'. < לעיל ערוך.

⁸⁸⁰ נוסף: זרעים גניזה ב: אלפת. ע"ש רמב"ם.

⁸⁸¹ בבלי (שבת קכח ע"א מינ'95): מאי אמיתא ניניא. ניניא (סור) =نانخواه (פר.; ער.) =Anmi (אמיתא. בר בהלול, ב, עמ' 181 ש' 16; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 915; רמב"ם, רוזנר, עמ' 199, ע' 259). בספר הלכות גדולות (ח"א עמ' 225, הלכות שבת): מאי אמיתא נינא. ישנן שתי אפשרויות בתרגום שם זה. 1. לזהות עם 'ניניא' שבבבלי (ישנו דמיון גם לשם הפרסי-ערבי – نانخواه) – Ammi (סוקולוף, בבלי, עמ' 751). 2. נהא/נחא=Mentha (בר שיניא, עמ' 50, ש' 34; לעף, שמות, עמ' 259-260; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 923). אצל רש"י (שבת קכח ע"א): ניניא מינטא; (שבת קמ ע"א): אמיתא מינטא.
⁸⁸² פיאניג'יאני, אטימולוגיה <http://etimo.it/?term=menta>. דונולו (עמ' V, פס' 19): ומינטא הוא אידיומוס. ⁸⁸³Mentha sativa; Mentha piperita (נענע חריפה, 'מנטה'); Mentha pulegium (נענע הכדורים) (עיסא, עמ' 117, ע' 14,13,12).

⁸⁸⁴ ומביא שם הסבר פונולוגי.

⁸⁸⁵ וכך אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 1228).

⁸⁸⁶ ניקולוב, מילון, עמ' 741.

- **ברכי יוסף** (או"ח סי' רטז ס"ק ב): על ריח מינט"ה הנקרא בערבי נענה ונקרא בלשון משנה פ"ז דשביעית דנדנה ופ"ק דעוקצין מינטא, ואמיתא בשבת קיח.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 177, עוקצין א): מינטא נענע. ◀ **נענע** (פר.) = *Mentha*⁸⁸⁷ (נענע).
- **תפא"י** (עוקצין א ב, קעה ע"א, גורס 'מיתנא'): לר"ש זהו קאלמוס. (בדפוסים מאוחרים): והוא הנקרא בלשון לטינא מינטא, ובלשון אשכנזי באלזאם מינצע שגדל אצלנו בגנים. ◀ *Kalmus* (גר.) = *Acorus calamus*⁸⁸⁸ (אקורוס קלמוס, מין ממשפחת הלופיים). ▲ *Balsam Minze* (גר) – אחד ממיני התרבות של *Mentha*⁸⁸⁹ (נענע).

דיון והערות:

8. מוסכם על הפרשנים זיהוי המינטה עם *Mentha*.
1. זיהוי יוצא דופן נזכר בדפוס ראשון של תפא"י, כאשר הגרסא שלפניו היתה 'מיתנא'. הזיהוי הוא עם *Acorus calamus*, והוא מובא בשם ר"ש, אף שלא נמצא כך בדפוסים שלפניו.
2. רוב הפרשנים מזהים עם מינטה את 'אמיתא' שבבבלי. הדבר קשור ככל הנראה גם בדמיון בין השמות, וגם בשם הארמי המופיע בספר הלכות גדולות, שניתן לזהותו עם *Mentha*.
3. גם על החוקרים מקובל זיהול המינטה עם *Mentha*⁸⁹⁰.

74. מלפפון

כלאים ע' 31.⁸⁹¹

75. מרור

בתנ"ך נזכרים 'מרורים' ארבע פעמים. פעמיים בתורה (שמות יב ח; במדבר ט יא) בקשר לאכילת הפסח, ופעמיים בכתובים (איוב ט יח; איכה ג טו) במשמעות של עשבים מרים וכדימוי לצרות ומצוקות. במשנה נזכר המרור כשם פרטי של ירק פעם אחת בלבד (פסחים ב ו), ועוד פעמיים כשם כולל למיני ירקות מרים בהם יוצאים ידי חובת מצוות אכילת המרור בפסח (פסחים ט ג; פסחים י ה). במדרשי ההלכה נזכר המרור מספר פעמים במשמעות הכללית שלו (מכילתא פסחא ו; מכילתא דרשב"י יב ועוד).

- **ירושלמי** (פסחים ב ה"ו ל ונ): ירק מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף.

⁸⁸⁷ סטיינגאס, עמ' 1412; אהונדוב, עמ' 238.

⁸⁸⁸ ון ווייק, מילון, א, עמ' 23; גרים, מילון, כ' 11, עמ' 73.

⁸⁸⁹ ניקולוב, מילון, עמ' 741.

⁸⁹⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 72; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 729; פלדמן, משנה, עמ' 308-309; פליקס, צומח, עמ' 86.

⁸⁹¹ נוסף: זרעים גניזה ב: עגור. *Cucumis melo* = عوجور (מלון. עיסא, עמ' 62 61, ע' 5). זהו גם שמו של *Cucumis melo* var. *chate* (מלון הקת'א. שם, עמ' 61, ע' 11). וראה גם לייז, כ' 5, עמ' 1959-1958.

- **בבלי** (פסחים לט ע"א מינ 6 וט 134): ובמרור מרריתא; (שם אנ 271 ני 1632): מרור הליתא; (שם וט 109 וט 125): ובמרור חליתא. ◀ ריבוי הגרסאות מקשה על הזיהוי. לפי עמר סביר לקשור את 'מרריתא' לשם הסורי מררא, המזוהה עם חסת בר, אולי *Lactuca serriola*⁸⁹² (חסת המצפן).
▲ אפשרות אחרת: מרריתא (סור.)=חדבא דברא⁸⁹³ (סור.)=*Cichorium pumilum*⁸⁹⁴ (עולש מצוי). ▲ הליתא/חליתא – לא מזוהה.
- **הל' ראו** (פסח עמ' 16): מרור חליאתא. ◀ לעיל בבלי – לא מזוהה.
- **ערוך** (ח"ה עמ' 235 ערך 'מר'): מרור מרריתא פי' חזרת של יער. ◀ הכוונה כנראה למין בר של *Lactuca* (חסה).
- **רש"י** (פסחים לט ע"א): מרריתא – אמירפניל. ◀ *amerfoil* (צר. עת.)=*bardane* (צר.)⁸⁹⁵.
*Arctium spp.*⁸⁹⁶ (סוג ממשפחת המורכבים שמיניו הינם בעלי שורש מריר ואכיל).⁸⁹⁷
- **רמב"ם** (פסחים ב ו עמ' 284): מין ממיני אלכ'ס מדברי מר מאוד. ◀ *Lactuca*⁸⁹⁸ (=חסה).
- **המליצה** (שש ד' 184): טרשקוק הונדבה בארי. ◀ *طرشقوق / طرخشقوق, هندباء برى* (פר.)=*Cichorium intybus*⁸⁹⁹ (עולש תרבותי).
- **רע"ב** (פסחים ב ו): מין קוסברת (!) הוא מר ביותר. ◀ נראה שזהו שיבוש של 'כ"ס ברי' – חסה מדברית (כפי שמופיע אצל רמב"ם).
- **אלג'אמע** (עמ' 82 ערך 'מרור'): נוע מן [=מין של] אלכ'ס ברי מר גדא [=מר מאוד]. ◀ לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 54, פסחים ב): 77 [=כ-] גואה. ◀ לא מזוהה.
- **תפא"י** (פסחים ב ו, פז ע"ב): ווערמוט קרויט. ◀ *Wermutkraut* (גר.)=*Artemisia absinthium*⁹⁰⁰ (לענת האבסינת, 'שיבה').

דיון והערות:

1. נראה כי זיהוי הצמח המסויים 'מרור' – ששמו משמש גם שם קיבוצי למינים בהם מקיימים את מצוות המרור בפסח, וגם מתאר בפשטות את טעמו של הצמח – אינו מוסכם, והוא זוהה עם צמחים שונים בעלי טעם מר.

⁸⁹² בר בהלול, ב, עמ' 1162, וראה עמר, מרורים, עמ' 42.
⁸⁹³ בר בהלול, ב, עמ' 1154.
⁸⁹⁴ בר בהלול, ב, עמ' 717: חדבא=هندباء. שם זה מזוהה עם הסוג *Cichorium*, ועל כן חדבא דברא הוא מין הבר *Cichorium pumilum*.
⁸⁹⁵ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 6, ע' 38.
⁸⁹⁶ ון ווייק, מילון, א, עמ' 112.
⁸⁹⁷ למיני תרבות הנמנים על סוג זה ישנו שורש שיפודי אכיל. אחד ממינים אלו הוא *Arctium lappa* (דקורית/לפה).
⁸⁹⁸ עיסא, עמ' 103, ע' 26; בדויאן, עמ' 346, ע' 2002.
⁸⁹⁹ אחונדוב, עמ' 408; סטיינגאס, עמ' 812, 1514. בערבית מזוהה *طرشقوق* גם עם המין הקרוב *Taraxacum officinale* (שינן רפואי. עיסא, עמ' 177, ע' 15). 'עולש תרבותי' הוא מין הגדל בר במקומות רבים, ועל כן סביר שייקרא *هندباء برى*.
⁹⁰⁰ גרים, מילון, כ' 29, עמ' 426, 437.

2. בירושלמי מופיע תיאור ללא שם. לפי עמר, התיאור מתאים ל-*Sonchus oleraceus* (מרור הגינות).
3. ריבוי הגרסאות בבבלי מקשה על הזיהוי. ייתכן ומדובר שם ב-*Lactuca serriola* או *Cichorium pumpilum*.
4. הזיהוי עם מין בר של *Lactuca* מופיע אצל הערוך, רמב"ם ואלג'אמע.
5. שאר הזיהויים הינם ייחודיים: רש"י – *Arctium*; המליצה – *Cichorium intybus*; תפא"י – *Artemisia absinthium*.
6. לעף ופליקס סוברים שיש לזהות את המרור המשנאי עם *Sonchus oleraceus*⁹⁰¹. גם עמר סובר כי כך יש להכריע.⁹⁰² פלדמן מתלבט ומזהה בסופו של דבר עם מיני בר של *Lactuca*⁹⁰³. א' הראובני מציע כזיהוי למרור את *Centaurea pallescens* (דרדר המדבר).⁹⁰⁴

76. מתוק/מתיק

המתוק נזכר במשנה פעמיים (שביעית ג א, שם ט ו), ואינו נזכר במדרשי ההלכה ובתוספתא. אינו נזכר גם בתלמוד הבבלי.

- **ירושלמי** (שביעית פ"ג ה"א ל ונ):⁹⁰⁵ משיבש המתוק פקועה אמ' ר' מנא ההן פקועה דבקעתא.⁹⁰⁶ <
- פקועא (סור.), המופיעה בתרגום הסורי למלכים ב ד לט, מזוהה עם *Citrullus colocynthis*⁹⁰⁷ (אבטיח הפקועה), אך נראה שאין לכך מקור חיצוני, אלא שמשמשים במסורת המזהה את 'פקועות שדה' שם עם צמח זה. ▲ פקועה דבקעתא – נראה כי הכוונה אינה לצמח אלא לקרקע סדוקה.⁹⁰⁸
- **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 98): המתוק *λβαδιν* < *λβαδιον*=מקום רטוב.⁹⁰⁹
- **זרעים גניזה א** (אוק.): המתיק *אלחנט'ל*. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ה עמ' 291 ע' 'מתק'): כפ"ג בשביעית ר' יהודה אומר משיבש המתוק פי' שייבש המבושל. ירושלמי משיבש המתוק פקועה. פי' אחינו ר' דניאל ז"ל כמו פקועות שדה *דלועין* הן קרא. האי דכתיב "מות בסיר" פי' דלועין מרין; (ח"ו עמ' 401 ע' 'פקע'): מאימתי מוציאים זבלים משיבש המתוק

⁹⁰¹ לעף, פלורה, ד, עמ' 72; פליקס, צומח, עמ' 102.
⁹⁰² עמר, מרורים, עמ' 40-41. ועיין שם בהמשך לגבי זיהויים נוספים במסורות של עדות שונות.
⁹⁰³ פלדמן, משנה, עמ' 198.
⁹⁰⁴ הראובני, מרור, עמ' 269-270.
⁹⁰⁵ במקום אחר (פסחים ב ה"ו ל ונ): התיבון הרי חזרת מתוק הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק. לא ברור האם מתייחס לאותו 'מתוק' שבשביעית. חזרת מזוהה אצל כלל הפרשנים עם *Lactuca sativa* (חסה תרבותית). ע"ע.
⁹⁰⁶ כת"י וט משובש: מיבש (!) *כוח ארוד* תיקפועה (!) א"ר מנא ההן פקועה דבקע'.
⁹⁰⁷ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1221; לעף, שמות, עמ' 332-333.
⁹⁰⁸ ראה: סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1224 ע' 'פקעא' וע' 'בקעתא'.
⁹⁰⁹ לידל וסקוט, עמ' 1047. וראה: סטאר, גלוסר, עמ' 364.

ופירשו בגמרא פקועה אמר ר' יוסי הדין פקועה דבקעתא והם סדקים שבבקעה כשהמטר יורד מתמלאין מים ואינם מתייבשין אלא לאחר זמן. < לעיל ירושלמי.

- **ריבמ"ץ** (שביעית ג א עמ' קנז): פ' הזבל שהוא ממתק ומבשל הפירות... ר' דניאל פירש פקועות השדה ממש הם המתוק ששינינו. < לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (שביעית ג א עמ' 145): אלחנט'ל. ונקראו אלחנט'ל מתוק כמו שקוראים לסומא סגי נהור. < حنظل = *Citrullus colocynthis*⁹¹⁰ (אבטיח הפקועה).
- **תנה"י** (עמ' 320 ערך 'מתק'): ושם אלחנט'ל מתיק על אף מרירותו הרבה. < לעיל רמב"ם.
- **כפו"פ** (פרק מה, עמ' תרס): והמתוק הוא פרי האדמה כעין תפוח וטעמו מר מאוד וקראוהו ז"ל מתוק כסגי נהור לעור והוא סם משלשל... וקורין לו אל חנטל. < לעיל רמב"ם.
- **רע"ב** (שביעית ג א): הזבל שנותן מתיקה לפירות... וירושלמי מפרש משיבש המתוק סדקין שבבקעה... ונקרא מתוק על שם מתקו לו רגבי נחל.
- **אלג'אמע** (עמ' 83 ערך 'מתיק'): אלחנצ'ל. < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 21, שביעית ג): כדו [=דלעת] חנט'ל. < حنظل (= *Citrullus colocynthis*⁹¹¹) (אבטיח הפקועה).
- **תפא"י** (שביעית ג א, סט ע"ב): ... כל הלחלות... וי"א ... הזבל.

דיון והערות:

1. המתוק נזכר פעמיים בלבד בכל המקורות התנאיים, ועובדת היותו שם של צמח עומדת במחלוקת.
2. המקור המרכזי לזיהוי המתוק הנים דברי הירושלמי, לפיהם המתוק הינו 'פקועה'. עוד בירושלמי עצמו נראה כי יש צורך לפרש 'פקועה' זו, וזאת, בשם ר' מנא, באמצעות הביטוי 'פקועה דבקעתא', שגם הוא אינו ברור לפרשנים המאוחרים יותר ולנו.
3. מן הירושלמי בפסחים ניתן להבין כי 'מתוק' הוא שם נוסף לחזרת – *Lactuca sativa* – אך לא ברור שהדבר קשור למתוק שבשביעית..
4. אלו המפרשים אותו כשם של צמח, מזהים אותו עם *Citrullus colocynthis*. כך אצל זרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, אלג'אמע ומכה"מ. גם פירוש ר' דניאל המובא אצל הערוך וריבמ"ץ מתייחס לצמח המקראי 'פקועות שדה' המזוהה בדרך כלל עם מין זה. על פי פירוש זה מקור השם הוא 'לשון סגי נהור' כמובא ברמב"ם.
5. על פי הפירוש המרכזי האחר, המתוק הינו קרקע רטובה. כך אצל כת"י אנטונין, כך מבינים הערוך (ערך 'פקע') ורע"ב את 'פקועה דבקעתא' של ר' מנא, ונראה שכך מפרש גם תפא"י בדעה הראשונה המובאת אצלו. לא ברור המקור הלשוני לפירוש זה.

⁹¹⁰ רמב"ם, רוזנר, עמ' 122, ע' 158; עיסא, עמ' 50, ע' 9.

⁹¹¹ סטיינגאס, עמ' 432; אחונדוב, עמ' 362.

6. הערוך (ערך 'מתק') מפרש 'מתוק' – 'מבושל', לפני שמביא את פירוש הירושלמי. נראה שמתכוון באופן כללי להתייבשות הפירות הבשלים.
7. פירוש נוסף – הזבל ('הנותן מתיקות לפירות'). כך לראשונה אצל ריב"מ⁹¹² וכן אצל רע"ב וכדעה שניה אצל תפא"י.
8. זיהוי החוקרים: לעף מזהה את המתוק עם *Citrullus colocynthis*⁹¹², פלדמן מציג הן את זיהוי זה, והן את הזיהוי עם הזבל.⁹¹³ לפי הראובני, המתוק מתייחס לעלי החורף העסיסיים של צמחים עשבוניים שונים, דוגמת *Eryngium creticum*⁹¹⁴ (חרחבינה מכילה). צ'יז'יק מזהה את המתוק עם *Lactuca sativa var. longifolia* ('חסה רומית').⁹¹⁵ לדעת פליקס אין לזהות את המתוק עם צמח כלשהו, אלא פירושו – אדמה פוריה.⁹¹⁶

77. נפוס

כלאים ע' 32.⁹¹⁷

78. נץ חלב

נץ החלב נזכר שלוש פעמים במשנה (שביעית ז א; שביעית ח ג; עוקצין ג ב) ואינו נזכר בתוספתא. הוא נזכר פעם אחת בירושלמי (שביעית ז ה"א) כמשיח לפי תומו.

- **ירושלמי** (שביעית ז ה"א ל): *מהו חלביצין ביצי נץ חלב*. נראה שאין בכך כדי לתרום באופן ממשי לזיהוי נץ החלב.
- **כת"י אנטונין** (עמ' 74 ש' 121): *ελαφομοσχον*⁹¹⁸ < אולי *Pastinaca = ελαφοβοσκον sativa*⁹¹⁹ ('גזר לבן').
- **זרעים גניזה ב: ונץ החלב זחר מוצ'ע**. < מילולית: 'פרחי מקום'. נראה שמפרש 'החלב' כשם מקום מסויים, ואת 'נץ החלב' כפרח מסויים האופייני לאותו מקום.

⁹¹² לעף, פלורה, ד, עמ' 72.

⁹¹³ פלדמן, משנה, עמ' 201.

⁹¹⁴ הראובני, מתוק, עמ' 62-64.

⁹¹⁵ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 832-833.

⁹¹⁶ פליקס, שביעית, א, עמ' 173-174.

⁹¹⁷ נוסף: זרעים גניזה ב: אלסדאב. سداب = *Ruta chalepensis*; *R. graveolens* (=פיגם ריחני; פיגם מצוי. עיסא, עמ' 159).

מס' 9,8; **בדויאן**, עמ' 518-519, ע' 3020,3019; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 213—214, ע' 279).

⁹¹⁸ מילולית: *ελάφι*=אייל; *μόσχος*=מושק. ההקשר כאן הינו בעייתי – באופן די ברור מדובר כאן בצמח. אולי יש כאן

שיבוש של *ελαφοβοσκον* – ראה להלן.

⁹¹⁹ **לידל וסקוט**, עמ' 530. מילולית: 'האוכל של האייל'. לעף מצייע את *Chrozophora tinctoria* (לשישית הצבעים), וראה

סטאר, **גלוסר**, עמ' 367.

- **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): נואר אלמחלב. להלן תנה"י. < נואר – פרחים. לא ברור למה כוונתו כאן. נראה כי תנה"י הבין זיהוי זה כ-*Prunus mahaleb* (ראה להלן תנה"י).
- **רנאה"י פ"א** (שביעית כת"י בהמ"ל 1): נואר אלמחלב. < לעיל רנאה"י.
- **ערוך** (ח"ה עמ' 371 ערך נץ): פ' פרחים לבנים ויש אומרי' עשב כשחותכו יוציא חלב.
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז א): ונץ החלב – פרח לבן.
- **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): אלמקדונס,⁹²⁰ והוא צמח ידוע מאד אצל הרופאים. < مقدونس = *Petroselinum crispum*⁹²¹ ('פטרזיליה').
- **ר"ש** (שביעית ז א): פ' בערוך פרחים לבנים וי"א עשב כשמתחתך יוצא ממנו חלב.⁹²²
- **תנה"י** (עמ' 348 ערך נץ ונצץ): הוא אלמקדונס, ואומר אחד המפרשים שהוא 'מחלב' ואין זה נכון מפני שמעולם לא נזכר... אלא עם הירקות והצמחים הנאכלים, ו-'אלמחלב' אינו ירק ואין אוכלים אותו... ונץ החלב הוא אלמקדונס וכך גם נאמר עליו בפירוש המשנה. < מקדונים – לעיל רמב"ם. < **מחלב**=*Prunus mahaleb*⁹²³ (עץ המחלב, קרוב לשזיף ולדובדבן. פירותיו הטחונים משמשים כתבלין).
- **רא"ש** (שביעית ז א): פ' בערוך פרחים לבנים ויש מפרשים עשב כשנחתך יוצא ממנו חלב.
- **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסא): ונץ החלב שהוא הפיטר ובערכי בקדונים. < بقدونش (זהה ל- *Petroselinum crispum*)⁹²⁴ ('פטרזיליה').
- **המליצה** (בהמ"ל): אנגודאן [...] ירך אל לובינא. < انگدان/انجدان (פר). = *Ferula assafoetida*⁹²⁵ (כלך החלתית) או *F. tingitana*⁹²⁶ (כלך מרוקני). ראה לעיל ע' חלתית. < **לובינה** (ער.) = *Euphorbia*⁹²⁷ (חלבוב).
- **רע"ב** (שביעית ז א): פרחים לבנים כחלב. פ"א עשב הוא כשנחתך יוצא ממנו חלב.⁹²⁸
- **אלג'אמע** (עמ' 87 ערך נץ החלב): אלמקדונס, והו נבאת משהור ענד אלאטבא [= והוא צמח ידוע אצל הרופאים]. < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): ד'מבה צחראי [= של בר].⁹²⁹ < زنبه (زنبه, زنبق) הוא שמם של כמה מיני צמחים ריחניים בעלי פרחים לבנים.⁹³⁰ ראה לעיל ע' 'חלביצין'.

⁹²⁰ וכך גם בעוקצין ג ב.
⁹²¹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 152-153, ע' 196; **עיסא**, עמ' 41, ע' 5; שם נרדף ל- *Carum petroselinum* ו- *Petroselinum sativum*. בשני המקומות נזכר ששמו גם *كرفس رومي*.
⁹²² וכך גם בעוקצין ג ב.
⁹²³ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 172, ע' 220; **עיסא**, עמ' 149, ע' 4.
⁹²⁴ **עיסא**, עמ' 41, ע' 5; **דינסמור ודלמן**, עמ' 42, ע' 748.
⁹²⁵ **סטיינגאס**, עמ' 114. בספרי הרפואה הערביים מתייחס שם זה לעלים של *F. assafoetida* – ראה להלן, ע' תיאה.
⁹²⁶ **אחונדוב**, עמ' 335-336. שם מזהה שם זה עם הצמח ששמו ביוונית *σίλιφιον* ובלטינית *Laser* המופיע בספרות הקלאסית וזיהויו אינו ברור לגמרי. נראה שיש לזהותו עם אחד משני מיני *Ferula* שנזכרו כאן, וראה להלן תפא"י.
⁹²⁷ **עיסא**, עמ' 79, ע' 14, 17, עמ' 80, ע' 4.
⁹²⁸ וכך גם בעוקצין ג ב.
⁹²⁹ את 'נץ החלב' (ע"ע) הוא מזהה עם 'ד'מבה צחראי', על פי הירושלמי: מהו חלביצין? ביצי נץ חלב.
⁹³⁰ למשל – ורד לבן, *Lilum candidum* (שושן צחור) ועוד. ראה **סטיינגאס**, עמ' 623, 624; **חיים**, מילון, א, 1021.

- **תפא"י** (שביעית ז א, עו ע"ב): **וואלפסמילכרויט**; (עוקצין ג א): **מילד בלומע**. ◀ **Wolfsmilch** (גר.) = **Euphorbia**⁹³¹ (חלבוב). ▲ **Milchblume** (גר.) = **Polygala vulgaris**⁹³² (מרבה חלב מצוי).

דיון והערות:

1. זיהוי נץ החלב שנוי במחלוקת מרובת זיהויים. נראה כי רוב הזיהויים קשורים ב'חלב' שבשמו של הצמח.
2. אחד הזיהויים הקדומים יחסית מופיע אצל כת"י אנטונין, וככל הנראה מדובר שם ב- *Pastinaca sativa*. זיהוי זה לא נראה קשור דווקא ל'חלב'.
3. זיהוי שנראה קרוב לזה של כת"י אנטונין הינו זה של רמב"ם – *Petroselinum crispum* – אשר מופיע גם אצל תנה"י, כפ"פ (בשמו העממי הארץ-ישראלי) ואלג'אמע. שני המינים נמנים על משפחת הסוככיים ולשניהם שורשים נאכלים הדומים מאוד זה לזה בצורתם ובטעמם.
4. נראה כי שאר הזיהויים נוצרו בהשפעת ה'חלב' – אם כשמו של הצמח בשפות השונות, אם כצבע של הפרחים ('נץ') ואם כנוזל חלבי המאפיין את הצמח.
5. אצל הערוך מופיעים שני זיהויים כללים: פרחים לבנים וצמח בעל שרף חלבי. ר"ש ורע"ב מצטטים את דבריו. ריבמ"ץ מביא רק את הראשון מבין השניים.
6. אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א מופיע זיהוי לא ברור – 'נואר אלמחלב' – אשר נראה מעין תרגום מילולי של השם העברי. ייתכן שיש לזהותו עם *Prunus mahaleb*, בעל הפרחים הלבנים והזרעים הלבנים. תנה"י מביא זיהוי זה ודוחה אותו.
7. הזיהוי המופיע אצל מכה"מ הינו גם כן עם צמח בעל פרחים לבנים.
8. אצל תפא"י (עוקצין) מופיע הזיהוי עם *Polygala vulgaris*, הקשור לחלב בשמותיו האירופאיים (נחשב למעודד ייצור חלב אם).
9. אצל המליצה (כאפשרות שניה) ואצל תפא"י (שביעית) מופיע הזיהוי עם *Euphorbia*, בעל השרף החלבי.
10. אצל המליצה מופיע גם זיהוי ייחודי – *Ferula assafoetida* (כאפשרות ראשונה).
11. אצל זרעים גניזה ב מופיע 'זהר מוצע' וייתכן שהבין את 'חלב' כשם מקום.
12. זיהויי החוקרים: לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים את נץ החלב עם *Orchis*⁹³³ (סחלב). את החלביצין זיהו הם עם פקעותיו של צמח זה – כירושלמי – לפיו: **מהו חלבצים – ביצי נץ חלב – ע"ע** (חלביץ). פלדמן מזהה עם *Ornithogalum*⁹³⁴ (נץ החלב).

⁹³¹ גרים, מילון, כ' 30, עמ' 1272; ניקולוב, מילון, עמ' 914.
⁹³² ון ווייק, מילון, א, עמ' 1037; גרים, מילון, כ' 12, עמ' 2190. עוד מוזהה בשם זה *Linocera periclymenum* (מין של יערה. ון ווייק, מילון, א, עמ' 778). בר בהלול, א, עמ' 1825.
⁹³³ לעף, פלורה, ד, עמ' 72, 70. יש לציין כי השם הערבי (והעברי המודרני) – 'סחלב' כולל את האותיות 'חלב', אף שלא נראה שיש קשר אטימולוגי בין השניים; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 836; פליקס, צומח, עמ' 196.
⁹³⁴ פלדמן, משנה, עמ' 31-32.

הנצפה נזכרת פעם אחת במשנה (דמאי א א), ונזכרת בירושלמי (שבת טו ה"ג) כמשיח לפי תומו⁹³⁶

- **בבלי** (ברכות מ ע"ב פיר. II.1.7): **פּרְחָא**.⁹³⁷ ◀ פּרְחָא (סור.) = *Capparis* (צלף).⁹³⁸
- **הלכות גדולות** (ח"א עמ' 94, הלכות ברכות): **צלף**.
- **תשובת גאונים** (הרכבי סימן שעח): **הוא צלף והוא נצפה** ובלשון ארמי **פּרְחָא** ובלשון ישמעאלי נקרא **אַלְכַבְר**. ◀ לעיל בבלי ולהלן רמב"ם.
- **זרעים גניזה ב: והנצפה קפאר**. ◀ להלן רמב"ם.
- **רנאה"י** (דמאי כת"י לונ): **אַלְקַפְאָר**. ◀ להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ה עמ' 374, ערך נצפה): **פי' קפרא ויאכלו עם החומץ והוא צלף ובל' ארמי פּרְחָא**. ◀ *cappero* (איט.) = *Capparis spinosa*⁹³⁹ (צלף קוצני).
- **רש"י** (ברכות לו ע"א): **הוא צלף**.⁹⁴⁰
- **ריבמ"ץ** (מעשרות ד ו): **פי' צלף הוא נצפה והוא פּרְחָא והוא שם האילן, ובלש' ישמעאל אַלְכַבְר** ובלעז **קפרינא**.⁹⁴¹ ◀ להלן רמב"ם, לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): **אַלְכַבְר** והוא הידוע אצל ההמון אצלנו בשם **אַלְקַפְאָר**. ◀ **כּיֵר** = *Capparis spinosa*⁹⁴² (צלף קוצני).
- **תנה"י** (עמ' 350 ערך 'נצף'): **נצפה הוא 'אַלְכַבְר' והוא הנקרא 'קבאר' ונקרא גם צלף, ועליו קפריסין** וגרריו אביונות... וגם בערבית נקרא אלכבר – **'אַלְצַפ'**. ◀ לעיל רמב"ם.⁹⁴³
- **כפו"פ** (פרק לו עמ' תקכו): **הנצפה הוא אַלְכַבְר והוא צלף**. ◀ לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): **נצפא ספרמהא נצפא בנד**. ◀ ספרמהא – לא ברור, אולי: **سپرهم**, **اسپرهم** = *Ocimum basilicum*⁹⁴⁴ (ריחן מצוי, בזיליקום). ◀ **بيد = Salix**⁹⁴⁵ (ערבה).
- **רע"ב** (דמאי א א): **הנצפה – צלף שקורין קאפ"רי בלע"ז**. ◀ לעיל ערוך.
- **רדב"ז** (הל' מעשר פי"ג ה"א): **אַלְקַפְר**. ◀ לעיל רמב"ם.

⁹³⁵ מופיע באגדה בירושלמי ובמדרשים: **מה עשה הקב"ה – זימן אילן של נצפה**.
⁹³⁶ האיזכור שם הוא תוך כדי סיפור המופיע גם במדרשי אגדה (ויק"ר לד; פסיקתא לעשרת הדברות).
⁹³⁷ אוק. 366: פר?ח?א; פר 671: פירחא.
⁹³⁸ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1236.
⁹³⁹ פיאניג'יאני, אטימולוגיה <http://www.etimo.it/?term=cappero>.
⁹⁴⁰ על 'צלף' כותב רש"י (שם) מין עץ. ובמקום אחר (שבת קי ע"א) מזהה את 'צלף' – קפרייר. ע"ע צלף.
⁹⁴¹ ריבמ"ץ דמאי א א: **נצפה – קפריני**.
⁹⁴² **עיסא**, עמ' 38, ע' 13. בביאור שמות הרפואות נוקב רמב"ם בשמות הנרדפים הבאים: **قبار** (ראה תנה"י), **لصف**, **اصف** (רמב"ם, רוזנר, עמ' 154, ע' 197).
⁹⁴³ גם **قبار** ו-**لصف** מוכרים כשמות נרדפים למין זה (**עיסא**, עמ' 38, ע' 13).
⁹⁴⁴ **סטיינגאס**, עמ' 651, 652; **חיים**, מילון, א, עמ' 75.
⁹⁴⁵ **סטיינגאס**, עמ' 217; **אחונדוב**, עמ' 386.

- **אלג'אמע** (עמ' 87 ערך 'נצפה'): אלכבר והו אלד'י תערפה ענדנא אלעאמה [=והוא אשר ידוע אצל ההמון] באלקפאר, הד'א כלאם [=אלו דברי] רבי ז"ל. < ציטוט דברי רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 12, דמאי א): כוור. < קור = *Capparis spinosa*⁹⁴⁶ (צלף קוצני).
- **תפא"י** (דמאי א, לב ע"ב): צלף, קאפערן כל"א. < Kapernstrauch, Kapernbaum (גר.) = *Capparis*⁹⁴⁷ (צלף).

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים כי יש לזהות את הנצפה עם *Capparis*.
2. יוצא מכלל זה הוא המליצה, אשר מביא שני זיהויים תמוהים - *Ocimum basilicum* ו-*Salix* (אולי בגלל הדמיון נצפה-צפצפה, אף שהנצפה מתואר כצמח מאכל, מה שלא ניתן להגיד בשום אופן על *Salix*).
3. גם החוקרים מזהים את הנצפה עם *Capparis*⁹⁴⁸.

⊞⊟⊠

80. סיאה

- הסיאה נזכרת במשנה ובתוספתא מס' פעמים (משנה שביעית ח א; מעשרות ג ט; שבת יח ב; עוקצין ב ב. תוספתא שביעית ה טו; שבת ח לא; עוקצין ב ג ועוד), תמיד בצרוף אזוב וקורנית.
- **ירושלמי** (שביעית ז ה"א ל, וט, וז): צתרה. < צתרא (סור). = صعتر⁹⁴⁹, שהוא שמם הערבי של כמה צמחים ממשפחת השפתניים, ובעיקר מיני *Origanum*⁹⁵⁰ (אזוב, 'זעתר'). < רוב החוקרים זיהו את 'צתרא' הסורית עם *Satureja* (צתרה), בין השאר עקב הדמיון בצליל לשם האירופי.⁹⁵¹
 - **בבלי** (שבת קכח ע"א, אוק 366); צעתרי; (שם וט 108): צתרי. < לעיל ירושלמי.
 - **זרעים גניזה ב: קסאָה אלסעתר**. < לעיל ירושלמי.
 - **רנאה"י** (יג 5 עוקצין): אלסאיה. < לא מזוהה.
 - **רנאה"י פ"א** (שביעית ח כת"י בהמ"ל 1): אלסאיה. < לעיל רנאה"י.
 - **רי"ף** (שבת נא ע"א): אמר רב יהודה סנתרי. < נראה כשיבוש של 'צתרי' שבבבלי.
 - **ערוך** (ה"ו עמ' 2 ערך סאה): פוליאן וי"א סיסימברן... וכולן מיני איזוב הן. < puleo, poleju (איט. *Mentha pulegium*)⁹⁵² (נענע הכדורים); poleo (איט.) = *Teucrium polium*⁹⁵³ (געדה מצויה). < sesembrio (איט.) = *Sisymbrium officinale*⁹⁵⁴ (תודרה רפואית).

⁹⁴⁶ **סטיינגאס**, עמ' 1060; **דסוקי**, מילון, ב, עמ' 2308.

⁹⁴⁷ **גרים**, מילון, כ' 11, עמ' 184.

⁹⁴⁸ **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 72; **פליקס**, **צומח**, עמ' 196.

⁹⁴⁹ **בר בהלול**, א, עמ' 1686.

⁹⁵⁰ **עיסא**, עמ' 129, ע' 13. מין הבר הנפוץ באזורנו הוא *Origanum syriacum* (אזוב מצוי, זעתר).

⁹⁵¹ **סוקולוף**, **ברוקלמן**, עמ' 1305; **פיין סמית**, **תזאורים**, ב, עמ' 3450; **לעף**, **שמות**, עמ' 325. זיהוי נוסף הוא עם *Urtika* (סרפד. פיין סמית, תזאורים, שם; לעף, שמות, עמ' 326).

- **רש"י** (שבת קכח ע"א): צתרי שדריא"ה לוי"ה ל"א פוליאנ"ל. < Sadree (צ.ר. עת.)=sarriette (צ.ר.)⁹⁵⁵ = *Satureja thymbra* (צתרה ורודה). לוי"ה – לא ברור למה הכוונה. ▲ poliol (צ.ר. עת.)=pouliot (צ.ר.)⁹⁵⁶ מזוהה עם *Mentha pulegium*⁹⁵⁷ (נענע הכדורים) ועם *Teucrium*⁹⁵⁸ (=געדה).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): לעז הסיאה פולינ ובלש' יון בליסקוני, ויש אומ' ססימברו, ויש אומר סלביאה. < פוליו – לעיל ערוך, שם הובאו שתי אפשרויות. לאור זיהוי 'בליסקוני', נראה כי יש לזהות כאן 'פוליו' עם *Mentha pulegium* (נענע הכדורים). ▲ בליסקוני – βλῆχρον = *Mentha pulegium*⁹⁵⁹ (נענע הכדורים). ▲ ססימברו – לעיל ערוך. ▲ *Salvia*⁹⁶⁰ (=אי.ט.) (מרוה).
- **רמב"ם** (שביעית ח א עמ' 157; מעשרות ג ט עמ' 205; עוקצין ב ב עמ' תשכה): אלפודנ'ג. < فوننج הינו מין קיבוצי של מינים שפתיניים ובעיקר מיני *Mentha*. הן מדברי רמב"ם בביאור שמות הרפואות והן מן המילונים נראה כי את فوننج סתם, ללא שם לוואי, ניתן לזהות עם *Mentha pulegium*⁹⁶¹ (נענע הכדורים).
- **תנה"י** (עמ' 360 ערך 'סאה' בסופו): הוא הצמח הידוע בשמו פודנ'ג. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): סיאה מרונגוש ואכישן צעתר... סיאה שאהספרם. < مرزنگوش, اویشن, صعتر הינם שמות של צמחי תבלין שפתיניים. בדרך כלל מזהים אותם עם *Origanum*⁹⁶² (אזוב). ▲ شاهسپر, شاه اسفرم = *Ocimum basilicum*⁹⁶³ (ריחן מצוי, בזיליקום) או *O. minimum*⁹⁶⁴.
- **רע"ב** (מעשרות ג ט): כערבי פודנ'ג ובלע"ז פוליי"ג; (עוקצין ב ב): וסיאה וקורנית מין אזוב הם... פליי"ג בלע"ז. < פודנ"ג – לעיל רמב"ם. ▲ פוליי"ג – לעיל ערוך, רש"י.

⁹⁵² **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06; ערוך השלם ח"ו, עמ' 2, הע' 6; **דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 270, ח' III, ע' 36. לכאורה ניתן לזהות באופן אחר: polio (אי.ט.) = *Teucrium polium* (געדה מצויה. שם נרדף: *Teucrium capitatum*) – אך גם לאור העובדה שריבמ"ץ (עיין להלן) מזהה בין פוליו לבין בליסקוני נראה שיש להכריע לטובת *Mentha pulegium*.

⁹⁵³ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06; **בדויאן**, עמ' 581, ע' 3380. כך גם אצל דיוסקורידס לגבי polion (**דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 354, ח' III, ע' 124).

⁹⁵⁴ **בדויאן**, עמ' 552, ע' 3220. עליו וזרעיו של צמח זה משמשים כתבלינים. גם אצל דיוסקורידס מוזהה *σισύμβριος* *étarpon* עם מין ממשפחת המצליבים (**דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 169, ח' II, ע' 156) – לא ברור האם הכוונה ל-*Sisymbrium* או ל-*Nasturtium* (=גרגר. ראה **לידל וסקוט**, עמ' 1061). ועיין ערך 'אירוס' ובזיהוי הערוך שם.

⁹⁵⁵ **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 126, ע' 920.

⁹⁵⁶ **שם**, עמ' 115, ע' 836.

⁹⁵⁷ **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 836.

⁹⁵⁸ **ניקולוב, מילון**, עמ' 797.

⁹⁵⁹ **לידל וסקוט**, עמ' 319. שם דומה מופיע אצל דיוסקורידס (**דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 270, ח' III ער' 36).

⁹⁶⁰ **דיאלקטים איטלקיים** http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06; **בדויאן**, עמ' 524, ע' 3044 ועוד. שם זה כולל מיני מרוה רבים.

⁹⁶¹ **עיסא**, עמ' 117 ער' 13; **בדויאן**, עמ' 392, ע' 2269. רמב"ם עצמו בביאור שמות הרפואות מביא כי ישנם מיני فوننج רבים (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 239, ע' 309). שני המרכזיים שמזכיר הינם *Mentha aquatica* (נענע המים) לו הוא קורא 'המין הנהר' ו-*Mentha pulegium* (נענע הכדורים). מבין שניהם סביר יותר כי מתכוון בפירושו לאפשרות השניה, שאם לא כן – היה מצוין את עניין הקרבה למים.

⁹⁶² **דסוקי, מילון**, א, עמ' 209; **חיים, מילון**, א, עמ' 175, שם ב עמ' 867; **אחונדוב**, עמ' 382, 403. עוד הם מזוהים עם *Satureja* (צתרה. **סטיינגאס**, עמ' 786) ו-*Thymus* (קורנית. **חיים, מילון**, ב, עמ' 83).

⁹⁶³ **סטיינגאס**, עמ' 727; **חיים, מילון**, ב, עמ' 166.

⁹⁶⁴ **סטיינגאס**, עמ' 726, 727; **אחונדוב**, עמ' 381.

- **אלג'אמע** (עמ' 88 ערך 'סיאה'): אלפוד'נג < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23 ועוד): בקמ < בִּקְמ (פר.)=*Caesalpinia sappan*⁹⁶⁵ (עץ הברזיל האסיאתי).
- **תפא"י** (שביעית ח א, עח ע"ב): וילדער ראסמארין < *Wilder rosmarin* (גר.)=
*Rhododendron tomentosum*⁹⁶⁶ (מין הנמנה על הסוג רודודנדרון, משפחת האברשיים).

דיון והערות:

1. כמעט כל הפרשנים מזהים את הסיאה עם צמחי תבלין. רוב הזיהויים הינם עם צמחים ממשפחת השפתניים. הערוך מוסיף (לגבי 'סיאה אזוב וקורנית'): וכולן מיני אזוב הן, ואכן גם את אזוב וקורנית מזהים הפרשנים בדרך כלל עם צמחים ממשפחה זו.
2. הזיהויים המופיעים בתלמודים אינם ברורים לגמרי, אך הכוונה שם הינה למין או מינים מן הסוגים *Origanum* או *Satureja* הקרובים זה לזה. נראה כי רי"ף מצטט את הבבלי (אולי בשיבוש). גם זרעים גניזה ב הולך בעקבות התלמודים.
3. רש"י (כדעה ראשונה) מזהה עם *Satureja*.
4. המליצה (כאפשרות ראשונה) מזהה עם *Origanum*.
5. הערוך, המביא שני זיהויים שונים, מוסיף (לגבי 'סיאה אזוב וקורנית'): וכולן מיני אזוב הן, כלומר הזיהויים שמביא לסיאה קרובים על פי תפיסתו ל-*Origanum*.
6. הערוך (כדעה ראשונה) מזהה עם מין שפתי אחר - *Mentha pulegium* או *Teucrium polium*. זיהוי זה (עם אותו ספק) מופיע כדעה שניה אצל רש"י. גם ריבמ"ץ מביא זיהוי זה (כדעה שניה), אך אצלו נראה להכריע כאפשרות הראשונה - *Mentha pulegium* – וזאת ע"פ השם היווני שמביא שם. הזיהוי עם מין זה מופיע גם אצל רמב"ם, תנה"י, רע"ב ואלג'אמע.
7. אצל ריבמ"ץ (כדעה שלישית) מופיע זיהוי עם *Salvia*, גם כן ממשפחת השפתניים.
8. אצל המליצה (כאפשרות שניה) מופיע צמח נוסף ממשפחת השפתניים - *Ocimum*.
9. עוד מופיע אצל הערוך ואצל ריבמ"ץ (שניהם כדעה שניה) הזיהוי עם *Sisymbrium officinale*, שאינו נמנה על השפתניים.
10. זיהוי ייחודי מופיע אצל תפא"י - *Rhododendron tomentosum*, צמח מרפא המשמש גם כן כתבלין. זיהוי תמוה מופיע אצל מכה"מ - *Caesalpinia sappan*.
11. 'סיאה' המובא אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א אינו מזוהה, אך בולט הדמיון סאיה-סיאה.
12. החוקרים מזהים את הסיאה עם *Satureja*⁹⁶⁷. בנוסף, מרחיב פלדמן אודות דעה שרווחה, לדבריו, בעבר (אף כי נראה שלא היתה מבוססת דיה), לפיה יש לזהות את הסיאה עם מיני *Ononis* (שברק)⁹⁶⁸.

⁹⁶⁵ **סטיינגאס**, עמ' 194; **חיים**, מילון, א, עמ' 272. בערבית נקרא כך גם *Reseda luteola* (=רכפת הצבעים. **עיסא**, עמ' 154, ע' 20).

⁹⁶⁶ **גרים**, מילון, כ' 14, עמ' 1236; **זיידמן**, **תבלין**, עמ' 201. שם נרדף ל-*Lidum palustre*. אין קשר סיסטמטי בינו לבין הרוזמרין (*Rosmarinus*). צמח נוסף הזקרא בשם זה הוא *Croton eluteria* (משפחת החלבוביים. **זיידמן**, **תבלין**, עמ' 123).

81. סנריות/סגריות

הסנריות נזכרות פעם אחת במשנה (שביעית ט ה) ופעם אחת בספרא (בהר ב).

- **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 53): ואוכלים אלרגלה כל זמן שהגשים החגורות בסינר מלקטות ירק מבקעת בית נטופה, וגזרת סנריות מן האשה חוגרת בסינר.
- **ערוך** (ח"ו עמ' 90 ערך 'סנר'): אוכלין ברגילה עד שיכלו סנריות פי' קרדי דומישתקני.⁹⁶⁹ < cardo domestico (איט.)=*Cynara cardunculus var. altilis*⁹⁷⁰ (זן של קינרס תרבותי, קרוב לארטישוק).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ט ה עמ' רג): פי' לעז קרדי דמישתקני. < לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (שביעית ט ה עמ' 162): וגם אותו ירק מתקיים בארץ והוא הסנריות, והיה ידוע באותו המקום ואין אנו מכירים אותו.
- **תנה"י** (עמ' 382 ערך 'סנר'): צמחים שלחותם ודביקותם רבה.
- **אלג'אמע** (עמ' 92 ערך 'סנריות'): קאל רבי' פי ט' שביעית הי אעשאב משהורה פי בקעת בית נטופה ולא נערכה אנחן [=אמר רבינו ב(פרק) ט (מסכת) שביעית, הם עשבים ידועים בבקעת בית נטופה ואין אנו מכירים אותם]. < לעיל רמב"ם.
- **תפא"י** (שביעית ט ה, פא ע"ב): הרגילה הגדילה מסוגר תחת הארץ. < רגילה - *Portulaca oleracea*⁹⁷¹ (רגלה).

דיון והערות:

1. מספר הזיהויים של הסגריות/סנריות הינו כמעט כמספר הפרשנים המזהים.
 2. לפי רנאה"י הסנריות אינן צמחים, אלא הנשים הלבשות סינרים המלקטות את הירקות.
 3. הערוך ובעקבותיו ריבמ"ץ מזהים את הסנריות עם *Cynara cardunculus*, אולי בגלל הקרבה האטימולוגית לכאורה: סנריה - *Cynara*.
 4. רמב"ם, המצוטט גם אצל אלג'אמע, מפרש כי זהו ירק האופייני למקום הנזכר במשנה (בקעת בית נטופה), אך אינו יודע את זהותו.
 5. תנה"י מזהה באופן כללי עם צמחים לחים ודביקים.
 6. תפא"י מפרש כי הסנריות הינן 'רגילה' (הנזכרת קודם לכן בסמוך) הגדילה במסוגר תחת הארץ
- (?)

⁹⁶⁷ לער, פלורה, ד, עמ' 72; פלדמן, משנה, עמ' 293; פליקס, צומח, עמ' 104. פלדמן ופליקס נוקבים בשם המין המצוי בארץ - *Satureja thymbra*.
⁹⁶⁸ פלדמן, משנה, עמ' 291-294.
⁹⁶⁹ *Cardi domestici* - מילולית: קוצים ביתיים (תרבותיים).
⁹⁷⁰ חקלאות, מילאנו, <http://ing.entecra.it/biomasse/media/schede/cardo.pdf>, 27.4.2013.
⁹⁷¹ ראה להלן, ע' 'רגלה'.

7. לעף כולל את הסגריות/סנריות ברשימותיו, אך לא יודע לזהותו.⁹⁷² פלדמן מזהה אותן עם *Cynara scolymus*, בדומה לערוך.⁹⁷³ פליקס אינו בטוח בזיהוי, ומציע את *Cyperus oblonga* (גומא מארך).⁹⁷⁴

❧

82. ספיר

כלאים ע' 33.

❧

83. עדל/אדל

העדל נזכר פעם אחת במשנה (עוקצין ג ד) ופעם אחת בתוספתא (שביעית ה יא ושם 'אדל'). בירושלמי נזכר פעם אחת (שביעית ז ה"ה) כמשיח לפי תומו.

- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144, ש'1): מצאתי בספר רפואות שמפרש כל שם עשבים בלש' יוני ובל' ארמי, עדלא דמי לפוגלא [=צנון] והוי במוציל [=מוצול, עיר בצפון עיראק] ועצרין מיא ושטרין לגרבא.⁹⁷⁵ עדלא הוא סיטרג זרקופת דהוא קלפותא ומתפשק [=מתפרש] ראסן. < אדלא (סור.) = *Lepidium latifolium*⁹⁷⁶ (שחלים גבוהים). > סיטרג – להלן רמב"ם. > 'זרקופת' ו'קלפותא' לא מזוהים.⁹⁷⁷ > ראסן = *Inula helenium* (טיון השמש).⁹⁷⁸ לא ברור האם 'ראסן' אכן מתייחס ל'עדלא'.⁹⁷⁹
- **ערוך** (ח"ו עמ' 173, ערך עדל): פי' עדל דומה לצנון,⁹⁸⁰ וי"א שדוריא. < Sadureia – נראה שזזה ל-Satureia (איט.)⁹⁸¹ = *Satureja hortensis* (צתרה תרבותית).
- **רמב"ם** (עוקצין ג ד עמ' תשלב): < אלשיטרג'. < שיטרג = *Lepidium latifolium*⁹⁸² (שחלים גבוהים).

⁹⁷² לעף, פלורה, ד, עמ' 72.

⁹⁷³ פלדמן, משנה, עמ' 212.

⁹⁷⁴ פליקס, צומח, עמ' 196.

⁹⁷⁵ תרגום: עדלא דומה לצנון ונמצא במוצול, וסוחטין את מימיו ומורחים על הגרב (=מחלת עור).

⁹⁷⁶ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 9. בר בהלול מתרגם שיטרג – שמו הערבי של צמח זה – ראה להלן רמב"ם.

⁹⁷⁷ המהדיר שם (הערה 7) מביא את האפשרות לקרוא 'קלמותא', ולזהות עם *Inula helenium*, כפי שמזוהה 'ראסן'.

⁹⁷⁸ בן יעקב, הרפואה, ב, עמ' 487; עיסא, עמ' 99, ע' 4. על שמושיו של לצמח זה בימי הביניים ראה: סרי ועמר, עמ' 72.

⁹⁷⁹ עיסא, עמ' 99, ע' 4. זיהוי זה סותר את 'עדלא' ו'סיטרג' (וראה לעף, שמות, עמ' 39). ייתכן כי זהו המשך הציטוט מספר רפואות, ובעצם הובאו כאן בטעות שני צמחים, שרק הראשון שייך לענייננו, ויש לקרוא כך: עדלא הוא סיטרג; זרקופת דהוא קלפותא ומתפשק ראסן. ועיין, ע' לעונים ובהערה 879.

⁹⁸⁰ ראה לעיל פיה"ג בהערה 975.

⁹⁸¹ בדילקטים שונים נקרא מין זה *Sedolia*, *Sandarea* ועוד שמות בהם מופיע העיצור d במקום t.

⁹⁸² רמב"ם, רוזנר, עמ' 290, ע' 367; עיסא, עמ' 107, ע' 12. לפי רוזנר (שם) נקרא בשם זה מין נוסף – *Plumbago europaea*. עוד נקרא בשם זה *Fumaria officinalis* (עשן רפואי). עיסא, עמ' 85, ע' 7, אך ייתכן ששם זהו שיבוש של

شاهترج (רמב"ם, רוזנר, שם. בפרסית: شاهترج, שיטרه).

- ר"ש (עוקצין ג ד): פירש בערוך דומה לצנון.
- תנה"י (עמ' 408 ערך 'עדל'): אלשיטרג' והוא ירק ידוע. < לעיל רמב"ם.
- המליצה (ש.ש. ד' 9): אדל שיטראג'. < שיטר/ج/شاهترج (פר.) = *Fumaria officinalis*⁹⁸³ (עשנן רפואי).
- רע"ב (עוקצין ג ד): מין ירק דומה לצנון.
- אלג'אמע (עמ' 96 ערך 'של עדל'): אלשיטרג'. < לעיל רמב"ם.
- כתכ"ה (דף ד ע"ב): אדל, עדל: מין ממיני הבצלים הנקרא אצל הרומים בולבוס ציבאריוס. ואדוליס ב"ר [=בלשון רומי] שוה הוא לציבאריוס. כל' [=כלומר] הנאכל.⁹⁸⁴ < *edulis* (לט.) – אכיל. *Bulbus cibarius* (לט.) – מילולית – 'בצל (או פקעת) נאכל'. במילונים וספרי בוטניקה אירופיים קדומים עולה כי מדובר בצמחים בעלי בצל המשמש למאכל או לרפואה, הנמנים על הסוגים *Urginea* (חצב), *Scilla* (בן חצב), *Hyacinthus* (יקינתון), או סוג קרוב אחר.⁹⁸⁵
- מוה"ע (ח"ו עמ' 173, ערך עדל): פי' רומי מין חסית כמין בצל ונקרא בולבוס עדל. < לעיל כתכ"ה.
- מכה"מ (ב"א ד' 179, עוקצין ג): מאנד [דומה] ת'ורב. < *Raphanus sativus*⁹⁸⁶ (צנון), כלומר הכוונה לצמח הדומה לצנון.
- תפא"י (עוקצין ג ד, קעח ע"א): דומה לצנון; (בדפוסים מאוחרים): והוא פרי אדמה שדומה לצנון, כך כתב בערוך. וי"א שהוא ווינטער עזאף. < *Winterysop* (גר.) = *Satureja hortensis*⁹⁸⁷ (צתרה תרבותית).

דיון והערות:

1. הזיהוי הקדום ביותר הוא עם 'שיטרג' – *Lepidium latifolium* – אשר מופיע אצל פיה"ג, ולאחר מכן אצל רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע.
2. מסורת הזיהוי עם 'שיטרג' מופיע גם אצל המליצה, אך על פי המילונים הפרסיים נראה כי יש לזהות שם זה בפרסית דווקא עם *Fumaria officinalis*⁹⁸⁸.

⁹⁸³ סטיינגאס, עמ' 727, 776; אחונדוב, עמ' 381.

⁹⁸⁴ בוקסטורף מביא את שתי הדעות המובאות אצל הערוך (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 1580).

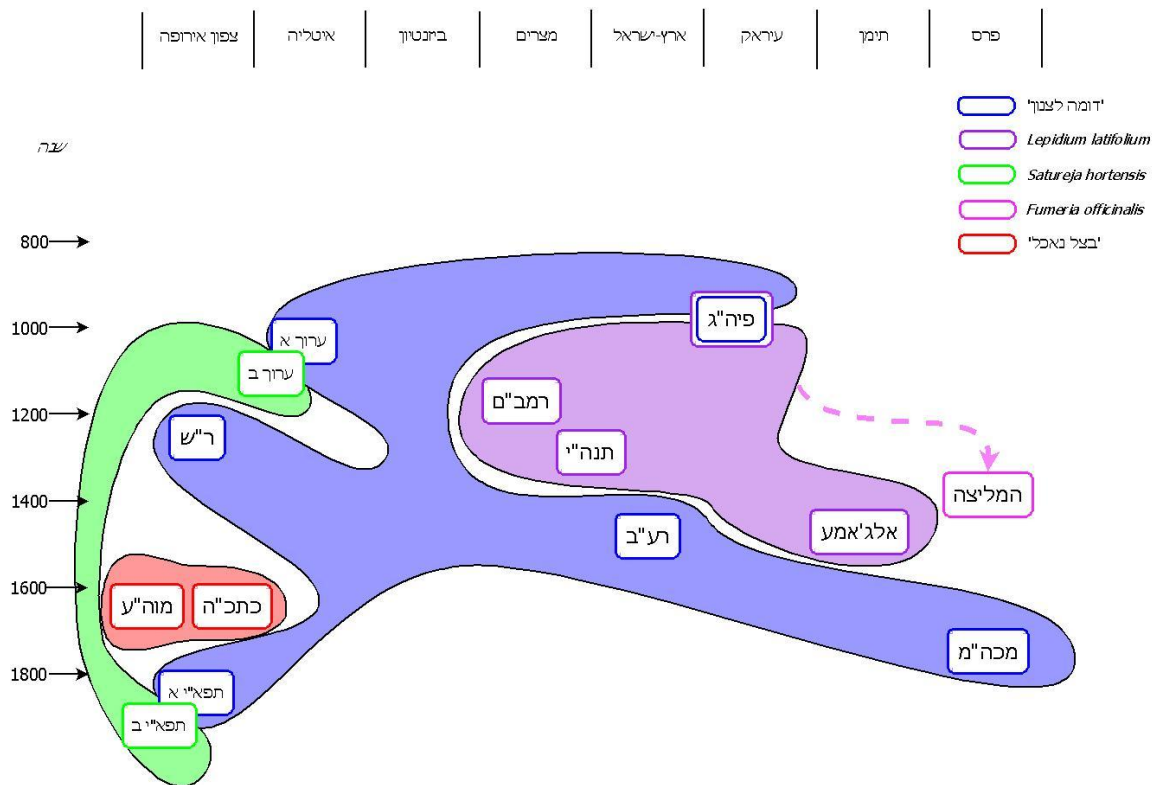
⁹⁸⁵ דיוסקורידס, גודייר, עמ' 211, ח' II, ע' 201, 200. פליניוס, טבע, 5, עמ' 482, ספר XIX, פסקה 95.

⁹⁸⁶ סטיינגאס, עמ' 292; דסוקי, מילון, א, עמ' 716; אחונדוב, עמ' 386.

⁹⁸⁷ גרים, מילון, כ' 30, עמ' 488.

⁹⁸⁸ יש לציין שאף שמקור השם הינו פרסי, דווקא רמב"ם, דובר הערבית, מקפיד על בידול המשמעות שבין שיטר/ج (*Lepidium latifolium*) ובין شاهترج (*Fumaria officinalis*), בעוד שעל פי המילונים הפרסיים נראה שאין להקפיד על כך, והוראת שניהם הינה *F. officinalis*. ראה לעיל הערות 982, 983.

עדל

- בתחילת דברי פיה"ג מופיע, בשם 'ספר רפואות' כי 'עדלא' דומה לצנון. זיהוי כללי זה מופיע בהמשך אצל הערוך (כדעה ראשונה), אצל רע"ב, אצל מכה"מ ואצל תפא"י (כדעה ראשונה, בשם הערוך). אולי ניתן לקשור בין תיאור זה ובין *Lepidium latifolium*, הנמנה, כצנון, על משפחת המצליבים.
- על פי הדעה השניה המובאת אצל הערוך, מזוהה העדל עם *Satureja hortensis*. ייתכן ומקור זיהוי זה בדמיון בין השמות 'שיטרג'- 'שדורייא'. זיהוי זה מופיע גם אצל תפא"י (כדעה שניה).
- ע"פ כתכ"ה, האדל זהה ל-*edulis* (לטינית: אכיל), ויש לזהותו עם בצל של מין מסויים ממשפחת השושניים. נראה כי זוהי גם כוונתו של מוח"ע.
- בציטוט מ'ספר רפואות' המובא בפיה"ג נזכר סמוך ל'עדלא' השם 'ראסן' - *Inula helenium*, אך ייתכן וכלל לא מדובר בזיהוי העדל אלא בהמשך הציטוט, שאינו רלוונטי לעניין.
- החוקרים מזהים את העדל עם *Lepidium latifolium*.⁹⁸⁹

❧

⁹⁸⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 202-203; פליקס, צומח, עמ' 107.

84. עדשה (עדשים); עדשים מצריות

העדשים נזכרות בתנ"ך ארבע פעמים (בראשית כה לד; שמ"ב יז כב; שם כג יא; יחזקאל ד ט). במשנה ובתוספתא נזכרות העדשים מספר פעמים (משנה תרומות י א; שבת ז ד; טבול יום א ב ועוד; תוספתא תרומות ז יא; עירובין ו ב; נדרים ג ו ועוד). באחד המקומות בתוספתא (מעשרות ג טו) נזכר: אילו הן עדשין מצריים אילו שגלגליהן חדים. כמו כן נזכרות פעמיים בספרא (שרצים י; בחוקותי א). נזכרות פעמים רבות בתלמודים (ירושלמי ערלה ב ה"ז ועוד; בבלי ב"ב טז ע"ב ועוד). כמו כן נזכרת העדשה במקורות התנאיים ובתלמודים פעמים רבות כיחידת נפח או שטח בעיקר בענייני טומאה ונגעים.

- **ירושלמי** (מעשרות ה ה"ח ל ונ): אילו הן עדשים המצריות כל שגלגליהן חדים.⁹⁹⁰
- **ריבמ"ץ** (תרומות י א עמ' רסד): לא מפרש; (מעשרות ה ח עמ' שיא): אלו הן עדשין המצריות שגלגליהן הדין [צ"ל: חדין].
- **רמב"ם** (תרומות י א עמ' 192): אלעדס; (מעשרות ה ז עמ' 210): עדשים המצריות אלעדס שקצהו מחודד. < عدس = *Lens culinaris*⁹⁹¹ (עדשה תרבותית).
- **המליצה** (ש.ש. ד' 254): עדשים נרסק. < نرسلك = *Lens culinaris* (עדשה תרבותית).
- **רע"ב** (מעשרות ה ח): ועדשים מצריות ראשן אחד חד (לא מפרש עדשים סתם).
- **אלג'אמע** (עמ' 96 ערך 'עדשים'): אלעדס. < לעיל רמב"ם.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 111): בלסן; (שם כ"י מב"צ 3372): אלבלסן והו אלעדס. < بلسن = *Lens culinaris*⁹⁹² (עדשה תרבותית). > עדס – לעיל רמב"ם.

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים זיהוי העדשים עם *Lens culinaris*.
2. המאפיין שמובא בירושלמי לעדשים המצריות – קצה מחודד מובא אצל ריבמ"ץ, רמב"ם ורע"ב. לא מוצע על ידי הפרשנים זיהוי עם צמח ספציפי.
3. זיהוי העדשים מוסכם גם על החוקרים.⁹⁹³ את העדשים המצריות מזהה צ'ז'יק עם תת המין *Lens culinaris* ssp. *macrosperma*.⁹⁹⁴

85. עוזררים (עוזרר)

כלאים ע' 34.⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ כ"י וט: כל שגלגליהן הדין (!).

⁹⁹¹ **עיסא**, עמ' 107, ע' 1. שם נרדף ל-*Lens esculenta*.

⁹⁹² **עיסא**, עמ' 107, ע' 1. שם נרדף ל-*Lens esculenta*; ווד, **תימן**, עמ' 155.

⁹⁹³ **לעף**, **פלורה**, עמ' 72; **צ'ז'יק**, **אוצר**, עמ' 859. **פליקס**, **צומח**, עמ' 108.

⁹⁹⁴ **צ'ז'יק**, **אוצר**, שם.

86. עולשי שדה

כלאים ע' 35.

87. עולשים

כלאים ע' 36.⁹⁹⁶

88. עידן/אידן (פתילת האידן)

האידן נזכר פעם אחת במשנה (שבת ב א) ואינו נזכר בתוספתא ובמדרשי ההלכה.

- **ירושלמי** (שבת פ"ב ה"א ל): ולא בפתילת האידן – עירניתא.⁹⁹⁷ < לא מזוהה.
- **בבלי** (שבת כ ע"ב אוק366): האידן - אתוונא. רבין ואביי הוו קאזלו בפקתא דטמדירא, חונהי להנהו ערבתא דקן [י]מן. א"ל רבין לאביי היינו אידן דתנן. א"ל האי עין בעלמא הוא. קלף ואחוי ליה עמרניתא דאית ביה ביני (ו) ביני. < אתוונא – לא מוכר ממקורות אחרים.⁹⁹⁸ > ערבטא = *Salix*⁹⁹⁹ (ערבה).
- **ערוך** (ה"א עמ' 36 ערך 'אידן'): כמין צמר המתהווה במין ממיני העץ.
- **רנאה"י** (שבת עמ' 48): ולא בפתילת העודן כעין צמר שבין עץ הערבה וקליפתו, וי"א אלעשר. < عشر = *Calotropis procera*¹⁰⁰⁰ (פתילת המדבר הגדולה, 'תפוח סדום').
- **רמב"ם** (שבת ב א, עמ' כ): צמר מתהווה במין ממיני העשבים.
- **תנה"י** (עמ' 410 ערך 'עדן'): פתילת העידן ומבטאים גם בא' פתילת האדן והוא צמר העולה על אחד העשבים רך ככותנה, שהאש נאחזת בו. ויש אומרים צמר הנוצר מתחת לקליפת עץ הערבה. ויש שקולעים מן הצמח הזה, ועוד כיוצא בו מ-אלחלפי ואלקצבאן ושרשי העצים והסיבים וכיוצא בהם, חבלים.
- **רע"ב** (שבת ב ב): כמין צמר יש בערבה בין הקלפ' לעץ.

⁹⁹⁵ נוסף: זרעים גניזה ב: אלזערו. ע"ש רס"ג.

⁹⁹⁶ נוסף: זרעים גניזה ב: הנדכי. ע"ש רמב"ם.

⁹⁹⁷ ע"פ סוקולוף, ארץ ישראלית, עמ' 403, צ"ל: עידניתה.

⁹⁹⁸ סוקולוף מזהה עם *Salix* (ערבה) ע"פ ההקשר בלבד.

⁹⁹⁹ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1135.

¹⁰⁰⁰ רסולי, אלמעטמד, (עמ' 258-259); ח'ולידי, פלורה, עמ' 40; עיסא, עמ' 23, ע' 20. פליקס זיהה צמח זה עם 'פתילת המדבר' הנזכרת באותה משנה (פליקס, צומח, עמ' 131). על השימוש בשערות צמח זה ראה עמר בויץ עמ' רנב-רס.

- **אלג'אמע** (עמ' 108 ערך 'פתילת האיידן'): צופה תתולד פי נוע מן אלעשאב [=צמר הנוצר במין של עשבים]. לעיל רמב"ם.
- **כתכ"ה** (דף ח ע"א): אידן הוא אחוונא וענינו ערבה. בל"י [בלשון יוון] איטיא.¹⁰⁰¹ < $Salix=ιταα$ ¹⁰⁰² (ערבה).
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 82): הצמר שבין העץ והקליפה של אלערבה. < נראה כי 'אלערבה' כאן אינו שם ערבי, אלא 'ערבה' בעברית.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 37, שבת ב): תולף' ביד. < תלף – פסולת; < $Salix=بيد$ ¹⁰⁰³ (ערבה).
- **תפא"י** (שבת ב א, ט ע"א): אידן הוא ערבה, בל"י איטעא, ופתילת הוא הצמר המצוי בין הקליפה להעץ, בל"א וויידען באסט. < $Salix=(גר.) wieden=(יונ.) ιταα$ ¹⁰⁰⁴ (ערבה).

דיון והערות:

1. הזיהוי המובא בירושלמי אינו ברור.
2. הבבלי מזהה עם צמר שבעץ הערבה – *Salix*. רנאה"י הולך בעקבות פירוש זה ולפיו מדובר בצמר שמתחת לקליפת הגזע.¹⁰⁰⁵ זיהוי זה מובא כדעה שניה אצל תנה"י, וכך הוא מזוהה גם אצל רע"ב, מילון מהד' טובי ותפא"י. גם כתכ"ה ומכה"מ מזהים את האיידן עם תוצר של הערבה, אך לא מפרשים מאיזה מחלקי הצמח הוא מופק.
3. הערוך מזהה עם 'צמר' המתהווה על מין עץ מסויים, מבלי לנקוב בשמו.
4. רמב"ם (ובעקבותיו תנה"י ואלג'אמע) מזהה עם 'צמר' המתהווה על מין עשב.
5. זיהוי החוקרים: כלל החוקרים מזהים את האיידן עם *Salix*. לעף ופליקס מזהים אותו עם הלקט הפרי, שבתוכו זרעים בעלי ציצית שערות המתאימות ליצירת פתילות.¹⁰⁰⁶ צ'יז'יק מזהה עם סיבים המופקים מן העץ עצמו.¹⁰⁰⁷ פלדמן מביא את האפשרויות השונות מבלי להכריע ביניהן.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰¹ ודומה לו אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 33).
¹⁰⁰² לידל וסקוט, עמ' 844.
¹⁰⁰³ סטיינגאס, עמ' 217; אחונדוב, עמ' 369.
¹⁰⁰⁴ לידל וסקוט, שם; ניקולוב, מילון, עמ' 910.
¹⁰⁰⁵ זיהוי זה בעייתי, כיוון שאין מתחת לקליפת הגזע סיבים המתאימים ליצירת פתילות (וייתכן לראות רמז לכך בדברי תנה"י שהביא זיהוי זה כאפשרות, והוסיף שחלק זה של הצמח משמש דווקא לעשיית חבלים). עיין להלן בדברי החוקרים שמוזהים עם חלק אחר של צמח זה, וראה בהרחבה עמר ושוויקי עמ' 47-48.
¹⁰⁰⁶ לעף, פלורה, ד, עמ' 68; פליקס, צומח, עמ' 115.
¹⁰⁰⁷ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 241 בהערות.
¹⁰⁰⁸ פלדמן, משנה, עמ' 250.

89. עכביות/עכביות

העכביות נזכרות פעם אחת במשנה (עוקצין ג ב) ופעם אחת בתוספתא (יו"ט ג יט). נזכרות פעם אחת בבבלי (ביצה לד ע"א) כמשיח לפי תומו.

- **ספר הלכות גדולות** (ח"ב עמ' 380, הלכות יו"ט): ודרדר אילו עכביות,¹⁰⁰⁹ דרדר מוריקא דחוחי < 'מוריקא דחוחי' מופיע גם בבבלי גיטין ע ע"א. אולי יש לזהותו עם *Carthamus tinctorius*¹⁰¹⁰ (קורטם הצבעים).
- **רש"ג** (עמ' 177 ש' 19): העכביות אלעכוב והוא יקרא כנגר והוא נקרא ערער תרגום כערער בערבה כעכוביתא....¹⁰¹¹ < **עכוב**, **כנגר** = *Cynara scolymus*¹⁰¹² (קנרס תרבותי, 'ארטישוק').
- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 143 ש' 14): פ' הרשף בטית כמין קוצין ואוכלין אותן הבהמות.¹⁰¹³ < לכאורה הכוונה ל'חרשף' – להלן רמב"ם,¹⁰¹⁴ אך כאן מדובר על מאכל בהמה ולא על מאכל אדם, ועל כן אולי צריך לזהות עם מין בר של *Cynara*.
- **ערוך** (ח"ו עמ' 196 ערך עכב): מתקנין את הקינרס ואת העכביות פ' ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין... וי"ל עכביות בלעז רומז"ש (בדפוסים אחרים: רוס"י) שהן ממיני מטאטא. < לא מזוהה.¹⁰¹⁵
- **רש"י** (ביצה לד ע"א): קונדס ועכביות - מיני ירקות הן, שיש טורח בתקונן.
- **ריבמ"ץ** (כלאים ה): קוץ זה עכביות, לעז מילזני. < *mlanzana, melisana* (דיאל. איט.) = *Solanum melongena*¹⁰¹⁶ (חציל).
- **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשל"א): צמח דומה ל-אלקלקאס ועליו קוצים רבים קולפים הקוצים וזורקים, ואחר כך קולפים אותו הקלח ונאכל חי ומבושל עם בשר וגם מטוגן, והוא רב מאד בארצות המערב ואיי ספרד, והספרדים קוראין אותו אלכ'רשף ושמו הידוע במערב אפזאן אלמקלוב, והוא מכלל מיני הקוצים. < **خرشف** הוא שמם של מיני *Cynara* הנאכלים – *Cynara scolymus* (ארטישוק); *Cynara cardunculus* (מין קרוב לארטישוק, נאכל גם הוא). < אפזאן אלמקלוב – לא מזוהה.
- **ר"ש** (עוקצין ג ב): ופי' בערוך עשב ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין.
- **תנה"י** (עמ' 418 ערך 'עכב'): מין ממיני קוצים שגמלים אוכלים הידוע בארץ ישראל גם בשם 'עכוב'. ואמרו שהוא הנקרא במקרא דרדר... וכינוהו אנשי מצרים 'לחלאח', וקולפים אותו ואוכלים אותו נא

¹⁰⁰⁹ ודרדר אלו עכביות – ציטוט ממדרש בראשית רבה (בלשון בה"ג: 'בראשית דרבי אושעיא').

¹⁰¹⁰ ראה בהרחבה **רענון, קורטם**, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675>.

¹⁰¹¹ בהמשך מופיע: נמצא בפישוק שמהי שהוא שטר' דבר שדומה לצנן והוא נמצא במוצול הרבה. הציטוט מ'פישוק שמהי מופיע בפיה"ג כזיהוי לעדל (ע"ע), ונראה שאין כאן כוונה לזהותו עם העכביות.

¹⁰¹² **עיסא**, עמ' 64, ע' 19. **כנגר** – במקור מפרסית – **כנגר** – מין ארטישוק (**סטיינגאס**, עמ' 1056). **כנגר** הוא גם שמו של *Onopordum acanthium* – להלן תנה"י. **עכוב** הוא גם שמו של *Cynara cardunculus* – להלן רמב"ם.

¹⁰¹³ לפני משפט זה ישנן מילים לא ברורות. המהדיר קורא שם 'עכביות', ועיין שם עמ' 144 הע' 33.

¹⁰¹⁴ וראה גם: **בן יעקב, הרפואה**, ב, עמ' 500.

¹⁰¹⁵ אולי **romsa, rumsa** (דיאל. איט.) = מיני *Rumex*.

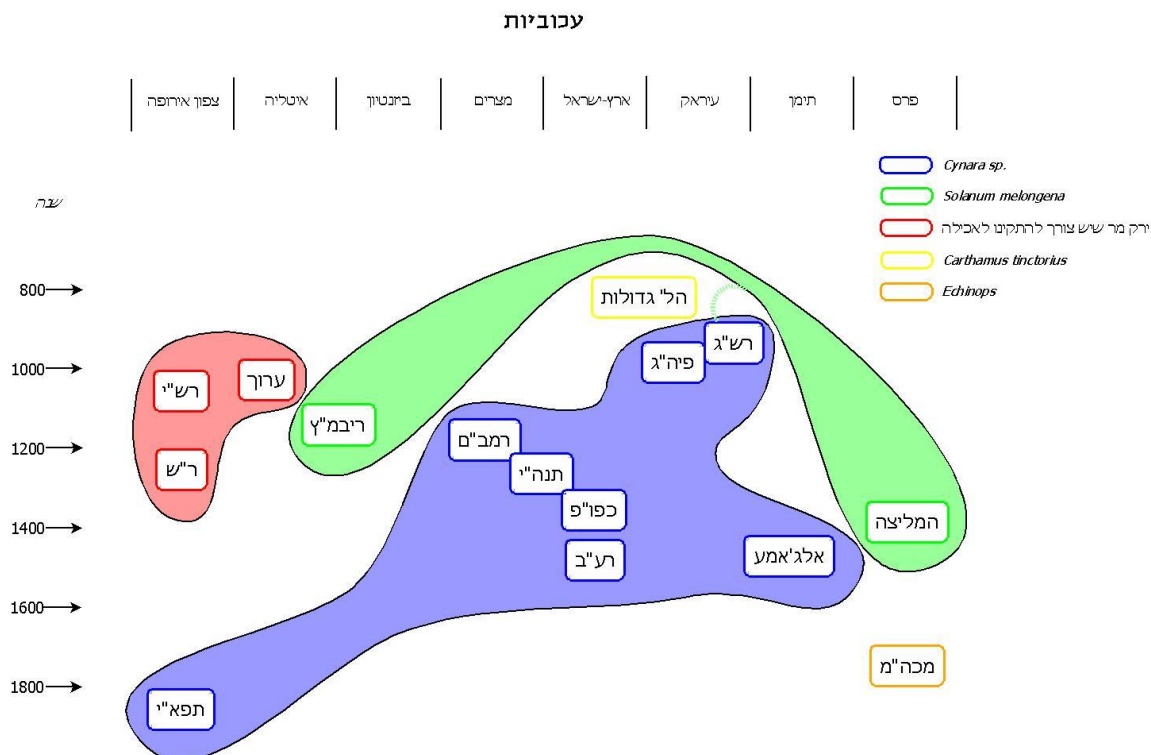
¹⁰¹⁶ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

ומבושל... וידוע בלשונות אנשים ש-'אלבאדנג'אן' נקראים עכביות וזהו מונח טבוע, שאול או מסורתי. ואמר רב שרירא ז"ל שעכביות צמח הדומה ל-'אלבאדנג'אן' ונקרא כַּנְגַר ואבן ג'נאח אמר ששמו 'חרשף'. ולצמח הזה פרחים, והם 'כנאפש' עגולים ובהם גם קוצים ובאמצע אלכנאפשה פרחים, מהם בצבע לבן ומהם בצבע אדום סגול, ושמשם בפי הרופאים שכאעא ובאדורד. < עכוב – לעיל רש"ג. אולי, כיוון שנראה מדבריו שמדובר בצמח בר, יש לזהות עם מין הבר הקרוב, *syriaca* (קינרס סורי). לפי עמר, העכוב הארץ-ישראלי, המופיע גם בתיאוריו של אלתמימי, הינו *Silybum marianum*¹⁰¹⁷ (גדילן מצוי) ▲ لخلاج מזוהה עם מיני קוצים שונים ממשפחת המורכבים. במצרים הוא מתייחס ל-*Scolymus maculatus*¹⁰¹⁸ (חוה עקוד). ▲ كجور = *C. scolymus*¹⁰¹⁹ (קנרס תרבותי, 'ארטישוק'); *Onopordum acanthium*¹⁰²⁰ (חוהן הבלאנש). ▲ شكاعى = *O. acanthium*¹⁰²¹ (חוהן הבלאנש). ▲ باداورد = *Picnomon acarna*¹⁰²² (בן קוצן מאפיר). ▲ חרשף – לעיל רמב"ם.

- **כפו"פ** (פרק נח, עמ' תשנז): הקנרס... ויש אומרים שהוא אל כנגר והוא אל דאר שנאמר עליו וקוץ ודרדר תצמיח לך, ונקרא עכביות. < כנגר – לעיל רש"ג.
- **המליצה** (בהמ"ל): עכביות באדנג'אן. < بادنجان = *Solanum melongena*¹⁰²³ (חציל).
- **רע"ב** (עוקצין ג ב): עכביות עשב מלא קוצים. והוא דרדר בלשון מקרא, ובלעז קרד"וש. <
- **Kardo** (דיא. איט. צפ.) = *Cynara cardunculus*¹⁰²⁴ (מין קרוב לארטישוק).
- **אלג'אמע** (עמ' 97 ערך 'עכביות'): קאל רבי' ז"ל פי אכ"ר עוקצין הו נבאת מת'ל אלקלקאס עליה שוך כת'יר גדא תרג' כערער בערבה כעכוביתא ופי אלשרח אלעדני קאל עכביות הו אפגאן אלמקלוב ויסמא אלכ'רשף [= אמר רבינו ז"ל בסוף עוקצין: הוא צמח כמו אלקלקאס, שעליו קוצים רבים מאוד, תגרום "כערער בערבה" – 'כעכוביתא', ו'שרח אלעדני' אמר: עכביות הוא 'אפגאן' (אולי צ"ל אפזאן) אלמקלוב' ונקרא 'אלכ'רשף']. < לעיל רמב"ם. ▲ גם הנאמר בשם 'אלשרח אלעדני' מופיע אצל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 179, עוקצין ג): שכר תיאר. < شكر تيال / شكر تيغال (= *Echinops*¹⁰²⁵ (קיפודן). וראה לעיל ע' 'אטד'.
- **תפא"י** (עוקצין ג ב, קעז ע"ב): הוא דרדר; (בדפוסים מאוחרים): הוא דרדר דקרא. דיסטעל בלשון אשכנז. שמגרדין מעליו העוקצין, והגזע צולין אותו ונאכל. < Distel (גר.) – מילולית: קוץ. ▲

¹⁰¹⁷ עמר וסרי, עמ' 74-76; שם, עמ' 124-125.
¹⁰¹⁸ בולוס, פלורה, 4, עמ' 540. אצל עיסא הוא מזוהה עם *Notobasis syriaca* (ברקן סורי. עיסא, עמ' 125, ע' 8).
¹⁰¹⁹ עיסא, עמ' 64, ע' 19. במקור מפרסית – כנגר – מין ארטישוק (סטיינגאס, עמ' 1056).
¹⁰²⁰ עיסא, עמ' 128, ע' 6. בעבר היה נאכל בדומה לארטישוק.
¹⁰²¹ עיסא, עמ' 128, ע' 6; רמב"ם, רזנר, עמ' 286, ע' 362.
¹⁰²² עיסא, עמ' 139, ע' 17; רמב"ם, רזנר, עמ' 35-36, ע' 44.
¹⁰²³ סטיינגאס, עמ' 140; אחונדוב, עמ' 346; מוזפריאן, עמ' 515, ע' 7158.
¹⁰²⁴ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.
¹⁰²⁵ אחונדוב, עמ' 357; דסוקי, מילון, ב, עמ' 1733 (שם הוא מזוהה עם השמות הערביים شوك الجمال וע' الابل] וראה עיסא, עמ' 73, ע' 17); מוזפריאן, עמ' 185, ע' 2852 והלאה.

התיאור מתאים ל-*Cynara scolymus* (ארטישוק), הנקרא גם Gartendistel,
 1026,Golddistel, וכן ל-*Cynara cardunculus* הנקרא גם Kardondistel.¹⁰²⁷

דיון והערות:

1. הזיהוי המרכזי של העכביות הוא עם המינים הנאכלים של *Cynara* – *C. scolymus*, *C. cardunculus* (מיני תרבות) ו-*C. syriacum* (מין בר). כך אצל רש"ג, פיה"ג, רמב"ם, תנה"י, כפ"פ, רע"ב, אלג'אמע ותפא"י. ייתכן שאצל רמב"ם, לפחות, ישנה עדיפות למין השני, כיוון שאת הקינרס הוא מזהה עם *C. scolymus*.
2. תנה"י מאריך בדבריו, ונראה כי לדעתו רש"ג מדבר על צמח אחר, אולי *Onopordum acanthium*, גם הוא קוץ ממשפחת המורכבים, בעל חלקים נאכלים.
3. הזיהוי המובא אצל הלכות גדולות לא ברור לגמרי, אך אולי יש לזהותו עם *Carthamus tinctorius*, גם הוא ממשפחת המורכבים, אף שאינו נאכל, ושימושו לצביעה.
4. זיהוי מרכזי נוסף הוא עם *Solanum melongena*.¹⁰²⁸ מעניינת מאוד העובדה כי הוא מופיע במקביל אצל ריבמ"ץ ואצל המליצה, וכן הוא נזכר אצל תנה"י, שלא מקבל אותו כפשוטו, אלא טוען שהשם עכביות 'הושאל' לצמח זה, ואין זה הצמח המקורי אליו התכוונה המשנה. מסתבר כי התקיימה מסורת קדומה שזיהתה כך.

¹⁰²⁶ ון ווייק, מילון, א, עמ' 411; פריש, מילון, ב, החלק הלטיני, עמ' 27.

¹⁰²⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 411.

¹⁰²⁸ ראה ווטסון, חידוש, עמ' 70-71, לגבי הדירת החציל לאזור הים התיכון בעקבות הכיבוש הערבי.

5. יש לציין כי גם לגבי הקינרס, המזוהה אצל רוב הפרשנים עם *C. scolymus*, קיים זיהוי עם *S. melongena*. שני צמחים אלו – קינרס ועכביות – מופיעים כזוג בשני מקומות (תוספתא יו"ט ג יט; ב"ר פרשה כ), וייתכן שבמקור זוהה אחד מהם עם הארטישוק והשני עם החציל,¹⁰²⁹ אלא שאצל פרשנים שונים חלה 'נדידה' של הזיהוי מן האחד אל השני.
6. הערוך מזהה באופן כללי את הקינרס והעכביות כירקות הדורשים בישול, אך הזיהוי שלו את עכביות לא ברור. ר"ש מצטט רק את הזיהוי הכללי של הערוך.
7. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ – *Echinops*.
8. זיהוי החוקרים: לעף ופליקס מזהים את העכבית עם *Gundelia tournefortii* (עכובית הגלגל).¹⁰³⁰ פלדמן מזהה אותה עם *Cynara syriaca*.¹⁰³¹

90. עץ שמן

עץ שמן נזכר מספר פעמים בתנ"ך (ישעיהו מא יט; מל"א ו כג; נחמיה ח טו ועוד).¹⁰³² במשנה נזכר פעמיים (ראש השנה ב ב; תמיד ב ג), בתוספתא פעם אחת (מנחות ט יד) ובמדרשי ההלכה פעמיים (ספרא נדבה ה; שם אמור יב). נזכר פעם אחת בירושלמי (כתובות ז ה"ח) כמשיח לפי תומו.

- **ירושלמי** (ר"ה ב ה"ג ל ו): *מהו עצי שמן דדנין*. < δαδίον – חתיכת עץ *Pinus* (אורן). מילולית גם: לפיד קטן.¹⁰³³
- **בבלי** (ב"ב פ ע"ב וט115). ביחס לאיזכור בישעיהו): *עץ שמן אפרסמא*.¹⁰³⁴ < אפורסמא (סור). = *بلسان*¹⁰³⁵ = *Commiphora gileadensis*.¹⁰³⁶
- **רנאה"י** (תמיד עמ' 6): *אלצנובר*. < صنوبر = *Pinus halepensis*¹⁰³⁷ (אורן ירושלים); *Pinus pinea*¹⁰³⁸ (אורן הצנובר).
- **ערוך** (ח"ו עמ' 239 ע' עץ): *פי' לשון ישמעאל גנס מן [=סוג מ... אלצנובר והן איצטרובלין ובלעז פיניי. צנובר – לעיל רנאה"י*. < Pini - רבים של Pino (= *Pinus*) (אורן).

¹⁰²⁹ בתוספתא מודגשת תכונתם של הקינרס והעכביות כמאכלים הדורשים 'תיקון' (הכנה מיוחדת, בישול) לפני אכילתם: מתקנים את הקינרס ואת העכביות; נראה כי גם בב"ר כוונת המדרש היא למאכלים אשר נדרש מאמץ כדי להכשירם לאכילה: קוץ זה קינרס, דרדר אלו עכביות, על הפס' "וקוץ ודרדר תצמיח לדך", ובפס' הבא: "בזיעת אפיך תאכל לחם" (בראשית ג יח-ט). גם בזיהוי הכללי המופיע אצל הערוך מודגשת תכונה זו.

¹⁰³⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 72; פליקס, צומח, עמ' 112.

¹⁰³¹ פלדמן, משנה, עמ' 211.

¹⁰³² לגבי זיהוי עץ השמן המקראי ראה עמר, מקרא, עמ' 167-168, שם מובאים זיהוי התרגומים. המרכזיים שביניהם: *Cupressus* (תרגום השבעים) ועץ זית (הוולגטה ועוד). אחרים מתרגמים מילולית, ללא זיהוי ממש.

¹⁰³³ לידל וסקוט, עמ' 364. וראה גם עמר, מקרא, עמ' 168; פליקס, בשמים, עמ' 197.

¹⁰³⁴ דומה לו ר"ה כג ע"א.

¹⁰³⁵ בר בהלול, ב, עמ' 253.

¹⁰³⁶ עיסא, עמ' 55, ע' 7. שם נרדף ל-*Commiphora opobalsamum*. צמח זה מזוהה עם האפרסמון שבמקורות.

¹⁰³⁷ עיסא, עמ' 140, ע' 15; רמב"ם, רוזנר, עמ' 247-248, ע' 317. וראה לעיל הערה 856.

¹⁰³⁸ עיסא, עמ' 140, ע' 17. נקרא גם 'אורן הגלעין' או 'אורן הסלע'.

- רש"י (תמיד כט ע"א): עצי שמן - עצים שדולקין כמו נר.
- רמב"ם: (בפירוש המשנה - לא מזהה. במשנה תורה - נוקב בשם זה ללא זיהוי).¹⁰³⁹
- תוספות מסכת ראש השנה (דף כג ע"א): עץ שמן אפרסמון - והא דכתיב (מלכים א ו) ויעש כרובים עצי שמן ומתרגמינן אעי דזיתא תרי גוויי עץ שמן דאפרסמון לאו עץ זית הוא דכתיב בעזרא (נחמיה ח) צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ובמסכת תמיד (פ"ב משנה ג) עץ זית פסול למערכה עץ שמן כשר.
- המליצה (ש.ש. ד' 407): דרכת [=עץ] זית עצי שמן. < زيت=שמן זית.¹⁰⁴⁰
- רע"ב (תמיד ב ג): העץ העושה שמן אפרסמון. ואני שמעתי שהוא האלן שקורי' לו בלעז פינ"ן ובערבי צינבור. < לעיל רנאה"י, ערוך.
- מכה"מ (ב"א ד' 126, תמיד ב): דרכת [=עץ] זיתון. < زيتون=זית.¹⁰⁴¹
- תפא"י (תמיד ב ג, רלה ע"ב): פכטען האלץ. < Fichtenholz (גר.) – הכוונה ל-Pinus¹⁰⁴² (אורן).

דיון והערות:

1. שלושה זיהויים לעץ השמן המשנאי. הירושלמי מזהה אותו עם *Pinus*, ובעקבותיו גם רנאה"י, הערוך, רע"ב (כדעה שניה) ותפא"י. ישנה קרבה לזיהוי עץ השמן המקראי אצל תרגום השבעים עם עץ מחט אחר – *Cupressus* (ברוש).¹⁰⁴³
2. הבבלי מזהה אותו עם *Commiphora gileadensis*. זיהוי זה מובא אצל תוס' ר"ה ואצל רע"ב (כדעה ראשונה). זיהוי זה לא מופיע בתרגומי המקרא.
3. זיהוי שלישי, המופיע גם בתרגום ירושלמי למלכים, הוא עם עץ הזית. בזיהוי זה נוקטים המליצה ומכה"מ. תוס' ר"ה מזכיר זיהוי זה ביחס לעץ השמן שבמלכים. זיהוי זה בעייתי, כיוון שבמסכת תמיד נזכר בסמוך לעץ השמן גם הזית, וברור שאין הכוונה לאותו העץ.
4. רש"י מפרש שם זה כתיאור כללי של תכונת הבעירה של העץ.
5. בקטע גניזה של ספר 'צוואת לוי', הנמנה על הספרים החיצוניים, נזכר בתוך רשימת עצי המזבח השם הארמי 'עא משחא' (מילולית: עץ שמן). על פי תרגומים יווניים קדומים נראה שהוא זוהה כ-Olea oleaster (זית הבר) או כ-Cupressus (ברוש).¹⁰⁴⁴
6. זיהויי החוקרים: לעף ופלדמן – *Elaeagnus* (יצהרון/עץ שמן);¹⁰⁴⁵ צ'יז'יק – *Pistacia palaestina* (אלה ארץ-ישראלית);¹⁰⁴⁶ פליקס – *Pinus halepensis* (אורן ירושלים).¹⁰⁴⁷

¹⁰³⁹ הלכות איסורי מזבח פ"ז ה"ג.

¹⁰⁴⁰ סטיינגאס, עמ' 633.

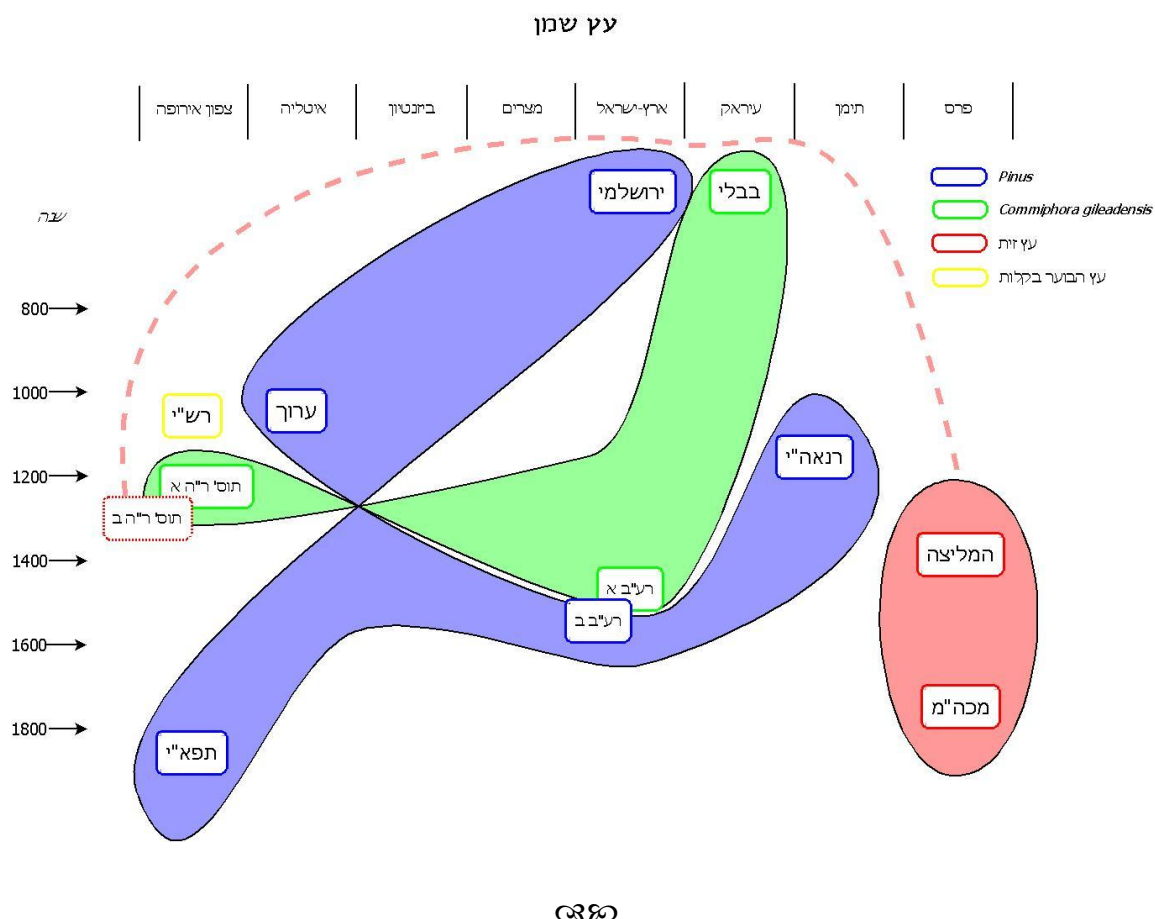
¹⁰⁴¹ שם.

¹⁰⁴² גרים, מילון, כ' 3, עמ' 1615: *Lignum pineum* (מילולית: 'עץ של אורן'); פריש, מילון, א עמ' 265: Fichte –

pinus. נראה כי בימינו נדד שם זה ל-*Picea* (אשוחית, עץ מחטני גבוה. ניקולוב, מילון, עמ' 620).

¹⁰⁴³ לעיל הערה 1032.

¹⁰⁴⁴ גרינפילד ואחרים, עמ' 167.

91. ערקבונים/עקרבונים

העקרבנין נזכרים במשנה פעמיים (שביעית ז ב; עירובין ב ו). נזכרים בירושלמי פעם אחת (עירובין ב ה"ו) ובבבלי פעמיים (עירובין כו ע"ב; פסחים לט ע"א) כמשיחים לפי תומם.

- **בבלי** (עירובין כו ב וט109): מאי ערקבלין? אמ' ר' שמעון בן לקיש אצותא חרוזייתא. ◀ מילולית: צמחים קוצניים.¹⁰⁴⁸
- **כת"י אנטונין** (עמ' 74 ש' 122): הערקבנין ξερόπηκρον. ◀ ξερός – יבש. πικρίδιον – *Cichorium endivia*¹⁰⁴⁹ (עולש תרבותי, אנדיביה). 'אנדיביה יבשה' – לא ברורה הכוונה.¹⁰⁵⁰
- **כת"י דה לאנג 16**¹⁰⁵¹ (עמ' 297 ש' 16): עקרבנים ג' ינוס' מרור קבקליד-א. ◀ גינוס מרור – מילולית: 'מין מרור'. קבקלידא – אולי καυκαλας = *Tordylium apulum*¹⁰⁵² (מין הנמנה על

¹⁰⁴⁵ לעף, פלורה, ד, עמ' 72 (המין *E. hortensis*); פלדמן, משנה, עמ' 249 (המין *E. angustifolia* יצהרון/עץ שמן מכסף, הגדל בצפון הארץ).
¹⁰⁴⁶ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 713.
¹⁰⁴⁷ פליקס, צומח, עמ' 113.
¹⁰⁴⁸ סוקולוף, בבלי, עמ' 159.
¹⁰⁴⁹ לידל וסקוט, עמ' 1404.
¹⁰⁵⁰ וראה זיהוי נוסף – סטאר, גלוסר, עמ' 367.
¹⁰⁵¹ דה לאנג, טקסטים, עמ' 295-305.

הסוג סלסלה, משפחת הסוככיים, עליו משמשים למאכל), או *Pimpinella saxifrage*¹⁰⁵³ (מין הנמנה על הסוג כמנון, משפחת הסוככיים).

- **זרעים גניזה ב: הקרבנים (!)** [מעל המילה, בין השיטין, הוספו האותיות: 'ערק'] אלקרצענה מן נבאת פיה מרארה. [=מן הצמחים שיש בהם מרירות]. < قرصنة = *Eryngium creticum*¹⁰⁵⁴ (חרחרבינה מכחילה).
- **אוצר הגאונים** (ג, עמ' 90): ורב האי גאון פי' צמח עב מאוד ויש בו כמו ראשי המחטים ומחריז והוא אטון בלשון ישמעאל. < לא מזוהה.
- **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): העקרבלים צמח מר [בכת"י – שגרה מרה]; (עירובין ב כת"י לוג): בעקרבלים בפסח צמח מר נקרא אלערקביתא.¹⁰⁵⁵ < לא מזוהה. אולי קשור ל-'עקרבאן', להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ז עמ' 50): אלערקביתא. < לעיל רנאה"י.
- **ערוך** (ח"א עמ' 250 ערך 'אצווא'):¹⁰⁵⁶ ובס"ג דעושין פסים מאי ערקבלין א"ר לקיש אצוותא חרוייתא דדקלא... פי' אלו הן ירקות שיוצאין בהן בפסח והן יוצאין סביב הדקל. ורב האי גאון פי' צמח עבה מאוד ויש בו כמו ראשי המחטין והוא אטון בלשון ישמעאל. < לעיל אוצר הגאונים.¹⁰⁵⁷
- **רש"י** (פסחים לט ע"א): מין מרור.
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפד): פי' בפ' עושין פסין גרסי' מאי ערקבלין א' ריש לקיש אצוותא חרוייתא, הן ירקות שיוצאין בהן בפסח ויוצאין סביב לדקל, ורב האי גאון פירש שהן צמח עבה למאד ויש בו כמעט [צ"ל 'כמו'] ראשי המחטים ומחרו. < לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): אלערקבאן.¹⁰⁵⁸ < عقربان = *Asplenium scolopendrium*¹⁰⁵⁹ (גריזית אירופית); לפי עמר יש לזהות עם המין הקרוב *A. sagittatum*¹⁰⁶⁰.
- **ר"ש** (שביעית ז ב): פי' בפ' עושין פסין (דף כו ע"ב) מאי ערקבלין אמר ריש לקיש אצוותא דדיקלא. < נראה כי יש כאן שיבוש, ובטעות הובא כאן הזיהוי המובא בבבלי (פסחים לט ע"א) ביחס לחרחבינה (ע"ע).

¹⁰⁵² לידל וסקוט, עמ' 931.
¹⁰⁵³ ראה: שול, גלוסר, עמ' 234.
¹⁰⁵⁴ רמב"ם, רוזנר, עמ' 148-149, ע' 190; עיסא, עמ' 77, ע' 20; דינסמור ודלמן, עמ' 41, ע' 723.
¹⁰⁵⁵ בדפוס (עירובין עמ' 61): אלערקביתא.
¹⁰⁵⁶ מובא גם באוצר הגאונים, ג, עמ' 90. מתייחס רק ל'ערקבלין'/'עקרבלין' שבערובין. במקום אחר (ח"ו עמ' 252 ערך 'עקרב' בסופו): 'בל' ישמעאל מעקרבא ובלשון יון אלופוס איליאו טריבאו. קוהוט שייך מילים אלו ל'עקרבנין' שלא מופיע כערך בפני עצמו, והסברו עמו.
¹⁰⁵⁷ קוהוט מזהה שם את 'אטון' עם انة, אתן ובלשוננו: 'מין אקאציא'.
¹⁰⁵⁸ וכן הוא בעירובין ב ו.
¹⁰⁵⁹ שם נרדף: *Scolopendrium vulgare*. עיסא, עמ' 164, ע' 24; רמב"ם, רוזנר, עמ' 210, ע' 275; אשבילי, ב, עמ' 444, ע' 1759, ושם מופיע תיאור מפורט. אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 175: נקרא ביוונית בשם 'סקולופנדריון'. וכך מזוהה *סקולופנדריון* אצל לידל וסקוט, עמ' 1613. עוד נקרא כך *Scorpiurus sulcata* (מין של זנב עקרב). עיסא, עמ' 165, ע' 9. בנוסף: عقربانة = *Heliotropium europaeum* (עוקץ עקרב אירופי). עיסא, עמ' 92, ע' 10).
¹⁰⁶⁰ עמר, מרורים, עמ' 49-50.

- **תנה"י** (עמ' 434 ערך 'עקרב'): יוצאין בעקרבנין – צמח הנקרא אלעקרבאן. חלביצין ועקרבלין יש אומרים צמח שמקיימים בו את מצוות המרור בפסח ויש אומרים צמח עבה ולו ראשים כמחט שזוקרים בה; (עמ' 188 ערך חלבץ): צמח הנקרא אלעקרבאן והוא ידוע לרופאים. ◀ לעיל רמב"ם.
- **כפו"פ** (פרק מה, עמ' תרסב): פי' הוא סקולופנדריון. ◀ *Asplenium scolopendrium*¹⁰⁶¹ (גריזית אירופית).
- **המליצה** (ש.ש. ד' 273): עקרפלין [!] ריואין'. ◀ *ريواج/ريواس/ريواص* (פר.) מזוהים עם הסוגים הקרובים *Rheum* (ריבס) ו-*Rumex* (חומעה).¹⁰⁶² וראה לעיל ע' ירבוז.
- **רע"ב** (שביעית ז ב, גורס 'עקרבלין'): ¹⁰⁶³ רבותי מפרשי' עשב הגדל אצל הדקל ועולה ונכרך סביבו' הדקל. ואני שמעתי שהוא עשב שעלין שלו דומות לעקרב.
- **אלג'אמע** (עמ' 100 ערך 'עקרבנין'): אלעקרבאן. ◀ לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז ועוד): עלף עקרב. ◀ *علف عقرب* – מילולית: עשב עקרב. אולי הכוונה ל-*علف عقربك*=*Paronychia* (סוג הנמנה על משפחת הציפרניים).
- **תפא"י** (שביעית ז ב, עו ע"ב; עירובין ב ו, ס ע"א): מין עשב.

דיון והערות:

1. בבבלי מופיע זיהוי של העקרבנין כצמחים קוצניים, כאשר לא ברור עד כמה הכוונה היא למין מסוים. ריבמ"ץ מצטט זיהוי זה. ולדעתו מדובר בירקות הגדלים סביב לדקל. נראה כי ר"ש מצטט את דברי הבבלי באופן משובש, בעקבות פירוש ריבמ"ץ שמקרב מאוד בין זיהוי העקרבנין והחרחבינה (ע"ע).
2. לפי רב האי כוננת התלמוד הינה לצמח הנקרא בערבית 'אטון' – לא מזוהה. דברים אלו מצוטטים גם אצל הערוך, ריבמ"ץ ותנה"י.
3. כת"י אנטונין מזהה עם 'אנדיביה יבשה' – אולי מין *Cichorium*.
4. זרעים גניזה ב מזהה עם *Eryngium creticum*.
5. ייתכן ש-'עקרביתא' המופיע אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א זהה ל-'עקרבאן' שאצל רמב"ם, המזוהה עם מין *Asplenium*. בעקבות רמב"ם מזהים כך גם תנה"י ואלג'אמע. ללא ספק זיהוי זה נובע מן הדמיון שבין השמות העברי והערבי.
6. זיהוי נוסף הנובע מן השם העברי הוא זה של מכה"מ, שיש לתרגמו 'עשב העקרב', ואולי הכוונה לסוג *Paronychia*. גם הזיהוי השני (הכללי) המופיע אצל רע"ב נובע ממשמעותו של השם כקשור לעקרב.
7. החוקרים חלוקים בדעתם לגבי זיהוי העקרבנין, ועל כל פנים – כל הזיהויים קשורים בשמותיהם (הלטיני או העברי) לעקרב. לעף מזהה עם *Asplenium scolopendrium*¹⁰⁶⁴ פלדמן מזהה עם הסוג

¹⁰⁶¹ לידל וסקוט, עמ' 1613. שם נרדף: *Scolopendrium officinale*.
¹⁰⁶² חיים, מילון, א, עמ' 990; סטיינגאס, עמ' 563; אהודוב, עמ' 373.
¹⁰⁶³ דומה לו עירובין ב ו.

scorpiurus (זנב עקרב, משפחת הפרפרניים).¹⁰⁶⁵ פליקס מזהה עם *Heliotropium europaeum* (עוקץ עקרב אירופי, משפחת הזיפניים).¹⁰⁶⁶ הראובני סבור כי מדובר בעלי הקיץ של *Eryngium*.¹⁰⁶⁷ כסלו מביא שתי אפשרויות זיהוי – שורשי *Eryngium*, או שורשי *Calystegia sepium*.¹⁰⁶⁸ (חבלבלן המשוכות). לדעת עמר אף אחד מן הזיהויים הנזכרים אינו מבוסס דיו.¹⁰⁶⁹

92. פואה

הפואה נזכרת ארבע פעמים במשנה (שביעית ה' ד; שביעית ז' ב; שבת ט' ה; מגילה ד' ז) ושלוש פעמים בתוספתא (כלאים ד' י; שבת ט' ז; פרה ט' ז). נזכרת מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי שבת ו' ה"ט; בבלי שבת סו ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- **ירושלמי** (שביעית ה' ד ל' ו'): מודין בפואה שלצילעות – **פוטרה**¹⁰⁷⁰ < לא מזוהה.¹⁰⁷¹ ייתכן ש'פוטרה' לא מתייחס כלל ל-'פואה', אלא ל-'צלעות'.¹⁰⁷²
- **תשובת גאונים** (אסף, גאונים, עמ' 161): קשרי פאה... זו זרעונים... ושמו בלשון ארמי **פּוּתָא** ובלשון ערבי **פּוּאָה**. < פּוּתָא (סור.) = فوة = *Rubia tinctorum*¹⁰⁷³ (פואת הצבעים).
- **זרעים גניזה א** (אוק.): פואה של עידית **פּוּה** מרתפעה. < פוה – להלן רמב"ם.
- **זרעים גניזה ב: פואה פּוּה**. < להלן רמב"ם.
- **רנאה י"י פ"א** (שביעית ז' כת"י בהמ"ל 1): **אַלפּוּוּתָא**. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ו עמ' 286 ערך 'פאה'): ושמו בל' ארמי **פּוּתָא** ובל' ערבי **פּוּוּה**... ירוש' פואה **פּוּטְרָה**. < לעיל תשובת גאונים.
- **רש"י** (שבת סו ע"ב): **גַּרְנֵצָא**; (שם עט ע"א; פט ע"ב): **וּרְנֵצָא**. < warance (צר. עת.) = garance (צר. עת.; צר.) = *Rubia*¹⁰⁷⁴ = *Rubia*¹⁰⁷⁵ (פואה).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ה' ד): פואה של עידית, פי' פואה של שדה שמינה, פי' **רוּיָא** דימיסטיקא. < roja, rujja (איט. דר.) = *Rubia tinctorum*¹⁰⁷⁶ (פואת הצבעים).

¹⁰⁶⁴ לעף, פלורה, ד, עמ' 73.
¹⁰⁶⁵ פלדמן, משנה, עמ' 36.
¹⁰⁶⁶ פליקס, צומח, עמ' 114.
¹⁰⁶⁷ הראובני, מרור, עמ' 271-272. את החרחבינה המשנאית הוא מזהה עם עלי השושנת החורפיים.
¹⁰⁶⁸ כסלו, חרחבינא, עמ' 112 – לדעתו מדובר בשורשים. וראה לעיל הערה 713.
¹⁰⁶⁹ עמר, מרורים, עמ' 50.
¹⁰⁷⁰ כת"י וט: בפואה של צלעות פוטרה. לפי הערוך 'פוטרה' הינו זיהוי של 'פואה'.
¹⁰⁷¹ ראה: סוקולוף, ארץ ישראלית, עמ' 429.
¹⁰⁷² כך הבין פליקס בעקבות ר"ש סיריליו. והוא מפרש את 'צלעות' כ-'סלעות' (כלומר, סלעים). ואת פוטרה הוא מזהה עם המילה היוונית πέτρα – סלע (ראה: פליקס, שביעית, א, עמ' 339).
¹⁰⁷³ פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 3078.
¹⁰⁷⁴ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 75, ע' 538; שם, עמ' 148, ע' 1068. ועיין אצל גודפרוי, צרפתית, עמ' 541, ע' warancure.
¹⁰⁷⁵ ניקולוב, מילון, עמ' 635; ון וויק, מילון, א, עמ' 1167.

- **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): אלפוקה. < فوة = *Rubia tinctorum*¹⁰⁷⁷ (פואת הצבעים).
- **תנה"י** (עמ' 446 ערך 'פוא'): שם אלפוקה. < לעיל רמב"ם.
- **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסב): שהיא ידועה.
- **המליצה** (ש.ש. ד' 282): רוינאס. < رويناس = *Rubia tinctorum*¹⁰⁷⁸ (פואת הצבעים).
- **רע"ב** (שביעית ה ד): צבע אדום שקורי' רוי"יא בלע"ז; (שביעית ז ב): בערבי פו"א ובלע"ז רוי"יא; (שבת ט ה): שרש עשב שצובעין בהם אדום¹⁰⁷⁹ ובערבי אלפ"וקה. < לעיל ריבמ"ן, רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ו עמ' 286 ערך 'פאה'): כפי דעת הערוך קוצה ופואה אחד הוא וכן פי' בע' קצה.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 112): פונה. < فوة = *Rubia tinctorum*¹⁰⁸⁰ (פואת הצבעים).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז ו עוד): רונאס. < روناس = *Rubia tinctorum*¹⁰⁸¹ (פואת הצבעים).
- **תפא"י** (שביעית ה ד, עג ע"ב): מין צבע, פערבער רעטע בל"א¹⁰⁸². < Färberröte (גר.) = *Rubia tinctorum*¹⁰⁸³ (פואת הצבעים).

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים כי יש לזהות את הפואה עם *Rubia tinctorum*.
2. גם החוקרים מזהים כך את הפואה.¹⁰⁸⁴

93. פול

כלאים ע' 37.

94. פול לבן

כלאים ע' 38.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁷⁶ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06, אזור Abruzzi.

¹⁰⁷⁷ עיסא, עמ' 157, ע' 17. רסולי, אלמעטמד, עמ' 293-292.

¹⁰⁷⁸ סטיינגאס, עמ' 598; אחונדוב, עמ' 387.

¹⁰⁷⁹ ודומה לו במגילה ד ז.

¹⁰⁸⁰ ווד, תימן, עמ' 282.

¹⁰⁸¹ סטיינגאס, עמ' 597; אחונדוב, עמ' 387.

¹⁰⁸² ודומה לו בשבת ט ה, כה ע"ב.

¹⁰⁸³ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1168.

¹⁰⁸⁴ לעה, פלורה, ד, עמ' 73; פלדמן, משנה, עמ' 327-328; פליקס, צומח, עמ' 116.

¹⁰⁸⁵ נוסף: זרעים גניזה ב: באקלי אביץ. מילולית: זרע לבן. (בדומה לכך מזהה רמב"ם, למשל, את 'פול המצרי' עם 'אלבאקלי אלמצרי').

95. פול מצרי

כלאים ע' 39.

96. פורקדן

כלאים ע' 40.

97. פטריות

הפטריות נזכרות פעם אחת במשנה (עוקצין ג ב) ופעם אחת בתוספתא (תרומות ז טז). בתלמודים נזכרות הפטריות מספר פעמים (ירושלמי מעשר שני א ה"ז ועוד; בבלי נדרים נה ע"ב ועוד) – תמיד בצירוף: 'כמהין ופטריות'.

- **תשובת גאונים** (הרכבי סימן רצד): ופיטורי ממין כמהין אלא שהן גדולות מן הכמהין ונקראת פטריות. ובלשון ישמעאלי בכבל אלכמה ואלפטר. < $Fungi^{1086}$ = فطر (פטריות). < \blacktriangle \blacktriangle = מינים שונים של הסוג Tuber (הגדול מבין סוגי הכמהין).¹⁰⁸⁷
- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 143 ש' 12): כמהין ופטריות ושמן פטר. < לעיל תשובת גאונים.
- **ערוך** (ח"ו עמ' 318 ערך פטר): פי' כמהין טיראטופלי פטריות פונג. < taratuffolo (איט. דר.) = כמהין.¹⁰⁸⁸ < \blacktriangle fungi (איט.) = פטריות.
- **רש"י** (שבת קח ע"א): פיטרא – פטריות, בולייץ; (תענית כג ע"א): כמהין ופטריות – בולייץ בלעז. < Boleiz (צר. עת.) = champignons (צר.)¹⁰⁸⁹ = $Agaricus bisporus^{1090}$ (=פטריות שמפניון)
- **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשל"א): אלפטר והוא הידוע בארצות המערב בשם אלפקאע והוא צמח שאין לו שרשים ולא זרעונים ואוכלים אותו רוב בני אדם מבושל ושלוק; (עירובין ג א): וכן אין מערבין ומשתתפין לא בצמח הידוע אצלנו בשם אלפקאע והוא אלפטר. < אלפטר – לעיל תשובת גאונים. < \blacktriangle $Fungi^{1091}$ = فقاע (פטריות).
- **תנה"י** (עמ' 452 ערך 'פטר'): אלפטר והוא סוג של אלכמאה... ואבו אלוליד סבור שהוא 'פקועות שדה' (מל"ב ד לט)... כמו שיבואר בערך 'פקע'...¹⁰⁹² < לעיל תשובת הגאונים, רמב"ם.

¹⁰⁸⁶ **עיסא**, עמ' 85, ע' 12.
¹⁰⁸⁷ **עיסא**, עמ' 184, ע' 12, 11, 10, 8, 7, כמו כן – Terfezia claveryi, מין פטרייה הדומה לכמהין (שם עמ' 178, ע' 12).
¹⁰⁸⁸ **פיאניג'יאני**, אטימולוגיה <http://etimo.it/?term=tartufo>.
¹⁰⁸⁹ **דרמשטר** ובלונדהיים, עמ' 15, ע' 121.
¹⁰⁹⁰ **ניקולוב**, מילון, עמ' 571.
¹⁰⁹¹ **עיסא**, עמ' 85, ע' 12.
¹⁰⁹² ומאריך שם בתיאור תכונותיהן ואופן גדילתן.

- **המליצה** (ש.ש. ד' 288): סמארנג. ◀ سماروغ=*Fungi*¹⁰⁹³ (פטריות).
- **ספר מהרי"ל – מנהגים**: (ליקוטים, ד"ה [נב] מה): שכמהין ופטריות שקורין שוואמין פיפרלינג. ◀ שוואמין – להלן תפא"י. ▲ Pfifferling (גר.)=סוגי פטריות מאכל דוגמת: *Boletus*,¹⁰⁹⁴ *Lactarius*, *Cantharellus*.
- **רע"ב** (עוקצין ג ב): מין צמח שאין לו שורש. פונ"ג בלעז. ◀ לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 102 ערך 'פטריות'): אלפטך. ◀ לעיל תשובות הגאונים.
- **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק י סעיף א): כמהין ופטריות שקורין שוועמליך. ◀ להלן תפא"י.
- **מכה"מ** (במה"ל, עוקצין ג): דומכה¹⁰⁹⁵ צחראי [=מדכרי]. ◀ לא מזוהה.¹⁰⁹⁶
- **תפא"י** (עוקצין ג ב, קעז ע"ב): שוואמען; (בדפוסים מאוחרים): מין שוואמען. ◀ Schwamm (גר.)=פטריות.¹⁰⁹⁷
- **קיצור שולחן ערוך** (סי' נב סע' ג): כמהין ופטריות שוואמען. ◀ לעיל תפא"י.

דיון והערות:

1. הפרשנים מזהים את הפטריות עם *Fungi* באופן כללי, או עם מינים שונים הנמנים על ממלכה זו.
2. זיהויו של מכה"מ אינו ברור.
3. הזיהוי עם *Fungi* מוסכם גם על החוקרים.¹⁰⁹⁸

⚔

98. פיגם

כלאים ע' 41.¹⁰⁹⁹

⚔

99. פלסלוס

כלאים ע' 42.¹¹⁰⁰

⚔

¹⁰⁹³ **סטיינגאס**, עמ' 695; **אחונדוב**, עמ' 388.
¹⁰⁹⁴ **ון ווייק**, **מילון**, ב, עמ' 1141; **גרים**, **מילון**, כ' 13, עמ' 1697.
¹⁰⁹⁵ כת"י בהמ"ל: דנבה.
¹⁰⁹⁶ דניב - מילולית: זנב.
¹⁰⁹⁷ **גרים**, **מילון**, כ' 15, עמ' 2195.
¹⁰⁹⁸ **לעה**, **פלורה**, ד, עמ' 73; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 361-362; **פליקס**, **צומח**, עמ' 122.
¹⁰⁹⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: אלפיג. ע"ש רמב"ם.
¹¹⁰⁰ נוסף: זרעים גניזה א (בהמ"ל 1): אלקרץ (כזיהוי רש"ג שם). לא מזוהה.

100. פלפל

הפלפל נזכר מספר פעמים במשנה ובתוספתא (משנה שבת ו ה; עדיות ג יב; עוקצין ג ה ועוד; תוספתא יו"ט א טו; נדרים ז ב ועוד) ופעם אחת בספרי דברים (קז). נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי ביצה א ה"ח ועוד; בבלי ברכות לו ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- רש"י (ע"ז סו ע"א): ג' שמות והן מין אחד כגון פלפל לבן פלפל שחור פלפל ארוך. < הכוונה כאן *Pipre nigrum*¹¹⁰¹ (פלפל שחור) ו-*P. longum*¹¹⁰² (פלפל ארוך).
- רמב"ם (שבת ו ה עמ' לט): < אלפלפל. < פלפל = *Piper spp.*¹¹⁰³ (פלפל).
- תולדות בן סירא (עמ' 218): פלפלין ארבע. < לא מזוהה.¹¹⁰⁴
- תנה"י (עמ' 460 ערך 'פלפל'): הוא אלפלפל. < לעיל רמב"ם.
- המליצה (שש. ד' 294): אכ'ריאן. < לא מזוהה.
- מילון מהד' טובי (עמ' 113): פלפל. < לעיל תנה"י.¹¹⁰⁵
- תפא"י (שבת ו ה, כ ע"א): פפעפפער... וכ' רש"י שהוא פלפול ארוך; (בדפוסים מאוחרים עוקצין ג ה): פפעפפער בלשון אשכנז. < Pfeffer (גר.)=¹¹⁰⁶ *Piper nigrum* (פלפל שחור). נראה שכוונת הדעה המיוחסת לרש"י ל-*P. longum* (פלפל ארוך).

דיון והערות:

1. הזיהוי המרכזי של הפלפלין הוא עם מיני *Piper* המשמשים כתבלין – *P. longum* ו-*P. nigrum*.
2. שני זיהויים לא ברורים מופיעים אצל תולדות בן סירא ואצל המליצה.
3. יש מן הפרשנים שלא טרחו כלל לזהות את הפלפלין, ככל הנראה משום הקרבה של השם העברי לשם הערבי (ובמידה מסויימת גם לשמות האירופיים).
4. גם החוקרים מזהים את הפלפלין עם *Piper spp.*¹¹⁰⁷.

¹¹⁰¹ שהוא מקורם של הפלפל השחור והלבן.

¹¹⁰² ראה להלן הערה 1103.

¹¹⁰³ פלפל מופיע אצל העשבוניים הערביים כשם קיבוצי, הכולל כמה מיני תבלינים, ובראשם הפלפל השחור (פלפל اسود) והפלפל הלבן (פלפל ابيض), ששניהם תוצר של המין *Piper nigrum*, וכן הפלפל הארוך – *Piper nigrum* – הקרוב בטעמו. (אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 227; אשבילי, ב, עמ' 475; עיסא, עמ' 141, ע' 4,3; בדויאן, עמ' 465, ע' 2712; שם, עמ' 466, ע' 2714).

¹¹⁰⁴ *Arbutus* (איט.)=*Arbutus unedo* (מין קטלב), אך זיהוי זה נראה רחוק מן ההקשר.

¹¹⁰⁵ ייתכן כי מדובר כאן דווקא ב-*Schinus molle* (מין פלפלון שמקורו באירופה וגדל גם בתימן). ווד, תימן, עמ' 200. אצל ח'ולידי הוא נקרא פלפל קאנב (מילולית: פלפל שקרי. ח'ולידי, פלורה, עמ' 36). מין זה אינו קרוב סיסטמית ל-*Piper*.

¹¹⁰⁶ גריים, מילון, כ' 13, עמ' 1633.

¹¹⁰⁷ לעף, פלורה, ד, עמ' 73; פלדמן, משנה, עמ' 205; פליקס, צומח, עמ' 125. מודגש אצל החוקרים היות ירק הסלט המכונה בימינו 'פלפל' (*Capsicum annuum*) – הן הזנים 'מתוקים' והן החרופים [צ'ילי וכד'] – צמח אשר הגיע מן העולם החדש.

101. פקועות

הפקועות נזכרות במשנה שלש פעמים (שבת ב ב; כלים יז יז; עוקצין ג ד) ופעם אחת בתוספתא (שבת ב ד). הן נזכרות פעם אחת בכל אחד מן התלמודים (ירושלמי שבת ב ה"ב; בבלי שבת כו ע"א) כמשיחים לפי תומם. בתנ"ך נזכרות 'פקועות שדה' (מל"ב ד לט) כחלקי צמח הנקרא 'גפן שדה', והן מתוארות כרעילות או כבעלות טעם רע מאוד ("והמה צעקו ויאמרו מות בסיר" – שם מ).

- **כת"י דה לאנג 16**¹¹⁰⁸ (עמ' 298 ש' 5): שמן פקועות קולוקינת־ליאון. < kolokuvθη = *Citrullus colocynthis*¹¹⁰⁹ (אבטיח הפקועה). ελαιον = שמן.¹¹¹⁰
- **פיה"ג** (עוקצין ג ד, גורס 'פקיות'): פ' כדכת' וימצא גפן שדה וילקט ממנו פקועות שדה.
- **רנאה"י** (שבת ב עמ' 49; עוקצין עמ' 5): אלחנצ'ל. < להלן תנה"י.
- **ערוך** (ח"ו עמ' 403 ערך פקועות): פ' הן אבטיחין קטנים והן מרין ועושין מהן שמן וי"מ דילועי מדבריות.
- **רש"י** (שבת כד ע"ב): דלעת מדברי.
- **רמב"ם** (שבת ב ב עמ' כא): אלעלקם¹¹¹¹ (כלים יז יז): צמח שגם לו יש קנים חלולין, פקועות שדה. < בדרך כלל מזוהה עלם עם *Ecballium elaterium*¹¹¹² (ירוקת חמור מצויה).
- **תנה"י** (עמ' 474 ערך 'פקע'): שמן פקועות יש אומרים עלקם, ופירוש המשנה פקועות צמח שיש לו קנה חלול, הוא שאמרו עליו 'שפופרת של פקועות', כפי שנאמר "פקועות שדה". אמר והוא צמח שטעמו מר, וכשכובשים אותו במלח לזמן מה, הוא נעשה טעים וטוב למאכל, והיה מי שאמר שהן אלפטור, והבאנוהו לעיל בערך 'פטר', ויש אומרים שהוא אלחנצ'ל. < עלקם – לעיל רמב"ם. ▲ *Fungi* = פטריות)¹¹¹³. ▲ *Citrullus colocynthis* = חנצל (אבטיח הפקועה).¹¹¹⁴
- **המליצה** (שש' ד' 299): פקועות סמארוק¹¹¹⁵ פטר נוז חנדל כבסתה. < סמארוק, פטר
- **(פר.) = Fungi**¹¹¹⁶ (פטריות). ▲ חנצל, קבסתה/קבסת (פר.) = *Citrullus colocynthis*¹¹¹⁷ (אבטיח הפקועה).
- **רע"ב** (כלים יז יז): דלעת מדברית¹¹¹⁸ וי"א אבטיחים קטנים מרים, וקנה שלהן חלול כשפופרת של קש.¹¹¹⁹

¹¹⁰⁸ דה לאנג, טקסטים, עמ' 295-305.

¹¹⁰⁹ לידל וסקוט, עמ' 973.

¹¹¹⁰ לידל וסקוט, עמ' 527.

¹¹¹¹ וכך גם במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם (רמב"ם, הופקינס, עמ' 40).

¹¹¹² רמב"ם, רוזנר, עמ' 224-223, ע' 292; עיסא, עמ' 73, ע' 6. לפיו זהו השם באנדלוס. עוד מופיע: *Citrullus*

colocynthis (אבטיח הפקועה. עיסא, עמ' 50, ע' 9). רמב"ם עצמו מכיר את זיהוי עלם עם *Citrullus*

(בערבית חנצל) אך טוען כי הוא מוטעה (רמב"ם, רוזנר, עמ' 122, ע' 158). כך גם אצל אשבילי, ב, עמ' 432, ע' 1700.

¹¹¹³ עיסא, עמ' 85, ע' 12.

¹¹¹⁴ עיסא, עמ' 50, ע' 9.

¹¹¹⁵ ג' קטנה מעל האות ק'.

¹¹¹⁶ סטיינגאס, עמ' 695; אהונדוב, עמ' 388.

¹¹¹⁷ סטיינגאס, עמ' 432, 1012; אהונדוב, עמ' 362.

¹¹¹⁸ וכך בשבת ב ב.

- **אלג'אמע** (עמ' 104 ערך 'פקועות'): אלעלקם והו אלחנצ'ל ואמא עלי מא סמענא פליס הו אלחנצ'ל פי י"ז כלים קאל רבי פקועות נבאת לה קצבה מגופה [= 'אלעלקם' והוא 'אלחנצ'ל'. אבל לפי מה ששמענו אינו 'אלחנצ'ל'. ב(פרק) יז (מסכת) כלים, אמר רבנו: פקועות צמח שיש לו ענפים חלולים]. < לעיל רמב"ם, תנה"י.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 113): חנצ'ל; (שם כת"י מב"צ 3372): אומרים שהוא אלחנצ'ל. <
- **חנצל** = *Citrullus colocynthis*¹¹²⁰ (אבטיח הפקועה).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 37, שבת ב ועוד): חנצל. < **חנצל** (פר.) = *Citrullus colocynthis*¹¹²¹ (אבטיח הפקועה).
- **תפא"י** (שבת ב, י ע"א): וילדער קירביס. אב"י:¹¹²² ובערוך פי' אבטיחים מדבריים, וילדע גורקינע, והם קטני' כדמות בצים וטעמן מר ועושי' מזרע שלהן שמן, ועל שם שפוקעין בנגיע' קטנה ומשליכין גרעיני הזרע שבתוכן נקראו פקועות מלשון פקע. (עוקצין ג ה): פקועות – דלעת יוונית קאללאקאווינטען בלשון אשכנז. ויש אומרים ראטהע ריבען מרים. < *Wilder kurbis*
- (גר.) = *Bryonia*¹¹²³ (דלעת הנחש). ▲ הזיהוי המובא בשם הערוך נראה ע"פ התיאור כ- *Ecballium elaterium* (ירוקת חמור מצויה). ▲ *Koloquinte* (גר.) = *Citrullus*
- *colocynthis*¹¹²⁴ (אבטיח הפקועה). ▲ *Rote rüben* = זון של *Beta vulgaris*¹¹²⁵ (סלק).

דיון והערות:

1. נראה שמוסכם על הפרשנים כי יש לזהות את הפקועות עם צמח דלועי מר ואולי אף רעיל, בין השאר עקב הסיפור המקראי על 'פקועות שדה'.
2. המסורת המרכזית מזהה את הפקועות עם *Citrullus colocynthis*, ממנו ניתן להפיק שמן, כמתואר במסכת שבת. כך אצל כת"י דה-לאנג, רנאה"י, תנה"י (כאחת הדעות המובאות שם), המליצה (כאפשרות שניה), אלג'אמע (כדעה הראשונה), מילון מהד' טובי, מכה"מ, תפא"י (כאחת האפשרויות).
3. אצל הרמב"ם מופיע השם הערבי 'עלקם', שאף שהוא משמש גם כשמו של *C. colocynthis*, רמב"ם עצמו כותב כי הם אינם זהים.¹¹²⁶ הזיהוי המקובל לעלקם הינו *Ecballium elaterium*, אך מצמח זה אין מפיקים שמן. ייתכן אולי לומר שב'עלקם' אכן התכוון ל-*C. colocynthis*, כיוון ששם זה היה שגור במקומו, ובביאור שמות הרפואות מעוניין למנוע את זיהוי 'חנט'ל' עם *E. elaterium*.

¹¹¹⁹ ובעוקצין ג ד: פקולות (!) כעין אבטיחים קטנים והם מרי' ורבתי פירשו דלעת מדברית.

¹¹²⁰ ווד, תימן, עמ' 115.

¹¹²¹ סטיינגאס, עמ' 432; אחונדוב, עמ' 362.

¹¹²² דברים אלו הן של ר' ברוך יצחק (אב"י – אמר ברוך יצחק), אב"ד לאנדסברג – ועיין בשער דפוס ראשון סדר מועד.

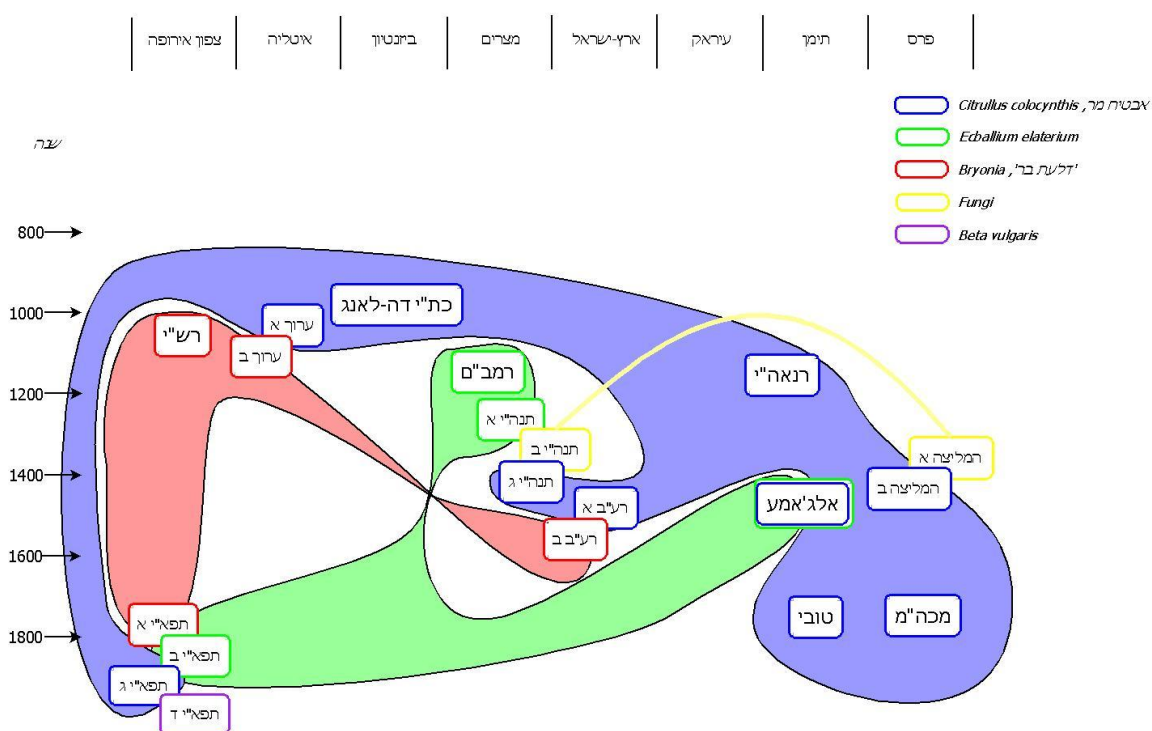
¹¹²³ ון ווייק, מילון, ב, עמ' 1634.

¹¹²⁴ גריים, מילון, כ' 11, עמ' 1621; ון ווייק, מילון, א, עמ' 322.

¹¹²⁵ ון ווייק, מילון, א, עמ' 171.

¹¹²⁶ ראה לעיל הערה 1112.

פקועות

4. על כל פנים – נראה כי תנה"י הבין את 'עלקם' שאצל רמב"ם כ-*E. elaterium*, כיוון שהוסיף לציידו כזיהוי אחר את 'חנט'ל'. מדברי אלג'אמע נראה כי התלבט בעניין זיהוי רמב"ם ולא הכריע. תפא"י מביא אף הוא כאחת אפשרויות הזיהוי את *E. elaterium*.
5. הערוך מביא שני זיהויים, אך לא נוקב בשמות. הראשון – אבטיחים קטנים מרים שעושים מהם שמן – נראה לכאורה כ-*C. colocynthis*, אף שתפא"י הבין זאת דווקא *E. elaterium*.
6. הזיהוי השני אצל הערוך – דלעת מדברית – סתום. זיהוי זה מובא גם אצל רש"י. נראה כי תפא"י הבין זיהוי זה כ-*Bryonia*.
7. זיהוי אחר מופיע כאחת האפשרויות אצל תנה"י – *Fungi*¹¹²⁷. מובא גם אצל המליצה. זיהוי זה בוודאי אינו מתאים לאיזכור המקראי, כיוון ששם מדובר על צמח (גפן שדה) ממנו מלקטים את הפקועות – תיאור שלא הולם כלל פטריות.
8. זיהוי ייחודי מובא אצל תפא"י (כאפשרות רביעית) - *Beta vulgaris*.
9. זיהוי החוקרים: לעף מזהה את הפקועות עם *E. elaterium*¹¹²⁸. פלדמן ופליקס מזהים אותם עם *C. colocynthis*¹¹²⁹.

⌘⌘⌘

¹¹²⁷ ר"י אבן ג'נאח, שמוזהה את 'פקועות שדה' המקראי עם פטריות רעל, מדגיש כי הפקועות שבמשנה ('שמן פקועות') הינו *C. colocynthis*. אבן ג'נאח, שרשים עמ' 410.
¹¹²⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 73.
¹¹²⁹ פלדמן, משנה, עמ' 37-38; פליקס, צומח, עמ' 126; כך גם מסקנתם של עמר ושוויקי מתוך הניסוי שערכו בהדלקת השמן (עמר ושוויקי, עמ' 91-92).

102. פרגים

הפרגים נזכרים במשנה פעמיים (שביעית ב ז; חלה א ד) ואינם נזכרים בתוספתא. הם נזכרים מספר פעמים במדרשי ההלכה (מכילתא פסחא ה; ספרי במדבר קי ועוד). נזכרים פעם אחת בירושלמי (שביעית ב ה"ז) ופעם בבבלי (ר"ה יג ע"ב) כמשיחים לפי תומם.

- **זרעים גניזה א** (אוק.): והפריגין אלמאש. < מאש משמש כשם של כמה מיני קטניות, אך נראה שהכוונה היא למין תרבות הקרוב ל-*Vigna nilotica*¹¹³⁰ (לוביה מצרית).
- **זרעים גניזה ב: הפרגים אלמאש**. < לעיל זרעים גניזה א.
- **רנאה"י** (שביעית עמ' 40): כשכאש¹¹³¹ והוא דקרי קיש קיש לפי שמשמיע קול כשכוש כשהוא בתוך אגוזיו. < להלך רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית כת"י לונ): ...אלא הזכירו האורז והדוחן והפרגין והשמשמין,¹¹³² ואמרו שאם זרע את אלארז ואלד'כ'ן ואלד'רה ואלסמסם... – נראה שמפרש 'פרגין' – 'ד'רה'. < ذرة = *Sorghum bicolor*¹¹³³ (דורה תרבותית, 'סורגום').
- **ערוך** (ח"ו עמ' 410 ערך 'פרגין'): פי' מקו בל' כנען¹¹³⁴ ובל' ערבי כשכאש ובלעז פפאוורו והוא ענין רמון אבל לא עגול כמוהו ומלא זרע כחרדל וכשמנענעו קורא קיש קיש וכשינקב יצא הכל מן הנגב והוא מתוק ועושין ממנו שמן כמו משומשמין. < Mak (שפות סלאביות) = *Papaver somniferum*. < כשכאש – להלך רמב"ם. < papavero (איט.) = *Papaver*¹¹³⁵ (פרג).
- **רש"י** (ר"ה יג ע"ב): מק. < mac (צר. עת.) = *pavot*¹¹³⁶ (צר.) = *Papaver*¹¹³⁷ (פרג).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז עמ' קנד-קנה): פי' בערוך מקו בלש' כנען ובלש' ערבי כשכש והוא ענין רמון אבל לא עגול כמוהו ומלא זרע כחרדל וכשמנענעו קורא קיש קיש וכשינקב יוצא הכל מן נקב והוא מתוק ועושין ממנו שמן כמו השמשמין. < לעיל ערוך.
- **כת"י פרמה** (א עמ' 22): הפרגים פאפוארי. < Papavar (דיא. איט.) = *Papaver*¹¹³⁸ (פרג תרבותי, פרג האופיום).
- **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144; חלה א ד עמ' 231): אלכ'שכ'אש. < خشخاش = *Papaver somniferum*¹¹³⁹ (פרג תרבותי, פרג האופיום).

¹¹³⁰ **עיסא**, עמ' 189, ע' 9; **דינסמור ודלמן**, עמ' 36, ע' 46a6. מקורות ערביים המזכירים את ה-'מאש' מתכוונים ל- *Vigna radiates* (שם נרדף ל-*Phaseolus mungo*) אשר גדל במזרח ולא באזורנו. ראה באריכות **עמר**, **גידולי**, עמ' 92-95.

¹¹³¹ ובכת"י לונ. מוסיף שכך מופיע גם בערוך.

¹¹³² כך במקור.

¹¹³³ **עיסא**, עמ' 16, ע' 17; עמ' 172, ע' 14; **ה'ולידי, פלורה**, עמ' 166. שם נרדף ל-*Sorghum Andropogon sorghum*. *vulgare*

¹¹³⁴ 'לשון כנען' אצל יהודי אירופה בימי הביניים היא כינוי לשפה או שפות סלאביות (**אטקס ואחרים**, עמ' 10. ראה גם מבוא של ח"י קוהוט **ערוך השלם**, ח"א, עמ' VII).

¹¹³⁵ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

¹¹³⁶ **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 91, ע' 663.

¹¹³⁷ **ניקולוב, מילון**, עמ' 778.

¹¹³⁸ **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

¹¹³⁹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 318, ע' 401; **עיסא**, עמ' 134, ע' 7.

- **תנה"י** (עמ' 476 ערך 'פרג'): אלכ'אשכ'אש. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (ש.ש. ד' 301): שאה דאנה. < شاهدانه=Cannabis¹¹⁴⁰ (קנבוס).
- **כפו"פ** (פרק כו, עמ' תפד): אלכשכאש. < לעיל רמב"ם.
- **רע"ב** (שביעית ב ז): כעין רמון מלא זרע והזרע שלו מקשקש בתוכו וקורי' לו בערבי כשכ"ש ובלעז פפ"אורניץ.¹¹⁴¹ < לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 105 ערך 'פרגין'): אלכ'שכ'אש. < خشخاش=Papaver somniferum¹¹⁴² (פרג תרבותי, פרג האופיום).
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 113): כ'שכ'אש. < לעיל אלג'אמע.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 20, שביעית ב ועוד): כ'שכ'אש. < خشخاش=Papaver somniferum¹¹⁴³ (פרג תרבותי, פרג האופיום).
- **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): מאהו. < Mohn (גר.)=Papaver somniferum¹¹⁴⁴ (פרג תרבותי, פרג האופיום).

דיון והערות:

1. הזיהוי הנפוץ של הפרגים אצל הפרשנים הוא *Papaver somniferum*. הוא מופיע לראשונה אצל רנאה"י, הערוך, רש"י, ריבמ"ץ, הגלוסר בכת"י פרמה, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, רע"ב, אלג'אמע, מילון מהד' טובי, מכה"מ ותפא"י.
2. דווקא בכתבי היד הקדומים מן הגניזה מופיע זיהוי של הפרגים עם מין קטנית הנמנה על הסוג *Vinga*. מעניינת העובדה כי אין לזיהוי זה זכר אצל פרשנים מאוחרים יותר.
3. נראה כי אצל רנאה"י פ"א מזוהים הפרגים עם מין הדגן *Sorghum bicolor*.
4. זיהוי ייחודי מופיע אצל המליצה – *Cannabis*. ייתכן והקשר למסורת הזיהוי המרכזית (*Papaver somniferum*) היא התכונת הנרקוטיות המשותפת לזנים מסויימים של *C. sativa* ושל *P. somniferum*, אשר אין כל קשר בוטני ביניהם.
5. לעף מזהה את הפרגים עם *Panicum milliaceum* (דוחן תרבותי).¹¹⁴⁵ פליקס מזהה עם מין דגני אחר – *Sorghum bicolor*.¹¹⁴⁶ פלדמן, לעומתו, מזהה עם *Papaver somniferum*.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁰ סטיינגאס, עמ' 727; אחונדוב, עמ' 380; מוזפריאן, עמ' 98, ע' 1439.

¹¹⁴¹ ודומה לו בחלה א ד, ושם: כשכ"אש.

¹¹⁴² ווד, תימן, עמ' 67.

¹¹⁴³ סטיינגאס, עמ' 461; אחונדוב, עמ' 368.

¹¹⁴⁴ ון ווייק, מילון, א, עמ' 950; גריים, מילון, כ' 12, עמ' 2469.

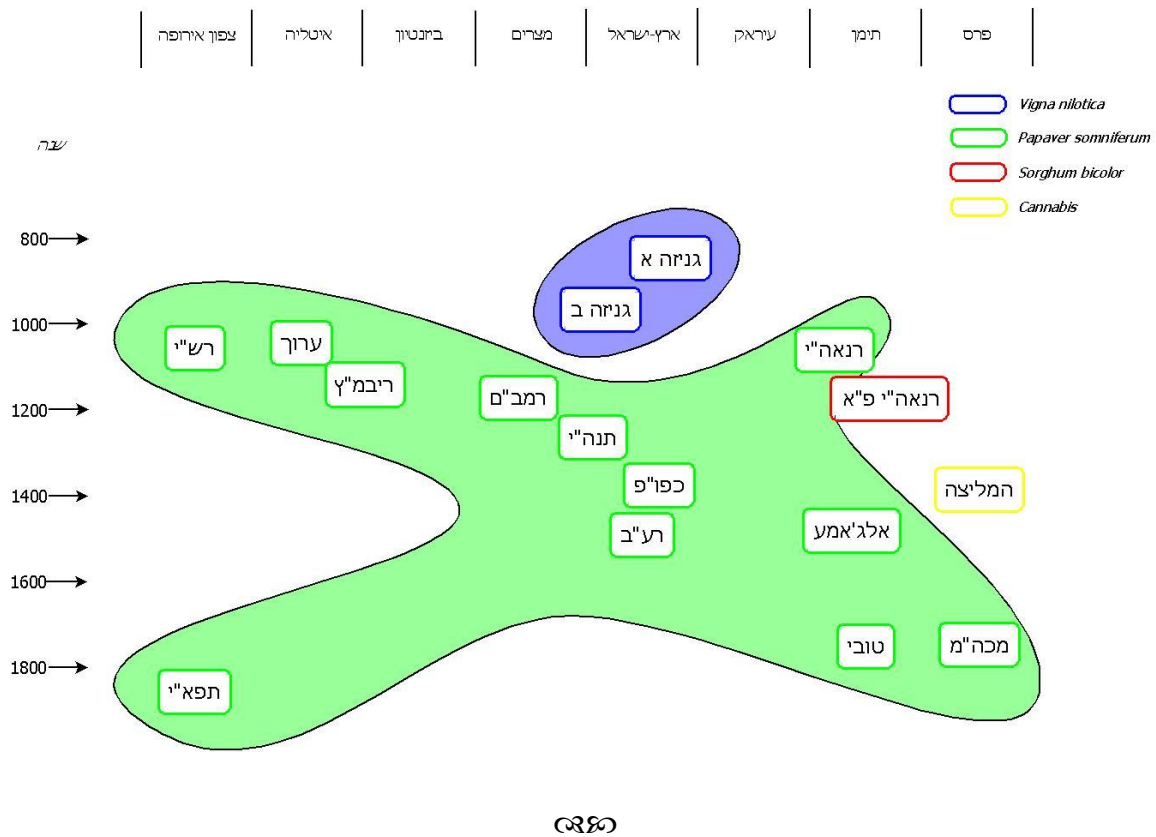
¹¹⁴⁵ לעף, פלורה, ד, עמ' 73. זיהוי זה קשור, מן הסתם לסמיכות הפרגין לדוחן בכל האיזורים במשנה, וכן אולי לזיהוי

רנאה"י פ"א. את הדוחן שבמשנה הוא מזהה עם המין הקרוב בתכונותיו, *Setaria italica* (זיפן איטלקי).

¹¹⁴⁶ פליקס, צומח, עמ' 127. ועיין גם שמש, הרקע, עמ' 185-187.

¹¹⁴⁷ פלדמן, משנה, עמ' 329-332.

פרגים

103. פרישים

כלאים ע' 43.¹¹⁴⁸

104. פרסיות/פרסאות

הפרסאות נזכרות פעם אחת במשנה (שביעית ה א) וכך בתוספתא (שביעית ד א) ובספרא (בהר א). לא נזכרות בתלמודים.

- **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 113): הפרסיות *ταπροσκα*. < הכוונה כאן לתאנים המבשילות ראשונות.¹¹⁴⁹
- **זרעים גניזה ב: הפרסיות אלפארסיאן**. < ככה"נ, מילולית: פרסיים/ות (שמוצאם מפרס).
- **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): הפרסיות מין תאנים העושים פירות אחת לשנתיים.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ה כת"י לונ): *קצב אלסכר* < מילולית: קני סוכר.

¹¹⁴⁸ נוסף: זרעים גניזה ב: ספרגל. ע"ש רס"ג.
¹¹⁴⁹ **סטאר, גלוסר**, עמ' 366: האטס - עץ תאנה; *ταπροτα* - תחילה.

- **ערוך** (ח"ו עמ' 435 ערך 'פרס'): פי' הן תמרי פרסייתא שהן עושות לשתני שנים. פ"א מין תאנים שעושיין מב' שנים לב' שנים.
- **ריבמ"ץ** (שביעית ה א עמ' קעג): פי' הן תמרי פרסייתא.
- **רמב"ם** (שביעית ה א עמ' 151): וכבר ביארנו שבנות שוח מין תאנים לבנות, וכן הפרסיות.
- **תנה"י** (עמ' 484 ערך 'פרס'): ממיני התאנים.
- **המליצה** (ש.ש. ד' 306): פרסאות דרכ'תאן אנג'יר [=עצי תאנה] פרסיות שיש בנות שוח בארץ יש' שעיקרן מפרס נקרא פרסאות. < כוונתו לזן פרסי של תאנה שצומח בארץ ישראל.
- **רע"ב** (שביעית ה א): מין תאני' שעושי' משתי שני' לשתני שני'.
- **אלג'אמע** (עמ' 106 ערך 'פרסיות'): נוע מן אלתני < מילולית: מין תאנים.
- **מוה"ע** (ח"ו עמ' 435 ערך 'פרס'): פי' בל"י שם כולל לכל דבר של אשתקד, וכן התאנים שגמלו בשנה אחד ומבושלים בשנה אחרת הם של שנה שעברה.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 22, שביעית ה): אנג'יר הא. < انجيرها – תאנים.
- **תפא"י** (שביעית ה א, עג ע"א): מין תאני'.

דיון והערות:

1. חלק ניכר מן הפרשנים מפרש את פרסאות/פרסיות כשם תואר לפרי מסויים שמוצאו מפרס. כך אצל זרעים גניזה ב, ערוך, ריבמ"ץ, המליצה.
2. לפי רוב הפרשנים הפרסיות הינן זן של תאנים (לאו דווקא בסתירה לפירוש הקודם). כך אצל כת"י אנטונין (תאנים המבשילות ראשונות), אצל רנאה"י, הערוך, רע"ב ומוה"ע (תאנים העושות פירות כל שנתיים), אצל המליצה (תאנים מפרס) ואצל רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע, מכה"מ ותפא"י ('מין תאנים' ללא פירוט).
3. זיהוי אחר מופיע אצל הערוך (כדעה ראשונה) וריבמ"ץ – תמרים מפרס.
4. זיהוי ייחודי מופיע אצל רנאה"י פ"א – קני סוכר.
5. זיהויי החוקרים: לעף ופליקס מזהים עם *Mimusops* (סוג עצים ממשפחת הספוטיים המצוי באפריקה).¹¹⁵⁰ לפי פלדמן הפרסיות הינן תאנים שמוצאם בפרס.¹¹⁵¹

105. פרסקים/אפרסקים

כלאים ע' 44.¹¹⁵²

¹¹⁵⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 73 (המין *M. schimperi*). כך גם לפי ליברמן (תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 527): פליקס, צומח, עמ' 129 (המין *M. balata*).
¹¹⁵¹ פלדמן, משנה, עמ' 141.
¹¹⁵² נוסף: זרעים גניזה ב: אלפרסק אלמוך. فرسك, خوخ = *Prunus persica* (אפרסק. עיסא, עמ' 149, מס' 5).

106. פתילת המדבר

פתילת המדבר נזכרת במשנה פעם אחת (שבת ב א), ואינה נזכרת בתוספתא ובמדרשי ההלכה.

- **ירושלמי** (שבת ב ה"א ל ונ): ולא בפתילת המדבר כשמועה. < לא ברור.
- **בבלי** (שבת כ ע"ב אוק 366): ולא בפתילת המדבר שברא.¹¹⁵³ < שברא (סור.) = *Peganum harmala*¹¹⁵⁴ (שבר לבן).
- **תשובת גאונים** (גינצברג גאוניקה ב עמ' 321): שברא בלשון ערבי שמו חרמל ומיני זרעים הוא ואין נאכל. < حرمל = *Peganum harmala*¹¹⁵⁵ (שבר לבן).
- **רש"י** (שבת כ ע"ב, על 'שברא'): אורטיא. < ortie (צר. עת.; צר.) = *Urtica*¹¹⁵⁶ (סרפד).¹¹⁵⁷
- **רמב"ם** (שבת ב א, עמ' כ): עלי עשבים מתקפלים ונדלקים.
- **תנה"י** (עמ' 494 ערך 'פתל'): פתילת המדבר יש אומרים קטנה [= צמר גפן] הנוצר על מקצת צמחי בר ועושים ממנו פתילות. ויש אומרים שהוא צמח אלחרמל. < حرمל = *Peganum harmala*¹¹⁵⁸ (שבר לבן).
- **ספר כלבו** (סימן לו): ולא בפתילת המדבר, פירש בגמרא שברא הוא מין עשב ארוך¹¹⁵⁹ ויש מפרשין אורטיג"א. < ortiga (פרוב.) = *Urtica*¹¹⁶⁰ (סרפד).
- **רע"ב** (שבת ב א): עלי עשב ארוך שגודלין אות' ומדליקי' בהן.
- **אלג'אמע** (עמ' 108): אוראק עשב תפתל ותשעל [=עלי עשב מפותלים ונדלקים]. וקאל פי אלע' אנה [=ואמר בערוך שהוא] אלחרמל ומירק שלו עושיין פתילה. וקאל פי ספר [=ואמר בספר] ארח חיים פי' מין עשב ארוך. < לעיל רמב"ם. ▲ חרמל – לעיל תשובת גאונים.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 114): פתיל. < לא מזוהה.

דיון והערות:

1. שני זיהויים מופיעים בשמותם אצל הפרשנים ביחס לפתילת המדבר. הקדום מביניהם – *Peganum harmala* – מופיע כבר בבבלי, ולאחריו בתשובת גאונים, וכן אצל תנה"י ואלג'אמע (שניהם כדעה שניה).
2. הזיהוי השני – *Urtica* – מופיע אצל רש"י ובספר כלבו (כדעה שניה).¹¹⁶¹

¹¹⁵³ ט 127: שיברא.

¹¹⁵⁴ פיון סמית, תזארוס, ב, עמ' 4044.

¹¹⁵⁵ עיסא, עמ' 135, ע' 24; אשבילי, א, עמ' 164, ע' 549.

¹¹⁵⁶ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 104, ע' 754 bis. ועיין ערך 'חלף', שם מזהה רש"י באופן דומה בחלק מן המקומות.

¹¹⁵⁷ ניקולוב, מילון, עמ' 768.

¹¹⁵⁸ עיסא, עמ' 135, ע' 24.

¹¹⁵⁹ לא ברור מהו המקור.

¹¹⁶⁰ פיאניג'יאני, אטימולוגיה <http://etimo.it/?term=ortica>.

¹¹⁶¹ עיין שמש, הרקע, עמ' 187-188.

- **רמב"ם** (מעשרות ד' עמ' 208): אלכבר. < كبر = *Capparis spinosa*¹¹⁶⁵ (צלף קוצני).
- **תנה"י** (עמ' 504 ערך 'צלף'): צלף הוא עץ אלכבר. < לעיל רמב"ם.
- **רע"ב** (מעשרות ד' ו'): בלעז קפאר"י. < לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 109 ערך 'צלף'): אלכבר מנה נואר והוא למסמא תמרות ומנה טעאם יאבס שביה
אלאעואד ואלאוראק והוא למסמא קפרוסין ומנה אלטעם אלכאמל אלנצ'ג ואסמה אלמשהור ענדנא
פקוס אלכבר והוא אלמסמא אביונות. [= 'אלכבר', ממנו פרחים והוא שנקרא תמרות, וממנו מאכל
יבש דומה לענפים ועלים והוא הנקרא קפריסין, וממנו מאכל גמור בשל ושמו הידוע אצלנו 'פקוס
אלכבר' והוא הנקרא אביונות]. < כבר – לעיל רמב"ם.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 115): גוז מדע. < *Cocos nucifera*¹¹⁶⁶ (אגוז קוקוס).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 30, מעשרות ד'): כוור. < *Capparis spinosa*¹¹⁶⁷ (צלף קוצני).
- **תפא"י** (מעשרות ד' ו, קי ע"א): קאפערן. < *Kapernbaum, Kapernstrauch* (גר.) =
*Capparis*¹¹⁶⁸ (צלף).

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים זיהוי הצלף עם *Capparis spinosa*.
2. זיהוי ייחודי תמוה מופיע במילון מהד' טובי - *Cocos nucifera*.
3. זיהוי הפרשנים מוסכם גם על החוקרים.¹¹⁶⁹

108. צמר גפן/גפן צמר¹¹⁷⁰

צמר גפן נזכר פעם אחת במשנה (כלאים ז ב).

- **בבלי** (שבת קי ע"ב; ע"ז כח ע"ב כמשיח לפי תומו): עמר גופנא. < עמר גופנא (סור.) =
*Gossypium*¹¹⁷¹ (כותנה).
- **רש"י** (ברכות כח ע"ב): צמר גפן שקורין קוטון; (שבת כא ע"א): משחא דקאזא - שמן שעושין מגרעיני
צמר גפן שקורין קוטון. < *coton* (צר. עת.; צר.) = *Gossypium*¹¹⁷² (=כותנה)
- **ערוך** (ה"ז עמ' 51 ערך 'צמר'): בהמכריך פ"ז בכלאים: ר"מ אומר אף צמר גפן אסור ואינו מקדש. פי'
מוך ובלעז בנבאג. < *bambagia* (איט.) – צמר גפן, כותנה.¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁵ רמב"ם, רוזנר, עמ' 154, ע' 197; עיסא, עמ' 38, ע' 13.
¹¹⁶⁶ טובי בהערות, שם.
¹¹⁶⁷ סטיינגאס, עמ' 1060; דסוקי, מילון, ב, עמ' 2308.
¹¹⁶⁸ גרים, מילון, כ' 11, עמ' 184.
¹¹⁶⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 73; פלדמן, משנה, עמ' 255; פליקס, צומח, עמ' 132.
¹¹⁷⁰ גפן צמר – כך בכת"י קויפמן.
¹¹⁷¹ פיון סמית, תזאורוס, ב, עמ' 2923.
¹¹⁷² דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 33, ע' 265.
¹¹⁷³ ניקולוב, מילון, עמ' 583.

- **ריבמ"ץ** (כלאים ז ב עמ' קכה, ושם 'גפן צמר'): לעז גפן שיצאו ממנו¹¹⁷⁵ בבצ'י. < לא ברור למה כוונתו.
- **תנה"י** (עמ' 506 ערך 'צמר'): ומכנים אלקטן צמר גפן מפני שהיא דומה לצמר בלובן ובניפוץ. < *Gossypium spp.*¹¹⁷⁶ (מיני כותנה).
- **המליצה** (בהמ"ל): קוטין. < *Gossypium*¹¹⁷⁷ (=כותנה).
- **רע"ב** (כלאים ז ב): מוך שקורי' קוט"ן ואלן(!) שלו דומה לגפן.
- **אלג'אמע** (עמ' 109 ערך 'צמר גפן'): אסם אלקטן והו אלעטב. < לעיל תנה"י, להלן מילון מהד' טובי.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 115): עטב. < *Gossypium herbaceum*¹¹⁷⁸ (ממיני הכותנה).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 18, כלאים ז): פמבה. < *Gossypium*¹¹⁷⁹ (=כותנה).
- **תפא"י** (כלאים ז ב, ס ע"ב): אילן שגדל בו בוימואללע. < *Baumwolle* (=גר.) *Gossypium herbaceum*¹¹⁸⁰ (ממיני הכותנה).

דיון והערות:

1. הזיהוי המוסכם המופיע אצל הפרשנים הוא עם *Gossypium*.
2. יוצא מכלל זה זיהויו של ריבמ"ץ – 'גפן שיצאו ממנו בבצ'י'. לא מובן אך נראה שקשור לגפן ממש.
3. גם החוקרים מסכימים לזיהוי הפרשנים.¹¹⁸¹

109. צנון

כלאים ע' 45.¹¹⁸²

¹¹⁷⁴ ראה ערוך השלם, שם.
¹¹⁷⁵ בכתה"י" ממט(!) והוא בוודאי שיבוש. עיין שם הע' 26.
¹¹⁷⁶ **עיסא**, עמ' 89, ע' 6,4,3.
¹¹⁷⁷ **סטיינגאס**, עמ' 978; **אחונדוב**, עמ' 246.
¹¹⁷⁸ **עיסא**, עמ' 89, ע' 4.
¹¹⁷⁹ **סטיינגאס**, עמ' 256; **חיים**, מילון, א, עמ' 367.
¹¹⁸⁰ ון ווייק, מילון, א, עמ' 601.
¹¹⁸¹ **לעת**, פלורה, ד, עמ' 73; **פלדמן**, משנה, עמ' 278; **פליקס**, צומח, עמ' 133.
¹¹⁸² נוסף: זרעים גניזה ב: אלפ[.גל. (יש להניח: 'פוגל') ע"ש רמב"ם.

110. צפצפת/צפצפה

הצפצפה נזכרת פעם אחת במשנה (סוכה ג ג) ופעמיים סמוכות בתוספתא (סוכה ב ח-ט – ושם 'צפצף'). ההקשר הוא הדמיון בינה ובין הערבה, ואי-כשרותה לנטילה עם הלולב. בספר יחזקאל (יז ה) נזכרת צפצפה, אך לא ברור האם מדובר בשם צמח.

- **ירושלמי** (סוכה ג ה"ג ל ונ): אי זו היא שלצפצפת העשויה כמין מגל.¹¹⁸³
- **בבלי** (סוכה לד ע"א וט"א 134): פרט לצפצפה שגדלה על ההרים; (שם): צפצפה קנה שלה לבן ועלה שלה עגול ופיה דומה למגל.¹¹⁸⁴
- **המליצה** (ש.ש. ד' 325): **בִּיד כוּהִי**. < **בִּיד כוּהִי** – מילולית: ערבה הררית.¹¹⁸⁵
- **רע"ב** (סוכה ג ג): מין ערבה ועלה שלה עגול.
- **מוה"ע** (ח"ו עמ' 36 ערך 'צפצפה'): מין עץ כמו ערבה.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 66, סוכה ג): **בִּיד כוּהִי** יא **גּוּגְלִי**. < מילולית: ערבה הררית או יערית. ערבה הררית – לעיל המליצה.

דיון והערות:

1. ההקשר בו נזכרת הצפצפה במשנה הוא של דמיון ושוני בינה ובין הערבה. היחס 'ערבה' – 'צפצפה' סבוך, עד כדי שלפי המופיע בסידור רס"ג התחלפו השמות במקומות שונים, ויש הקוראים למין הכשר צפצפה ולפסול – ערבה. עניין זה לא נדון כאן באריכות, בין השאר כיוון שכמעט ואין אצל הפרשנים התייחסות לשמות שונים, אלא עיקר ההתייחסות היא לתכונות שונות.
2. חלק מן הפרשנים מזהים את הצפצפה כמין ערבה, אלא שהיא שונה מזו הניטלת בחג הסוכות.
3. בירושלמי ובבבלי מופיעה תכונה מורפולוגית המבדילה בין הצפצפה לערבה – דמיון למגל. הכוונה אינה ברורה. בתוספתא מופיע הבדל אחר – דמיון ל'מסר'. בשני התלמודים מובאות תכונות אלו כסותרות.
4. עוד מופיע בבבלי שהצפצפה גדלה על ההרים (כנראה בניגוד לערבה הגדלה על גדות הנהר – 'ערבי נחל', וזאת בסתירה לדברי התוספתא). תכונה זו מופיעה גם אצל המליצה ומכה"מ.
5. מוה"ע מציין כי זהו עץ הדומה לערבה.
6. אין מבין הפרשנים מי שנקב בשם של צמח השונה מן הערבה לזיהוי הצפצפה.
7. זיהוי החוקרים: לפי לעף הצפצפה היא מין ערבה – *Salix*.¹¹⁸⁶ לפי פליקס – מיני *Populus* (צפצפה).¹¹⁸⁷ פלדמן מביא שתי אפשרויות אלו ולא מכריע ביניהם, אף שדעתו נוטה לשיטתו של לעף.¹¹⁸⁸

¹¹⁸³ בתוספתא: איזהו צפצף העשוי כמין מסר.

¹¹⁸⁴ בתוספתא: איזו היא ערבה פסולה קנה שלה לבן ועלה שלה עגול.

¹¹⁸⁵ מזוהה אולי עם *Salix Acrophylla* (ערבה מחודדת) <http://zibaei3000.blogfa.com/post-103.aspx>, 20.6.12, אם כי זהו המין המקובל בארץ ישראל למצוות ערבה.

111. קוצא/קוצה

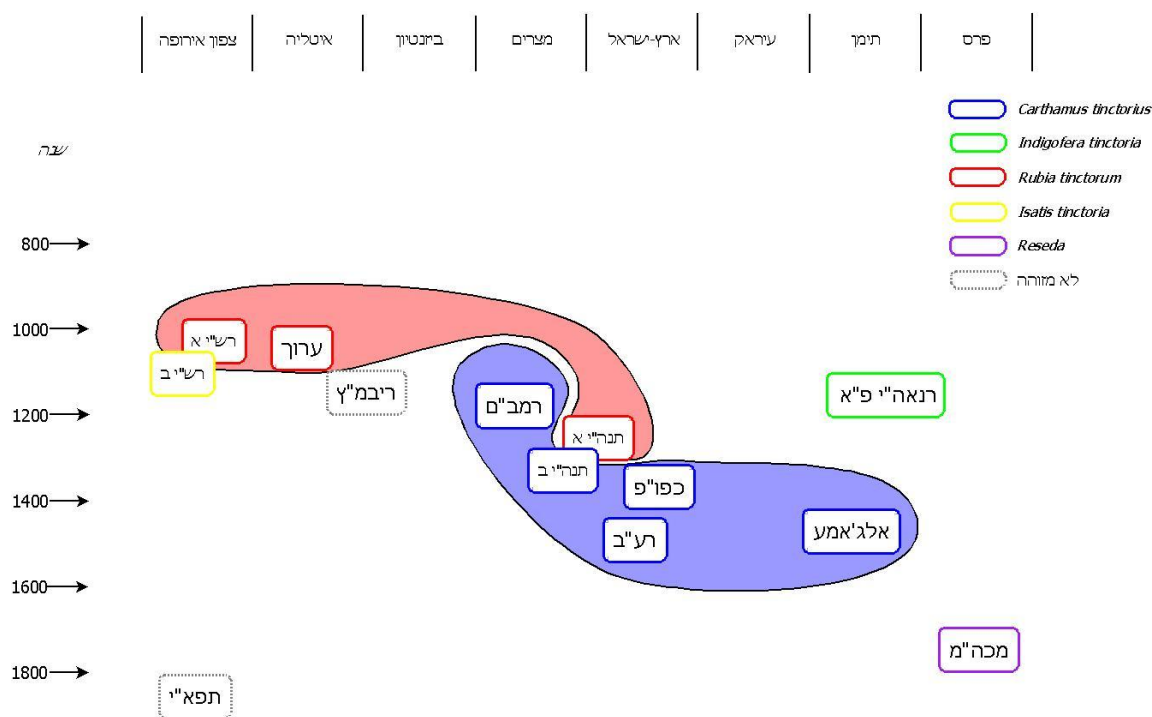
הקוצה נזכרת פעם אחת במשנה (שביעית ז א) כצמח המשמש לצביעה, ופעם אחת בספרי דברים (קה).
נזכרים מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי מעשרות ה"ח ועוד; בבלי ב"ק קא ע"ב ועוד) כמשיחים לפי
תומם.

- **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50): נראה שמפרש קוצה 'אלחור'. < **חור** = *Indigofera tinctoria*¹¹⁸⁹ (ניל הצבעים).
- **ערוך** (ח"ז עמ' 175 ערך 'קצה'): וקוצה הוא פואה ומפורש במקומו ובלעז רוי. < **rujja, roja** (איט. דר.) = *Rubia tinctorum*¹¹⁹⁰ (פואת הצבעים).
- **רש"י** (שבת סח ע"א): וורנצ"א; ¹¹⁹¹ (פסחים נו ע"ב): ווישר"א [צ"ל: ווישד"א]; (ב"ק קא ע"ב): גוד"א בלע"ז. < **warance** (צר. עת.) = **garance** (צר. עת.; צר.) = *Rubia*¹¹⁹² (פואה). < **Wesde** (צר. עת.) = **guide** (צר.) = *Isatis tinctoria*¹¹⁹⁴ (איסטיס הצבעים).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז א עמ' קפג): פי' קונן. < לא מזוהה. (אולי קשור אטימולוגית: קוצה-קוקי).
- **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): ממני הצובעין פירשוהו קצת מפרשים אלעצפר. < **عصفر** = *Carthamus tinctorius*¹¹⁹⁵ (=קורטם הצבעים).
- **תנה"י** (עמ' 524-522 ערך 'קוץ'): ופירשוהו אלפוח... והיה מי שאמר שהוא עצפר ונאמר לעיל ששם אלעצפר חריע ופירוש המשנה לא אמר מהו בדיוק אלא אמר שהוא מין צבע. ואחד הפרשנים אמר שהוא אלעצפר. < **فوة** = *Rubia tinctorum*¹¹⁹⁶ (פואת הצבעים). < **עצפר** – לעיל רמב"ם.
- **כפו"פ** (פרק יט, עמ' תמ): ונקרא אלעצפר; (פרק מח, עמ' תרסא): וקוצה אלעצפר וצבעו אדמוני, והוא פרח זרע אלקרטם ודומה לשערות הזעפרן, ובארץ כנען ראיתי שנותנין אותו בתבשיל במקום זעפרן, וכן כיוצא בהם. < **עצפור** - לעיל רמב"ם. < **قرطم** = *Carthamus tinctorius*¹¹⁹⁷ (=קורטם הצבעים).

¹¹⁸⁶ לעה, פלורה, ד, עמ' 73.
¹¹⁸⁷ פליקס, צומח, עמ' 135.
¹¹⁸⁸ פלדמן, משנה, עמ' 256-257.
¹¹⁸⁹ ה'ולידי, פלורה, עמ' 112.
¹¹⁹⁰ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06 אזור Abruzzi.
¹¹⁹¹ ושם מפרש סטיס – ווישד"א. בכמה מקומות במסכת שבת מפרש פואה – וורנצ"א. ועיין תוס' הרא"ש שבת סו ע"ב.
¹¹⁹² דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 75, ע' 538; שם עמ' 148, ע' 1068. ועיין אצל גודפרוי, צרפתית, עמ' 541 ע' warancure.
¹¹⁹³ ניקולוב, מילון, עמ' 635.
¹¹⁹⁴ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' עמ' 148, ע' 1071.
¹¹⁹⁵ עיסא, עמ' 40, ע' 16; בדויאן, עמ' 148, ע' 877; רמב"ם, רוזנר, עמ' 230-231, ע' 300 – שם הוא נזכר גם בשם **قرطم**, המזוהה גם כן עם מין זה.
¹¹⁹⁶ עיסא, עמ' 157, ע' 17.
¹¹⁹⁷ עיסא, עמ' 40, ע' 16; בדויאן, עמ' 148, ע' 877; רמב"ם, רוזנר, עמ' 230-231, ע' 300.

- **רע"ב** (מעשרות א א): **שקורין בערבי אלעצפור**; (שביעית ז א): מין ממיני הצבעי יש אומרים שהוא **אלעצפור בערבי**. < לעיל רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 117 ערך 'קוצה'): **נוע מן אלצבאג' שרחה בעץ' אלשארחין]=מין של צבע, פירשוהו מקצת הפרשנים [אלעצפור**. < לעיל רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): **אספרך**. < اسپرک (= *Reseda*¹¹⁹⁸ (רכפה)).
- **תפא"י** (שביעית ז א, עו ע"ב): **מין צבע**.

קוצא

דיון והערות:

1. לזיהוי הקוצה אצל הפרשנים שני מאפיינים בולטים: מן אחד – ברור לכולם שמדובר על צמח המשמש לצביעה. מצד שני – שם זה נדיר, ולא נראית קרבה אטימולוגית לצמח מתאים בשפה כלשהי (מלבד, אולי, זיהויו של ריבמ"ץ, 'קוקי', שאינו מובן).
2. על כן מופיעים אצל הפרשנים מספר זיהויים שונים, אשר כולם שמשו בעבר כמקור לצבענים.
3. רנאה"י פ"א מזהה את הקוצה עם *Indigofera tinctoria*, הנפוץ בדרום אסיה.
4. הערוך מזהה עם *Rubia tinctorum*, הנפוץ באירופה ובארצות הים התיכון, וכך מזהים גם רש"י (שבת) ותנה"י (כדעה ראשונה).
5. רש"י (פסחים וב"ק) מזהה עם *Isatis tinctoria*, בעל תפוצה אירו-אסיאנית רחבה.

¹¹⁹⁸ **מוזפריאן**, עמ' 454, ע' 6293. נראה שהכוונה כאן ל-*R. luteola* (רכפת הצבעים). במילונים מופיע תיאור בלבד: 'צמח ממנו מפיקים צבען צהוב' (**סטיינגאס**, עמ' 48; **חיים**, מילון, א, עמ' 75).

6. רמב"ם, בשם 'קצת מפרשים', מזהה את הקוצה עם *Carthamus tinctorius*, הים תיכוני, אשר היה נפוץ בעיקר בצפון אפריקה. כך גם אצל תנה"י, אלג'אמע, כפו"פ ורע"ב.
7. אצל מכה"מ מזוהה הקוצה עם *Reseda luteola*, בעל תפוצה אירו-אסיאנית רחבה.
8. זיהויו של ריבמ"ץ אינו ברור, אך נראה שהקרבה הלשונית 'קוצה'- 'קוקי' היא המניע לזיהוי זה.
9. זיהוי החוקרים: ככלל מזהים החוקרים את הקוצה עם *Cathamus*. לפי לעף, זהו הזן *Carthamus tinctorius var. typicus*.¹¹⁹⁹ פליקס נוקב בשם המין *Carthamus tinctorius*, ללא התייחסות לזנים שונים.¹²⁰⁰ פלדמן מתייחס לשם הסוג בלבד.¹²⁰¹

112. קורנית

הקורנית נזכרת במשנה ובתוספתא מס' פעמים (משנה שביעית ח א; מעשרות ג ט; שבת יח ב; עוקצין ב ב. תוספתא שביעית ה טו; שבת ח לא; עוקצין ב ג ועוד), תמיד בצרוף אזוב וסיאה.

- ירושלמי (שביעית ז ה"ב ל, וט, וז): קורניתא. ◀ קורניתא (סור.) – כמה מינים ממשפחת השפתניים ייתכן שהכוונה כאן ל-*Origanum majorana*¹²⁰² (אזוב תרבותי).
- בבלי (שבת קכח ע"א אוק 366): קורנית' (שם אוק 366, דעה אחרת):¹²⁰³ קאשי.¹²⁰⁴ ◀ קורניתא – לעיל ירושלמי. ▲ חשא (סור.)=*Thymus=thyme*¹²⁰⁵ (קורנית, תימין).
- זרעים גניזה ב: והקורנית אלקורניתא. ◀ נראה כי הכוונה ל-*Origanum=قرنية*¹²⁰⁶ (אזוב).
- רנאה"י (יג 5 עוקצין): אלסחאיתא. ◀ לא מזוהה. אולי שיבוש של 'פחיה' – להלן אלג'אמע.
- רנאה"י פ"א (שביעית ח כת"י בהמ"ל 1): אלסחאיתא. ◀ לא מזוהה, וראה לעיל רנאה"י.
- ערוך (ח"ו עמ' 2 ערך סאה): אוריגנו ויש אומרים סטוריגא וכולן מיני אזוב הן. ◀ *origano* (אי.ט.)=*Origanum* (אזוב, אזובית). ▲ *satureia* (לט.)=*Satureja*¹²⁰⁷ (צתרה).
- רש"י (נדה נא ע"א): שדריאתא; (שבת קכח ע"א): חשי שדריאה וללשון הראשון לא פורש.¹²⁰⁸ ◀ *Sadree* (צר. עת.)=*sariette* (צר.)=*Satureja*¹²⁰⁹¹²¹⁰ (צתרה).

¹¹⁹⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 73; זן זה הינו קוצני (ומכאן השם 'קוצה'). עם הזן הלא-קוצני, *Carthamus tinctorius var. inermis*, מזוהה לעף את 'חריע' (שם עמ' 70).

¹²⁰⁰ פליקס, צומח, עמ' 197. לדבריו, השמות 'קוצה' ו-'חריע' הינם נרדפים.

¹²⁰¹ פלדמן, משנה, עמ' 334-333. הזיהוי החריע הוא מצוין את המין *Carthamus tinctorius*, אך מתייחס אליו בהיבט של ייצור שמן ולא של צביעה.

¹²⁰² פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 3567.

¹²⁰³ מופיע גם ברי"ף שם.

¹²⁰⁴ וט 108: חשאי

¹²⁰⁵ פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 1391.

¹²⁰⁶ עיסא, עמ' 129, ע' 13.

¹²⁰⁷ גלייר, עמ' 1695.

¹²⁰⁸ כלומר, למי שמפרש 'צתרי' (אזוב) – 'שדריא"ה', לא ידוע כיצד מפרש 'חשי' (קורנית).

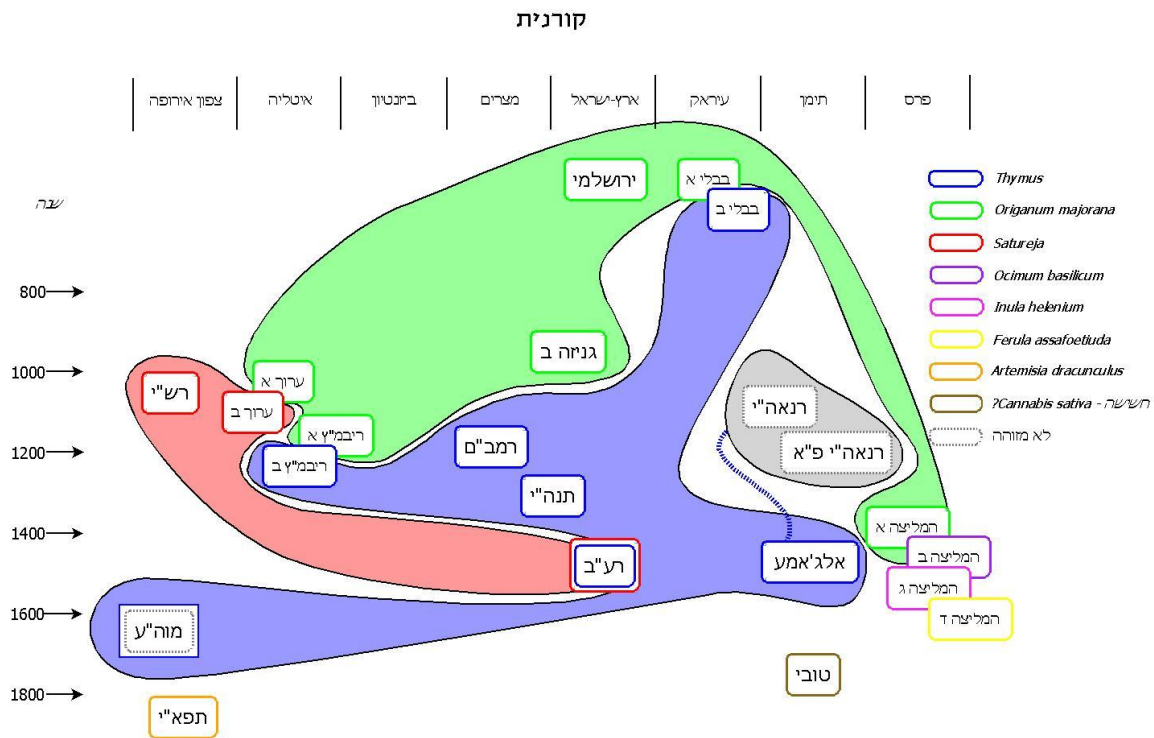
¹²⁰⁹ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 126, ע' 920; גודפרוי, צרפתית, עמ' 471.

¹²¹⁰ ניקולוב, מילון, עמ' 827.

- **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): קורנית אוריגנו, ויש אומ' טמו. < אוריגנו – לעיל ערוך. ▲ tumu, tummu, toma (דיאלקטיים איטלקיים שונים) – *Thymus vulgaris*¹²¹¹ (בת קורנית פשוטה, 'טימין').
- **רמב"ם** (שביעית ח א עמ' 157; מעשרות ג ט עמ' 205): אלחאשא. < חאשא=*Thymus capitatus*¹²¹² (קורנית מקורקפת).¹²¹³
- **תנה"י** (עמ' 360 ערך 'סאה' בסופו): וקורנית חאשא; (עמ' 558 ערך 'קרן'): שם צמח שמכנים אותו חאשא. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (ש.ש. ד' 336): קורנית שמשאד ... קורנית ראסן ניז אנגוזאד ניז שאספרם. < שמשאד (פר.)=*Origanum majorana*¹²¹⁴ (אזוב תרבותי). ▲ ראסן (פר.)=*Inula helenium*¹²¹⁵ (טיון השמש). ▲ אנגוזאד (פר.)=*Ferula assafoetida*¹²¹⁶ (כלך החלתית). ▲ שאספרם, שאה אספרם=*Ocimum basilicum*¹²¹⁷ (ריחן מצוי, בזיליקום) או *O. minimum*¹²¹⁸.
- **רע"ב** (מעשרות ג ט): בערבי חש"א ובלע"ז שדר"איה; (עוקצין ב ב): וסיאה וקורנית מין אזוב הם... שדר"איה בלע"ז. < לעיל רמב"ם, רש"י. ▲ נראה שלפנינו האחדה מוטעית של זיהוי רמב"ם ורש"י.
- **אלג'אמע** (עמ' 118 ערך 'קורנית'): אלחאשא וקיל אנה אלדי יסמא פי בעין' אלבלאד [=וי"א שהיא זה שנקרא בחלק מן הארצות] אלפחיה. < חאשא – לעיל רמב"ם. ▲ פחיה מזוהה בדיאלקט תימני עם *Thymus vulgaris* (בת קורנית פשוטה)¹²¹⁹ או עם *Lavandula pubescent*¹²²⁰ (אזוביון שעיר). ▲ לא ברור האם 'יש אומרים' הינה דעה נוספת בזיהוי הקורנית, או שזהו נסיון לזהות את 'חאשא' שהובא ככל הנראה כציטוט מרמב"ם.
- **מוה"ע** (ערך קרנית): פי' בל"ר כתר והוא מין עשב הנקרא בל"י אסטפני פרושוו כתר ... ונקרא בלשונו ישמעאל חשאן. < לא ברור מה כוונתו ב-'אסטפני'.¹²²¹ ▲ 'חשאי' – נראה כי מדובר ב-חאשא – לעיל רמב"ם.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 116): חשישה.¹²²² < חשיש, חשישה – שם כללי לעשבים. באופן פרטי מורה על *Cannabis sativa*¹²²³ (קנאביס תרבותי). ▲ אולי יש כאן שיבוש של 'חאשא' – לעיל אלג'אמע.

¹²¹¹ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.
¹²¹² רמב"ם, רוזנר, עמ' 121-122, ע' 157; שם עמ' 249-250, ע' 319; עיסא, עמ' 180 ער' 23; בדויאן, עמ' 586, ע' 3412.
¹²¹³ שמו המדעי כיום הוא *Coridothymus capitatus*. השם *Thymus* מתאר מין קרוב – בת-קורנית.
¹²¹⁴ **סטיינגאס**, עמ' 760. שכיח יותר הזיהוי של שמשאד עם *Buxus* (לעיל, ע' אשכרוע), אך לא סביר כי זו הוראתו כאן.
¹²¹⁵ **סטיינגאס**, עמ' 563; **אהונדוב**, עמ' 373. על השימוש בצמח ז הבימי הביניים ראה: **סרי ועמר**, עמ' 72.
¹²¹⁶ **סטיינגאס**, עמ' 114; **חיים, מילון**, א, עמ' 166.
¹²¹⁷ **סטיינגאס**, עמ' 727; **חיים, מילון**, ב, עמ' 166.
¹²¹⁸ **סטיינגאס**, עמ' 726, 727; **אהונדוב**, עמ' 381.
¹²¹⁹ **פיאמנטה, תימנית**, עמ' 367. וראה **עמר וקאפה**, עמ' 16-17.
¹²²⁰ ראה **עמר וקאפה**, שם.
¹²²¹ *στέφανη*=כתר. לפי קוהוט (ערוה"ש שם וכן ח"א עמ' 137, ע' 'אסטפניני') כוונתו ל-*σταφυλινος*=גזר. ודבריו קשים.

- **תפא"י** (שביעית ה א, עה ע"ב): ציטווערקרויט. Zittwerkraut, Zitwerkraut (גר.)=*Artemisia dracunculus*¹²²⁴ (לענה דרקונית, 'טרגון').

דיון והערות:

1. כבאזוב וסיאה, רוב זיהויי הקורנית הם עם צמחי תבלין ממשפחת השפתניים.
2. נראה כי הירושלמי מזהה את הקורנית עם *Origanum majorana*, וכך גם הדעה הראשונה בבבלי. עוד מזהים כך זרעים גניזה ב, הערוך וריבמ"ץ (שניהם כדעה ראשונה משתיים) וכן המליצה (כאפשרות ראשונה מארבע).
3. הדעה השניה בבבלי מזהה עם *Thymus*, וכך גם ריבמ"ץ (כדעה שניה), רמב"ם, תנה"י ורע"ב. (שמאחד זיהוי זה עם זיהויו של רש"י). השם שמופיע אצל רמב"ם מופיע גם אצל אלג'אמע, אך ייתכן שמתכוון שם ל-*Lavandula*.
4. השם המופיע אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א אינו מזוהה. ייתכן וזהו שיבוש של 'פחייה' המופיע אצל אלג'אמע.
5. זיהוי שלישי – *Satureja* – מופיע לראשונה אצל הערוך (כדעה שניה), וכן אצל רש"י ורע"ב (ראה לעיל ס' 3).
6. זיהויים יחודיים: המליצה מביא שלוש אפשרויות: *Ocimum basilicum*, הנמנה גם הוא על השפתניים, וכן *Inula helenium* ו-*Ferula assafoetida*. תפא"י מזהה עם *Artemisia dracunculus*.

¹²²² ומפרש שם טובי 'מין עשב'

¹²²³ ווד, תימן, עמ' 414,68; ח'ולידי, פלורה, עמ' 72; עיסא, עמ' 38, ע' 7.

¹²²⁴ גריים, מילון, כ' 31, עמ' 1713; ון ווייק, מילון, א, עמ' 126.

7. לא ברור אם במילון מהד' טובי הכוונה לשם קיבוצי או לזיהוי הספציפי (והתמוה) *Cannabis sativa*.
8. הזיהוי המופיע אצל מוה"ע אינו ברור. השם הערבי דומה לזה הנזכר אצל רמב"ם ואחרים, אך השם היווני לא מזהה.
9. זיהוי החוקרים: מוסכם על החוקרים כי יש לזהות את הקורנית עם ¹²²⁵*Thymus capitatus* (קורנית מקורקפת).

❧

113. קושט/קושט 1226

הקושט נזכר במשנה פעם אחת (עוקצין ג ה) וכן בספרי דברים (קז). הוא אינו נזכר בתוספתא. נזכר בתלמודים מספר פעמים (ירושלמי חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי כריתות ו ע"א ועוד) כמשיחים לפי תומם – בין השאר כאחד מסממני הקטורת.

- **רש"ג** (עמ' 174 ש' 1): הקושט והוא אלקסט. < להלן רמב"ם.
- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144 ש' 7): פ' כשרתא בל' רבנן. ¹²²⁷ < כשרתא (סור.) = ¹²²⁸كاشم = ¹²²⁹*Levisticum officinale* (לווג', לאוסטיאן – צמח תבלין ממשפחת הסוככיים). יש מן החוקרים המזהים שם זה עם צמח אחר. ¹²³⁰ ▲ לפי מקורות מתקופת הגאונים כשרתא הינו תערובת של בשמים שונים בשמן. ¹²³¹
- **ערוך** (ח"ז עמ' 223 ערך קשט): פ' כשרתא בלישנא דרבנן ובלעז קושטו. < קושטו – *Costus* (סוג הנמנה של משפחת הזנגוויליים). ראה להלן רמב"ם ובהערה שם. ¹²³²
- **רמב"ם** (כריתות א א עמ' 676; עוקצין ג ה עמ' תשלג): אלקסט. ¹²³³ < قسط = *Costus speciosus* (מין ממשפחת הזנגוויליים); *Saussurea lappa* (מין ממשפחת המורכבים). ¹²³⁴
- **ר"ש** (עוקצין ג ה): בושם הניתן בקטורת.
- **תנה"י** (עמ' 564 ערך 'קשט'): הוא אלקסט. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (שש. ד' 359): קשט אל קסט. < قسط = *Costus*. ¹²³⁵

¹²²⁵ לעף, פלורה, ד, עמ' 73; פלדמן, משנה, עמ' 311-313; פליקס, צומח, עמ' 137.

¹²²⁶ קושט – כך בכת"י קויפמן.

¹²²⁷ כך מובא גם ברש"י ברכות מג ע"א.

¹²²⁸ בר בהלול, ב, עמ' 596.

¹²²⁹ רמב"ם, רוזנר, עמ' 158, ע' 203.

¹²³⁰ סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 660: chameleon, אולי הכוונה ל-*Houttuynia cordata*.

¹²³¹ ראה למשל ספר האשכול (אוצר הגאונים, א, ח"ב: אוצר הפירושים, עמ' 61) וכן בפירושו רבנו חננאל (אוצר הגאונים, א, נספחים, עמ' 54). 'כשרתא' נזכר גם בבבלי ברכות מג ע"א, כדבר שמברכים עליו בורא עצי בשמים, אך לא ניתן להסיק משם האם מדובר בשם צמח או בתערובת סממנים.

¹²³² גלייר, עמ' 452: *Saussurella lappa*.

¹²³³ וכן בכריתות א א.

¹²³⁴ החוקרים חלוקים בדעותיהם איזהו הצמח אשר היה מוכר בתקופה הקלאסית ובימי הביניים כ-*Costus*, ובערבית قسط. ראה: עמר, קטורת, עמ' 118-119; רמב"ם, רוזנר, עמ' 266-267, ע' 338.

- **רע"ב** (עוקצין ג ה): הקושט – כך שמו בלע"ז ובערבי. < לעיל ערוך, רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 119 ערך 'קושט'): אלקסט. < לעיל רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ו עמ' 223 ערך קשט): פ' בל"י ור' וערבי מין בשם והוא עץ קטן וריחו טוב וטעמו מר אבל חריף מאוד והלבן אשר הוא קל הוא נבחר. < לעיל ערוך, רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 179): חסן לבן. < حسن لبه – שרף של *Styrax*¹²³⁶ או של *Pistacia terebinth*¹²³⁷ (אלה טרבינת).
- **תפא"י** (עוקצין ג ה): קאסטווארצעל. והוא אחד מסממני הקטורת. < *Kostwurz* (גר.)=*Costus*¹²³⁸ (סוג הנמנה של משפחת הזנגוויליים); *Saussurea lappa* (מין ממשפחת המורכבים). ראה לעיל רמב"ם.

דיון והערות:

1. הזיהוי המרכזי של הקושט הוא עם הצמח הנקרא בערבית قسط ובלטינית *costus*. נחלקו החוקרים על זהותו של צמח זה - *Costus speciosus* או *Saussurea lappa*¹²³⁹. על כל פנים, זיהוי זה מקובל כמעט על כל הפרשנים.
2. הזיהוי של הקושט עם 'כשרתא', המופיע בפיה"ג, אינו ברור לגמרי. נראה ממקור גאוני כי 'כשרתא' אינו צמח, אלא תערובת של שמן ובשמים שונים. הערוך מביא גם הוא את 'כשרתא', אך מאחד זיהוי זה עם *costus* הלטיני.
3. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ - שרף של *Styrax* או של *Pistacia terebinth*.
4. זיהוי החוקרים: לעף מזהה את הקושט המשנאי עם *Saussurea lappa*¹²⁴⁰. פלדמן מצטט את דעתו של לעף.¹²⁴¹ פליקס מציין באופן כללי כי מדובר בצמח בושם טרופי, ומציין את הזיהוי המקובל, לדבריו, עם מיני *Costus*, אף שלדעתו הזיהוי כלל אינו ברור.¹²⁴² עמר מעדיף לזהות את הקושט עם *Costus speciosus*¹²⁴³.

¹²³⁵ סטיינגאס, עמ' 969; אחונדוב, עמ' 390.
¹²³⁶ סטיינגאס, עמ' 420; חיים, מילון, א, עמ' 642.
¹²³⁷ אחונדוב, עמ' 383. השרף של מין זה הוא המקור הקדום להפקת טרפנטין, ששימש ברפואה העתיקה למטרות שונות.
¹²³⁸ ון ווייק, מילון, א, עמ' 380.
¹²³⁹ ראה לעיל הערה 1234.
¹²⁴⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 73 [ערך 'כשת'], 75. שם נרדף ל-*Aucklandia costus*.
¹²⁴¹ פלדמן, משנה, עמ' 314-313.
¹²⁴² פליקס, צומח, עמ' 197.
¹²⁴³ עמר, קטורת, עמ' 119. בדבריו הוא מזכיר גם את *Saussurea lappa*, אשר לדבריו נקראה בשם דומה, ולדעתו שני צמחי בושם אלו נקראו בשם זהה בספרות הקלאסית, והם תוארו כמין שחור ומין לבן (משובח יותר).

הקטף נזכר פעמיים במשנה (שתיהן בשביעית ז ו), פעמיים בתוספתא (שביעית ה יב; ב"ב ה ו) ופעם אחת בספרא (חובה יג). נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי ערלה א ה"ז ועוד; בבלי שבת כג ע"א ועוד) כמשיחים לפי תומם. המדרש (ב"ר תיאודור-אלבק מקץ צא) מזהה עם הקטף את הצרי המקראי.

- **זרעים גניזה א** (קימ.1): אלמצטכא. < מַסְטָקִי הוא השרף של *Pistacia lentiscus* (אלת המסטיק), ששימש כתבלין וסממן מרפא.
- **זרעים גניזה ב: קטב אלמריאק**. < תריאק הינו דרך כלל תרכובת רפואית שהרכבו משתנה ממקום למקום. אחד מרכיביו היה *Commiphora gileadensis*, ואולי לכך כוונתו כאן.¹²⁴⁴
- **רנאה"י** (שביעית עמ 41): בלסאן. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ז כת"י בהמ"ל 1): אלאצטיראק.¹²⁴⁵ < اسطرك הוא שמם של שני חומרי מרפא: שרף נוזלי של *Liquidamber orientalis* (ליקוידאמבר מזרחי) ושרף מיובש של *Styrax* (לבנה).¹²⁴⁶
- **ערוך** (ח"ז עמ' 84 ערך 'קטף'): פ' בלעז בלסמ"ן והוא תרג' צרי, והוא אפרסמון כמו שפי' במקומו. < *Balsamum* (לט.)=*Commiphora gileadensis*¹²⁴⁷ (האפרסמון הקדום).
- **רש"י** (בדה ח ע"א): מין אילן ואין עושה פרי אלא שרף; (שבת כג ע"א): פרנלי"ך של יער כמו שאנו עושים משל שרף. < *Prunel* (צר. עת.)=*Prunellier* (צר.)=¹²⁴⁸*Prunus spinosa* (מין שזיף בר). הזיהוי אינו ברור, כיוון שלעץ זה אין שרף ריחני.
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז ו עמ' קפח): תרג' צרי קטף.
- **רמב"ם** (שביעית ז ו עמ' 156): ישגרה¹²⁴⁹ [עץ אלבלסאן בלי ספק. < بلسان = *Commiphora gileadensis*¹²⁵⁰ (האפרסמון הקדום).
- **תנה"י** (עמ' 526 ערך 'קטף'): עצי הקטף עצי אלבלסאן ... ונאמר לעיל שצרי שמן אלבלסאן. < לעיל רמב"ם.
- **ר"ש** (שביעית ז ו, גורס 'קטב'): כמו קטף והוא צרי (בראשית מג) דמתרגמינן קטף.

¹²⁴⁴ יש לציין כי בפירושו לתורה זיהה רס"ג עם התריאק את ה'צרי' שהובל למצרים בידי אורחת הישמעאלים (בראשית לו כה). ה'צרי' זוהה בדרך כלל עם *C. gileadensis*, וכך לפנינו קישור נוסף בין מין זה ובין התריאק. ביחס לזיהוי זה של רס"ג עיין בהרחבה: **עמר, זמרת**, <http://siach-sade.macam.ac.il/siach/archive/2/index.asp?id=zimrat>.¹²⁴⁵ בדפוס – אסטיראק.

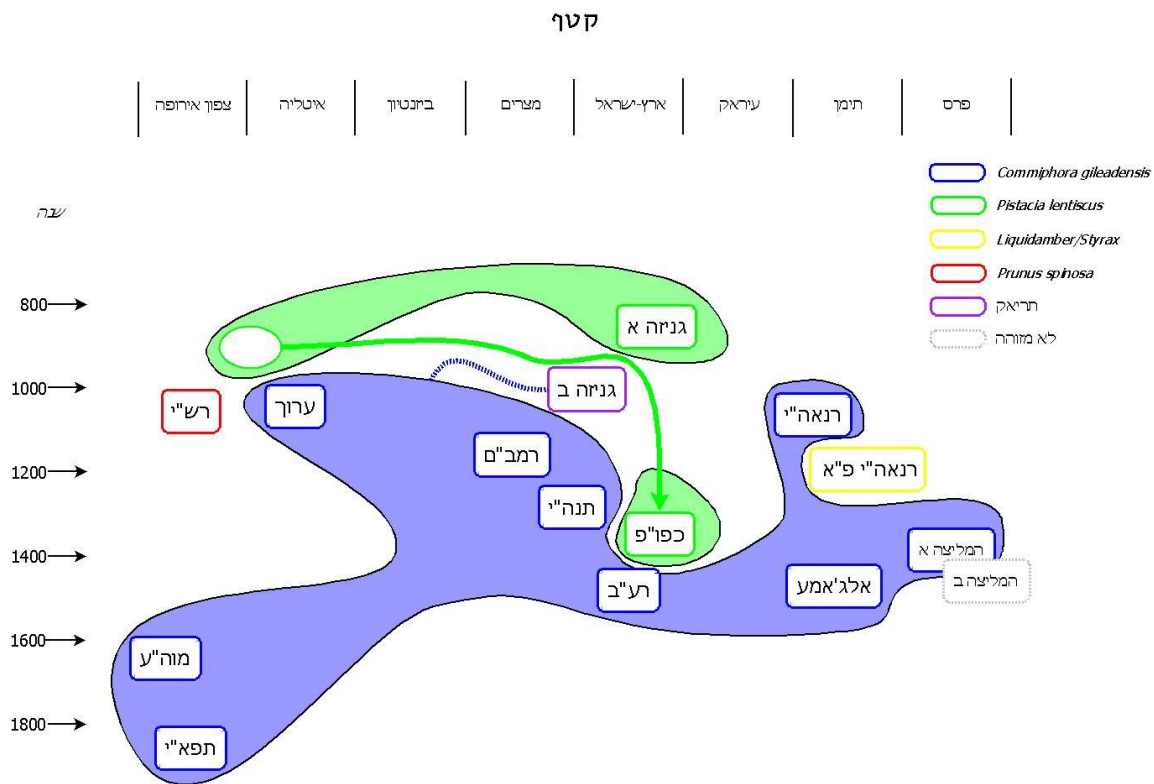
¹²⁴⁶ על שני הזיהויים ראה: **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 177-178, ע' 228. אצל עיסא מופיעה האפשרות השניה, והמין המדובר שם הוא *Styrax officinalis* (לבנה רפואי. **עיסא**, עמ' 175, ע' 8). ע"פ עמר אפשרות זו מסתברת פחות לזיהוי עם 'קטף' כיוון שלא ניתן להפיק בושם ריחני ממין זה (**עמר, קטורת**, עמ' 71-72, ועיין שם ובהערות). אולי הכוונה היא למין *Styrax benzoin* שמקורו במזרח הרחוק, וממנו הפיקו אכן שרף לתעשיית הבשמים.

¹²⁴⁷ **לואיס ושורט**, עמ' 221. שם נרדף: *Amyris opobalsamum*.

¹²⁴⁸ **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 119, ע' 862.

¹²⁴⁹ המילה ישגרה מופיעה בכתה"י בכתיבה שונה ונראה שהוכנסה מאוחר יותר לתוך מרווח קטן מדי.
¹²⁵⁰ **עיסא**, עמ' 55, ע' 7. שם נרדף ל-*Commiphora opobalsamum*. צמח זה מזוהה עם האפרסמון שבמקורות.

- **המליצה** (שש' ד' 339): קטף בלסאן קטף בעירה. < בلسان = *Commiphora gileadensis*¹²⁵¹ (האפרסמון הקדום). ▲ בעירה – לא מזוהה.
- **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסב): פי' הוא מצטכא כד קיבלתי מאבא מורי זלה"ה. < מצטכא הוא השרף של *Pistacia lentiscus* (אלת המסטיק), הנקרא בשפות אירופיות שונות mastic. וראה לעיל זרעים גניזה א.¹²⁵²
- **רע"ב** (שביעית ז ו, אלק (!) אפרסמון).
- **אלג'אמע** (עמ' 113 ערך 'קטף'): שגרה' אלבלסאן. < לעיל רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ז עמ' 84 ערך 'קטף'): כל המיצים העבים הנוזלים מהעצים נקראו קטף בשם כללי אבל בשם פרטי העץ שממנו נוזל הצרי נקרא כן והצרי עצמו.
- **תפא"י** (שביעית ז ו, עז ע"ב): באלזאם. < Balsam הוא שמם של מיני בושם שונים, ביניהם *Commiphora gileadensis*¹²⁵³ (האפרסמון הקדום).

דיון והערות:

1. הזיהוי המרכזי של הקטף הוא עם *Commiphora gileadensis*. כך מזוהים רנאה"י, ערוך, רמב"ם, תנה"י, המליצה, אלג'אמע ותפא"י.
2. נראה כי גם הזיהוי המופיע אצל זרעים גניזה ב – תריאק – קשור לזיהוי עם המין הנ"ל.

¹²⁵¹ סטינגאס, עמ' 197; אהונדוב, עמ' 531.
¹²⁵² כך מזוהה גם דון יצחק אברבנאל את הצרי המקראי (אברבנאל, שמות, ז ע"ב).
¹²⁵³ ון ווייק, מילון, א, עמ' 354. שם נרדף ל-*Commiphora opobalsamum*.

3. חלק מן הפרשנים לא נקבו בשם צמח המוכר להם, אך זיהו את הקטף עם הצרי המקראי (כך ריבמ"ץ, ר"ש ומוה"ע); רע"ב זיהה אותו עם האפרסמון המשנאי. מקובל לזהות גם את הצרי ואת האפרסמון עם *Commiphora gileadensis*.
4. מסורת קדומה אחרת, הנזכרת אצל זרעים גניזה א, מזהה את הקטף עם השרף של *Pistacia lentiscus*. זיהוי זה מובא גם אצל כפו"פ, אך באופן מפתיע הוא כותב כי קיבל מסורת זו מאביו, רוצה לומר שמסורת זו נודעה דווקא באירופה, והוא לא פגש בה בא"י. ייתכן שהעדיף מסורת זו כיוון שבא"י נפוצה מאוד *P. lentiscus*, שהינה חלק חשוב בנוף הצומח הטבעי, ואילו את *C. gileadensis* כלל לא יכול היה לפגוש בארץ בתקופתו.¹²⁵⁴
5. שני זיהויים שונים מובאים אצל שני פרשנים: רנאה"י פ"א – *Liquidamber orientalis* או *Styrax officinale*; כפו"פ – *Pistacia lentiscus*.
6. זיהויי החוקרים: לעף מזהה את הקטף עם – *Styrax*, ללא ציון מין מסויים.¹²⁵⁵ פלדמן מציין את הזיהוי עם *Styrax officinalis*, ומזכיר גם את זיהוי של דלמן עם *Atriplex halimus* (מלוח קיפח), הנקרא בערבית قطف.¹²⁵⁶ פליקס ועמר, לעומתם, מזהים את הקטף, כפי שזיהו רוב הפרשנים, עם *Commiphora gileadensis*.¹²⁵⁷

115. קידה לבנה

כלאים ע' 46.¹²⁵⁸

116. קינרס

כלאים ע' 47.¹²⁵⁹

117. קיסוס

כלאים ע' 48.¹²⁶⁰

¹²⁵⁴ על הפסקת גידול *C. gileadensis* בארץ ראה: עמר ואילוז, עמ' 63-64.
¹²⁵⁵ לעף, פלורה, ד, עמ' 73.
¹²⁵⁶ פלדמן, משנה, עמ' 314.
¹²⁵⁷ פליקס, צומח, עמ' 139; עמר, קטורת, עמ' 68-69. שם נרדף ל-*C. opobalsamum*.
¹²⁵⁸ נוסף: זרעים גניזה ב: קשטה. לא ברור. אולי יש לזהות עם قسط – ע"ע קושט (113).
¹²⁵⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: אלכאדנגאן. ע"ש רנאה"י.
¹²⁶⁰ נוסף: זרעים גניזה ב: אלבלאב. ע"ש רמב"ם.

118. קריק

הקריק נזכר פעם אחת במשנה (שבת ב א) - 'שמן קריק'.

- **ירושלמי** (שבת ב ה"א ל): ולא בשמן קריק רבי יוסה בשם רבי (אילא) לייא קיסוסא ר' יונה ר' זעירא בשם רב יהודה עוף הוא ושמו קיק¹²⁶¹ תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק. \leftarrow *Hedera = κισσός* ¹²⁶² *helix* (=קיסוס החורש).
- **בבלי** (שבת כא ע"א מינ'95): מאי שמן קיק אמ' שמואל עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו.¹²⁶³ אמ' רב יצחק משחא דקאזא ריש לקיש אמ' קקיון דיונה אמ' רבה בר בר חנה לדידי חזי לי קקיון דיונה וליצלוליבא דמי [א]. \leftarrow קזא, קאזא (ארמ. בב.) – זרע של *Gossypium*¹²⁶⁴ (כותנה). \blacktriangle צלוליבא (סור) = *Ricinus communis*¹²⁶⁵ (קיקיון מצוי).
- **כת"י דה לאנג 16**¹²⁶⁶ (עמ' 298 ש' 3): קיק קקנליאון. \leftarrow *Ricinus communis* = κικι ¹²⁶⁷ (קיקיון מצוי). \leftarrow ελαιον = שמן.¹²⁶⁸
- **רנאה"י** (שבת עמ' 50): קיק אמר שמואל שהוא עוף בים ושמו קיק, ורב יצחק בריה דרב יהודה אמר 'דהן = שמן אלקון', ור' שמעון אמר שהוא 'אלתבשע'. \leftarrow דהן אלקז – נראה כתרגום של 'משחא דקאזא' – לעיל בבלי. \blacktriangle תבשע – להלן אלג'אמע.
- **ערוך** (ח"ז עמ' 179 ערך 'קק'): גמרא עוף יש בכרכי הים וקיק שמו. ירושלמי תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק ותר"י קקא... ר"ל אמר קיקיון דיונה, פ' יש לו פרי שעושיין ממנו שמן.
- **רש"י** (שבת כא ע"א על 'משחא דקאזא'): שמן שעושיין מגרעיני צמר גפן שקורין קוטון. \leftarrow *coton* (צר. עת.; צר. *Gossypium*=¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ (=כותנה)).
- **רמב"ם** (שבת א ב עמ' כ): שמן קיק דהן אלכ'רוע.¹²⁷¹ \leftarrow *Ricinus communis* = خروج¹²⁷² (קיקיון מצוי).

¹²⁶¹ καεξ = שחפית (לידל וסקוט, עמ' 947). לזיהויים נוספים של עוף זה ראה עמר ושוויקי עמ' 69.
¹²⁶² **דיוסקורידס**, גודייר, עמ' 225, ח' II, ע' 210; לידל וסקוט, עמ' 954.
¹²⁶³ לעיל הערה 1261.
¹²⁶⁴ **סוקולוף**, בבלי, עמ' 1004 וע"ש. סורית חדשה – 'קזא' (פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 3515).
¹²⁶⁵ **סוקולוף**, בבלי, עמ' 963; פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 3401. ועיין שם במילונאים הסורים המזהים אותו עם خروج. שמו הערבי של *R. communis*. אף שלדברי רב"ה 'קיקיון דיונה' דומה לצלוליבא, נראה שכוונת התלמוד לזהות בין השניים, כאשר 'קיקיון דיונה' אינו שם כללי לעץ, אלא 'העץ הההיסטורי' מסיפור יונה הנביא, שאותו ראה, לדבריו, רבב"ח.
¹²⁶⁶ **דה לאנג, טקסטים**, עמ' 295-305.
¹²⁶⁷ **לידל וסקוט**, עמ' 951.
¹²⁶⁸ **לידל וסקוט**, עמ' 527.
¹²⁶⁹ **דרמשטר ובלונדהיים**, עמ' 33, ע' 265.
¹²⁷⁰ **ניקולוב, מילון**, עמ' 583.
¹²⁷¹ במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם: 'דהן אלקקאס' – *Colocasia* (רמב"ם, הופקינס, עמ' 40). צמח זה אינו מוכר כגידול להפקת שמן.
¹²⁷² **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 314, ע' 396; **עיסא**, עמ' 156, ע' 17.

- **תנה"י** (עמ' 530 ערך 'קיק'): שמן קיק פירשוהו שמן אלכ'רוע ויש אומרים שהוא כמו קיקיון, והקיקיון אף הוא אלכ'רוע. ופירשו גם קיקיון אליקטני. ואמרו ששמן קיק הוא שומן עוף הנמצא על יד הים. אך רוב דבריהם של המפרשים שהוא שמן אלכ'רוע. < כ'רוע – לעיל רמב"ם. يقطين=Lagenaria vulgaris¹²⁷³ (=קרא פשוט, 'דלעת הבקוק').
- **המליצה** (ש.ש. ד' 342): קיק כדו... שמן קיק קיקיון רוג'ן [=שמן] ביד אנגרי. < כדו=קישוא, דלעת.¹²⁷⁴ ככל הנראה הכוונה למין *Lagenaria vulgaris* (=קרא פשוט, 'דלעת הבקוק').¹²⁷⁵ ▲ ביד אנגרי=*Ricinus communis*¹²⁷⁶ (קיקיון מצוי) או *Croton tiglium*¹²⁷⁷ (עץ ממשפחת החלבוביים, מזרעיו מפיקים שמן המשמש ברפואה המסורתית).
- **רע"ב** (שבת ב א, דפוסים מאוחרים): שמן היוצא מגרעינים שבתוך הצמר גפן שקורין קוטו"ן. ויש מפרשים קיקיון דיונה והוא עשב שעליו גדולים ונקרא בערכי כרו"ע. < לעיל רש"י, רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 117 ערך 'קיק'): אלכ'רוע והו [והוא] אלגאר ויסמא [=ונקרא] אלתבשע; (עמ' 126 לגבי 'שמן קיק'): דהן [=שמן] אלכ'רוע, הד'א מא שרח [=זה מה שפירש] רבי ז"ל. וקיל עוף אחד יש בכרכי הים וקיל משחא דקאזא והוא שמן של גרעינין שיש בצמר גפן וקיל קיקיון דיונה. < تبشع הינו שם נרדף ל-خروج.¹²⁷⁸ ▲ גאר – לא מזהה.
- **מוה"ע** (ח"ז עמ' 179 ערך 'קק'): פי' קיק בל"י מין עוף ואומרי' שיושב בימים.¹²⁷⁹ וגם קיק בלשונם מין נטע אשר מגרעונו עוצרים שמן לנרות ולרפואה. < *Ricinus communis*=אוקי (קיקיון מצוי).
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 120): שמן קיק – צליט אלברעם חק אלעטב.¹²⁸¹ < *Gossypium herbaceum*¹²⁸² (ממיני הכותנה).
- **מכה"מ** (בהמ"ל): ביד אנגרי. < לעיל המליצה.
- **תפא"י** (שבת ב א, בדפוסים מאוחרים): שמן שמוציאים מהגרורים של צמר גפן בוימוואל קערנער. < *Baumwolle* (=ג.ר.)=*Gossypium*¹²⁸³ (כותנה).

¹²⁷³ **עיסא**, עמ' 104, ע' 2; **דינסמור ודלמן**, עמ' 39, ע' 705, שם מצויין כי שם זה בשימוש בסוריה; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 261-262, ע' 332, לדבריו זהו שם נרדף ל-خروج במצרים, ובמקומות אחרים זהו שם כולל לדלועיים. לפי אבן אלביטאר זהו שם כולל לצמחים שרועים, לאו דווקא דלועיים (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, ב, עמ' 519).

¹²⁷⁴ **סטיינגאס**, עמ' 1019; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 621; **אחונדוב**, עמ' 333.

¹²⁷⁵ מוצאם של מיני הקישוא והדלעת הנפוצים בשוקים כיום (הנמנים על הסוג *Cucurbita*) הוא בעולם החדש, ולא היו מוכרים בעולם הישן במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.

¹²⁷⁶ **סטיינגאס**, עמ' 218, 595. **חיים**, **מילון**, א, עמ' 310, 974.

¹²⁷⁷ **אחונדוב**, עמ' 371.

¹²⁷⁸ **רסולי**, **אלמעטמד**, עמ' 448. לא ברור למה הכוונה ב-'אלגאר'. *Laurus nobilis* (ער אציל, 'דפנה').

¹²⁷⁹ לעיל הע' 1263.

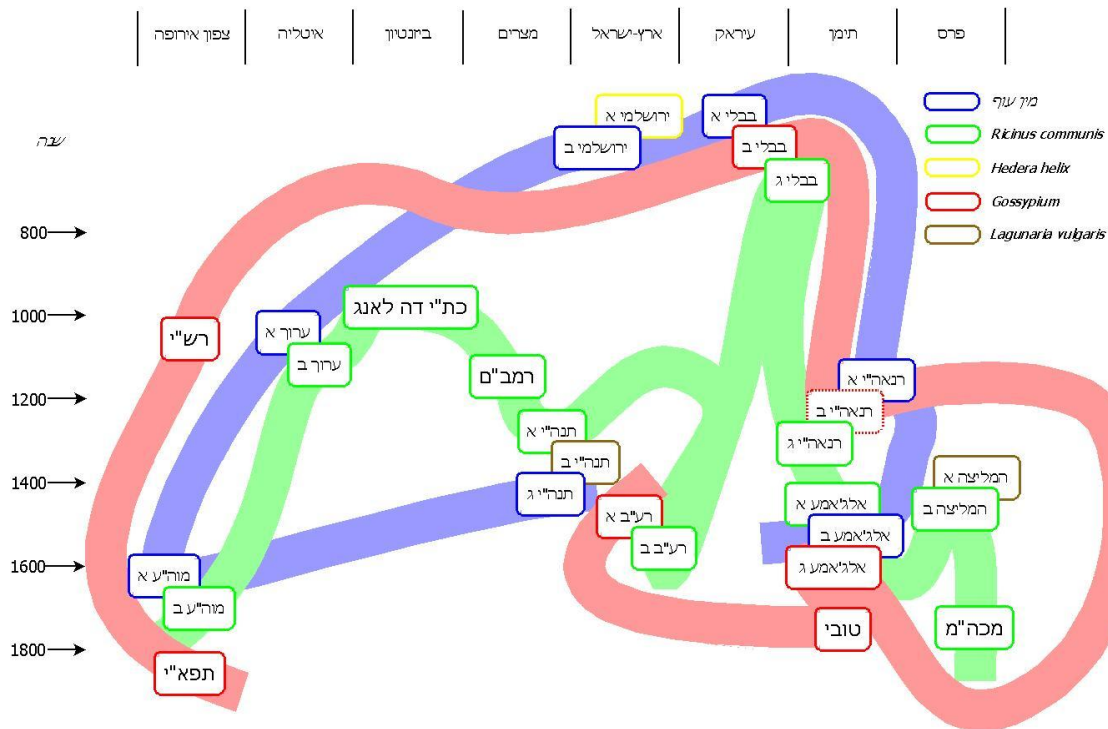
¹²⁸⁰ **לידל וסקוט**, עמ' 951.

¹²⁸¹ ומפרש שם טובי: שמן הפקעות של הכותנה.

¹²⁸² **עיסא**, עמ' 89, ע' 4.

¹²⁸³ **גרים**, **מילון**, כ' 1, עמ' 1196.

קיק

דיון והערות:

1. במקרה של זיהוי הקיק, מופיעות מחלוקות כבר בתלמודים, והם אלו אשר מביאים לריבוי הדעות בתוך דברי פרשנים שונים, כפי שבולט בתרשים להלן.
2. בשני התלמודים נזכרת שיטה לפיה שמן הקיק הינו שמן המופק מן החי – עוף ושמו קיק. זיהוי זה מצוטט אצל מספר פרשנים.
3. בירושלמי מופיע זיהוי עם *Hedera helix*¹²⁸⁴. צמח זה מוכר מתרגומי המקרא כזיהוי לקיקיון.¹²⁸⁵ אין לזיהוי זה עם שמן הקיק הד אצל הפרשנים.
4. שני הזיהויים המרכזיים מופיעים בבבלי. הראשון – 'משחא דקאזא' – *Gossypium*. זיהוי זה מופיע לאחר מכן אצל רש"י (כפירוש ישיר ל'משחא דקאזא' התלמודי, ולא ל'שמן קיק' המשנאי), רע"ב (כדעה ראשונה), אלג'אמע (כדעת י"א), מילון מהד' טובי ותפא"י.
5. 'דהן אלקז', שאינו מזוהה כשלעצמו, מופיע אצל רנאה"י כתרגום ערבי של 'משחא דקאזא' התלמודי.
6. הזיהוי המרכזי השני, המופיע בבבלי כ-'קיקיון דיונה' (כלומר, הקיקיון המקראי), הינו *Ricinus communis*. זיהוי זה מופיע לאחר מכן אצל כת"י דה לאנג, רמב"ם, תנה"י, המליצה (כאפשרות

¹²⁸⁴ לדברי עמר לא ידוע על שימוש בשמן שהופק מצמח זה. על כן הוא מציע את האפשרות ש'קיסוסא' הינו שיבוש של 'קיקוסא' - *Ricinus communis* (עמר, מקרא, עמ' 178). אפשרות אחרת, אם לפנינו שיבוש של 'קיקוסא' - α-α, המקביל ל-*Cucumis* הלטיני – מיני דלועים (לידל וסקוט, עמ' 1008).

¹²⁸⁵ עמר, מקרא, עמ' 177.

- שניה), רע"ב (כדעה שניה), אלג'אמע (בשם רמב"ם. לא נראה שהוא קושר זיהוי זה ל'קיקיון דיונה'), מוה"ע ומכה"מ.
7. זיהוי של רש"י הנזכר לעיל אינו הכרעה בדבר זהותו של שמן הקיק, אלא זיהוי של פירוש אחד המובא בבבלי – 'משחא דקאזא'. מאידך, את הפירוש האחר בבבלי – 'קיקיון דיונה' – הוא לא מזהה עם מין מסויים. נראה שהדבר נובע גם מכך ש-*Ricinus communis* לא היה מוכר באירופה. נראה שזו גם הסיבה לזיהוי המובא אצל תפא"י.
8. תנה"י מציין כי יש המזהים את הקיקיון עם *Lagenaria vulgaris*. זיהוי זה מוכר ביחס לקיקיון המקראי,¹²⁸⁶ אך לא נראה שהוא מגייס זיהוי זה כדי לזהות את שמן הקיק. המליצה, לעומתו, מביא את *L. vulgaris* כזיהוי ל'קיק' (אם כי לא ל'שמן קיק', אותו הוא מזהה עם *R. communis*).
9. אצל הערוך לא מופיע זיהוי קונקרטי, אלא רק תיאור כללי מאוד – פרי שעושין ממנו שמן.
10. זיהוי החוקרים: מוסכם על החוקרים הזיהוי עם *R. communis*.¹²⁸⁷

119. קישות/קישואים

כלאים ע' 49.¹²⁸⁸

120. קנבס

כלאים ע' 50.¹²⁸⁹

121. קפלוטות

הקפלוטות נזכרים במשנה ארבע פעמים (מעשר שני ב א; נדרים ו ט: 'מן הכרישים מותר בקפלוטות'; עוקצין א ב: 'שרשי השום והבצלים והקפלוטות'; עוקצין א ג) ומספר פעמים בתוספתא (תרומות ד ה; פסחים ג כ; עוקצין א א ועוד). נזכרים פעמים רבות בירושלמי (ברכות ו ה"ב ועוד) ומספר פעמים בבבלי (ביצה יז ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

¹²⁸⁶ כך בתרגום השבעים ובמקומות נוספים. וראה עמר, מקרא, עמ' 177-179; אלבוים, כלאים, עמ' 46 ע' דלעת יונית.
¹²⁸⁷ לעה, פלורה, ד, עמ' 73; פלדמן, משנה, עמ' 275; פליקס צומח עמ' 143.
¹²⁸⁸ נוסף: זרעים גניזה ב: אלקת[ו...]. ככל הנראה הכוונה בזיהוי הראשון ל'קתא' – ע"ש רמב"ם.
¹²⁸⁹ נוסף: זרעים גניזה ב: אלק[נ]ב. ע"ש רנאה"י.

- **ירושלמי** (כלאים א ה"ב ל; ונ): כריתין כרתי שדה קפלוטין;¹²⁹⁰ (גדרים ו ה"ט ל):¹²⁹¹ מתנית' מקום שאין קורין לקפלוטות כרישין אבל במקום שקורין לקפלוטות כרישין לא בדא. < 'קפלוטין' כאן הובאו כדי לפרש את 'כרישי שדה' שבמשנה.
- **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): אלכראת אלשאמי. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ז עמ' 164): פ' כרישין שיש להן ראש שמן קפלוטות, בל' יון קורין לראש קיפאלי [גרסא אחרת: קיפל]. < κεφαλωτός=בעל ראש. הכוונה היא לכרישה (*Allium porrum*)¹²⁹² אשר לה 'ראש', כלומר בצל (איבר תת קרקעי, לא שם הצמח).¹²⁹³
- **רש"י** (ביצה יז ע"ב): קפלוטות - כרתי, פריש בלעז. < Porels(?) (צר. עת.)=poireaux (צורת רבים של poireau צר.)¹²⁹⁴ = *Allium porrum*¹²⁹⁵ ('כרישה').
- **ריבמ"ץ** (כלאים א ב עמ'): כרישי שדה. קפלוטין, לעז פרי ארדילי, ויש אומ' פרי קפיטינוטי. < *Allium ampeloprasum*=Porrandello (=שום גבוה).¹²⁹⁶ < porrum capitatum – *Allium porrum* (כרישה) אשר מניחים את חלקה התחתון להתעבות, ולא הותכים את עליה.¹²⁹⁷ לא ברור האם הפירוש השני חל גם על 'קפלוטין', או שלפי פירוש זה 'כרישי שדה' לחוד ו'קפלוטין' לחוד.
- **רמב"ם** (תרומות ט ז עמ' 191): והקפלוטות הם אלכראת אלשאמי.¹²⁹⁸ < كراث شامي = *Allium ascalonicum*¹²⁹⁹ (בצל שאלוט).
- **תנה"י** (עמ' 548 ערך 'קפלט'): כראת שאמי ולה ראשים גדולים, והיא חריפה ביותר, רבת חריפות וחדות. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (שש. 351): גנדנא שאמי ... כראת תאמי [=ערבית]. < נראה שהוא מתרגם מילולית את 'אלכראת' אלשאמי¹³⁰⁰ הנזכר אצל פרשנים אחדים, ומציין כי 'גנדנא' הפרסי הינו בערבית 'כראת' – לעיל רמב"ם.

¹²⁹⁰ שם וט: כרישין כריתין כרישי השדה קפלוטין.

¹²⁹¹ ודומה לו ונ. גדרים ז ה"ג.

¹²⁹² על זיהויו של הערוך את 'כרישים' – ע"ע.

¹²⁹³ בין החוקרים ישנן כמה שיטות לבידול המינוח 'כרישין'-'קפלוטות': חלקים שונים של אותו הצמח; שם הצמח ושם איבר

שלו; שתי צורות גידול שונות של מין אחד; שני מיני תרבות או זנים הקרובים זה לזה. ראה סיכום הדעות אצל **רענן, כרישה,**

20.9.12 <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16182>. וראה להלן 'דיון והערות'.

¹²⁹⁴ **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 117, ע' 846.

¹²⁹⁵ **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 58.

¹²⁹⁶ **אוניברסיטת קטאניה** – <http://www.dipbot.unict.it/alimurgiche/scheda.aspx?i=30>. 22.10.12. עיין גם **לעף,**

פלורה, ב, עמ' 138.

¹²⁹⁷ **גלייר**, עמ' 1407. המונח הלטיני capitanotum מקביל ל-κεφαλωτόν היווני, שפירושו – בעל ראש (לידל וסקוט, עמ' 946)

ומתייחס לכרישים (*Allium porrum*) שנזרעים מרוחקים זה מזה ומפתחים בצלים גדולים יותר ('ראשים'). **פלדמן,**

משנה, עמ' 213; **פליקס, כלאים**, עמ' 62.

¹²⁹⁸ וכן במקומות נוספים: מעשר שני ב א; גדרים ו ז; עוקצין א ב.

¹²⁹⁹ **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 154-155, ע' 198; **עיסא**, עמ' 9, ע' 6.

¹³⁰⁰ **גנדנא** (פר.), **קראת** (ער.) = *Allium porrum* (כרישה). אך **קראת שמי** = *Allium ascalonicum* (בצל שאלוט).

- **ספר מהרי"ל – מנהגים** (הלכות איסור והיתר משערי דורא ד"ה [יג] איסור): אבל קפלוט שקו' קאפוש או ווישקרנט. Weißkraut, Kappus (גר.) = *Brassica oleracea var. Capitata*¹³⁰¹ (כרוב הראש).
- **רע"ב** (עוקצין א ב): והקפלוטות - כרתי. חציר בלשון מקרא, בערבי כוראת, ובלע"ז פור"וש¹³⁰²; (גדרים ו ט): קפלוטות – מין ממיני הכרתי הגדלי בא"י. porro (איט.) = *Allium porrum* (שום הכרש, 'כרישה', 'לוף').
- **אלג'אמע** (עמ' 116 ערך 'קפלוטות'): אלכראת' אלשאמי. לעיל רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ז עמ' 164): פי' בל"י מין כרישין ולהם ראש.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 31 מעשר שני ב): כאל; (שם ד' 177, עוקצין א ועוד): אלאלה צנג. *Allium* = כל = *porrum*¹³⁰³ (שום הכרש, 'כרישה', 'לוף'). אלאלה צנג. לא מזוהה.¹³⁰⁴
- **תפא"י** (מעשר שני ב א, קיב ע"ב): מין בצל שאלאטען בל"א. וי"א מין כרתי אשלוניך בל"א. *Allium ascalonicum* (גר.) = Schalote¹³⁰⁵ (בצל שאלוט). אז גם הוראתו של *Aschlauch*¹³⁰⁶, אף שהביא אותן כשתי דעות שונות.

דיון והערות:

1. מן המשנה ומן הירושלמי נראה קשר הדוק בין הקפלוטות לכרישים (*Allium porrum*), אם כי אין מדובר בשמות נרדפים, שהרי 'הנודר... מן הכרישים מותר בקפלוטות' (גדרים ו ט). כמו כן הם נמנים עם מיני הבצלים: 'השום והבצלים והקפלוטות' (עוקצין א ב).
2. הערוך מזהה את הקפלוטות עם *A. porrum* בעל בצל, וכך גם מוה"ע. רש"י זיהה לגמרי בין הכרתי (*A. porrum*) ובין הקפלוטות, וכך גם רע"ב בעוקצין ומכה"מ, ואולי גם ריבמ"ץ (כדעה שניה). גם תפא"י מציין (כדעה שניה) שמדובר במין כרתי, אלא שהשם שמביא תואם דווקא את *A. ascalonicum*.
3. הפרשנים בערבית – רנאה"י, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע – מזהים אותו עם 'כראת' שאמ'. אף ש'כראת' הוא *A. porrum*, יש לזהות שם זה (בוודאי אצל רמב"ם) עם *A. ascalonicum*.
4. מאידך, התיאור המופיע אצל תנה"י (ראשים גדולים, חריפות יתרה) לא מתאים ל-*A. ascalonicum* (וכן לא ל-*A. porrum*). נראה יותר שהוא מתכוון לזן מסויים של *A. cepa* (בצל הגינה).

¹³⁰¹ גרים, מילון, כ' 11, עמ' 201.

¹³⁰² דומה לו במעשר שני ב א: פור"וש.

¹³⁰³ סטיינגאס, עמ' 1007;

¹³⁰⁴ אלל' מזוהה עם *Ranunculus* (נורית. מזופריאן, עמ' 449, ע' 6218).

¹³⁰⁵ ון ווייק, מילון, א, עמ' 56; גרים, מילון, כ' 14, עמ' 2099.

¹³⁰⁶ ון ווייק, מילון, שם; גרים, מילון, כ' 1, עמ' 585. אמנם גזירת השם היא מ-*Lauch* (*Allium porrum*), וייתכן שעל כן כתב 'מין כרתי', אך בסופו של דבר נראה כי הוראת שני השמות זהה.

5. תפא"י מזהה את הקפלוטות עם *A. ascalonicum*. נראה שבדעה הראשונה שמביא הוא מוסר את זיהוי רמב"ם וסיעתו, ובדעה השניה הוא מתכוון למסור את דעת הערוך, אלא שבסופו של דבר, כאמור, שני השמות שמביא מורים על אותו הצמח.
6. הן המליצה והן רע"ב בנדרים מתרגמים מילולית את זיהוי רמב"ם, כלומר - *A. porrum* הגדל באלשאים-א"י.
7. ריבמ"ץ מביא (כדעה ראשונה) את הזיהוי עם מין הבר *A. ampeloprasum*.
8. זיהוי תמוה מובא אצל מהרי"ל - *Brassica oleracea var. Capitata*. הסיבה לכך ודאי קשורה ל-'ראש' הנמצא בשם של הקפלוטות ובשמו של כרוב הראש.
9. זיהוי החוקרים: לעף ופליקס - הבצל של *A. porrum*¹³⁰⁷ פלדמן וכסלו - זן של *A. porrum* בעל בצל מעובה יחסית.¹³⁰⁸

122. קצח

- הקצח נזכר שלוש פעמים בספר ישעיה (כח כה; שם כז - פעמיים) סמוך לכמון.¹³⁰⁹ הקצח נזכר שלוש פעמים במשנה (עדויות ה ג; טבול יום א ה; עוקצין ג ו) ופעמיים בתוספתא (תרומות ה ז; טבול יום א ב). נזכר בתלמודים (ירושלמי דמאי ב ה"א; בבלי ברכות מ ע"א ועוד) כמשיחים לפי תומם.
- **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 3): **פ' שוניז** בטיית דומה לכמון אלא שקצח שחור שנ' והפיץ קצח וכמון יזרוק. < להלן רמב"ם.
 - **רנאה"י** (עדויות עמ' 6): **אלקוזת**. < **قزحة=Nigella sativa**¹³¹⁰ (קצח תרבותי).
 - **ערוך** (ח"ז עמ' 175 ערך 'קצח'): **פ' קצח דומה לכמון אלא שהקצח שחור ובלעז ניל"א**. < לעיל פיה"ג ולהלן רש"י.
 - **רש"י** (ברכות מ' ע"א): **ניילא**.¹³¹¹ < **neele** (צר. עת.)=**nielle**¹³¹² (= **Nigella**¹³¹³ (קצח)).
 - **רמב"ם** (עדויות ה ג עמ' 369): **אלשוניז**.¹³¹⁴ < **شونيز=Nigella sativa**¹³¹⁵ (קצח תרבותי).
 - **תנה"י** (עמ' 552 ערך 'קצח'): **הוא אלשוניז וידוע בעם בשמו אלכמון אלאסוד**. < **كمون** **اسود=Nigella sativa**¹³¹⁶ (קצח תרבותי).

¹³⁰⁷ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פליקס, צומח, עמ' 197.
¹³⁰⁸ פלדמן, משנה, עמ' 212-214, כסלו, כרישים, עמ' 77-78. כך מביא גם ר"י קאפה בהערותיו לפירוש רמב"ם למשנה למסכת כלאים (רמב"ם, קאפה, א, עמ' קסה, הערה 18).
¹³⁰⁹ ראה עמר, מקרא, עמ' 112. הסקירה המובאת שם מורה על זיהויו החד-משמעי של הקצח המקראי בדומה לזיהויו במשנה.
¹³¹⁰ עיסא, עמ' 125, ע' 3. שם נזכר כי זהו שמו בסוריה.
¹³¹¹ כך מזהה רש"י גם את 'שיצניתא' - פסחים לה ע"א.
¹³¹² דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 101, ע' 737.
¹³¹³ ניקולוב, מילון, עמ' 757.
¹³¹⁴ וכן טבול יום א ה; עוקצין ג ו.
¹³¹⁵ רמב"ם, רוזנר, עמ' 288-289, ע' 365; עיסא, עמ' 153, ע' 3.
¹³¹⁶ עיסא, עמ' 153, ע' 3.

- **המליצה** (ס"פ ד' 62): שוניז. < שוניז (פר.)=*Nigella sativa*¹³¹⁷ (קצח תרבותי).
- **רע"ב** (עדויות ה ג): זרע שחור שקורי' לו ני"ל בלעז ורגלי' לתת אותו בלחם שהרגיל בו אינו בא לידי כאב לב.¹³¹⁸ < לעיל ערוך.
- **אלג'אמע** (עמ' 117 ערך 'קצח'): אלשוניז, והי אלחבה אלסודא [=והוא זרע שחור] מן כי לא בחרוץ יודש קצח. < حبة سوداء=*Nigella sativa*¹³¹⁹ (קצח תרבותי).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 174, טבול יום א): שוניז יא [=או] סייה דאנה. < שוניז – לעיל המליצה. ▲ **סייה דאנה**=*Nigella sativa*¹³²⁰ (קצח תרבותי).
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 116): קחטה סודא; ¹³²¹ (שם כת"י מב"צ 3372): קחטה. < قحطة=*Nigella sativa*¹³²² (קצח תרבותי).
- **תפא"י** (עדויות ה ג; עוקצין ג 1): קיממעל שחור.¹³²³ < Schwarzkümmel (גר.)=*Nigella*¹³²⁴ (קצח).

דיון והערות:

1. כל הפרשנים מזהים את הקצח עם *N. sativa*.
2. זיהוי זה מוסכם גם על החוקרים.¹³²⁵

123. קרבס

כלאים ע' 51.¹³²⁶

124. קרוסטמילין

כלאים ע' 52.¹³²⁷

¹³¹⁷ **חיים, מילון**, ב, עמ' 228; **אחונדוב**, עמ' 380. שם זה מזוהה ככל הנראה גם עם תבלינים אחרים מן הצומח, דוגמת פלפל, כוסבר ושומשום (**סטיינגאס**, עמ' 767), אך נראה כי הוראתו העיקרית הינה, כבערבית, *Nigella sativa*.
¹³¹⁸ ודומה לו בטבול יום א ה; עוקצין ג 1.
¹³¹⁹ **עיסא**, עמ' 153, ע' 3.
¹³²⁰ **סטיינגאס**, עמ' 714; **חיים, מילון**, ב, עמ' 144; **אחונדוב**, עמ' 380.
¹³²¹ ומפרש שם טובי 'מין תבלין שחור'.
¹³²² **עיסא**, עמ' 153, ע' 3. מצויין שם כי זהו השם בתימן.
¹³²³ בטבול יום א ה כותב 'קיממעל' סתם, אך סביר כי אין כוונתו לזהות שם באופן שונה.
¹³²⁴ **גרים, מילון**, כ' 15, עמ' 2337.
¹³²⁵ **לעף, פלורה**, ד, עמ' 74; **פלדמן, משנה**, עמ' 294-295; **פליקס, צומח**, עמ' 147.
¹³²⁶ נוסף: זרעים גניזה ב: עוצלאן. *عوصلان*=*Asphodelus microcarpus* (עירית גדולה. **דינסמור ודלמן**, עמ' 85, ע' 1673. נראה כי שם זה ייחודי לאזור א"י-לבנון).
¹³²⁷ נוסף: זרעים גניזה ב: אלכומתרי. ע"ש רס"ג.

125. קרקס/קלקס

הקרקס נזכר פעם אחת במשנה (מעשרות ה' ח) ופעם בתוספתא (מעשרות ג טו): אף הקלקס¹³²⁸ שעסקיהן קטנים והלקטיהן מרובין). הירושלמי (מעשרות ה' ה"ח) מצטט את התוספתא.¹³²⁹

- **זרעים גניזה ב: הקריקס קלקאס.** < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ז עמ' 215 ערך 'קרקס'): פי' כמשמעו בל' ערבי קלקס והוא ממין הלוף. < להלן רמב"ם.
- **ריבמ"ץ** (מעשרות ה' ח עמ' שיב): אלו הן הקריקס כל שעוקציהן מעוטין והלקטיהן מרובין מה דמי ליה א"ר יוסי כגון הלון קונייתא. פי' קונייתא הוה ידיע להן טפי מלוף.¹³³⁰ < מדבריו ניתן להבין שמזהה את 'קריקס' עם 'לוף'. בזהותו את לוף מביא ריבמ"ץ שלש אפשרויות זיהוי (שהובאו ע"י הערוך). כאפשרות השלישית מובאת *Colocasia antiquorum*¹³³¹ (= קולקס הקדמונים, 'קולוקסיה'). על פי פשטות הניסוח כאן, לפיה ברור לו כי הקריקס הינו 'לוף', סביר להניח כי הוא אכן נוקט כאן כאפשרות זו.
- **רמב"ם** (מעשרות ה' ז עמ' 210): וקרקס וקוטנין ממיני אלו העדשים גם כן. סימניה שנוספה מאוחר יותר סמוך למילה 'קרקס' מפנה לצד הגליון ושם נכתב במאוונך: אלקלקאס. < *Colocasia antiquorum*=قلقاس¹³³² (= קולקס הקדמונים, 'קולוקסיה').
- **תנה"י** (עמ' 560 ערך 'קרקס'): הוא אלקלקאס. < לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (בהמ"ל): כנאר אסמאן. < *Ziziphus lotus*=کنار¹³³³ (שיזף השיח). אסמאן – לא מזוהה.
- **רע"ב** (מעשרות ה' ח): אף הקורקס בערבי קלקאס והוא מין ממיני הכרוב.
- **תפא"י** (מעשרות ה' ח, קיא ע"א): וואסער באהנען וטובי' לשלשל ולאצטומכא. < *Wasserbohne* (גר.)=*Colocasia*¹³³⁴ (קולקס).

דיון והערות:

1. רוב גדול של הפרשנים מזהים את הקרקס עם *Colocasia antiquorum*.
2. רמב"ם מזהה את הקרקס עם מין קטנית כלשהו. בכת"י הרמב"ם מופיעה תוספת בשוליים ובה הזיהוי המקובל הנ"ל, 'קלקאס'.
3. הזיהוי המובא אצל המליצה אינו ברור.

¹³²⁸ כך לפי רוב הגרסאות.
¹³²⁹ ל' ונ': אילו הן הקריקס כל שעוקציהן מעוטין והלקטיהן מרובין". וט: אילו הם הקריקס (!) כל שעוקציהן מעוטין וחלטיהן (!) מרובים.
¹³³⁰ ועיין שם הע' 90.
¹³³¹ ראה **אלבויים, כלאים**, עמ' 89 ע'לוף.
¹³³² **רסולי, אלמעטמד**, עמ' 444,309. נקרא שם גם اذان الفيل (אזני הפיל); **עיסא**, עמ' 23, ע' 3. שם נרדף ל- *Arum*
colocasia; **בדויאן**, עמ' 83, ע' 496; **דינסמור ודלמן**, עמ' 89, ע' 1769.
¹³³³ **חיים, מילון**, ב, עמ' 666; **אחונדוב**, עמ' 405.
¹³³⁴ **פריש, מילון**, ב, החלק הלטיני, עמ' 20.

4. זיהויי החוקרים: צ'יזיק, פלדמן ופליקס מזהים את הקרקס עם *Colocasia antiquorum*¹³³⁵. לעף מבחין בין קולקס לקרקס. את הקולקס הוא מזהה עם *C. antiquorum*¹³³⁶, בעוד הקרקס מזהה אצלו עם השורש הנאכל של צמח המים *Nelumbo* (נלומבו)¹³³⁷.

126. ראשי בשמים

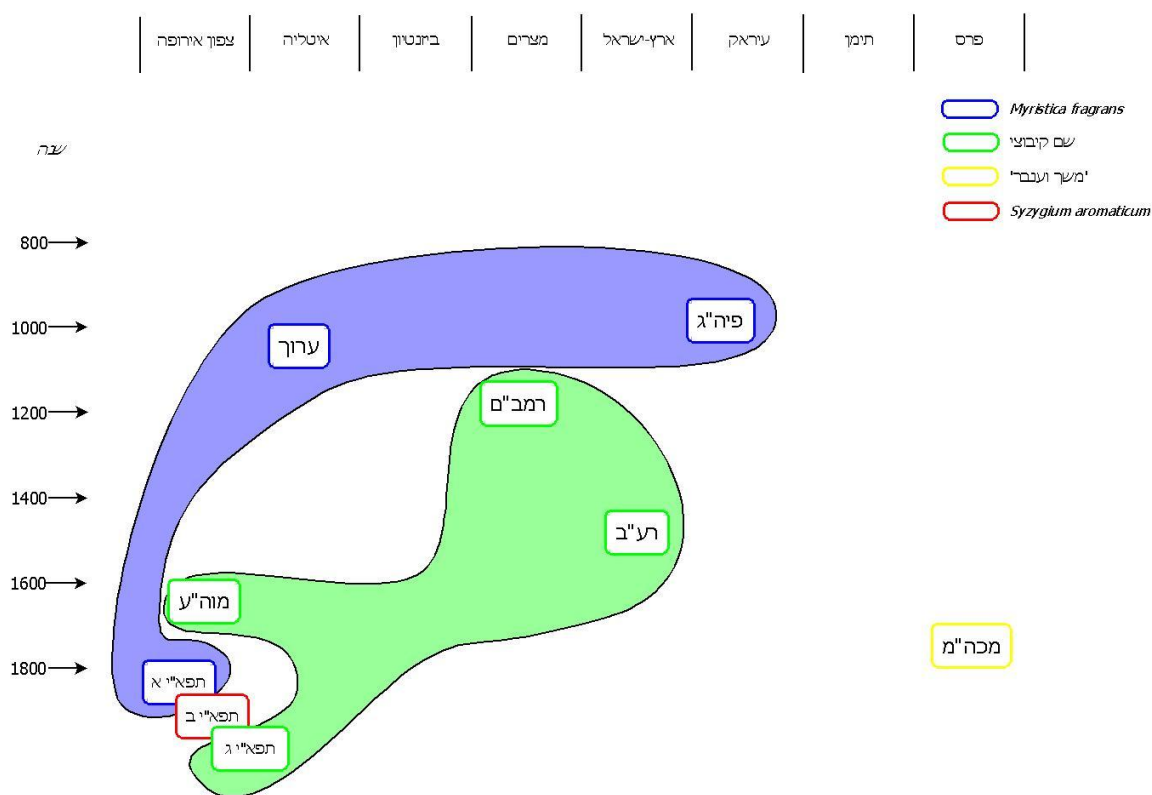
הביטוי ראשי בשמים נזכר במגילת שיר השירים (ד יד) ובספר שמות (ל כג) נזכר ביטוי קרוב ("בשמים ראש"). במשנה נזכרים ראשי בשמים פעם אחת (עוקצין ג ה), וכן בתוספתא (מעשר שני א יח) ובספרי דברים (קז). נזכרים פעמים בודדות בתלמודים (ירושלמי חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי נדה נא ע"ב) כמשיחים לפי תומם.

- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 145 ש' 2): פ' בשאילות גוז בואה. < *جوز بوا* = *Myristica fragrans*¹³³⁸ (עץ אגוז המוסקט, מוסקטית ריחנית).
- **ערוך** (ח"ז עמ' 234 ערך ראש): פ' ראשי בשמים בלעז מוסקאטא. < *muscata* (לט) – אגוז ריחני,¹³³⁹ ככל הנראה *Myristica fragrans* (עץ אגוז המוסקט, מוסקטית ריחנית).
- **רמב"ם** (עוקצין ג ה עמ' תשלג): וראשי בשמים כל מיני הצמחים הריחניים, וקוראין אותן ראשי בשמים כדרך שקוראין אותן ההמון במצרים אטראף אלטיב, והן כגון אלקרפה ואלקרנפל וג'וז אלטיב ואלסנבל ואלסאדג' ואלבסבאסה, וכל שאר הדומה לאלו ממיני הצמחים שמתבלין בהן את האכלין ונותנין בהן ריח וערבות. < *قرفة* = *Cinnamomum zeilanicum*¹³⁴⁰ ('קינמון').
 < *قرنفل* = *Syzygium aromaticum*¹³⁴¹ (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא בלשוננו 'ציפורן').
 < *جوز الطيب*, *بسباسة* = *Myristica fragrans*¹³⁴² (עץ אגוז המוסקט, מוסקטית ריחנית).
 < *سنبل* = *Nardostachys jatamansi*¹³⁴³ (נרד, צמח בושם ממשפחת הולריאניים). < *سادج* = *Cinnamomum citriodorum*¹³⁴⁴ (מין קינמון).
- **רע"ב** (עוקצין ג ה): כגון אגוז מוסק"אטן ונרד וכיוצא בהם שנותנים ריח ערב. < לעיל ערוך.

¹³³⁵ צ'יזיק, אוצר, עמ' 685; פלדמן, משנה, עמ' 215-216; פליקס, צומח, עמ' 149.
¹³³⁶ לעף, פלורה, ד, עמ' 73. לסקירה רחבה על זיהויי הפרשנים ל-קלקס/קרקס ראה: שמש, הקולקס.
¹³³⁷ שם עמ' 74. פליקס מזהה כך את 'גריס הקילקי' הנזכר במעשרות ה ח ובמקומות נוספים (פליקס, צומח, עמ' 140).
¹³³⁸ עיסא, עמ' 122, ע' 6.
¹³³⁹ דו קאנג', לטינית, כ' 5, עמ' 555.
¹³⁴⁰ בדוואן, עמ' 177, ע' 1039; עמר, קטורת, עמ' 124-125. לפי אבן אלביטאר *قرفة* הינה סוג של *ضار صيني*, ונקראת גם *قرفة القرنفل*. (אבן אלביטאר, ג'אמע, א, עמ' 359). שם זה מזהה גם הוא עם *Cinnamomum zeilanicum* (עיסא, עמ' 49, ע' 5). ראה גם: רמב"ם, רוזנר, עמ' 77-78, ע' 95, ולפי המהדיר שם אין הכוונה למין זה, שלדבריו לא היה מוכר באותה תקופה, אלא לאחד מן המינים האחרים הנמנים על אותו הסוג.
¹³⁴¹ עיסא, עמ' 78, ע' 14. שם נרדף: *Eugenia aromatica*. זהו גם שם של הסוג *Dianthus* (ציפורן). עיסא, עמ' 70, ע' 6) ושל *Reseda alba* (רכפה לבנה). עיסא, עמ' 154, ע' 14).
¹³⁴² עיסא, עמ' 122, ע' 6. רמב"ם, רוזנר, עמ' 31, ע' 38, עמ' 59, ע' 71. ג'וז אלטיב הוא התבלין המיוצר מן הזרעים, בעוד שהבסבאסה מיוצרת מן המעטה הדק העוטף את הזרעים.
¹³⁴³ עיסא, עמ' 123, ע' 9; רמב"ם, רוזנר, עמ' 203, ע' 265.
¹³⁴⁴ עיסא, עמ' 49, ע' 4.

- **מוה"ע** (ח"ז עמ' 234 ערך ראש): כמו בל"מ [=בלשון מקרא] בשמים ראש ענין חשיבות.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 179, עוקצין ג): **משך וענבר**. ← مشک – מושק¹³⁴⁵, בושם המופק מהפרשות של איילי מושק. ▲ عنبر – ¹³⁴⁶Ambergris (ענבר אפור) – בושם המופק מהפרשות של הלויתן *Physeter catodon* (ראשתן).
- **תפא"י** (עוקצין ג ה): **מוסקאטנוס**. וי"א **נעגליין בל"א**. ולהרמב"ם כאן הוא שם כולל לכל הבשמים המובחרים, וראשי ר"ל מובחרי בשמים. ← Muskatennuss (=גר.) ¹³⁴⁷*Myristica fragrans* (עץ אגוז המוסקט, מוסקטית ריחנית). ▲ Neglen (=גר.) ¹³⁴⁸*Syzygium aromaticum* (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא 'ציפורן').

ראשי בשמים

דיון והערות:

1. השם 'ראשי בשמים' נראה במבט ראשון כשם קיבוצי, וכך אמנם מפרשים רמב"ם ורע"ב, וכך מובא בשם רמב"ם אצל תפא"י. כך ניתן להבין גם בדברי מוה"ע.
2. מסורת אחרת, לעומת זאת, מזהה את 'ראשי בשמים' עם מין ספציפי - *Myristica fragrans*. כך מופיע אצל פיה"ג בשם 'השאילות', אצל הערוך ואצל תפא"י (כאפשרות ראשונה).
3. יש לציין כי גם רמב"ם ורע"ב מונים מין זה כאחד מראשי הבשמים.

¹³⁴⁵ סטיינגאס, עמ' 1247; חיים, מילון, ב, עמ' 907.

¹³⁴⁶ סטיינגאס, עמ' 869; חיים, מילון, ב, עמ' 391.

¹³⁴⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 871.

¹³⁴⁸ ון ווייק, מילון, א, עמ' 515. שם נרדף ל-*Eugenia aromatica*.

4. זיהוי אחר מופיע אצל תפא"י - *Syzygium aromaticum*. יצויין כי רמב"ם מזכיר גם את מין זה כאחד מראשי הבשמים.
5. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ – שני סממני בושם מן החי.
6. זיהוי החוקרים: לעף מפרש שם זה כשם קיבוצי – 'בשמים'.¹³⁴⁹ פלדמן ופליקס לא כוללים את ראשי הבשמים בחיבוריהם, ונראה כי גם הם, כלעף, הבינו, שמדובר בשם קיבוצי.

❧

127. רגלה/רגילה

הרגילה נזכרת שלוש פעמים במשנה (שביעית ז א; שביעית ט ה; עוקצין ג ב), פעם אחת בתוספתא (שביעית ז יג) ופעם בספרא (בהר ב). לא נזכרת בתלמודים.

- **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 119): *βροεα* < לא ברורה כוונתו. *Bryonia*¹³⁵⁰ (דלעת הנחש).
- **רס"ג** (עמ' 195 ע' 132): ירק שייקרא לו רג'ל אלגראב [מילולית: רגל העורב]. < رجل الغراب=*Plantago coronopus*¹³⁵¹ (לחך שסוע). ייתכן שהזיהוי קשור לדמיון הלשוני 'רגילה'- 'רג'ל'.
- **פיה"ג** (עוקצין עמ' 143 ש' 13): הרגילה היא זרע של חלגלוגות וכך קורין אותה בטיית בזר [=זרע] רגלת. < להלן רמב"ם.
- **רנאה"י פ"א** (שביעית ט עמ' 53): אלרגלה. < להלן רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ז עמ' 253 ערך רגילא): פי' עשב הנקרא פורקקלא ובלשון ערבי שמו רגלא. < porcacchia (דיאלקטים איטלקיים שונים)=*Portulaca oleracea*¹³⁵² (רגלת הגינה).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז א עמ' קפג): הרגילה. איני יודע מהו, אלא בלשון יוון רפנו סיפרגא. < לא מזוהה.¹³⁵³
- **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): אלרגלה, והיא אלבקלה אלחמקא; (עוקצין ג ב): אלרגלה. < رجلة البقلة الحمقاء=*Portulaca oleracea*¹³⁵⁴ (רגלת הגינה).
- **ר"ש** (שביעית ז א): יש אומר דהן חלגלוגות; (שביעית ט ה): מין ירק; (עוקצין ג ב): עשב שקורין פורפ"א בלע"ז. < נראה שזיהויו דומה לזיהויו הרא"ש להלן.

¹³⁴⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 74.

¹³⁵⁰ ייתכן שהכוונה ל-*Bryonia* = *βρωνια* (דלעת הנחש. לידל וסקוט, עמ' 332).
¹³⁵¹ **עיסא**, עמ' 142, ע' 13; אבן אל ביטאר מצייין כי שמו היווני הוא *κορωνόπους*. (אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 186, לידל וסקוט, עמ' 983. מספר צמחים נוספים מזוהים עם שם זה במקומות שונים, למשל: *Carum ammioides* (מין ממשפחת הסוככיים, **עיסא**, עמ' 40, ע' 18); *Roemeria hybrida ssp. Dodecandra* (בן פרג סגול, פלורה סעודיה <http://www.plantdiversityofsaudiarabia.info/Biodiversity-Saudi-Arabia/Flora/Checklist/Arabic%20Names.Local%20Names.flora%20of%20Saudi%20Arabia.htm> (21.6.12).

¹³⁵² **אוניברסיטת טרייסטה**, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.

¹³⁵³ אולי יש קשר ל-*ῥάφανος*=כרוב או *ῥάφανις*=צנון.
¹³⁵⁴ **עיסא**, עמ' 147, ע' 10; **רמב"ם**, רוזנר, עמ' 49-50, ע' 59.

- **תנה"י** (עמ' 572 ערך 'רגל'): אלרג'לה. < לעיל רמב"ם.
- **רא"ש** (שביעית ז א): הרגילה – חלוגלוגות ובלעז פורפי"ר. < *Potulaca* = pourpier (צר). *oleracea*¹³⁵⁵ (רגלת הגינה).
- **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסא): חלגלוגות.
- **המליצה** (ס"פ ד' 65): כורפא בקלת אל חמקא. < خرفه, بقلة الحمقاء (פר). < *Potulaca* = *oleracea*¹³⁵⁶ (רגלת הגינה).
- **רע"ב** (שביעית ז א): הם חלגלוגות ובלעז בירדולג"יש; (עוקצין ג ב): והרגילה כך שמה בערבי, ובלעז פורק"קלה. < *verdolaga* (ספ) = *Portulaca oleracea* (רגלת הגינה).
- **אלג'אמע** (עמ' 120 ערך 'רגלה'): אלרג'לה והי [=והיא] אלבקלא אלחמקא. < ציטוט דברי רמב"ם.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז ועוד): כ'ולפה. < לעיל המליצה.
- **תפא"י** (שביעית ט ה, פא ע"ב): בארצעלקרויט והוא חלוגלוגות; (עוקצין ג ב): מין צמח הנקרא פירטישאק. < *Borzelkraut* (גר) = *Portulaca oleracea*¹³⁵⁷ (רגלת הגינה). < פירטישאק – לא מזוהה.

דיון והערות:

1. רובם הגדול של הפרשנים מזהים את הרגילה עם *Portulaca oleracea*. כך פיה"ג, רנאה"י פ"א, הערוך וכל הפרשנים הבאים אחריהם.
2. זיהוי אחר מופיע אצל רס"ג - *Plantago coronopus*.
3. זיהויים לא ברורים מופיעים אצל כת"י אנטונין, אצל ריבמ"ן, ואצל תפא"י בעוקצין.
4. גם החוקרים מסכימים לזיהוי הרגילה – שם נרדף לחלגלוגות – עם *Portulaca oleracea*¹³⁵⁸.

128. רימין

כלאים ע' 53.

129. רכפא/רכפה

הרכפה נזכרת פעם במשנה (שביעית ז ב) ופעם בתוספתא (כלאים ג יב). 'בצל של רכפה' המופיע במשנה ובתוספתא מזוהה הפרשנים בנפרד מ'רכפה' סתם, ונדון בנפרד בערך הבא.

¹³⁵⁵ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1054.
¹³⁵⁶ סטיינגאס, עמ' 455; חיים, מילון, א, עמ' 1059; אחונדוב, עמ' 159, 346.
¹³⁵⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 1054; פריש, מילון, ב החלק הלטיני עמ' 83; גרים, מילון, כ' 2, עמ' 247.
¹³⁵⁸ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 837; פלדמן, משנה, עמ' 219-221; פליקס, צומח, עמ' 197.

- **זרעים גניזה ב:** והֶרְכָּפָה אֶלְרֻקָּה יֻצְבַּע בַּהּ [=ה'רקף' שצובעים בו]. < رقف/رکف מוכרים כשמותיהם של *Cyclamen persicum*¹³⁵⁹ (רקפת מצויה) ושל *Leontice leontopetalum*¹³⁶⁰ (ערטנית השדות). מינים אלו לא משמשים להפקת חומרי צביעה, אם כי פקעותיהם מכילים ספונינים המשמשים כחומר פעיל בתרופות, ויכולים לשמש גם כממסי צבע.
- **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): **אַלְבָּחַם**. < לא מזוהה. אולי שיבוש של 'בקם'.
- **ערוך** (ה"ז עמ' 277 ערך 'רכפה'): פ' בלשון ישמעאל **שגר מרים** והן עיקרין שחופרין מן הארץ ושולקין אותן ושותין המים ומי שיש תלעים בבטנו ימיתם וי"מ ברזיל **בקם** בל"ע. < שגר מרים – להלן תנה"י. ▲ ברזיל, **בֶּקֶם**=*Caesalpinia sappan*¹³⁶¹ (עץ הברזיל האסיאתי).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפה): בלש' ישמעאל **שגר מרים** הן, והן עיקרין שחופרין מן הארץ וכותשין אותן וסוחטין אותן ושותין המים, ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם. < להלן תנה"י.
- **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): **אַלְבָּחַם**. < **בֶּקֶם**=*Reseda luteola*¹³⁶² (=רכפת הצבעים); *Caesalpinia sappan*¹³⁶³ ('עץ הברזיל האסיאתי'). יש להניח שהתכוון לאפשרות הראשונה, שהרי במשנה מדובר בצמח עשבוני הגדל בארץ (והברזיל הינו עץ הגדל בדרום מזרח אסיה).
- **תנה"י** (עמ' 582 ערך 'רכף'): **שם אַלְבָּחַם** במ"ם, וצובעים בה באדום כמו אלפוח. ויש אומרים שהוא מה שהרופאים כינו **בכור מרים** והוא ידוע בעם בשמו **שג'רה מרים**, ואין זה מן הדברים הצובעים, ומבלבל שנוכר עם פואה. < בקם – לעיל ערוך ורמב"ם.¹³⁶⁴ ▲ بخور مريم, شجرة مريم=*Cyclamen*¹³⁶⁵ (רקפת).
- **כפו"פ** (פרק מח עמ' תרסב): פ' **והוא אַלְבָּחַם** והוא עץ אדום. < לעיל רמב"ם. כאן ברור שזיהה עם *Caesalpinia sappan* – 'עץ אדום'.
- **המליצה** (ס"פ ד' 68): ריכפא דבר שצובעין בו בארץ ישר' ונקרא **דאר פניאן**. < נראה כי הכוונה ל- **דאר פניאן** (פר).=*Caesalpinia sappan*¹³⁶⁶ (עץ הברזיל האסיאתי).
- **רע"ב** (שביעית ז ב): שרשים שתחת הקרקע, ושולקי' אותן ושותי' מימיהן ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם.

¹³⁵⁹ **דינסמור ודלמן**, עמ' 59, ע' 1120. שם נרדף ל-*Cyclamen latifolium*. **עיסא**, עמ' 63, ע' 12: *Cyclamen europaeum* – מין קרוב.

¹³⁶⁰ **בדויאן**, עמ' 357, ע' 2067.

¹³⁶¹ **עיסא**, עמ' 36, ע' 1; **בדויאן**, עמ' 128, ע' 768, שם הוא מופיע בשם **בֶּקֶם הַנְּדִי** (=בקם הודי).

¹³⁶² **עיסא**, עמ' 154, ע' 20. אברי הצמח מכילים לוטיאולין – חומר צביעה צהוב, ואכן נהגו להפיק ממין זה צבע צהוב לצביעת בדים (עיין **קריספיל**, **ילקוט**, ה, עמ' 1336-1337).

¹³⁶³ **עיסא**, עמ' 36, ע' 1; **בדויאן**, עמ' 128, ע' 768, שם הוא מופיע בשם **בֶּקֶם הַנְּדִי** (=בקם הודי).

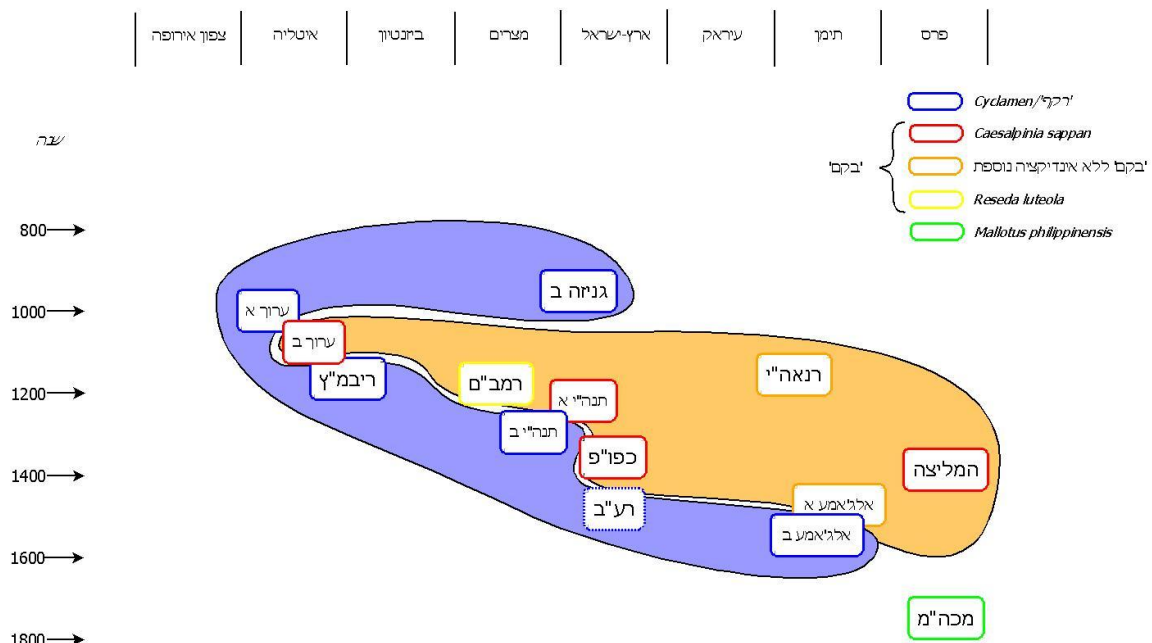
¹³⁶⁴ נראה שהתכוון כאן דווקא לזיהוי הערוך, כיוון שמתאר אותו כמקורו של צבען אדום, כעץ הברזיל (מן הרכפה מפיקים צבען צהוב).

¹³⁶⁵ **עיסא**, עמ' 63, ע' 12; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 287-288, ע' 364. מספר צמחים נראים בח'ור (=קטורת) מרים (כגון *Anastatica hierochuntica* – שושנת יריחו אמיתית). הרקפת הינה הצמח היחיד הנקרא בשני השמות. רמב"ם בביאור שמות הרפואות, בבואו לבאר את השם 'בח'ור מרים', מדגיש כי אין הכוונה שם לרקפת אלא לערטנית, ומכאן שיש שכינו כן בתקופתו גם את הרקפת. (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 44-45, ע' 55. וראה עוד **עמר**, **ביטאר**, עמ' 69 הע' 70; שם עמ' 74 הע' 72). אבן אלביטאר מציין כי באלשם נקראת הרקפת 'רכף' – ומכאן ההגיון שמאחורי זיהויה עם הרכפה (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' 115).

¹³⁶⁶ **סטיינגאס**, עמ' 496.

- **אלג'אמע** (עמ' 121 ערך 'רכפה'): רכפה אלבקם, וקאל פי אלע' הי [=ואמר בערוך שהיא] שגרה מרים והן עיקרין שחופרין מן הקרקע ושולקין אותן ושותין המים ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם. < לעיל רמב"ם, 1367 ערוך.
- **מכה"מ** (בהמ"ל, שביעית ז): קמביל. < قنبيل = *Mallotus philippinensis*¹³⁶⁸ (עץ ממשפחת החלבוביים, אשר מזרעיו מפיקים צבען צהוב-כתום).
- **תפא"י** (שביעית ז ב, עו ע"ב): הפואה והרכפא – מיני עשבי' לצבע שמתקיימין בארץ.

רכפה

דיון והערות:

1. נראה כי לרכפה שתי מסורות זיהוי מרכזיות. האחת מזהה עם הצמח הנקרא בערבית 'רקף', שם הקרוב אטימולוגית ל'רכפה', והיא מופיעה לראשונה אצל זרעים גניזה ב. לא ברורה כוונתו, כיוון שמוכרים לנו שני מינים הנקראים כך הם אינם משמשים לצביעה (אף שבכתב היד מצויין בפירוש כי מדובר בצמח המשמש לצביעה, כפי שברור גם מן ההקשר במשנה) אך ייתכן ששמשו כממיס לחומרי צביעה. נראה כי שם זה הובן על ידי מפרשים מאוחרים יותר כ-*Cyclamen* – כך נראה אצל הערוך (כדעה ראשונה), ריבמ"ץ (שמצטט את הערוך), תנה"י (שמביא זיהוי זה כדעה שניה ודוחה אותו כיוון שאינו משמש לצביעה), רע"ב (שמצטט את הערוך מבלי לנקוב בשם הצמח) ואלג'אמע (בשם הערוך).

¹³⁶⁷ לא ברור לאיזו מן האפשרויות התכוון ב-'בקם'. תחומי התפוצה של שני המינים האמורים אינם כוללים את תימן, ולא מוכר מן הפלורות צמח הנקרא כך בתימן. פיאמנטה מביא במילונו כמה אפשרויות, אך הן אינן מסייעות להבהרת התמונה (**פיאמנטה, תימנית**, א, עמ' 36). ייתכן שכאן ציטט המחבר את רמב"ם מבלי להכיר את הצמח עצמו. ¹³⁶⁸ **אחונדוב**, עמ' 245, 332; **עיסא**, עמ' 114, ע' 2.

2. המסורת השנייה מזהה עם הצמח הנקרא בערבית 'בקם'. גם שם זה מוכר כשם של שני מינים, ששניהם אכן משמשים לצביעה. הכוונה המקורית הינה מן סתם לצמח העשבוני *Reseda luteola*, ששימש להפקת צבען צהוב, ויש להניח שלכך הכוונה אצל רמב"ם עם זאת, הערוך (שהביאו כדעה שניה) הבין שם זה כ-*Caesalpinia sappan*, עץ הברזיל האסיאתי ששימש להפקת צבען אדום,¹³⁶⁹ וכך גם תנה"י, כפו"פ והמליצה. אין אינדיקציה לאיזה צמח התכוונו רנאה"י ואלג'אמע.
3. זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ - *Mallotus philippinensis*.
4. החוקרים מזהים את הרכפה עם *Reseda luteola*.¹³⁷⁰

130. רכפא/רכפה (בצל של רכפה)

'בצל של רכפה' נזכר פעם אחת במשנה (מעשרות ה ז) ופעם בתוספתא (מעשרות ג טו). הפרשנים מזהים אותו בנפרד מ'רכפה' סתם – עיין בערך דלעיל.

- **ירושלמי** (מעשרות פ"ה ה"ז ל ונ): **אי זהו בצל של רכפה כל שעוקצו נמעך לתוכו רבן גמליאל או' כל שאין לו אירס.**
- **רנאה"י** (מעשר ראשון כת"י לונ): **של רכפה**¹³⁷¹ [צ"ל רכפה] – בצל חריף שכל האוכלו עיניו דומעות תרג' חשרת מים (שמ"ב כב) מרכפת דמיין.
- **ערוך** (שם עמ' 277 לגבי 'בצל של רכפא'): **כבר פי' בע' קילקי. פ"א בצל של רכפא בצל קשה שהאוכלו מדמע.**
- **רמב"ם** (מעשרות ה ז עמ' 210): **הוא בצל שכולו שכבה אחת חריף מאוד, אם נגע בעין של אדם ניגר ממנה דמע רב... ואפשר שהם מיוחסים לאיזה מקומות.**
- **המליצה** (ס"פ ד' 68): **רכפא לאלה מוהי**¹³⁷² [=הררי]. < לאל=*Tulipa*¹³⁷³ (צבעוני). הכוונה כאן ככל הנראה ל-*Tulipa Montana*¹³⁷⁴ (צבעוני ההרים), הנפוץ באיראן.
- **אלג'אמע** (עמ' 21 ערך 'בצל של רכפה'): **הו בצל לה טבקה ואחדה חריף גדן אדי דנא מן עין אלאנסאן סאל מנהא דמע כת'יר [=הוא בצל אשר לו שכבה יחידה, חריף מאוד, אם נגע בעין של איש, נולו ממנה הרבה דמעות]. < לעיל רמב"ם.**

¹³⁶⁹ ריבמ"ץ מביא זיהוי זה ביחס ל-'אסטס', אך הוא מודע לבעייתיות הזיהוי עם עץ, כיוון שבמשנה מדובר על 'ספיחי איסטס' (כלאים ב ה), ועל כן הוסיף: ולא מס' (=מסתבר) דברזי עץ הוא וספיחים לא הוו אלא למיני זרעים (אלבויים, כלאים, עמ' 38).
¹³⁷⁰ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פלדמן, משנה, עמ' 335; פליקס, צומח, עמ' 139.
¹³⁷¹ בדפוס (מעשר ראשון עמ' 12): רכבה.
¹³⁷² נראה כי כוונתו כאן לפרש 'בצל של רכפה', שהרי קודם לכן הביא ערך 'רכפה' אחר, שם זיהה את 'רכפה' עם 'דבר שצובעין בו' – עץ הברזיל, בדומה לפרשנים אחרים (עיין לעיל, ע' 'רכפה'), וכאן מציין צמח בעל בצל.
¹³⁷³ סטיינגאס, עמ' 1095; חיים, מילון, ב, עמ' 751.
¹³⁷⁴ מוזפריאן, עמ' 564, ע' 7862.

דיון והערות:

1. לפי הירושלמי 'בצל של רכפה' הינו בצל בעל תכונות פיזיות מיוחדות ('עוקצו נמעך לתוכו', אין לו אירס').
2. רוב הפרשנים מזהים באופן כללי את 'בצל של רכפה' כבצל חריף הגורם לדמעות.
3. אצל המליצה מופיע זיהוי ספציפי עם צמח בעל פקעת – *Tulipa Montana*.
4. זיהוי החוקרים: לפי פליקס וליברמן 'רכפה' כאן מציינת שם מקום.¹³⁷⁵

131. שבת

השבת נזכר במשנה שלוש פעמים (פאה ג ב; מעשרות ד ה; עוקצין ג ד) וכך גם בתוספתא (שביעית ב ז; כלאים א א; עוקצין א א). נזכר מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי פאה ב ה"א ועוד; בבלי ברכות לט ע"א ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- **רנאה"י** (פאה עמ' 22): אלשבת < להלן רמב"ם.¹³⁷⁶
- **ערוך** (ה"ח עמ' 24, ערך שבת): אניט"ן. < aneto, anitu (דיאלקטים איטלקיים שונים) = *Anethum graveolens*¹³⁷⁷ (שבת ריחני, 'שמיר').
- **רש"י** (ברכות לט ע"א, על 'שיבתא'; נזיר נו ע"ב; נדה נא ע"א) אני"ט. < aneth (= עת. צר.) = *Anethum*¹³⁷⁸ (צר.) = *Anethum* (שבת ריחני,¹³⁷⁹ 'שמיר').
- **רמב"ם** (פאה ג ב עמ' 68): אלשבת.¹³⁸⁰ < شبت = *Anethum graveolens*¹³⁸¹ (שבת ריחני, 'שמיר').
- **ר"ש** (עוקצין ג ד): מין ירק ומתעשר זרע וירק.
- **תנה"י** (עמ' 600 ערך 'שבת'): הוא אלשבת גם בערבית. < לעיל רמב"ם.
- **רע"ב** (עוקצין ג ד): השבת - מין ירק הוא, וכן שמו בערבי. ובלע"ז אניט"ן.¹³⁸² < לעיל ערוך, רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 124 ערך 'שבת'): אלשבת והו אלשמאך. < שבת – לעיל רמב"ם. ▲ شمار = *Foeniculum vulgare*¹³⁸³ (שומר פשוט). ייתכן ורצה כאן לבטא את הקרבה שבין שני המינים

¹³⁷⁵ פליקס, צומח, עמ' 153; תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 708. שאר הפרשנים לא מזהים רכפה כאן כצמח בפני עצמו.
¹³⁷⁶ رازيانج = *Foeniculum vulgare* (שומר פשוט. עיסא, עמ' 84, ע' 11).
¹³⁷⁷ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06.
¹³⁷⁸ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 6, ע' 42. דומה לו עמ' 7, ע' 44 – שם מזהה 'אניטו' – aneto (איט.).
¹³⁷⁹ *Anethum graveolens*, מין יחיד בסוגו.
¹³⁸⁰ וכן בעוקצין ג ד.
¹³⁸¹ רמב"ם, רוזנר, עמ' 287, ע' 363; עיסא, עמ' 17, ע' 10.
¹³⁸² ודומה לו בפאה ג ב ובמעשרות ד ה.
¹³⁸³ עיסא, עמ' 84, ע' 11; רמב"ם, רוזנר, עמ' 276-277, ע' 351; רסולי, אלמעטמד, עמ' 216; ווד, תימן, עמ' 209.

- (וראה תוספתא כלאים א א, וע"ע גופנין), או שטעה בפירוש 'שבת' הערבי, כיוון ש- A. *graveolens* אינו נפוץ בתימן.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 118): **כבורה**.¹³⁸⁴ ← *Coriandrum sativum*=*كيسرة*¹³⁸⁵ (גד השדה, 'כוסברה').
 - **מכה"מ** (בהמ"ל, פאה ג ועוד): **שוית**. ← *Anethum graveolens*=*شوت, شبت*¹³⁸⁶ (שבת ריחני, 'שמיר').
 - **תפא"י** (פאה ג ב, יח ע"ב): **דילקרויט** (עוקצין ג ד): **אניס**, **ויש אומרים דילל בלשון אשכנז**. ← *Anethum graveolens*=*Dillcraut, Dill* (גר.)¹³⁸⁷ (שבת ריחני, 'שמיר'). **Anis, Aneis** ▲ *Pimpinella anisum*=*(גר.)*¹³⁸⁸ (כמנון האניס).

דיון והערות:

1. מוסכם כמעט על כל הפרשנים כי יש לזהות את השבת עם *Anethum graveolens*.
2. בזיהוי המופיע אצל אלג'אמע ישנם שני שמות, אשר נראים, לכאורה, סותרים – *A. graveolens* ו-*Foeniculum vulgare*. ייתכן ורצה לבטא את הדמיון שביניהם ולא לזהות את שני השמות אם מין אחד, או שטעה בפירוש 'שבת' הערבי, כיוון ש-*A. graveolens* אינו נפוץ בתימן.¹³⁸⁹
3. זיהויים ייחודיים מופיעים במילון מהד' טובי – *Coriandrum sativum* (אולי מהסיבה הנזכרת לעיל אצל אלג'אמע) ואצל תפא"י (כדעה שניה) – *Pimpinella anisum*.
4. זיהוי הפרשנים: גם על החוקרים מוסכם זיהוי השבת עם *A. graveolens*¹³⁹⁰.

132. שוה (בנות שוה)

בנות שוה נזכרות 3 פעמים במשנה (דמאי א א; שביעית ה א; ע"ז א ה) פעם אחת בתוספתא (פאה א ז) ופעם אחת בספרא (בהר א).

- **ירושלמי** (שביעית ה"א ל, וט, ונ): **מהו בנות שוה** – **פיטריקה**. ← לפי ליברמן ופליקס יש לגרוס פיטידיה/פיטידיאה – *πιτύδιον* – פירות אכילים של מין אורן,¹³⁹¹ כנראה *Pinus pinea*¹³⁹² (אורן הצנובר).

¹³⁸⁴ ומפרש שם טובי: *גד השדה*, מין עשב המשמש לתבלין.
¹³⁸⁵ **ווד, תימן**, עמ' 210.
¹³⁸⁶ **סטינגאס**, עמ' 370; **חיים, מילון**, ב, עמ' 171; **אחונדוב**, עמ' 380.
¹³⁸⁷ **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 972. שם נרדף ל-*Peucedanum graveolens*.
¹³⁸⁸ **גרים, מילון**, כ' 1, עמ' 377; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 999. עוד מזוהה שם זה עם זנים של *Foeniculum vulgare* (שומר פשוט. **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 549-550).
¹³⁸⁹ ע"פ ה'ולידי מין זה נדיר כגידול תרבות בתימן. ייתכן שבתקופות קדומות כלל לא גדל שם.
¹³⁹⁰ **לעה, פלורה**, ד, עמ' 74; **צ'י'יק, אוצר**, עמ' 462; **פליקס, צומח**, עמ' 154.
¹³⁹¹ **לידל וסקוט**, עמ' 1409. מילולית: 'של האורן'. בלטינית: *pitydia* – פירות של אחד ממיני האורן, (פליניוס, **טבע**, 4, עמ' 312, ספר XV פסקה 36).
¹³⁹²

- **בבלי** (ברכות מ"ב אוק366): **בנות שוח** - אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: **תאיני חוורתא**.¹³⁹³
מילולית – **תאנים לבנות**. < ליברמן טוען כי יסודו של פירוש זה בזיהוי בנות שוח עם Pinus pinea, וזאת עקב הדמיון לשם היווני – בין אם תוצר של מין אורן ובין אם תאנים¹³⁹⁴ – **לעיל ירושלמי**.
- **זרעים גניזה א** (אוק.): **בנות שוח יקול פי תלמוד בכל תאיני חווארי**. < לעיל בבלי.
- **זרעים גניזה ב: ובנות שוח תני אביץ**. < להלן רס"ג.
- **רס"ג** (עמ' 184 מס' 76): **תני אביץ** [מילולית: **תאנים לבנות**].
- **רנאה"י** (דמאי עמ' 26): **תאנים יבשים לשלש שנים והם תאנים לבנות, אמר התלמוד: תאיני חווארי**.
- **רנאה"י פ"א** (דמאי עמ' 27; שביעית ה עמ' 48): **אַלְמוֹז**. < מוז=Musa paradisiaca¹³⁹⁵ (מוז, 'בננה').
- **ערוך** (ב 128, ערך בנות שוח): **פי' בנות שוח תאנים לבנות... וכעניין שפירשנו הן מפורשין בתלמוד א"י בגמ' דהא מתניתין: מהו בנות שוח – פיטיראה, ופי' בל"י מין תאנים כאשר אמרנו. נראה כי לפנינו נסיון להרמוניזציה בין התלמודים**.
- **רש"י** (ראש השנה טו ע"ב): **מפרש במסכת עבודה זרה תאיני חוורתא**.
- **ריבמ"ץ** (דמאי א א): (מצטט את הירושלמי ואת הבבלי); (שביעית ה א): (מצטט את הירושלמי, ומוסיף): **וגרסי' בנות שוח הן חרובין**.¹³⁹⁶ < זיהוי זה מבוסס על דברי הירושלמי (שם): **היא חרובין היא בנות שוח, אלא שכוונת הדברים שם הינה להשוות את דינן של בנות השוח לדין חרובים ולא לזהותן עם החרובים**.
- **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): **מין תאנים לבנים שעושים פירות משלוש שנים לשלוש שנים**;¹³⁹⁷ (ע"ז א עמ' 382): **מין ממיני אַלְגִּמִּז**. < جَمِيْز =Ficus sycomorus¹³⁹⁸ (שקמה).
- **תנה"י** (עמ' 78 ערך 'בנה'): **בנות שוח ובנות שבע יש להן אותו מוכן**,¹³⁹⁹ **והוא מין תאנים שצבען לבן**.¹⁴⁰⁰
- **המליצה** (בהמ"ל): **דרכ'ת [=עין] זרדאלו יא אנגב**. < زردالو=Prunus armeniaca¹⁴⁰¹ (משמש) – אנגב – תאנה.

¹³⁹² **תוספתא כפשוטה**, א, עמ' 132-133; **פליקס, שביעית**, א, עמ' 298-300. ועיין **גרינפילד ואחרים**, עמ' 78, 165, שם ישנה השוואה בין 'שוחא' הארמי ל-πύτυν היווני, הנמצאים ברשימת עצי הבערה של המזבח בספר 'צוואת לוי'.

¹³⁹³ דומה לו ע"ז יד ע"א אוק366: **תאיני חווארתא**.

¹³⁹⁴ בכמה מקומות בספרות הקלאסית נזכר שרף של מין אורן מסויים בשם ἰκαστ, שהוראתו היא: **תאנה**, עץ התאנה. (**תיאופרסטוס, צמחים**, 1, עמ' 214 – ספר III, ח' IX, פסקה 3; **פליניוס, טבע**, 4, עמ' 416, ספר XVI, פסקה 44). לפי ליברמן זהו הדבר שעמד בבסיס זיהוי בנות שוח עם 'תאנים לבנות'.

¹³⁹⁵ **ה'וליידי, פלורה**, עמ' 143. **עיסא**, עמ' 121, ע' 5. ייתכן שלפנינו שיבוש 'גמז' – 'מוז'.

¹³⁹⁶ ומוסיף המהדיר, שהדבר מתבסס על דברי הירושלמי: **היא חרובין היא בנות שוח, אלא שהמשמעות שם היא, לדבריו, שדינם שווה ולא שהם זהים זה לזה**.

¹³⁹⁷ דומה לו שביעית ה א.

¹³⁹⁸ **עיסא**, עמ' 83, ע' 15.

¹³⁹⁹ ומביא שם הסבר פונולוגי לזהות בין שני השמות.

¹⁴⁰⁰ ובדומה לו בערך 'שוח' עמ' 602.

- **רע"ב** (שביעית ה א): תאני' לבנו' המגדלו' מג' שני' לג' שני'; (עבודה זרה א ה): מין ממיני התאנים הגדולים הלבנים.
- **אלג'אמע** (עמ' 20 ערך 'בנות שוח'): נוע מן אלתין אביז' מא יטעם ן' תלאתה אעואם אלי ת'לאת'ה אעואם [=מין של תאנים לבנות, אשר יאכיל משלוש שנים לשלוש שנים] וקאל פי אוול ע"ז אן בנות שוח נוע מן אלגמיז [=ואמר ב(פרק) ראשון (מסכת) ע"ז שבנות שוח מין של 'אלג'מיז']. < לעיל רמב"ם.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 88) בלס אביז'.¹⁴⁰² < בلس = *Ficus carica* (תאנה).¹⁴⁰³ אייז – לבן.
- **מכה"מ** (בהמ"ל, דמאי א ועוד): אנגר ספ'ד. < מילולית: תאנים לבנות.
- **תפא"י** (דמאי א א, לב ע"ב): תאני' לבני' הגדלים ביער.

דיון והערות:

1. בשני התלמודים מופיע זיהוי של בנות שוח. לפי הבבלי בנות שוח הן זן של תאנים לבנות. כמעט כל הפרשנים הולכים בדרך זו – זרעים גניזה א, זרעים גניזה ב, רס"ג, רנאה"י, הערוך, רש"י, רמב"ם בדמאי, תנה"י, רע"ב, אלג'אמע, מילון מהד' טובי, מכה"מ ותפא"י.
2. ליברמן ופליקס סוברים כי הירושלמי מזהה את בנות שוח עם *Pinus pinea* (וכך, לדבריהם, אכן יש לזהות). לדעתם, גם פירוש הבבלי מיוסד על זיהוי זה.
3. הערוך, לעומת זאת, מצטט את הירושלמי, ומזהה את 'פיטיראה' כתאנים לבנות, כפירוש הבבלי.
4. רמב"ם בע"ז מזהה עם זן של *Ficus sycomorus*. ייתכן שעקב הקרבה הבוטנית בין מין זה לתאנים אין סתירה מהותית בין זיהוי זה לזיהויו בדמאי כבבלי.
5. זיהויים ייחודיים מופיעים אצל רנאה"י פ"א - *Musa paradisiacal*, ואצל המליצה - *Prunus armeniaca*.¹⁴⁰⁴
6. זיהויי החוקרים: כאמור לעיל, ליברמן ופליקס מזהים את בנות השוח עם *Pinus pinea*.¹⁴⁰⁵ לפי פלדמן בנות השוח הינן זן של תאנים.¹⁴⁰⁶

133. שומנית

כלאים ע' 54.¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰¹ **סטינגאס**, עמ' 614; **חיים**, מילון, א, עמ' 1009; **אחונדוב**, עמ' 402.
¹⁴⁰² ומפרש שם טובי: תאנים לבנות.
¹⁴⁰³ **רוד**, **תימן**, עמ' 69. זהו גם שמו של *Ficus palmate* (פיקוס בת השקמה. שם, עמ' 71).
¹⁴⁰⁴ הבננה הובאה למזרח התיכון רק לאחר הכיבוש הערבי (**ווססון**, **חידוש**, עמ' 51-54). לעומת זאת, תהליך טיפוחו והפצתו של המשמש באזור הים התיכון התבצע כבר בתקופה הקלאסית (**זהרי והופף**, עמ' 172).
¹⁴⁰⁵ לעיל, הע' 1392.
¹⁴⁰⁶ **פלדמן**, **משנה**, עמ' 141.
¹⁴⁰⁷ נוסף: זרעים גניזה ב: אלמוס צגאר. מילולית: השום [ה]צעיר/קטן.

134. שושנת המלך

כלאים ע' 55.

135. שזיפים

כלאים ע' 56.

136. שחלים

השחלים נזכרים פעם אחת במשנה (מעשרות ד ה), מספר פעמים בתוספתא (שביעית ב ט; שבת יד יב ועוד) ופעמיים במדרשי ההלכה (ספרא בחוקותי ה; ספרי דברים קה). נזכרים מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי מעשרות ד ה"א ועוד; בבלי ברכות נז ע"כ ועוד).

- **רש"י** (שבת קמ ע"א; עירובין כח ע"א; יומא יח ע"ב; שם מט ע"א; ע"ז ל ע"ב): קרשון. *Cresson* (צר. עת; צר.)¹⁴⁰⁸ = *Lepidium sativum*¹⁴⁰⁹ (שחליים).
- **רמב"ם** (מעשרות ד ה עמ' 207): תב אלרשאד. *حب الرشاد* = *Lepidium sativum*¹⁴¹⁰ (שחליים תרבותיים); *Nasturtium officinale*¹⁴¹¹ (גרגיר הנחלים).
- **תנה"י** (עמ' 608 ערך 'שחל'): שחלים וגרגר תב אלרשאד ואלרשאד עצמו.¹⁴¹² לעיל רמב"ם.
- **המליצה** (שש. ד' 396): שחליים כ'רדל אם כרדה [=ואצלי] ספנדאן. *خردل* מזוהה עם זרעי החרדל (*Brassica nigra* או *Sinapis alba*),¹⁴¹³ אך בערבית *خردل فارسي* (=חרדל פרסי) מזוהה דווקא עם *Lepidium sativum* *سپندان* מזוהה עם מספר מינים מצליבים שזרעיהם נאכלים, ביניהם *Lepidium sativum*¹⁴¹⁴ (שחליים תרבותיים). לא ברור האם יש כאן זיהוי אחד או שניים. ייתכן כי הכיר את הזיהוי עם החרדל, אך דעתו היתה לקבל את הזיהוי עם

¹⁴⁰⁸ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 35, ע' 275. ועיין ערך 'כרפס של נהרות', שמוזהה שם כך לפי שיטה אחת.

¹⁴⁰⁹ ון ווייק, מילון, א, עמ' 748.

¹⁴¹⁰ **רמב"ם**, רזנר, עמ' 126-127, ע' 163. וראה עוד **עמר**, גידולי, עמ' 299 ובהערות שם. אצל עיסא מכונה מין זה *رشاد بري*. (עיסא, עמ' 108, ע' 1. *حب الرشاد* מזוהה אצל עיסא עם *Nasturtium officinale* [גרגיר הנחלים]).

¹⁴¹¹ **עיסא**, עמ' 124, ע' 1.

¹⁴¹² מעשרות ד ה: אין מתעשר זרע וירק אלא השחלים והגרגר בלבד. לפי תנה"י הכוונה ב'שחלים וגרגר' היא לעלים ('רשאד עצמו') ולזרעים ('חב אלרשאד') של אותו הצמח. ולפי זה אינו זהה 'גרגר' כאן ל'גרגר של אפר', שאותו זיהה תנה"י אחרת (ע"ע).

¹⁴¹³ **סטיינגאס**, עמ' 454.

¹⁴¹⁴ **סטיינגאס**, עמ' 652; **אחונדוב**, עמ' 183, ושם *سپندانك*. עוד מזוהה *سپندان* כנראה עם *Nasturtium officinale* (גרגיר הנחלים) ועם החרדל (*Brassica nigra* או *Sinapis alba*. **סטיינגאס**, שם).

Lepidium. מאידך ייתכן כי הוא מציין כאן שני שמות נרדפים, ומוסיף כי אצלו (=בסביבתו) השם הוא سپندان.

- רע"ב (מעשרות ד ה): בערבי חב אלשאך (שיבוש של 'אלרשאד') ובלעז קרישון. < לעיל רש"י רמב"ם.
- אלג'אמע (עמ' 124 ערך 'שחלים'): חב אלרשאך והו אלחלף. < חב אלרשאד – לעיל רמב"ם. ▲
حلف=*Lepidium sativum*¹⁴¹⁵ (שחליים תרבותיים).
- מזה"ע (ח"ה עמ' 51 ערך 'שחלים'): פי' מין ירק חם ויבש וטעמו חד מועיל לפתוח האיברים אטומים.
- מכה"מ (בהמ"ל, מעשרות ד): תכ"ם [=זרעים] תזי הא. < לא מזוהה.
- תפא"י (מעשרות ד ה, קי ע"א): קרעססע. < Kresse (גר.)=*Lepidium sativum*¹⁴¹⁶ (שחליים תרבותיים).

דיון והערות:

1. נראה כי הזיהוי המקובל על הפרשנים הוא עם *Lepidium sativum*. ייתכן כי אצל פרשנים מסויימים מדובר במיני עשבים מצליבים קרובים – *Brassica nigra*, *Nasturtium officinale* או *Sinapis alba*.
2. הזיהוי עם *Lepidium sativum* מקובל גם על החוקרים.¹⁴¹⁷

137. שיבולת שועל/שבולת שועל

כלאים ע' 57.¹⁴¹⁸

138. שיפון

כלאים ע' 58.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁵ רמב"ם, רוזנר, עמ' 126-127, ע' 163; ווד, תימן, עמ' 126.
¹⁴¹⁶ ון ווייק, מילון, א, עמ' 748. עוד מזוהה עם *Kresse* עם *Nasturtium officinale* (גרגיר הנחלים. ון ווייק, מילון, א, עמ' 882).
¹⁴¹⁷ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פלדמן, משנה, עמ' 224-225; פליקס, צומח, עמ' 159.
¹⁴¹⁸ נוסף: רגמ"ה (מנחות ע ע"ב, על 'שבולי תעלא' הארמית): אבינא. ע"ש רש"י.
¹⁴¹⁹ נוסף: רגמ"ה (מנחות ע ע"ב, על 'דשרא' הארמית): שיגלא. ע"ש רש"י.

139. שיקמה/שקמה

כלאים ע' 59. ¹⁴²⁰

Ⲙⲗⲉⲛ

140. שיתים

השיתים מופיעים פעם אחת במשנה (דמאי א א) ופעמיים בתוספתא (דמאי א א; שביעית ד כ).

- **ירושלמי** (דמאי א ה"א ל, ונ): אילו הן השיתים רבי שמעון בריה דרבי אבי אמר אילו שהן יוצאות מתחת העלין. ¹⁴²¹ < הכוונה היא לתאנים שצומחות מתחת לעלים, ואינן חשופות לאור השמש, ועל כן אינן מתפתחות כראוי. ¹⁴²²
- **בבלי** (ברכות מ"ב אוק"ב 366): מאי שיתין אמר רבה בר בר מני תאנה.
- **רס"ג** (עמ' 183 מס' 73): אלשאה בלוט ויקאל [=וייש אומרים] אלמשמאש. < شاهبلوط = *Castanea sativa* ¹⁴²³ ('ערמון'). < *Prunus armeniaca* ¹⁴²⁴ (משמש').
- **רש"ג** (עמ' 175 ש' 6): השתים – ר' יוחנן אמ' מין תאנים.
- **זרעים גניזה ב: השיתים אלתין [=תאנים] ס'לון**. < לא ברור.
- **רנאה"י** (דמאי עמ' 26): השיתין התאנים הלבנים (ומצטט את הבבלי).
- **רנאה"י פ"א** (דמאי עמ' 26): השיתין – תאנים שהזרעים שבהן קשים שאינן ראויים לעשותן דבילה.
- **ערוך** (ח"ח עמ' 185, ערך שתין): [מצטט את הבבלי].
- **רש"י** (עירובין יח ע"א): מיני תאנים רעות כדאמר במסכת ברכות.
- **פירוש בשם רש"י** (מובא בספר עקרי התלמוד לר' אברהם ב"ר שמואל זכות): ופרש"י יש אומרין ששמן פרונילאש. ¹⁴²⁵ < Prunele (=צר. עת.) = Prunelle (=צר.) = *Prunus spinosa* ¹⁴²⁶ (מין שזיף).
- **ריבמ"ץ** (דמאי א א): מין תאינין הן מן המינין הפחותין (ומצטט את הירושלמי).
- **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): מין תאנים מדבריות.
- **תנה"י** (עמ' 616 ערך 'שית'): מין תאני בר.
- **המליצה** (שש. ד' 400): בוסתאן אברון. < بستان ابروز / ابروز. הזיהוי בעייתי במקצת. ¹⁴²⁷ ככל נראה מדובר בצמח עשבוני. אולי *Ocimum basilicum* ¹⁴²⁸ (ריחן מצוי, בזיליקום) או *Rumex brittanica* ¹⁴²⁹ (חומעה בריטנית).

¹⁴²⁰ נוסף: זרעים גניזה ב: גמיו. ע"ש רש"ג.

¹⁴²¹ וט: אילו הן שהם יוצאות מתחת העלין.

¹⁴²² תוספתא כפשוטה, א, עמ' 192.

¹⁴²³ עיסא, עמ' 43, ע' 3.

¹⁴²⁴ עיסא, עמ' 148, ע' 17; חסין וקאסם, עמ' 13, ע' 40.

¹⁴²⁵ ציטוט מתוך כת"י של ספר 'עקרי התלמוד' לר' אברהם זכות (Zacuto), ראה דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 119, ע' 861.

¹⁴²⁶ הע' 3.

¹⁴²⁷ גודפרוי, צרפתית, עמ' 417.

- רע"ב (דמאי א א): תאני' מדבריות.
- אלג'אמע (עמ' 129 ערך 'שיתין'): קאל פי אלשרח אלעדני איצ'א אסם לנוע מן אלתינ אלכרי. < לעיל רמב"ם.
- מוה"ע (ערוך שם): אם לא היו דברי ר' יוחנן הייתי אומר שפירושו בל"י ורו' מין פרי עגול ולו ג' או ד' גרעינין קשים ואינו ראוי לאכילה בעת אשר נלקט מן העץ אבל נטמן בתבן ימים רבים עד היותו 77. < $Mespilus germanica = \epsilon\pi\mu\eta\lambda\iota\varsigma = {}^{1430}\sigma\eta\tau\acute{\alpha}\nu\iota\omicron\nu$ ¹⁴³¹ (עץ פרי ממשפחת הוורדניים).
- מכה"מ (בהמ"ל, דמאי א): אַנגר צחראי. < انجير صحرائي – מילולית: תאני בר.
- תפא"י (דמאי א א, לב ע"א): נוילדע פייגען. < מילולית: תאני בר.

דיון והערות:

1. לפי רוב גדול של הפרשנים יש לזהות את השיתין עם 'תאני בר' או עם זן של תאנים גרועות. זיהוי זה מופיע במפורש בבבלי, ונראה שכך גם כוונת הירושלמי.
2. כמה זיהויים ייחודיים אחרים מופיעים אצל פרשנים שונים. רס"ג מביא שתי אפשרויות זיהוי שונות - *Castanea sativa* ו-*Prunus armeniaca*; בספר עיקרי התלמוד מובא בשם רש"י הזיהוי עם *Prunus spinosa*; מוה"ע מביא (בהסתייגות – כדי שלא לחלוק על הבבלי המפורש) את הזיהוי עם *Mespilus germanica*, בגלל הדמיון של השם היווני שם המובא במשנה.
3. זיהוי תמוה – בוסתאן אברוז – מובא אצל המליצה.
4. לעף ופליקס מזהים את השיתין עם תאנים הנושרות מוקדם. ¹⁴³² פלדמן מזהה אותן כזן גרוע של תאנים. ¹⁴³³

141. שמרקעין

השמרקעין נזכרים במשנה פעם בודדת (עוקצין ג ב), ואינם נזכרים בכל מקור תנאי אחר.

- ערוך (ה"ח עמ' 108 ערך שמרקע): פי' מין בצל.
- רמב"ם (עוקצין ג ב עמ' תשלא): ושמרקעין בצל דק חריף מאד משתמשין בו לרפואה.
- תנה"י (עמ' 624 ערך 'שמרקע'): מין בצל בר חריף מאוד שמשתמשים בו לריפוי.

¹⁴²⁷ כיום מזוהה שם זה עם צמחי נוי שונים, שאינם מתאימים להקשר במקורות, ובעיקר עם *Amaranthus tricolor* (ירבוז תלת גוני. סטיינגאס, עמ' 185). שמוצאו בעולם החדש, ולא היה מוכר בעולם הישן במאה הארבע-עשרה. ¹⁴²⁸
¹⁴²⁸ אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 191; עיסא, עמ' 126, ע' 4.
¹⁴²⁹ אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 269.
¹⁴³⁰ כך לפי קוהוט שם.
¹⁴³¹ לידל וסקוט, עמ' 1595, 646.
¹⁴³² לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פליקס, צומח, עמ' 197.
¹⁴³³ פלדמן, משנה, עמ' 141-142.

- ר"ש (עוקצין ג ב): פ' בערוך מין בצל.
- המליצה (ש.ש. ד' 407): שמרקעין ופטריות כמאז וסמארוג' אלפטר.¹⁴³⁴ נראה שהכוונה ל-
 1435 Tuber=כמ' (כמהין), אולי קשור לדמיון הפונטי 'שמרקעין'-'כמהין'.
- רע"ב (עוקצין ג ב): מין בציל (!) חריף.
- אלג'אמע (עמ' 126 ערך 'שמרקעין'): בצל דק חאד [=בצל דק חריף], וקאל אלע' [=ואמר הערוך]
 שמרקיע ופטריות מין בצל.
- מכה"מ (ב"א ד' 178, עוקצין ג): שמרקעין פייאז תונג. < پياز تند – מילולית: בצל חריף.
- תפא"י (עוקצין ג ב): בצל חריף מאוד; (בדפוסים מאוחרים שם): מין בצל חריף מאוד וגדל גם כן מעצמו
 כלי זריעה.

דיון והערות:

1. רוב הפרשנים מזהים את השמרקעין עם מין בצל. אצל הערוך אין אפיון מיוחד, אלא רק 'מין בצל', וכך הוא מצוטט אצל ר"ש ואצל אלג'אמע (כדעה שניה).
2. אצל פרשנים אחרים מאופיינים השמרקעין כמין בצל חריף במיוחד. כך אצל רמב"ם, תנה"י, רע"ב, אלג'אמע (כדעה ראשונה), מכה"מ ותפא"י.
3. דעה ייחודית מובאת אצל המליצה – *Tuber*, וזאת משום הסמיכות – 'שמרקעין ופטריות', ואולי בגלל הדמיון 'שמרקעין'-'כמהין'.
4. החוקרים מזהים את השמרקעין, בניגוד לדעת רוב הפרשנים, דווקא עם *Tuber*.¹⁴³⁶

142. שמשמים/שומשמיין

השומשמיין נזכרים מספר פעמים במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה (משנה שביעית ב ז; נדרים ו ט; טבול יום א ה ועוד; תוספתא תרומות י טו; שבת ב ג; עוקצין ב ט ועוד; מכילתא פסחא ה; ספרא בהר א ועוד). נזכרים מספר פעמים בתלמודים (ירושלמי דמאי ב ה"א ועוד; בבלי שבת מז ע"ב ועוד) כמשיחים לפי תומם.

- כת"י דה לאנג 16¹⁴³⁷ (עמ' 298 ש' 6): שמשמיין זנבקאן. < ζαμβαξ (יוון. ביזנ). Sambacum =
- 1438 Jasminum (= (לט.) *Jasminum* (יסמין).
- רנאה"י (שביעית ב ז): (שבת עמ' 49): אלסמסם. < להלן רמב"ם.

¹⁴³⁴ ראה לעיל, ע' פטריות.
¹⁴³⁵ סטיינגאס, עמ' 1048; אחונדוב, עמ' 395.
¹⁴³⁶ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פלדמן, משנה, עמ' 361-363; פליקס, צומח, עמ' 162.
¹⁴³⁷ דה לאנג, טקסטים, עמ' 295-305.
¹⁴³⁸ דו קאנג', יוניית, א, עמ' 456. ההקשר בכתב היד הוא 'שמן שומשמיין' (שבת ב ב). בימי הביניים היו מפיקים שמנים ארומטיים ממיני *Jasminum* (ראה למשל רמב"ם, רוזנר, עמ' 281, ע' 356).

- **רנאה"י פ"א** (שביעית כת"י לונ): אלסמסם. < להלך רמב"ם.
- **ערוך** (ח"ח עמ' 109 ערך 'שמשים'): פ' בל' ישמעאל סמסם ובלע"ז סיסומ"י זרעונין ירוקין הן. < להלך רמב"ם. ▲ **Sesamo** (איט.)=*Sesamum indicum* (שומשום).
- **כת"י פרמה** (א עמ' 22): פאפיריני. < אולי הכוונה ל-Paperina (איט.)=*Stellaria media*¹⁴³⁹ (כוכבית מצויה) או ל-Piperella (איט. עת.)=*Ribes nigrum*¹⁴⁴⁰ (ענבי השועל).
- **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז עמ' קנה): מסמני. (ככל הנראה שיבוש של 'סיסמי'). < לעיל ערוך.¹⁴⁴¹
- **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144; חלה א ד עמ' 232): אלסמסם. < סמסם=*Sesamum indicum*¹⁴⁴² (שומשום).
- **המליצה** (שש. ד' 392): כונג'יד. < כנזייד=*Sesamum indicum*¹⁴⁴³ (שומשום).
- **רע"ב** (שביעית ב ז): כמין זרע ארוך ובארץ ישראל ממנו הרבה וקורין לו בערבי סומס"ם; (שבת ב ב): שומשמין כך שמו בערבי והוא זרע דק מתוק ובארץ ישראל ממנו הרבה.¹⁴⁴⁴ < לעיל רמב"ם.
- **מילון מהד' טובי** (עמ' 119): שומשמין – גלגלאן; (שם כת"י מב"צ 3285): סליט גלגלאן.¹⁴⁴⁵ < גלגלאן=*Sesamum indicum*¹⁴⁴⁶ (שומשום).
- **מכה"מ** (ב"א ד' 20, שביעית ב): כונג'יד. < לעיל המליצה.
- **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): ליינזאמען.¹⁴⁴⁷ < Leinsaamen (גר.)=*lini semen*¹⁴⁴⁸ (לט.) – מילולית: זרע של *Linum* (פשתה).

דיון והערות:

1. הזיהוי המקובל על רוב החוקרים הוא עם *Sesamum indicum*.
2. שלושה זיהויים יחודיים: כת"י דה לאנג – *Jasminum*; ריבמ"ץ – *Stellaria media*/*Ribes nigrum*; תפא"י – *Linum*.
3. מוסכם על החוקרים כי יש לזהות את השומשמין עם *Sesamum indicum*.¹⁴⁴⁹

¹⁴³⁹ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06

¹⁴⁴⁰ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06

¹⁴⁴¹ בספר אור זרוע סי' רטז הביא בשם ריבמ"ץ: סימסמי.

¹⁴⁴² **עיסא**, עמ' 168, ע' 1; **רמב"ם**, רזנר, עמ' 205-206, ע' 268.

¹⁴⁴³ **סטיינגאס**, עמ' 1053; **אזונדוב**, עמ' 377. שם נרדף ל-*S. orientale*.

¹⁴⁴⁴ ודומה לו בטבול יום א ה, ומוסיף: ועושים ממנו שמן שומשמין.

¹⁴⁴⁵ ומפרש שם טובי: שמן שומשמין.

¹⁴⁴⁶ **עיסא**, עמ' 168, ע' 1; **רמב"ם**, רזנר, עמ' 205-206, ע' 268.

¹⁴⁴⁷ וכן בשבת ב ב. בדפוסים מאוחרים מופיעה שם הערת בן המחבר המביא את פירוש רע"ב.

¹⁴⁴⁸ **פריש**, מילון, א עמ' 603. ון ווייק, מילון, א, עמ' 765: *Linum usitatissimum*=*Leinsamen* (פשתה תרבותית, פשתן).

¹⁴⁴⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פלדמן, משנה, עמ' 275-278; פליקס, צומח, עמ' 157.

143. שעועית

כלאים ע' 60.

⚔

144. שקדים (שקד)

כלאים ע' 61.

⚔

145. תורמוס

כלאים ע' 62.

⚔

146. תותים

התותים מופיעים פעם אחת במשנה (מעשרות א ב), מספר פעמים בתוספתא (תרומות ד ה; פסחים א י ועוד) ופעם אחת בספרא (שרצים ח). נזכר מספר פעמים בבבלי (שבת קמד ע"א ועוד) כמשיח לפי תומו.

- זרעים גניזה ב: והתותים אלתות. < להלן רמב"ם.
- ערוך (ה"ח עמ' 291 ערך 'תת'): בלע"ז מור"י. < mor, mora, more, moro (דיאלקטים איטלקיים שונים)=¹⁴⁵⁰ *Morus alba* (תות לבן).
- רש"י (שבת ס"ז ע"ב): מורייר. < morier (צר. עת.)=mûrier (צר.)=¹⁴⁵¹⁼¹⁴⁵² *Morus* (תות).
- תולדות בן סירא (עמ' 218): תותים צלצי. < לעיל ריבמ"ץ.
- ריבמ"ץ (מעשרות א ב עמ' רעה): צילטי. < ceuse, gelso (דיאלקטים איטלקיים שונים)=¹⁴⁵³ *Morus alba* (תות לבן).
- רמב"ם (מעשרות א ב עמ' 199): אלתות. < תוט=¹⁴⁵⁴ *Morus* (תות).
- תנה"י (עמ' 640 ערך 'תות'): אלתות. < לעיל רמב"ם.
- המליצה (שש. ד' 427): תותין תות. < תוט=¹⁴⁵⁵ *Morus* (תות).
- רע"ב (מעשרות א ב): בערבי ת"ות ובלעז מור"אש. < לעיל ערוך, רמב"ם.

¹⁴⁵⁰ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06
¹⁴⁵¹ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 99, ע' 721.
¹⁴⁵² ניקולוב, מילון, עמ' 749.
¹⁴⁵³ אוניברסיטת טרייסטה, http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search06
¹⁴⁵⁴ עיסא, עמ' 121, ע' 1.
¹⁴⁵⁵ סטיינגאס, עמ' 333; אחונדוב, עמ' 354.

- אלג'אמע (עמ' 133 ערך 'תותים'): אלתות < תוט=*Morus nigra*¹⁴⁵⁶ (תות שחור).
- מילון מהד' טובי (עמ' 121): תות < לעיל ג'אמע.
- מכה"מ (ב"א ד' 28, שביעית א): תותים תות < לעיל המליצה.
- תפא"י (מעשרות א ב, קג ע"ב): מוילבערען < Maulbeere (=גר.) *Morus*¹⁴⁵⁷ (תות).

דיון והערות:

1. כל הפרשנים מזהים את התות עם מיני *Morus*. נראה שכל אחד התייחס למין הנפוץ יותר באזורו – *M. alba* באירופה,¹⁴⁵⁸ ו-*M. nigra* במזרח התיכון.
2. גם החוקרים מסכימים על זיהוי התות עם *Morus*¹⁴⁵⁹. פלדמן מוסיף כי מדובר דווקא ב-*M. nigra*, שהיה נפוץ בארץ בתקופת המשנה, ולא *M. alba* שהגיע לאזורנו מאוחר יותר.¹⁴⁶⁰

147. תייה/תיאה

התיאה נזכרת פעמיים במשנה (טבול יום א ה; עוקצין ג ה); פעם אחת בתוספתא (חולין ד ה) וכן בספרי דברים (קז). נזכרת פעם אחת בירושלמי (חגיגה ג ה"ד) כמשיח לפי תומו. בבבלי (חולין נח ב) נזכרת 'תיעא', ויש יסוד להניח כי הכוונה לצמח זה.¹⁴⁶¹

- **בבלי** (חולין נח ע"ב-נט ע"א מינ' 95, וט 121): מאי תועה א' רב יהוד' עיקרא דמריתא; (שם וט 122 ד 2): עיקרא דמריתא < ברור כי מדובר בשורש כלשהו. מרריתא – צמח מר כלשהו. לזיהויים אפשריים ע"ע 'מרור'. ▲ לפי סוקולוף יש לקרוא כאחת הגרסאות בערוך:¹⁴⁶² עיקרא דנוריתא. נורתא (סור.)=*Ranunculus*¹⁴⁶³ (נורית).
- **רש"ג** (עמ' 173 ש' 1): אלמחרות < محروث=שורש של *Ferula assafoetida*¹⁴⁶⁴ (כלך החלתית).
- **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 2): התיאה פ' עיקרא דמילחא בארמית. < הכוונה היא לצמח מסויים המכיל מלח, אולי מלוחא (סור.)=*Atriplex halimus* (מלוח קיפח).
- **רגמ"ה** (חולין נח ע"ב, על 'תיעא' – גורס בבבלי 'עיקרא דטורי'): טורא בלעז. < להלן רש"י.

¹⁴⁵⁶ ווד, תימן, עמ' 72; ח'ולידי, פלורה, עמ' 142.

¹⁴⁵⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 857.

¹⁴⁵⁸ מקור מין זה בסין, והוא הובא לאירופה בימי הביניים. גם *M. nigra* הובא לאירופה, אך באיטלקית למשל, סתם 'תות'.

הינו *M. alba*.

¹⁴⁵⁹ לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פליקס, צומח, עמ' 169.

¹⁴⁶⁰ פלדמן, משנה, עמ' 147-149.

¹⁴⁶¹ הן באזכורים במשנה והן בבבלי נזכר הצמח בצמידות לחלתית.

¹⁴⁶² ערוך השלם, ח"ה, עמ' שץ, ערך 'נריתא'.

¹⁴⁶³ סוקולוף, בבלי, עמ' 739; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 905.

¹⁴⁶⁴ רמב"ם, רוזנר, עמ' 174, ע' 223; עיסא, עמ' 82, ע' 8. וראה לעיל, ע' 'אילום', פיה"ג.

- **רש"י** (חולין נח ע"ב, על 'תיעא'): תרעא בלעז ועשב מר הוא מאד. (נדה נא ע"ב, על 'תיאה'): היינו סאה. **Tore** (צ"ר. עת.)=¹⁴⁶⁵*Aconitum napellus* (צמח מרפא ממשפחת הנוריתיים). ▲ בזיהוי הסיאה הביא רש"י שתי אפשרויות: *Satureja thymbra*=sadree (צתרה ורודה) ו-*poliol*=*Mentha pulegium* (נענע הכדורים) או *Teucrium* (געה).¹⁴⁶⁶
- **שכל טוב** (בובר, בראשית לז): ודומה להן בדברי רבותינו התייה והחלתית והאלום, תייה קורא בלע"ז זירא, והוא מין עץ. ◀ לא מזוהה. ▲ אולי הכוונה היא ל-*edera* (איט.)=*Hedera* (קיסוס).
- **רמב"ם** (טבול יום א ה עמ' תרצב): יש אומרים שהוא שרשי אלחלתית; (עוקצין ג ה עמ' תשלג – גורס 'תייה'): אלאנג'ד'אן. ◀ *شجرة الحلتيت*=*Ferula assafoetida*¹⁴⁶⁷ (כלך החלתית). ▲ אנג'זן=העלים של *Ferula asafoetida*¹⁴⁶⁸ (כלך החלתית).
- **ר"ש** (עוקצין ג ה): היינו סאה דלעיל פ"ב כך פירש בקונט' בפ' בא סימן (נדה נא ע"ב) ואי אפשר לומר כן דסיאה חייב במעשרות; (טבול יום א ה): התיאה והחלתית והאלום והאפונים – כולהו מיני זרעים.
- **תנה"י** (עמ' 644 ערך 'תיא'): והוא ממיני הצמחים הריחניים ששמים באוכל כמו אלבאדנג'אן¹⁴⁶⁹ וכדומה.
- **המליצה** (ס"פ ד' 84): תיאה אבישן טב ניז [=גום] עיקר דמלחא. ◀ אוישם/ אוישן/ אוישן= *Origanum majorana*¹⁴⁷⁰ (אזוב תרבותי, מירון) طب – רפואה. ייתכן ומדובר במין קרוב שלו שימושים רפואיים מסויימים. ▲ עיקר דמלחא – לעיל פיה"ג.
- **רע"ב** (טבול יום א ה): התייה שורש של חלתית; (עוקצין ג ה): מין חלתית. ◀ לעיל רמב"ם.
- **אלג'אמע** (עמ' 130 ערך 'תייה'): אלתייה, ואמא רבי' ז"ל פקאל [=אבל רבינו ז"ל אמר: תייה – קול אנה אצל אלחלתית ד'אלך פי אוול טבול יום [=י"א שהוא שורש 'אלחלתית', זה ב(פרק) ראשון (מסכת) טבול יום]. ◀ תייה – לא מזוהה. ▲ חלתית – לעיל רמב"ם.
- **מוה"ע** (ח"ה עמ' 220 ערך תייה): פי' בלשון יוני מין עץ של ריח טוב אבל לא יוכלו לפרש מה הוא יש אומרים שהוא מין שטה ואחרים אומרים שהוא מין אחר ומדברי המשנה נראה שהוא מין בשם הנתן באוכלים. ◀ הזיהויים אינם ברורים.
- **מכה"מ** (ב"א ד' 174, טבול יום א): רישה [=שורש] אנגושט גנדה. ◀ انگشت گنده=*Ferula assafoetida*¹⁴⁷¹ (כלך החלתית).

¹⁴⁶⁵ דרמשטר ובלונדהיים, עמ' 139, ע' 1006; ון ווייק, מילון, א, עמ' 21.

¹⁴⁶⁶ ע"ע סיאה.

¹⁴⁶⁷ רמב"ם, רוזנר, עמ' 17-16, ע' 18; שם עמ' 174, ע' 223; עיסא, עמ' 82, ע' 8.

¹⁴⁶⁸ רמב"ם, רוזנר, עמ' 17-16, ע' 18; עיסא, עמ' 82, ע' 8 (לא מצייין איבר מסויים).

¹⁴⁶⁹ באדנג'אן הינו חציל. לא ברור איזכורו כאן כצמח תבלין. אולי חל כאן שיבוש של 'אנג'ד'אן' הנזכר אצל רמב"ם (לעיל).

¹⁴⁷⁰ דסוקי, מילון, א, עמ' 209; חיים, מילון, א, עמ' 175.

¹⁴⁷¹ סטיינגאס, עמ' 114.

- **תפא"י** (טבול יום א ה, קסה ע"א, יחד עם חלתית ואילום): **מיני זרעים הן**; (עוקצין ג ה, קעה ע"א, יחד עם חלתית): **מיני עשבי' שמימיין במאכל**; (בדפוסים מאוחרים, עוקצין ג ה): **מין עשב שמימיין בתבשיל לריח**.

דיון והערות:

1. הזיהוי המופיע בבבלי לא ברור בגרסתו, ואף לא ברורים לגמרי הזיהויים לגרסאות השונות. אחת האפשרויות הינה 'עיקרא דנוריתא' – *Ranunculus*.
2. מסורת הזיהוי המרכזית מזהה אותה עם *Ferula assafoetida*, (בדרך כלל עם השורשים של צמח זה). כך מופיע אצל רש"ג, רמב"ם, רע"ב, אלג'אמע ומכה"מ.
3. תנה"י הסתייג כנראה מלזהות את 'תיאה' עם 'חלתית' הסמוכה לה, אלא זיהה באופן כללי עם מין תבלין. גם מוה"ע ותפא"י, זיהה באופן כללי עם מין תבלין.
4. פיה"ג מזהה עם 'עקרא דמלחא' – שורש של צמח מלוח (אולי *Atriplex halimus*). זיהוי זה מופיע גם אצל המליצה (כאפשרות שניה).
5. רש"י בנידה מזהה את התיאה עם 'סיאה', המזוהה אצלו עם מיני תבלין ממשפחת השפתניים. ר"ש מזכיר זיהוי זה ודוחה אותו. גם אצל המליצה (כאפשרות ראשונה) מופיע זיהוי עם מין שפתני - *Origanum majorana* או מין קרוב.
6. בחולין מזהה רש"י את 'תיעא' עם *Aconitum napellus*, צמח רעיל המשמש לרפואה עממית.
7. הזיהוי המופיע במדרש שכל טוב אינו ברור. אולי הכוונה היא ל-*Hedera helix*.
8. זיהויי החוקרים: לעף מזהה את התיאה עם *Ranunculus*¹⁴⁷². פלדמן ופליקס נוטים לזהות אותה עם השורש של *Ferula assafoetida*¹⁴⁷³.

148. תלתן

כלאים ע' 63.¹⁴⁷⁴

149. תמכה

התמכה נזכרת פעם אחת במשנה (פסחים ב ו) ופעם בתוספתא (שביעית ה ג).

¹⁴⁷² לעף, פלורה, ד, עמ' 74.
¹⁴⁷³ פלדמן, משנה, עמ' 376; פליקס, צומח, עמ' 197.
¹⁴⁷⁴ נוסף: זרעים גניזה ב: חלבה. ע"ש רס"ג.

- **ירושלמי** (פסחים ב ה"ו ל ונ): **ובתמכה גגדין**. < שם זה מוכר מיוונית – γιγγίδιον\γινγίδιον והוא מתואר כצמח הדומה לגזר.¹⁴⁷⁵ ככל הנראה יש לזהותו עם *Daucus Gingidium*¹⁴⁷⁶ (מין בר של גזר) או *Malabayla secacul* (אגורה מדברית).¹⁴⁷⁷ זיהוי אפשרי נוסף הוא עם *Lepidium latifolium*¹⁴⁷⁸ (שחלים גבוהים).
- **בבלי** (פסחים לט ע"א אנ271): **תמכה אמ' רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן תמכתא שמה**. < לא מזוהה.¹⁴⁷⁹
- **רי"ף** (כ"א דף 53 ע"ב): **תמכה אמ' רבא בר בר חנה תמכתא שמה וקורין לה בלשון ערבי אלשילם ובלעז מרובי**.¹⁴⁸⁰ < שילם – זיהוי לא ברור.¹⁴⁸¹ < מרובי – להלן ערוך.
- **רנאה"י** (פסחים עמ' 65): **אלשילם**, ואמר התלמוד תמכתא שמה. < לעיל רי"ף.
- **ערוך** (ח"ח עמ' 245 ערך 'תמכה'): **פי' קרד"ן וי"א מרובי"ן**. < קרדו – קוץ. ייתכן והכוונה ל- *Carduus argentatus*¹⁴⁸² (קרדה מכסיפה). *marrobio, marrubio* (איט.)=*Marrubium* (מרמר, מרוביון).
- **רש"י** (פסחים לט ע"א): **תמכתא מרוביא**. < *Mar[r]ubie* (צר. עת.)=*marrube* (צר).¹⁴⁸³ = *Marrubium* (מרמר, מרוביון).
- **שכל טוב** (שמות יב עמ' 110): **ובתמכה דהיינו קרדו בורדוני ויש אומרים דהיינו מרובין בלע"ז**. < קרדו בורדוני – לא מזוהה וראה לעיל ערוך, שמזהה עם 'קרדו' סתם. מרוביו – לעיל ערוך.
- **רמב"ם** (פסחים ב ו עמ' 284): **אלסריס**. < *Cichorium endivia* סריס=¹⁴⁸⁴ (עולש האנדיביה).
- **תנה"י** (עמ' 646 ערך 'תמד'): **ופירשו תמכא אלסריס**. ובעל ההלכות רבינו יצחק ז"ל אמר שהוא **אלשילם**. < לעיל רמב"ם, רי"ף.
- **המליצה** (ס"פ ד' 85): **כסני דשתי [=של בר]**. < *كسنى* סתם מזוהה עם *Cichorium intibus*¹⁴⁸⁵ (עולש תרבותי). אם כן נראה שכוונתו כאן למין הבר *Cichorium pumilum* (עולש מצוי).
- **רע"ב** (פסחים ב ו): **סיב הגדל סביבות הדקל**. < נראה כי השתרבב לכאן זיהוי החרחבינה המובא בבבלי.
- **אלג'אמע** (עמ' 130 ערך 'תמכה'): **אלסריס**. < לעיל רמב"ם.

¹⁴⁷⁵ דיוסקורידס, גודייר, עמ' 178, ח' II, ע' 167; פליניוס, טבע, 6, עמ' 22, ספר XX, פסקה 33.

¹⁴⁷⁶ לידל וסקוט, עמ' 349.

¹⁴⁷⁷ ראה בפירוט עמר, מרורים, עמ' 23-25 ובהערות שם.

¹⁴⁷⁸ דיוסקורידס, גודייר, עמ' 216, ח' II, ע' 205. עיין תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 548.

¹⁴⁷⁹ עיין סוקולוף, בבלי, עמ' 1213; עמר, מרורים, עמ' 23.

¹⁴⁸⁰ לגבי הזיהוי בלעז – עיין לעיל הערה 695.

¹⁴⁸¹ בדרך כלל שילם הינו *Lolium temulentum* (זון משכר), אשר מזוהה אצל רוב הפרשנים עם 'זונין'. כאן קשה לפרש כך, כיוון שאין מדובר כלל בירק אלא בעשב רע ממשפחת הדגניים, שאינו ראוי למאכל כלל.

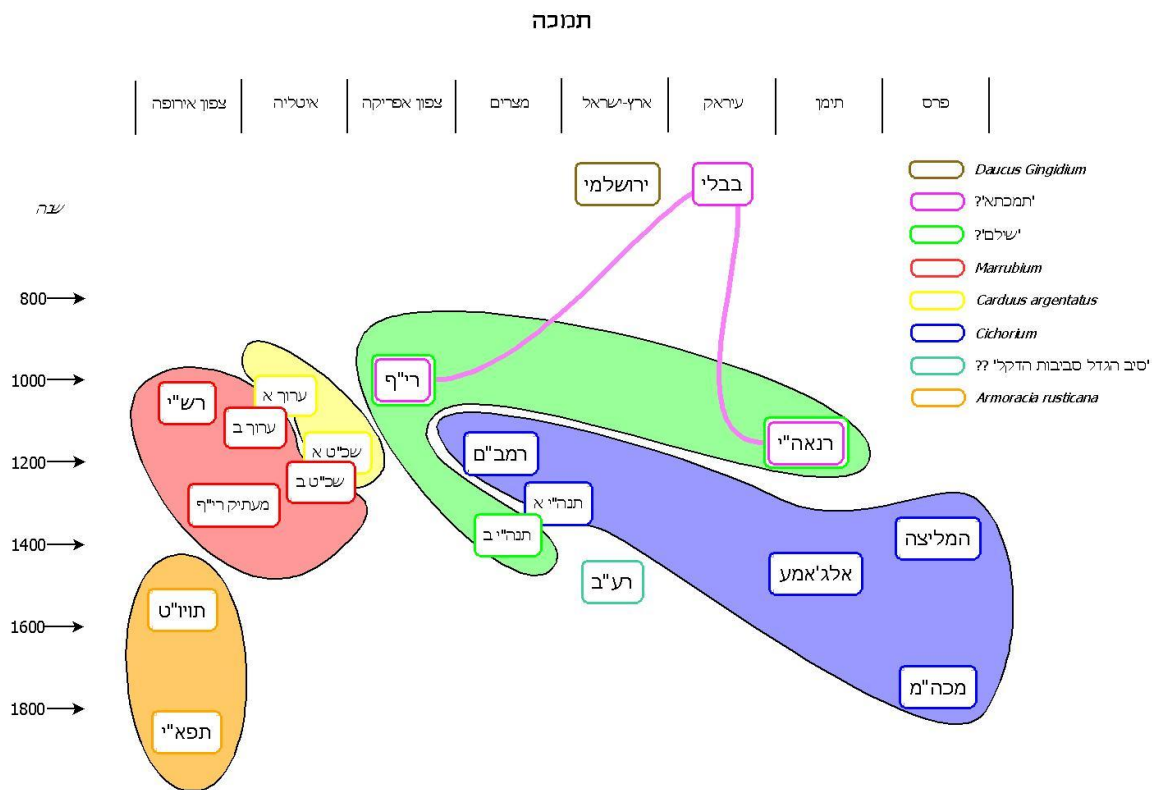
¹⁴⁸² עמר, מרורים, עמ' 31. וראה גם דו קאנג', לטינית, כ' 2 עמ' 165.

¹⁴⁸³ דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 94, ע' 687.

¹⁴⁸⁴ עמר, מרורים, עמ' 26-30; רמב"ם, רוזנר, עמ' 217-218, ע' 285 (לדבריו זהו גם שמו של מין התרבות וגם שמו של מין הבר).

¹⁴⁸⁵ סטיינגאס, עמ' 1030; אחונדוב, עמ' 408; מוזפריאן, עמ' 126, ע' 1806.

- **תוספות יו"ט** (פסחים ב ו עמ' 182): ואנו רגילים לפתרו לתמכא שהוא מה שקורין בל"א קרי"ן. וכן הוא מפורסם בדברי האחרונים. < Kren, Chren (גר.) = *Armoracia rusticana*¹⁴⁸⁶ (חריפית הגינה, 'חזרת', 'קריין').
- **מכה"מ** (בהמ"ל, פסחים ב): כאסני דשתי. < לעיל המליצה.
- **תפא"י** (פסחים ב ו, פז ע"ב): מאאל רעטטיד. < Marrettig, Meerrettich (גר.) = *Armoracia rusticana*¹⁴⁸⁷ (חריפית הגינה, 'חזרת', 'קריין').

דיון והערות:

1. הזיהויים הרבים לתמכה מעידים על קושי בזיהוי. הדבר ניכר גם בריבוי דעותיהם של החוקרים.
2. זיהויי התלמודים אינם ברורים. הירושלמי מתייחס ככל הנראה למין בר ממשפחת הסוככיים.
3. זיהוי הבבלי – 'תמכתא' אינו ברור, אך הוא מצוטט אצל רי"ף ורנאה"י, ונוסף לו אצלם השם הערבי 'שילם', אשר הוראתו המקובלת לא מתאימה להקשר. תנה"י מצוטט את זיהוי הרי"ף (כדעה שניה).
4. מסורת זיהוי אירופית קדומה מזהה את התמכה עם *Marrubium* – כך אצל הערוך (כדעה שניה), רש"י, מדרש שכל טוב (כדעה שניה), וכן בלעז המופיע על פירוש רי"ף.
5. זיהוי אחר שאינו ברור מופיע הערוך (כדעה ראשונה) – 'קרדו'. זיהוי דומה מופיע (כדעה ראשונה) גם במדרש שכל טוב.

¹⁴⁸⁶ ון ווייק, מילון, א, עמ' 343; שם נרדף ל-*Cochlearia armoracia*.
¹⁴⁸⁷ ון ווייק, מילון, א, עמ' 343; גרים, מילון, כ' 12, עמ' 1856. שם נרדף ל-*Cochlearia armoracia*.

6. מסורת זיהוי אירופית מאוחרת יותר מזהה את התמכה עם *Armoracia rusticana*, שכלל אינה נפוצה באזור הים תיכוני – תויו"ט ותפא"י.¹⁴⁸⁸
7. רמב"ם מזהה את התמכה עם *Cichorium endivia*. זיהוי זה מובא גם אצל תנה"י (כדעה ראשונה), אלג'אמע ורע"ב (לצד הזיהוי התמוה 'סיב שגדל לצד הדקל'). המליצה ומכה"מ מזהים עם מין הבר הקרוב *C. pumilum*.
8. זיהויי החוקרים:¹⁴⁸⁹ לפי פלדמן יש לזהות את התמכה עם *Reichardia tingiana*¹⁴⁹⁰ (תמריר מרוקני). במקום אחד נוטה גם לעף לזהות כך,¹⁴⁹¹ ובמקום אחר מזכיר הוא את *Valerianella locusta*¹⁴⁹² (מין של ולריינית, משמש כירק לסלט). צ'יז'יק מזהה אותה עם *Campanula rapunculus*¹⁴⁹³ (פעמונית קיפחת, שעליה הצעירים נאכלים ולשרשה טעם מריר). פליקס לא מזהה עם מין ספציפי, אך הוא סובר שיש לזהות עם מין ממשפחת המצליבים (עליו נמנה התמריר, וכן המרור, החסה והעולש).¹⁴⁹⁴

150. תפוח

כלאים ע' 64.

151. תרדים

כלאים ע' 65.¹⁴⁹⁵

152. תרובתור

כלאים ע' 66.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁸⁸ זיהוי זה מופיע לראשונה אצל ר' מאיר הכהן בחיבורו 'הגהות מימוניות' על משנה תורה לרמב"ם (חמץ ומצה ז, יג). על גלגולי זיהוי זה ראה עמר, מרורים, עמ' 30-31.
¹⁴⁸⁹ לסקירה מעמיקה: עמר, מרורים, עמ' 33-34.
¹⁴⁹⁰ פלדמן, משנה, עמ' 225-226.
¹⁴⁹¹ לעף, פלורה, א, עמ' 430-431.
¹⁴⁹² לעף, פלורה, ד, עמ' 74.
¹⁴⁹³ צ'יז'יק, אוצר, עמ' 865.
¹⁴⁹⁴ פליקס, צומח, עמ' 198.
¹⁴⁹⁵ נוסף: זרעים גניזה ב: אלסלק. ע"ש רס"ג.
¹⁴⁹⁶ נוסף: זרעים גניזה ב: אלקונביט. ע"ש רס"ג.

פרקי המסקנות

א. חיבורים ופרשנים

בפרקים הבאים העוסקים בכל אחד מן הפרשנים נפרשים הנתונים באשר לכמות הזיהויים של הפרשן, סגנונם, התאמות לפרשנים אחרים ועוד. בדרך כלל מפנה הטקסט (בגופן מוקטן בתוך סוגריים) אל כל הערכים הרלוונטיים המציגים נתונים אלו. במקרים בהם מדובר במספר רב של ערכים – הובא מספר משמעותי של ערכים המדגימים את העניין הנדון. בהצגת ההתאמות בין הפרשנים צוינה במקרים רבים הבחנה בין זיהויים 'טריוויאליים', המוסכמים על כלל הפרשנים (או כמעט על כולם), ובין זיהויים שנפלה בהם מחלוקת בין פרשנים שונים. חשיבות הזיהויים הטריוויאליים פחותה באופן משמעותי מזו של הזיהויים האחרים, כאשר באים אנו למנות את מקרי ההסכמה או אי ההסכמה שבין שני פרשנים.

1. התלמוד הירושלמי והבבלי:

1.1. כמות הזיהויים:

1.1.1. **בירושלמי** מופיעים זיהויים ל-55 צמחים. 41 מזוהים על ידי שמות – על פי רוב בארמית, וב-8 מקרים ביוונית (149,134,132,87,74,65,52,18) – והיתר באמצעות תיאור, דמיון לצמחים אחרים או שם עברי נרדף מן המקורות התנאיים.

1.1.2. **בבבלי** מופיעים זיהויים מפורשים ל-36 צמחים. 28 מזוהים בשם – על פי רוב בארמית, וב-3 מקרים נראה שמובא שם פרסי (52,8,7) – והיתר ע"פ תיאור, דמיון לצמחים אחרים וכדומה. 7 צמחים נוספים ניתן לזהות באמצעות שם ארמי המובא בהקשרם ללא כוונת זיהוי מפורשת, אלא כמשיח לפי תומו.

1.1.3. נראה כי כמות הזיהויים הגבוהה יותר בירושלמי מבבבלי קשורה בהיעדר תלמוד בבלי על מסכתות סדר זרעים בהן מופיע הרוב הגדול של הצמחים, מהם רבים המופיעים רק במסכתות אלו. מבין הצמחים שכלל לא נזכרים במשנת זרעים מזוהים בבבלי 16 צמחים לעומת 11 בירושלמי.

1.2. **התאמה ומחלוקת:** 23 צמחים זוהו על ידי שני התלמודים כאחד. אחד מהם זוהה בבבלי כמשיח לפי תומו. ב-5 מקרים קיימת רמה גבוהה של התאמה בין הזיהויים (87,80,6339,,35). במקרה אחד קיימת התאמה בין הירושלמי ובין אחד משני הזיהויים המופיעים בבבלי (112). ב-3 מקרים נוספים, בהם הזיהויים הם כלליים, ישנה התאמה מסוימת (140,137,110). במקרה אחד מופיע שם דומה בשני התלמודים, אלא שיתכן שיש לזהות שם זה באופן שונה בהתאם למיקום הגיאוגרפי (23). ב-5 מקרים קיימת מחלוקת ברורה בזיהוי (132,11854,,24,12) וכנראה גם ב-2 נוספים (149,90). ב-6 מקרים הדבר אינו ברור (138,106,88,75,48,7).

1.3. **סיכום:** מן העובדה כי התלמודים נזקקו לזהות עשרות שמות צמחים, ברי כי רבים משמות הצמחים לא היו מוכרים כבר בתקופת התלמוד, ואפילו בארץ-ישראל, או למצער לא היו נהירים לחלק מקהל הלומדים. יתרה מזו, ממחלוקות הזיהוי בין הבבלי לירושלמי נראה כי יש להבחין כבר בתקופה זו בשתי מסורות זיהוי נבדלות: ארץ-ישראלית ובבלית, וזאת גם ממייעוט יחסי של מחלוקות זיהוי בתוך התלמודים עצמם (3 בבלי – 118,112,7; 1¹⁴⁹⁷ בירושלמי – 118), דבר שיכול להעיד על התקבלות זיהוי התלמודים במרחבים אותם הם מייצגים. אין לשלול, בנוסף, העברת זיהויים בין בבל לארץ ישראל.¹⁴⁹⁸

2. פירושי מילים למשנה מתקופת הגאונים:

2.1. פירושי הגאונים המובאים כאן, מלבד פיה"ג, נתגלו בגניזת קאהיר, ומקורם, קרוב לוודאי, באזור עיראק (רס"ג, רש"ג) או סוריה-א"י (זרעים גניזה א, זרעים גניזה ב). זמנם המשוער הוא המאות העשירית והאחת-עשרה.¹⁴⁹⁹

2.2. במחקר זה נזכרו: 50 צמחים משנאיים המזוהים ע"י רס"ג. רובם הגדול בקטע הגניזה של פירוש המילים לסדר זרעים, והיתר בתפסיר (צמחים הנזכרים גם במקרא) ובאגרון; 33 צמחים משנאיים שזוהו ע"י רש"ג. כולם מתוך קטע כתב היד של תשובה שכתב לשאלה שכללה ביאור מילים קשות מסדרי זרעים וטהרות; 35 צמחים משנאיים שזוהו אצל פיה"ג, כולם מסדר טהרות; 31 צמחים משנאיים שזוהו בקטעים שונים של כמה העתקות של זרעים גניזה א; 69 צמחים משנאיים שזוהו בכתב היד של זרעים גניזה ב, הכולל פירוש מילים לסדר זרעים כולו.

2.3. יחס פירושי הגאונים לתלמודים:

2.3.1. בסעיפים שלהלן מובאים נתוני השוואת זיהוי כל אחד מפירושי הגאונים לשני התלמודים, זאת במטרה לבחון קשר אפשרי של הפירושים למסורת הזיהוי של אחד התלמודים.

2.3.2. רס"ג

2.3.2.1. רס"ג – בבלי: 12 צמחים שזיהויים מופיע בבבלי מזוהים ע"י רס"ג. 4 מהם הינם צמחים שלא נפלה כל מחלוקת בזיהויים (151,145,63,35). ב-3 מקרים חולק רס"ג על הבבלי (140,138,24), וכנראה גם ב-2 נוספים (43,29).¹⁵⁰⁰ בשני מקרים לא ניתן לקבוע (128,85). במקרה אחד מזהה רס"ג כבבלי ובניגוד לירושלמי (132).

¹⁴⁹⁷ במקרה הראשון אחד הזיהויים זהה לזה המובא בירושלמי, וייתכן שכך גם במקרה השני. ואם כן, ייתכן כי אין כאן מחלוקת זיהוי בבלי פנימית, אלא עימות בין המסורת הבבלית והארץ-ישראלית.
¹⁴⁹⁸ מוכרת בתלמודים התופעה של העברת מסורות הלכתיות באמצעות ה-'נחות', החכמים שנדדו בין המרכזים הבבלי והארץ-ישראלי. לענייננו נראית סבירה יותר העברת זיהויים מארץ ישראל לבבל.
¹⁴⁹⁹ ראה לעיל בפרקי המבוא – 'הפרשנים והחיבורים'.
¹⁵⁰⁰ דלעת רמוצה – אף שאין בהכרח סתירה בין 'דלעת מרה' לבין 'דלעת הטמונה ברמץ', ברור כי רס"ג העדיף כאן את הירושלמי על פני הבבלי. חצוב – אין ודאות בכך ש'חצוב' המשנאי זהה ל'חצובא התלמודי', אף שמסתבר כך.

2.3.2.2. **רס"ג – ירושלמי:** 20 צמחים שזיהויים מופיע בירושלמי מזוהים ע"י רס"ג. 6 הינם כאלו שלא נפלה בהם מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (63,49,36), 103,96,86). ב-7 מקרים חולק רס"ג על הירושלמי (152,140,132,74,70,62,24). ב-4 מקרים לא ניתן לקבוע (133,99,82,22). במקרה אחד מעדיף רס"ג את לשון הירושלמי על פני הבבלי (29 – תיאור, ללא שם). וב-2 מקרים הוא מזהה כירושלמי (123 – בניגוד לזיהוי המובא בזרעים גניזה ב, 143 – בניגוד לרנאה"י).

2.3.3. **רש"ג**

2.3.3.1. **רש"ג – בבלי:** 6 צמחים שזיהויים מופיע בבבלי מזוהים ע"י רש"ג. האחד הינו כזה שלא נפלה בו מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (128). ב-2 מקרים מזהה רש"ג בבבלי (140,138 – שניהם בניגוד לזיהוי רס"ג), ובמקרה אחד לא ניתן לקבוע (139). במקרה אחד הוא אינו חולק, אף שמעדיף לצטט את הירושלמי (29), ובמקרה אחד נראה שחולק על זיהוי הבבלי (147).

2.3.3.2. **רש"ג – ירושלמי:** 13 צמחים שזיהויים מופיע בירושלמי מזוהים ע"י רש"ג. 2 הינם כאלו שלא נפלה בהם מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (103,96). ב-2 מקרים חולק רש"ג על הירושלמי (152,70), וכנראה גם במקרה נוסף (28). ב-5 מקרים לא ניתן לקבוע (140,133,99,50,33). בשני מקרים מזהה רש"ג כירושלמי (74,29) וכנראה גם במקרה נוסף (123).

2.3.4. **פיה"ג**

2.3.4.1. **פיה"ג – בבלי:** צמח אחד שלא נפלה בו כלל מחלוקת (109), ומקרה נוסף בו לא ניתן לקבוע (85).

2.3.4.2. **פיה"ג – ירושלמי:** שלשה צמחים שלא נפלה בהם מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (103, 49, 18), ושני צמחים בהם נראה שמזהה כירושלמי (117, 10).

2.3.5. **זרעים גניזה א**

2.3.5.1. **זרעים גניזה א – בבלי:** 5 צמחים שזיהויים מופיע בבבלי מזוהים ע"י גניזה א. 3 מתוכם הינם כאלו שלא נפלה בהם מחלוקת כלל (151,87,63). באחד נוסף מסכים לדעת הבבלי (132 – בניגוד לזיהוי רס"ג), ובאחד חולק עליה (24 – יחד עם כל שיטות הגאונים).

2.3.5.2. **זרעים גניזה א – ירושלמי:** 17 צמחים שזיהויים מופיע בירושלמי מזוהים ע"י גניזה א. 6 מתוכם הינם כאלו שלא נפלה בהם מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (103,96,87,86,63,49). ב-5 מקרים חולק פירוש זה על הירושלמי (24,10), ב-2 מקרים לא ניתן לקבוע (99,68), במקרה אחד הוא מצטט את זיהוי הירושלמי (152), וכנראה מזהה כמוהו בשלושה מקרים נוספים (143,117,77).

2.3.6 זרעים גניזה ב

2.3.6.1 זרעים גניזה ב – בבלי: 17 צמחים שזיהויים מופיע בבבלי מזוהים ע"י גניזה

ב. 9 מתוכם הינם כאלו שלא נפלה בהם מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (151,128,109,87,79,61,55,39,5). במקרה אחד חולק פירוש זה על הבבלי (24 – יחז עם כל שיטות הגאונים) ובמקרה נוסף מזהה בשם בעוד שהבבלי מביא זיהוי כללי בלבד (91). ב-2 מקרים לא ניתן לקבוע (139,85), וב-4 מקרים נראה שמזהה כבבלי (80, 140,132,112).

2.3.6.2 זרעים גניזה ב – ירושלמי: 23 צמחים שזיהויים מופיע בירושלמי מזוהים

ע"י זרעים גניזה ב. 3 מתוכם הינם כאלה שלא נפלה בהם מחלוקת בין התלמודים ופירושי הגאונים (103,87,39). ב-7 מקרים חולק פירוש זה על הירושלמי (24,10, 152,143,132,70,38), וכנראה גם במקרה נוסף (27). ב-9 מקרים לא ניתן לקבוע (140,133,99,94,92,65,50,33,23), וב-3 מקרים נראה שמזהה כירושלמי (80,74, 112).

2.3.7 טבלה מסכמת – השוואת גאונים-תלמודים:

ב	א	ג	רש"ג	רס"ג	
9	3	1	1	4	בבלי ללא מחלוקת כלל
2	1		2	5	חולק
4	1		2	1	מסכים
2		1	1	2	לא ידוע
17	5	2	6	12	סה"כ
3	6	3	2	6	ירושלמי ללא מחלוקת כלל
8	5		3	7	חולק
3	4	2	3	3	מסכים
9	2		5	4	לא ידוע
23	17	5	13	20	סה"כ

2.3.8 מן הנתונים דלעיל ניתן לראות כי אין מבין פירושי הגאונים (להוציא פיה"ג, אשר כמות

הנתונים לגביו דלה ביותר) כזה המשקף מסורת אחידה של אחד התלמודים, ונראה כי הם בררו באופן עצמאי את זיהוייהם: לעיתים נטלו מן הבבלי, לעיתים מן הירושלמי, ולעיתים הביאו זיהוי אחר.¹⁵⁰¹ אין פירושו של דבר כי בהכרח חידשו מדעתם. יתכן כי זיהויים המובאים אצלם – הן אלו החולקים על זיהוי התלמוד, והן כאלו של צמחים שכלל לא זוהו בתלמוד – מסורים בידם מדורות ומקורם עוד מתקופת התלמוד, אלא שלא הוכנסו לנוסח התלמודים, ונותרו בבחינת תורה שבעל פה.

¹⁵⁰¹ למשל: גופנים (24) – ארבעה פירושי גאונים מזהים כאחד בניגוד לשני התלמודים (החולקים גם ביניהם); שיתים (140) – רס"ג מזהה בניגוד לתלמודים.

2.3.9. בולט על פני השאר רס"ג, אשר היחס בין מחלוקת עם התלמודים לבין הסכמה לאחד מהם עומד על 9 מקרי מחלוקת (152,140,138,74,70,62,43,24)¹⁵⁰² מול 4 מקרי הסכמה (143,132,123,29). אצל גניזה ב עומד היחס על 7 (מחלוקת)-5 (הסכמה); גניזה א: 5 (מחלוקת)-5 (הסכמה); רש"ג: 4 (מחלוקת)-5 (הסכמה); פיה"ג: 0 (מחלוקת)-2 (הסכמה). על כל פנים, נראה שאין די בנתונים אלו כדי ללמד על הבדל מהותי ומובהק בין הפירושים ביחסם לתלמודים.

2.3.10. **יחס לתלמוד בהשוואה בין כל זוג פירושים:** כמות הזיהויים הנדונים אצל כל אחד מן הפרשנים כאן הינה קטנה ביחס לכלל צמחי המשנה, מה גם שאחוז ניכר מהם הינם זיהויים 'טריוויאליים' אשר לא מלמדים על מעבר מסורות מסופקות או שנויות במחלוקת, ועל כן קשה להוכיח נטיה מובהקת של מי מבין פירושי גאונים לאחד התלמודים בהשוואה לחבריו. להלן מקרים בהם נוקט אחד הפירושים כזיהוי התלמודים בניגוד לפירוש אחר, החולק על זיהוי זה: בשני מקומות בהם קיים זיהוי באחד התלמודים מצויה לפנינו מחלוקת רס"ג ורש"ג. בשני המקומות נוקט רש"ג כתלמודים (138 – בבלי; 140 – בבלי וירושלמי),¹⁵⁰³ בעוד רס"ג מביא זיהויים אחרים. במקום אחד מזהה גניזה א כירושלמי, בעוד רס"ג, רש"ג וגניזה ב מביאים זיהוי אחר (152). בשני מקומות מזהה גניזה ב כתלמוד בעוד רס"ג חולק (74 – ירושלמי; 140 – בבלי וירושלמי). מאידך קיימים שני מקומות הפוכים (143,123 – ירושלמי). במקום אחד מזהה פיה"ג כירושלמי, בעוד גניזה א וגניזה ב מזהים אחרת (10). מקרים ספורים אלו לא מסייעים בידינו לקבוע האם לפירוש מסויים קשר מובהק לזיהוי אחד התלמודים או שניהם.

2.4. **סיכום – גאונים מול תלמודים:** מן הנתונים שהובאו עד כה עולה שפירושי המשנה מתקופת הגאונים אינם משקפים באופן בולט את מסורת הזיהוי של אחד התלמודים, ולא אחת הם נוקטים בזיהוי החולק על המופיע באחד מן התלמודים או בשניהם. כמו כן לא ניתן לאתר מאפיין המייחד פירוש מסויים על פני השאר בנוגע ליחס לזיהוי התלמודים, מלבד העובדה כי רס"ג, יותר מחבריו, נוהג לחלוק על זיהוי התלמודים ולחדש מדעתו.

2.5. מחלוקת והסכמה בין פירושי הגאונים עצמם:

2.5.1. **רס"ג – רש"ג:** 23 צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 4 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (136,103,96,4) 7 שנויים ביניהם במחלוקת בוודאות (140,138,124,77,74,43,3), וב-5 מקרים נוספים בסבירות גבוהה (22), במקום אחד לא ניתן לקרוא את זיהוי רס"ג (128). ב-5 מקרים הם מזהים

¹⁵⁰² מן הטבלה נראה כי מדובר ב-12 מקרים, אך בשני מקרים חולק רס"ג הן על הירושלמי והן על הבבלי (40,24), ועל כן כל אחד מהם מופיע בטבלה פעמיים, אך נספר כאן פעם אחת. במקרה אחר הוא מזהה כירושלמי ובניגוד לבבלי (29), ועל כן הוא מופיע בטבלה אך לא נספר כאן.
¹⁵⁰³ 138 – בבלי; 140 – בבלי וירושלמי כאחד.

באופן דומה (24 – בניגוד לתלמודים, 29 – כירושלמי ובניגוד לבבלי, 152,70 – בניגוד לירושלמי, 123 – בניגוד לגניזה ב), ובמקרה אחד לא ניתן לקבוע (82).

2.5.2. **רס"ג – פיה"ג: 11** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 5 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (148,103,98,85,49). ב-5 מקרים הם חולקים (127,124,77,43,3), וייתכן שאף במקרה נוסף (68).

2.5.3. **רס"ג – זרעים גניזה א: 22** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 11 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (98,96,87,86,63,49,15), ב-2 מקרים הם חולקים בוודאות (152,74), וכנראה גם במקרה נוסף (99). בששה מקרים הם מזוהים באופן דומה (143,124,70,68,29,24), וב-2 מקרים מביא רס"ג כדעה שניה את הזיהוי המובא אצל זרעים גניזה א (77,13).

2.5.4. **רס"ג – זרעים גניזה ב: 31** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 11 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (103,98,87,85,61,15,4,2), ב-9 מקרים הם חולקים בוודאות (143,140,133,123,77,74,70,40,22), וכנראה גם במקרה נוסף (68). ב-3 מקרים הם מזוהים באופן דומה (152,124,24), וכנראה גם ב-2 נוספים (119,3). במקרה אחד מביא רס"ג כדעה שניה את הזיהוי המובא אצל זרעים גניזה ב (115). ב-4 מקרים לא ניתן לקבוע (128,99,43,13).

2.5.5. **רש"ג – פיה"ג: 11** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 2 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בפירושי הגאונים (103,50). ב-3 מקרים הם חולקים (124,13), ב-2 מקרים מזוהים באופן דומה (43,4), וכנראה גם בשניים נוספים (68,9). במקרה אחר מביא פיה"ג כדעה ראשונה מתוך שתיים את הזיהוי המובא אצל רש"ג (42), ובמקרה אחד לא ניתן לקבוע (77).

2.5.6. **רש"ג – זרעים גניזה א: 11** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 3 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (135,104,96). ב-3 מקרים הם חולקים (152,124,74), וכנראה גם באחד נוסף (77). בשלושה מקרים הם מזוהים באופן דומה (99,70,24), ובמקום אחד לא ניתן לקבוע (68).

2.5.7. **רש"ג – זרעים גניזה ב: 21** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 6 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (139,128,103,50,33,4). ב-5 מקרים הם חולקים בוודאות (124,123,77,70,40), וכנראה גם ב-2 נוספים (43,3). ב-6 מקרים הם מזוהים באופן דומה (152,133,74,68,24), וכנראה גם באחד נוסף (140). בשני מקומות לא ניתן לקבוע (99,22).

2.5.8. **פיה"ג – זרעים גניזה א: 8** צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 3 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (103,98,49). ב-2 מקרים הם חולקים בוודאות (124,10), וכנראה גם במקרה נוסף (77). בשני מקרים לא ניתן לקבוע (117,68).

2.5.9. פיה"ג – זרעים גניזה ב: 13 צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 6 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (148,109,103,98,85,50). ב-4 מקרים הם חולקים (124,123,77,10), וכנראה גם במקרה נוסף (3). במקרה אחד ייתכן כי הם מזהים באופן דומה (68).

2.5.10. זרעים גניזה א – זרעים גניזה ב: 20 צמחים מזוהים ע"י שני פירושים אלו כאחד. 7 הינם כאלו שלא נפלה מחלוקת בזיהויים בתלמודים ובפרושי הגאונים (103,98,92,87,15), 105,151). ב-6 מקרים הם חולקים (152,143,114,74,70,13), ב-6 מזהים באופן דומה (10), 24,102,116,117,124), ובמקרה אחד לא ניתן לקבוע (99).

2.6. טבלה מסכמת (כל משבצת מתארת את יחס הזיהויים בין שני הפרשנים הנזכרים בראש הטור ובקצה השורה של המשבצת. בכל משבצת מופיעים שני מספרים: צד ימין – הסכמות על זיהוי;

					רס"ג
				רש"ג	12 5
			פיה"ג	3 5	6 0
		גניזה א	3 0	4 3	3 8
	גניזה ב	6 6	5 1	7 7	10 6

צד שמאל – מחלוקות. בשתי המשבצות בהן הודגשו המספרים מופיע יחס חיובי של התאמה בין החיבורים או יחס שווה בין התאמה למחלוקת):

2.7. מסקנות – קירבה וריחוק בין פירושים: מן הנתונים ניתן לראות כי אין זוג פירושים הקרובים להזדהות זה עם זה באופן מוחלט. עם זאת ישנו מדרג ברור בקרבה בין פירושים שונים.

2.7.1. רס"ג – זרעים גניזה א: ¹⁵⁰⁴ הקרבה החזקה ביותר הינה בין רס"ג וגניזה א (8 הסכמות מול 3 מחלוקות). יש לציין במיוחד את ההתאמה במסורת הייחודית לזיהוי הנפוס (77). ¹⁵⁰⁵ מול כל אחד משלושת הפרשנים האחרים, הן אצל רס"ג והן אצל גניזה א, המחלוקות רבות על ההסכמות.

2.7.2. רש"ג – פיה"ג: קרבה מסוימת ניתן לראות גם בין רש"ג ופיה"ג (5 הסכמות מול 3 מחלוקות). פערים ניכרים קיימים מין פיה"ג ושאר שלושת הפירושים.

2.7.3. רס"ג – פיה"ג: הבולט שבפערים הוא בין פיה"ג ובין רס"ג (6 מחלוקות ללא הסכמות).

2.7.4. זרעים גניזה ב: לא ניכרת קירבה לאחד הפירושים. הפער בינו ובין פיה"ג גדול, וכן ישנו פער ניכר בינו ובין רס"ג. מול רש"ג ומול גניזה א יש שוויון בין המחלוקות להסכמות.

2.8. סיכום:

2.8.1. כאמור לעיל – לא ניתן לאפיין אף אחד מפירושי הגאונים כנושא מסורת מובהק של אחד מן התלמודים, כך שלא ניתן לתאר 'מסורת ארץ-ישראלית' ו'מסורת בבליית' העוברות על פני מאות השנים שבין חתימת התלמודים ועד המאות העשירית והאחת-עשרה.

¹⁵⁰⁴ על הקשר בין החיבורים ראה בהרחבה: אלבוים, גניזה, עמ' 9-29.
¹⁵⁰⁵ אלבוים, גניזה, עמ' 14-15.

2.8.2. אף כי אין לפנינו שני פירושים המשקפים בבירור מסורת זיהוי אחת, קיים מדרג ברור בקשרים ביניהם. ניתן לסדר את הפירושים ע"פ רמת הקרבה באופן הבא (כל מספר משקף את היחס המתמטי של הסכמה-מחלוקת בין שני הפירושים שמשני צידיו):¹⁵⁰⁶

רס"ג	2.67	גניזה א	1	גניזה ב	1	רש"ג	1.67	פיה"ג
------	------	---------	---	---------	---	------	------	-------

2.8.3. ניתן לראות פער גדול מאוד בין מסורות הזיהוי הבבליות: רס"ג מחד ורש"ג-פיה"ג מאידך; בין הפירושים מאזור סוריה-א"י הפער קטן יותר. ניתן אולי לתלות את הפער במחלוקת בין שתי ישיבות בבל בתקופת הגאונים – סורא (רב סעדיה) ופומבדיתא (רב שרירא ובנו רב האי). שמא ניתן להגיד כי רב סעדיה הביא עמו בבואו מן המערב ממסורות ארץ ישראל, ואף חידש משלו,¹⁵⁰⁷ וכי זיהויים אלו לא נתקבלו בישיבת פומבדיתא. ואם כן, שמא משקפים רש"ג ופיה"ג את מסורת בבל שקדמה לרס"ג. עם זאת, דווקא אצל רש"ג ישנן התייחסויות מספר לריאליה הארץ-ישראלית ('אלשאם').

2.8.4. הקרבה הגדולה ביותר הינה בין רס"ג ובין גניזה א. יש יסוד להניח כי משותפות להם מסורות ארץ ישראליות, אשר משתקפות בגניזה א, ואשר הביא עמו רס"ג לבבל. הדבר בולט מאוד בזיהוי הנפוס, בו מובאת בפירוש מסורת מאזור דמשק (77).

2.8.5. נראה כי גניזה ב הינו הפירוש המבודד ביותר. לכל אחד מן האחרים פירוש 'חבר' קרוב, בעוד שהקרבה הגדולה ביותר של פירוש כלשהו לגניזה ב הינה ברמה נמוכה באופן משמעותי. נוספים על כך מספר זיהויים תמוהים המופיעים בו (כגון: 123,115,114,77).

2.8.6. על כל פנים, נראה כי לא ניתן לדבר על 'בתי מדרש' ברורים של זיהויים בסוף תקופת הגאונים, ולא על חיבורים קנוניים בתחום זה שנתקבלו במרחב שבין עיראק למצרים. התמונה המתארת את המצב על פי הנתונים שבידינו היא של קורפוס זיהויים המכיל אפשרויות שונות, ואשר כל המבקש לסדר את תלמודו נוטל משם את הזיהויים הנראים לו (או שלעיתים מחדש מדעתו) ומסדרם לכדי פירוש עצמאי, או שבוחר לעצמו אחד מן הפירושים שנכתבו לפניו ומעתיקו, לעיתים עם תוספת משלו.¹⁵⁰⁸

3. גלוסר עברי-יווני מן הגניזה – אוסף אנטונין סט. פטרבורג:

3.1. בקטע הגלוסר שבידינו, המכיל פירושי מילים קשות ממסכתות כלאים ושביעית, מופיעים זיהויים ל-39 צמחים. לא נראית התאמה בולטת לאף אחד מן הפרשנים שנדונו בעבודה זו. לעומת זאת בולט המספר הגבוה של הזיהויים הייחודיים – 14 (104,91,78,71,47,43,38,30,20),

¹⁵⁰⁶ יש להדגיש כי התוצאות הביאו לכך שניתן לבטא את הקשרים בין הפרשנים על פני שורה אחת. כלומר, הקרבה בין כל שני פרשנים סמוכים הינה המיטבית עבור שני הצדדים.

¹⁵⁰⁷ על חדשנותו של רס"ג בתחומים השונים ראה ברודי, רס"ג, עמ' 39-42. ועל תודעתו המטא-היסטורית, בייחוד ביחס לפערים הלשוניים: שם, עמ' 47-48. המחשה לגישתו זאת של רס"ג בפרשנות הריאליה בכלל ניתן לראות בדברי הביקורת של ר"א בן עזרא בפירושו לבראשית ב יא: ואין ראייה על פישון שהוא היאור... כי אין לו קבלה וכן עשה במשפחות ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים. אולי בחלום ראה, וכבר טעה במקצתם....

¹⁵⁰⁸ כך הפירוש הקדום לכלאים א שעמד בפני ר' אשתורי – להלן סעיף 12.8, וכך ההעתקות השונות של זרעים גניזה א.

117,123,127,133,134) כמה מהם תמוהים ביחס להקשר במשנה (123,117,47,43) או עומדים כנגד זיהוי המוסכם על כלל הפרשנים (127,123,47), וכן בולטת כמות הזיהויים שאינם מובנים - 8 (152,151,124,115,95,78,29,28), ככל הנראה גם בשל הידע הדקדוקי הלקוי של הכותב.¹⁵⁰⁹

3.2. בין שאר הזיהויים ניתן לראות התאמות בודדות לפירושי הגאונים: רס"ג (69,15,3), פיה"ג (3), זרעים גניזה 1 (10), לערוך (116,76,15,3), ולפירוש רמב"ם, אשר מאוחר לחיבור זה¹⁵¹⁰ (69, 116,22,10).

3.3. מן המאפיינים הפליאוגרפיים מסיקים החוקרים כי כתב היד נכתב ככל הנראה במהלך המאות העשירית והאחת-עשרה בתחום השלטון הביזנטי.¹⁵¹¹ על פי זיהוי 'שושנת המלך' (134) עם *Lilium chalconicum*, ניתן אולי למקם את הכותב בדרום הבלקן – יוון ואלבניה. כיוון שאין בידינו מקורות נוספים לזיהוי צמחים מן האימפריה הביזנטית בתקופה זו, לא ניתן לדעת עד כמה משקף חיבור זה מסורות מקומיות שהיו מקובלות באזור, או שמא לפנינו שיבושי זיהויים ומסורות, שניתן לתלותם במיעוט ידיעותיו של הכותב. מוצע כאן להשוות זיהויים אלו לזיהויים המובאים בחיבור הקראי 'אדרת אליהו' לחכמים הקראים אליהו בשייצי ותלמידו כלב אפנדופולו, שפעלו בביזנטיון בסוף המאה החמש-עשרה ותחילת המאה השש-עשרה,¹⁵¹² ולנסות ולאתר מסורות מקומיות של יהודי ביזנטיון.

3.4. **סיכום:** כתב היד הינו מן העלומים שבמקורות הנדונים במחקר זה, הן מבחינת זמנו ומקומו, הן מבחינת מאפייני הכתיבה והן מבחינת תוכן הזיהויים. בידינו לקבוע אך גבולות רחבים יחסית בכדי למקם את החיבור בזמן ובמרחב, ולא ניתן לקשור בין חיבור זה ובין חיבורים אחרים שנדונו כאן. בניגוד לחיבורים אחרים מתימן, פרס וצפון אירופה (שיידונו להלן), המתאפיינים בזיהויים ייחודיים רבים, לפנינו חיבור מאזור הקרוב יחסית לארץ ישראל – הן גיאורפית והן אקלימית, ונראה כי את אופי זיהוייו לא ניתן להסביר אלא בנתק בין הסביבה הלמדנית בה נוצר ובין המרכזים היהודיים הגדולים בני התקופה, על אף הקרבה הגיאוגרפית, או במיעוט ידיעותיו של המחבר עצמו.

4. פירוש למשנה המיוחס לרב נתן אב הישיבה:

4.1. בחיבור זה מובאים זיהויים ללמעלה מ-90 צמחים. נראה כי פירושו המקורי של רב נתן שייך עדיין לקבוצת 'פירושי הגאונים' מבחינת מקום וזמן כתיבתו. גם מבחינת אופיו ישנו דמיון רב לקבוצת פירושים אלו, בהיותו בעיקר פירוש מילים קשות. ובכל זאת, החיבור המצוי בידינו שונה מהם. הוא נערך בתימן, ולא במרחב הבלתי-ארץ-ישראלי, ככל הנראה במאה השתים עשרה, עשרות שנים אחרי מותו של רב נתן, ולצד פירושי המילים הוא עוסק גם בדיון ההלכתי.

¹⁵⁰⁹ סטאר גלוסר עמ' 354-355.

¹⁵¹⁰ לעיל הערה 1509.

¹⁵¹¹ לעיל הערה 1509.

¹⁵¹² רשימת הזיהויים שבחיבור זה מופיעה במרוכז בפרק השישי של הלכות כלאים, המצויות בחלק אותו הוסיף כלב אפנדופולו אחרי מות בשייצי: **אדרת אליהו**, החלק השני, דף טז ע"א-יז ע"ב.

כמו כן בולטת נוכחותן של הקדמותיו לחלק מן המסכתות, העוסקות בנושא הרחב בו דנה המסכת אף מהיבטים מחשבתיים. על כן ישנה חשיבות לבחינתו הן ביחס לתלמודים ולפירושי הגאונים, כפי שנעשה לעיל עם פירושי הגאונים עצמם, וכן לבחינתו ביחס לפרשנים מאוחרים יותר, הנזכרים בו במפורש – ר' נתן בעל הערוך (68) ורי"ף (שלא בקשר לזיהוי צמחים).

4.2. בכמה מסכתות בסדר זרעים מובא בכתבי היד, לצד פירוש רב נתן, חיבור מקביל של פירושי מילים, הפותח בכל פעם במילים: 'פירוש אחר לאחד החכמים'. פירוש זה נדון בנפרד בהמשך, והנאמר בסעיפים הבאים לא נוגע לזיהויים המובאים שם.

4.3. כפי שנכתב בפרקי המבוא, הפירוש המיוחס לרב נתן המצוי בידינו נערך בתימן, ועל כך מעידים במחקר זה שמות תימניים מובהקים (138,117,82,33,13,10), אשר שלושה מתוכם מורים על צמחים אשר נפוצים באזור תימן ולא מצויים באזור הים התיכון (82,33,10). בשני המקרים האחרונים נגלית לעין פעולת העריכה, כאשר מובא שם תימני כפירוש לשם שנזכר קודם לכן, שדומה שהוא השם המקורי שהובא בחיבור טרם העריכה.

4.4. יותר מאשר אצל פירושי הגאונים, מתאפיין פירוש רב נתן בזיהויים חדשים, שאינם מוכרים מפירושים שקדמו לו – (143,70,52,42,38,18,14,10,8,4), או בשמות שאין בידינו לזהותם (7,1), בעל אקלים ואינוונטר צמחים שונה מזה של אזור הים התיכון והסוהר הפורה, ובעל דיאלקט ערבי נפרד.

4.5. רנאה"י – תלמודים:

4.5.1. רנאה"י – בבלי: 15 מקרים. ב-2 מקרים שונה הזיהוי מזה שבבבלי (90,52), וייתכן שגם במקרה נוסף (48). לעומת זאת, ב-5 מקרים הוא מסכים לזיהוי הבבלי (88,24,16,132,118), וייתכן שאף ב-4 נוספים (149,140,137,112). ב-3 מקרים נוספים לא ניתן לקבוע (85,66,57).

4.5.2. רנאה"י – ירושלמי: 23 מקרים. ב-10 מקרים שונה הזיהוי מזה שבירושלמי (24,18,70,52,152,149,143,132,118,82), וייתכן שאף במקרה נוסף (130). במקרה אחד הוא מסכים (90), וייתכן שאף ב-3 נוספים (140,117,49). ב-8 מקרים לא ניתן לקבוע (33,28,133,112,94,88,74,48).

4.5.3. סיכום: בשונה מפירושי הגאונים, נראית כאן העדפה של זיהויי הבבלי על פני הירושלמי. עוד יעיד על כך צידודו של פירוש זה בבבלי במחלוקות הזיהוי בין התלמודים ב-4 מקרים (149,132,118,24) ואולי במקרה נוסף (112), לעומת מקרה אחד הפוך, שאף בו לא ברור כי הבבלי עוסק ישירות בהקשר הנדון ומתכוון אכן לאותו הצמח שבמשנה (90).

4.6. רנאה"י – פירושי הגאונים:

4.6.1. רנאה"י – רס"ג: ב-6 מקרים הזיהויים תואמים (152,132,124,85,57,11), וכנראה אף ב-4 נוספים (133,115,49,29,3). ב-4 מקרים נוספים מובאים אצל אחד מהם שתי דעות,

אשר אחת מהן תואמת את הזיהוי המובא אצל השני (77,68,29,13). ב-7 מקרים הם חלוקים בזיהוייהם (143,140,74,70,43,24,4).

4.6.2. **רנאה"י – רש"ג:** ב-3 מקרים הזיהויים תואמים (152,137,132), וייתכן שאף ב-4 נוספים (140,33,29,28). ב-6 מקרים הם חלוקים בזיהוייהם (124,77,70,42,24,4), וייתכן שאף ב-4 נוספים (133,68,43,3). ב-2 מקרים לא ניתן לקבוע (82,74).

4.6.3. **רנאה"י – פיה"ג:** במקרה אחד הזיהויים תואמים (85), וייתכן שאף ב-2 נוספים (49, 117). ב-5 מקרים הם חלוקים בזיהוייהם (124,77,42,18,10) וייתכן שאף ב-3 נוספים (3, 68,43).

4.6.4. **רנאה"י – זרעים גניזה א:** ב-3 מקרים הזיהויים תואמים (124,117,116), וייתכן שאף במקרה נוסף (74). ב-9 מקרים הם חלוקים בזיהוייהם (152,143,114,102,77,70,67,24,10).

4.6.5. **רנאה"י – זרעים גניזה ב:** ב-4 מקרים הזיהויים תואמים (152,124,117,85), וייתכן שאף ב-2 נוספים (115,3). ב-12 מקרים הם חלוקים בדעותיהם (59,40,38,30,24,13,10,4), וייתכן שאף במקרה נוסף (143,102,77,70, 112,74,43). ב-3 מקרים לא ניתן לקבוע (112,74,43).

4.6.6. **סיכום:** ההתאמה לרס"ג נראית גבוהה באופן יחסי (14 התאמות מול 7 מחלוקות), בעוד מול שאר הפירושים ניתן לראות מאזן שלילי ברור, ויתרה מזו – רוב המקרים בהם ישנה התאמה לשאר פירושי הגאונים, קיימת התאמה גם לרס"ג. לפנינו, אם כן, השפעה של פירוש רס"ג על פירוש רב נתן, המאוחר לו בכמאה שנה לכל הפחות.

4.7. **רנאה"י – ערוך:** החיבור שלפנינו הינו הראשון מבין פירושי המשנה מן המרחב המוסלמי, אשר עורכו הכיר את ספר הערוך, ואף הזכירו וציטט ממנו. מעניין לבחון את השפעתו של ספר הערוך, חיבור מרכזי שנתחבר באיטליה בתוך עולם תרבותי ולשוני שונה, על חיבור שנכתב ונערך בתוך המרחב המוסלמי. יודגש כאן כי אין בכך נסיון לטעון כי רב נתן אב הישיבה עצמו, שפעל כיוכל שנים לפני רבי נתן מרומי בעל הערוך, או לכל המאוחר במקביל לו, הכיר את ספר הערוך. סביר הרבה יותר כי כל התייחסות אפשרית אל הערוך הינה פרי העריכה המאוחרת שעבר החיבור.

4.7.1. בין שני החיבורים ישנם 11 זיהויים תואמים, (142,132,131,114,104,102,90,68,31,24), וייתכן שאף 2 נוספים (115,43). ב-5 מקרים מביא אחד מהם שתי דעות, אשר אחת מהן תואמת את השני (130,118,85,77,13). ב-16 מקרים הם חלוקים בדעותיהם (18,14,4, 82,66,7,3), וייתכן שאף ב-5 נוספים (143,139,128,124,116,70,67,57,52,49,42,38,33, 121).

4.7.2. אף שעורך החיבור הכיר את ספר הערוך, נראה כי השפעתו של הערוך בתחום הזיהויים אינה רבה. מאזן ההתאמות הינו שלילי (18 התאמות – 21 מחלוקות). באחד הזיהויים הוא מזכיר במפורש את הערוך (68). בשני מקרים אחרים הוא מזהה כערוך, כאשר אין אנו מכירים זיהוי זה ממקורות קדומים יותר, ובעוד חלק מפירושי הגאונים (זרעים גניזה א ו-ב) מזהים אחרת (114,102). בשאר מקרי ההתאמה ניתן לתלות את זיהוי

רב נתן במקורות אחרים (שייתכן שהשפיעו אף על הערוך, אך לא סביר שעורך פירוש רנאה"י שאב דווקא מן הערוך זיהויים אלו). מסתבר כי באופן טבעי, מקורה של מסורת הזיהוי המופיעה אצל רב נתן בבתי המדרש הקרובים לו, ובחיבורים שנתחברו בסביבתו התרבותית והלשונית, ורק במקרים ספורים, כאשר התקשה למצוא בין חיבורים אלו זיהוי שמתקבל על דעתו, פנה אל ספר הערוך.

4.8. **רנאה"י – רי"ף:** ר' יצחק אלפסי, בן זמנו של בעל הערוך, לא כתב פירוש למשנה, חיבורו ההלכתי על סדר הבבלי כולל את סדרי מועד, נשים ונזיקין הדלים בצמחים, וגם כך הוא כמעט ואינו מזהה שמות צמחים. יוצאים מכלל זה צמחים אשר בזיהויים תלויה ההלכה למעשה. שני צמחים הנוגעים לענייננו הינם חרחבינה (48) ותמכה (149), ממיני המרור, אשר אותם מזהה רי"ף, וזיהוי זה מופיע בלשון זהה כמעט לחלוטין אצל פירוש רנאה"י. עם זאת, לא ברור לחלוטין הכיוון בו עברה המסורת. האם נטל רי"ף את הזיהויים מתוך פירוש רב נתן המקורי, או שמא העתיק הערוך את הזיהוי מתוך הלכות רי"ף? הזכרת שמו של רי"ף בחיבור זה במקום אחר, מחזקת את האפשרות השניה, אך אין הכרעה ברורה בשאלה זו.

4.9. **סיכום:** הפירוש המיוחס לרב נתן נטוע, מחד, במקורות שקדמו לו (בעיקר התלמוד הבבלי ופירוש רס"ג), ונזכרים בו בפירוש הערוך ורי"ף. מאידך, הוא מתאפיין גם בזיהויים ייחודיים שרובם ככולם הינם כפי הנראה פרי העריכה המאוחרת שעבר בתימן.

5. ספר הערוך לר' נתן בן יחיאל מרומי:

5.1. בספר הערוך מצויים ערכים כמעט לכל הצמחים הנדונים. את השכיחים והמוכרים לא טרח הערוך לזהות בשם בלשון אחרת.

5.2. **תלמודים:** הערוך מרבה לצטט את זיהויי התלמודים (כפי שנוהג באופן כללי בערכי הספר), ולעיתים לא מוסיף על הציטוט זיהוי בשפה אחרת בת תקופתו. מסתבר שבמקרים אלו לא הכיר מסורת זיהוי נוספת, ולא היה בידו אלא ציטוט מן התלמוד, אף שלא הכיר את הוראת השמות התלמודיים. לא ניכר הבדל גדול בין יחסו אל הבבלי לבין יחסו אל הירושלמי, אם כי בשני מקרים בהם זיהויי התלמודים סותרים זה את זה הוא מצטט את הבבלי בלבד (118,24). בשני מקרים הוא מצטט את שני התלמודים, ומניח שכוונתם לזיהוי אחד בעוד שלא ברור שכך הדבר (132,52).

5.3. **שפת הזיהוי:** כאשר נזקק לזהות צמח בשמו עושה הוא זאת בדרך כלל באיטלקית בת התקופה. אך באופן מפתיע – מספר רב של צמחים (כ-40) מזוהים בערוך בשם הערבי – בערך כמספר הצמחים המזוהים בשם איטלקי בלבד. בדרך כלל מתלווה השם הערבי לשם איטלקי, אך לעיתים מופיע דווקא השם הערבי לבדו (כגון: 41,20,4). במספר מקרים שני השמות – האיטלקי והערבי – אינם מורים על אותו הצמח (כגון: 85,71,33). נראה כי לפחות במקרים אלו – אם לא

באופן כללי – לא הכיר בעל הערוך את הוראתו של השם הערבי, אך ציין אותו כיוון שהופיע באחד ממקורותיו כזיהוי לצמח זה, ושיער כי הוא זהה לזיהוי שהכיר.

5.4. **ערוך – פיה"ג:** בעקבות בחינת זיהוי הערוך אל מול פירושי הגאונים ניתן לומר כי בין מקורותיו המרכזיים של הערוך לזיהוי הצמחים עמד פיה"ג לטהרות, שכל הנראה נערך אף הוא באיטליה. בכ-26 מקרים הוא מזהה כמותו – בין אם כזיהוי יחיד, ובין אם כזיהוי אחד מבין שניים או יותר (3,13,18,37,41,42,43,49,50,51,54,55,69,73,77,83,85,97,98,109,117,113,122,124,126,148). במקרה אחד בלבד הוא מזהה אחרת בוודאות (10), ואולי במקרה נוסף (68). ברוב גדול של המקרים הוא מציין את השם הערבי המופיע אצל פיה"ג, ובמספר מקרים קל להבחין בכך שמצטט באופן מלא או חלקי פירוש זה (כגון: 42,51,69,83,113,122,124).

5.5. **מסורות אחרות מספרות הגאונים:** לא ניתן להבחין ביחס מיוחד שבין זיהוי הערוך לבין שאר פירושי הגאונים שנסקרו לעיל. עם זאת, גם במקרים של צמחים שאינם מזוהים ע"י פיה"ג, מביא לעיתים הערוך שם ערבי. רב האי גאון נזכר במפורש (14,91), ובשני מקרים קל להבחין בזיהויים המצוטטים מתוך תשובותיו של רב נטרונאי גאון (13,85). בכמה מקרים מובאים זיהויים בשמות ערביים שאינם מוכרים לנו ממקור קדום יותר (20,58,102). ומסתבר שלפני רבי נתן מרומי עמד מגוון של מקורות גאונים שזיהו צמחים בערבית.

5.6. **מסורות אירופיות:** בין זיהוי הערוך ישנם גם כאלו שאינם מוכרים מן התלמודים ומפירושי הגאונים (כגון: 10,13,19,33,49,53,58,67,71,85,128,138,139,143 ועוד). יש מהם שנזכרים גם אצל רש"י, בן זמנו של בעל הערוך (7,41,66,80,87,89,102,111,112,121,137,149). יש להניח כי לצד מסורות הגאונים במרחב המוסלמי, התפתחו מסורות זיהוי באירופה, וזיהוי הערוך משקפים גם מסורות אלו.¹⁵¹³ על מסורות אלו ראה בהרחבה בדיון על זיהוי רש"י, להלן ס' 6.8. מאידך, יש להניח כי חלק נכבד מן הזיהויים הכיר בעל הערוך ממסורות אותן הכיר בסביבתו וקיבל מרביתו, אף כי הוא לא מזכירם בפירושו.¹⁵¹⁴

5.7. **אופי החיבור כמזהה צמחים:** הציטוט מן התלמודים (גם אם אינו נהיר כל צרכו), ציון השמות הערביים (גם אם אינו מכיר תמיד את הוראתם), וכן מספר לא מבוטל של מקרים בהם מציין הערוך שתיים ואף שלוש דעות, כל אלו מורים על אופיו של ספר הערוך כמזהה צמחים. בתחום זה משמש הערוך כמאסף, הפורש לעיני הלומד את המידע שקיים בידיו אודות הזיהוי – בין אם הוא מספק או לאו, מתרגם כמידת יכולתו את הזיהוי לשפתו, ומביא לעיתים דעות שונות. אין בכך כדי לשלול אפשרות כי במקרים מסויימים הכריע הערוך, ופסל זיהויים שלא הכניסם לחיבורו, אלא רק כדי להצביע באופן כללי על אופיו וסגנונו.¹⁵¹⁵ נראה כי סגנון פירושו זה

¹⁵¹³ אצל הפרגים (102) מזכיר הערוך זיהוי 'בלשון כנען', כשהכוונה היא ללשון סלביית. השם הנזכר שם, 'מק' נזכר גם הוא אצל רש"י ('מק').

¹⁵¹⁴ שלושה זיהויים נזכרים בשמו של אחיו, רבי דניאל (68,76,77), ומובאים לצד מסורת אחרת.
¹⁵¹⁵ כך מתאר רוונה את אופיו של ספר הערוך: "ספר הערוך עומד בצומת של זמנים ומקומות. הוא מתחבר בארץ שבה מזרח ומערב נשקי אהדי, בקהילה שחכמיה טיפחו את אומנות האיסוף והמיזוג... כזה הוא גם הערוך – סיכום המכיל את תמצית

מתאים אכן לחיבור מילוני כיוון שחיבור כזה מחויב פחות להקשר הלכתי ספציפי או למהלך למדני מאשר פירוש סדור, דוגמת פירושי המילים למשנה מתקופת הגאונים או פירוש רש"י לבבלי, ששם נצרכת יותר ההכרעה – הלכתית או למדנית.

5.8. **סיכום:** הערוך, בהיותו מילון, אוסף ומעבד מגוון של מקורות מתקופות ואזורים שונים, ומזהה בעזרתם את שמות הצמחים (בתוך כלל ערכי הספר). הוא מצטט מדברי שני התלמודים ומשלב מסורות מקומיות עם מסורות גאוניות מן המרחב המוסלמי ועם מסורות צפון אירופיות. לעיתים קרובות הוא פורש דעות שונות, ובכמה מקרים מחבר מסורות שונות באופן הרמוניסטי (ולעיתים שגוי). ספרייתו של בעל הערוך הכילה מכתבי הגאונים, ובולט שימושו בפירוש הגאונים לטהרות. התקבלותו ותפוצתו של הספר בקהילות ישראל היוותה נדבך חשוב בהעברת המסורות הנזכרות בדורות שאחריו, כפי שנראה להלן.

6. פירוש רש"י לתלמוד הבבלי:

6.1. אף שלא כתב רש"י פירוש סדור על סדר המשנה כולה (אלא תוך כדי פירושו לבבלי, שאינו כולל כמובן את רוב סדר זרעים וטהרות), בידינו זיהויים ליותר ממחצית הצמחים הנדונים במחקר זה – רובם המכריע מתוך פירושו לתלמוד הבבלי, ונוספים עליהם זיהויים ספורים מתוך פירושו לתורה.

6.2. בניגוד לערוך (ראה לעיל), חיבורו של רש"י עוסק בפירוש סוגיות התלמוד, ועל כן אין הוא מכוון לאסוף ולפרש דעות שונות ולציין את המקורות, אלא להסביר את ההסוגיה ואת מהלך הלמדני ותו לא. בהתאם לכך מתאפיינים פירושי רש"י בקיצור ותמציתיות: הזיהוי מובא בשמו ובלשונו של רש"י, כמעט ללא הרחבה, ואך במקרים נדירים מובאת דעה נוספת. כיוון שכך, קשה יותר להתחקות מתוך הזיהויים עצמם אחד מקורותיו של רש"י, ויש צורך בהשוואה לחיבורים אחרים.

6.3. לא נראה יחס מיוחד בין זיהויי רש"י לזיהויי התלמודים. במקרים רבים מזהה רש"י בעצם את זיהויי הבבלי ביחס לצמח המשנאי (אף שלא נראה מרש"י שהוא מבחין בפער ביניהם). בכל המקרים בהם תואם זיהויו את זיהוי התלמודים, הוא תואם גם את זיהוי הערוך (להלן סעיף 6.4). כמו כן אין התייחסות מפורשת של רש"י לזיהויי התלמודים בתוך זיהויו.

6.4. בין רש"י והערוך קיימת התאמה בזיהויים רבים – מהם שמובאים כבר בפירושי הגאונים (18, 151, 148, 146, 131, 122, 120, 117, 109, 105, 103, 98, 92, 85, 79, 63, 52, 39, 35), ומהם חדשים, שנראה שמקורם בבתי המדרש שבאירופה (ולהלן סעיף 6.8).

6.5. התאמה רבה נראית גם בין זיהויי רש"י לזיהויים המעטים של רגמ"ה שנדונו במחקר זה. מתוך 9 זיהויים, ב-8 ישנה התאמה ברורה (18, 31, 37, 41, 63, 137, 138, 147). בשלושת האחרונים ניתן

תורתם של הפרשנים שקדמו לו, והנחלתה לדורות שלאחריו... כל כוונת חיבורו ומלאכתו לערוך ולהציע לפנינו פירושים שונים וגרסאות שונות" (רוונה, מניעים, עמ' 60-61).

לראות מסורת שאינה תואמת את פירושי הגאונים, ומסתבר שמדובר במסורת אירופית. במקרה אחד בלבד מזהה רש"י באופן שונה מרגמ"ה (12).

6.6. במקרה אחד מציין רש"י כי מקור הזיהוי ב'אלפא ביתא דרבי מכיר' (19),¹⁵¹⁶ ובמקרה אחר מביא רש"י זיהוי בשם 'רבתינו' (67). 'אלפא ביתא דרבי מכיר' – ככל הנראה מילון למילים קשות מלשון המקרא וחז"ל – אבד במהלך הדורות, וציטוטיו אצל חכמי אשכנז וצרפת ספורים. זהו החיבור המילונאי היחיד המוכר לנו באשכנז עד לתקופתו של רש"י,¹⁵¹⁷ ויש להניח כי היווה מקור לזיהויים נוספים המופיעים אצל רש"י, אף כי לא ניתן להוכיח זאת, כיוון שאין בידינו זיהוי נוסף של צמח שהובא בשמו באיזה חיבור שהוא.¹⁵¹⁸

6.7. לא נראה יחס מיוחד בין רש"י לבין אחד מפירושי הגאונים. כמעט בכל המקרים בהם הזיהויים תואמים את אחד מפירושי הגאונים, הם תואמים גם את זיהויי הערוך (כגון: 120,98,63,39,35,18 ועוד). ב-3 מקרים אין התייחסות בערוך (2, 64,32), אך יתכן שעבורו נראו זיהויים אלו כמובנים מאליהם. אין ולו מקרה אחד בו מזהה רש"י כאחד מפירושי הגאונים ובניגוד לערוך.

6.8. התופעה הבולטת ביותר העולה מתוך ההשוואה לחיבורים אחרים הינה הכמות הרבה של הזיהויים החדשים, שלא מופיעים בחיבורים שנסקרו עד כה (1,5,11,19,15,23,31,38,42,49,57, רמב"ם (100,136), ונראה שהכירום במרחב המוסלמי עוד קודם לכן ודרך מקרה לא נזכרו במקורות הגאונים שלפנינו. היתר, ברובם הגדול נראים כמסורות מקומיות שנתחדשו במרחב האירופי – כנראה באשכנז – בדומה לחלק מן הזיהויים החדשים המשותפים לרש"י ולערוך שנזכרו לעיל, ובוודאי גם אלו המשותפים לרגמ"ה ורש"י. בזיהויים לא מעטים מקבוצות אלו (ייחודיים לרש"י, משותפים לערוך ולרש"י, משותפים לרגמ"ה ולרש"י) ניתן להבחין בבירור בהקשר האירופי – מהם כאלו שלא מצויים באזור הסהר הפורה (7,11,12,57,75,114), ומהם כאלו שהזיהויים שקדמו להם הינם עם צמחים שלא מצויים (או שלא היו מצויים בתקופתו) באזור האקלים האירופי הממוזג (5,31,41,49,53,59,66,106,114,119,135). ייתכנו כמה סיבות להתפתחות מסורות אירופיות אלו, (לצד האפשרות המסתברת פחות שהן אינן מסורות חדשות, אלא המשך של מסורות קדומות יותר שנעלמו מהמרחב המוסלמי):¹⁵¹⁹ הפער הלשוני שבין קהילות יהודי אירופה הנוצרית ובין המרכזים היהודיים במרחב המוסלמי, ובראשן בבל; הריחוק הפיסי והחלוקה הגיאופוליטית, שאף שלא מנעו לחלוטין את הקשרים בין יהודי אירופה וארצות האסלאם, בוודאי הקשו על העברת הידע התורני, והביאו להתפתחות עצמאית של המרכזים

¹⁵¹⁶ במקרה זה, בו מזהה ר' מכיר את הבוטנה עם המין *Pistacia vera* ('פיסטוק') (אשר דרוש לו קיץ ארוך וחם כדי להניב פירות טובים, ועל כן נפוץ באזור האיראנו-טורני והים תיכוני ולא באזור האקלים האירופי הממוזג) ניתן, אולי למצוא חיזוק לכך שמוצאו של ר' מכיר היה מאזור דרומי יחסית (שאלה בה התלבט גרוסמן – להלן הערה 1518). מדברי רש"י עצמו שם נראה כי לא הכיר היטב מין זה.

¹⁵¹⁷ בסקירתו אודות ספרייתם של חכמי אשכנז לא מונה תא-שמע ולו חיבור אחד העוסק בענייני לשון – מילון, גלוסר או ספר דקדוק (ראה: **תא שמע, ספרייתם**, עמ' 298-309).

¹⁵¹⁸ על 'אלפא ביתא דרבי מכיר' ראה עוד: **גרוסמן, אשכנז**, עמ' 102-105.

¹⁵¹⁹ ע"ע שיפון.

היהודיים השונים; האקלים האירופי ואינוונטר הצמחים השונה בחלקים שונים של אירופה מהאקלים והצומח במזרח התיכון. הסיבה האחרונה מהווה גם גורם לזהותם של הזיהויים החדשים, ואכן, כאמור לעיל, במספר ניכר של מקרים ניתן להצביע על הבדל פיטוגיאוגרפי מובהק בין הזיהויים – המזרח-תיכוני והאירופי-הממוזג.¹⁵²⁰ לפי סברה זו נראה שמקורן של המסורות דווקא בבתי המדרש של אשכנז שבמרכז אירופה, ולא בדרום אירופה, באזור האקלים והצומח הים תיכוני.

6.9. **סיכום:** נראה כי זיהויי של רש"י מתבססים על מסורת הזיהוי המקומית באשכנז, שקצתה מתגלה בזיהויי רבנו גרשום, לצד מסורות גאונים. התאמה משמעותית קיימת בינו ובין הערוך, אך כיוון שככל הנראה לא הכיר רש"י את ספרו של רב נתן מרומי, בן תקופתו, יש לתלות זאת במקורות משותפים – מסורות מן הגאונים ומסורות אשכנז. אלו האחרונות באות לידי ביטוי גדול אצל רש"י גם בזיהויים הייחודיים הרבים המופיעים בפירושו.

7. פירוש ר' יצחק בן מלכי-צדק לסדר זרעים:

7.1. פירושו של ריב"מ"ץ מקיף את סדר זרעים כולו, והוא מתייחס בו לכ-90 צמחים. ברוב גדול של המקרים מובא שם איטלקי. בכ-15 מקרים מובא שם בשפה היוונית (שהיתה מן הסתם שגורה על פיו, שהרי חי בדרום איטליה, בחבל ארץ שהיה נתון לשליטת ביזנטיון) – על פי רוב לצד השם האיטלקי (13,15,62,80,98,103,109,135) ולעיתים לבדו (47,65,74,99,116,127,134,152). כמה מתוכם הינם שמות יווניים המופיעים במשנה עצמה או בירושלמי, ונראה כי ריב"מ"ץ הכירם כמות שהם (62,65,74,134). בכמה מקרים מובא גם שם ערבי (3,4,15,20,33,79), זאת במסגרת ציטוט דברי הערוך, הנוקב פעמים רבות בשמות ערביים (לעיל סעיף 5.3).

7.2. ריב"מ"ץ מצטט את התלמודים בזיהויי. את הירושלמי הוא מצטט לפחות ב-19 מקרים (10,22,24,27,28,29,38,47,49,62,65,87,103,117,123,132,133,134,152), ואת הבבלי לפחות ב-8 (29,35,63,87,91,109,132,139). במקרה אחד, בו חולקים זיהויי התלמודים, הוא מצדד בזיהוי הירושלמי (24). בחלק מן המקרים לא מופיע זיהוי נוסף לצד הציטוט מן התלמודים. יתכן כי במקרים אלו לא הכיר את הוראת השם שבתלמוד, ולא היתה בידו מסורת זיהוי נוספת, שהרי על פי רוב מביא את השם השגור בסביבתו – איטלקי או יווני.

7.3. קל להבחין כי בזיהויי מסתמך ריב"מ"ץ בעיקר על זיהויי הערוך – כך בכ-60 זיהויים (כגון: 3,4,7,20,40,50,68,76,102,117,143,152). הוא מצטט את דבריו באופן מלא או חלקי, בשם אומרם או בסתם, או שנוקב באותו השם המובא בערוך מבלי להאריך. פעם אחת הוא מצטט את דברי הערוך ומוסיף: "ואיני יודע מהו" (117). במקום אחד הוא מביא את זיהוי הערוך, חולק עליו

¹⁵²⁰ כך למשל זיהוי האיזוב (7) במרחב המוסלמי – *Origanum majorana* או *O. syriacum*, הוחלף ב-*Hyssopus officinalis* הנפוץ בכל חלקי אירופה; זיהוי החילף (41) – *Desmostachya bipinnata* המצוי באזורים החמים של אסיה ואפריקה, הוחלף ב-*Carex*, שרבים ממיניו נפוצים באירופה; זיהוי הכרשינה (66) – *Vicia ervilia* הים תיכוני, הוחלף ב-*Vicia sativa* המצוי גם בצפון אירופה. וראה גם: **שמש, הרקע**, עמ' 190-191; **עמר, ארבעת**, עמ' 95-96.

- במפורש ומציע זיהוי אחר (71). בשני מקומות הוא מזהה כאחד התלמודים ושלא כערוך (21),
 (24). במקום אחד הוא מזהה כפרושי הגאונים ולא כערוך (139).
- 7.4. במספר מקרים ישנה התאמה בין זיהויי ריבמ"ץ ובין זיהויי רש"י. ברוב המקרים מופיעים אותם זיהויים גם אצל הערוך, ויש להניח כי משם לקוחים זיהויי ריבמ"ץ. בשני מקרים יש התאמה בין זיהויי ריבמ"ץ ורש"י כאשר אין התייחסות אצל הערוך (119,26). בשני מקרים אחרים – הכוסמין (57) והשיפון (138) – בהם קיימת מחלוקת בין הערוך ורש"י, מביא ריבמ"ץ את שתי הדעות זו לצד זו. מסתבר כי מסורות הזיהוי הצפון אירופיות היו מוכרות לריבמ"ץ – בין אם מפירוש רש"י עצמו, בין אם מפירוש רגמ"ה שבו מופיע לפחות אחד מזיהויים אלו (138), ובין אם ממקור אחר.
- 7.5. בכמה מקרים מביא ריבמ"ץ זיהויים חדשים שאינם מוכרים לנו ממקורות קודמים – לצד זיהוי נוסף (128,124,85,80,13,4) או לבד (132,89,11). קשה לאפיין את המשותף לזיהויים אלו. מקרה אחד נדחה על ידו בגלל חוסר התאמה ברור להקשר במשנה (13). במקרה אחד מדובר במין הנפוץ בדרום אירופה אך לא בארץ ישראל (4), במקרה אחר – הבנה של הירושלמי שלא כמקובל (132). בשני מקרים מופיע זיהוי זה אצל פרשנים מאוחרים יותר מן המרחב המוסלמי – רמב"ם (11) ותנה"י (89), וייתכן שמדובר במסורת זיהוי קדומה יותר שהגיעה במקביל ובאופן בלתי תלוי אליהם ואל ריבמ"ץ.
- 7.6. לא ניכר יחס כלשהו אל פירוש מסויים מפירושי הגאונים, אף שברי כי הכיר גם מסורות שנזכרו בפירושים אלו ולא נזכרו בערוך (כגון: 139,135,5). על כל פנים הוא לא מצטט שמות ערביים אלא מתוך זיהויי הערוך.
- 7.7. **סיכום:** פירוש ריבמ"ץ מתאפיין במידה רבה במסירת המסורות המוכרות לו. אף שהוא שונה מן הערוך בהיותו פירוש סדור ולא מילון, הוא דומה לו בכך שמביא לעיתים תכופות (למעלה מ-15 מקרים) שתיים ואף שלש דעות שונות. מקורותיו המרכזיים הינם התלמודים והערוך, דרכו קיבל מגוון של מסורות (ראה לעיל סעיף 5.8). כן הוא מכיר מסורות זיהוי מאשכנז באופן בלתי אמצעי, וסביר שהכיר גם מסורות מן המרחב המוסלמי, גם אם לא היו ברשותו פירושי הגאונים כחיבורים של ממש. כמה זיהויים הינם ככל נראה מסורות מקומיות שקיבל מרבותיו, ושאינם מוכרים לנו ממקורות אחרים.

8. 'פירוש אחר לאחד החכמים' שבתוך פירוש רנאה"י (רנאה"י פ"א):

- 8.1. פירוש זה, על כמה ממסכתות זרעים משולב בתוך כתבי היד של הפירוש המיוחס לרנאה"י. במסכתות אלו – דמאי, כלאים, שביעית ותרומות – מובאים ברצף שני פירושים, והשני נפתח במילים: "פירוש אחר לאחד החכמים". במסכתות הנ"ל נזכרים צמחים רבים ובסך הכל מתייחס הפירוש ליותר מ-80 צמחים.

- 8.2. כתבי היד של פירוש רב נתן הועתקו בתימן, ושם גם נמצאו. כפי שנזכר לעיל, אף בפירוש המיוחס לרב נתן עצמו ניתן לראות עקבות ברורים של עריכה שנעשתה בתימן, בין השאר ע"פ שמות צמחים המוכרים מן הערבית התימנית, ואף צמחים הנפוצים באזור תימן שאינם מצויים בסהר הפורה. מן הבחינה הזו, אצל רנאה"י פ"א באים לידי ביטוי מאפיינים אלו באופן בולט יותר: 12 זיהויים עם שמות צמחים תימניים (10,15,33,40,57,82,93,99,112,117,139,143); 6 זיהויים עם צמחים האופייניים לתימן (10,82,99,102,104,117). נראה כי הריחוק הגיאוגרפי מן הסהר הפורה, המרחב בו נתחברו הפירושים שקדמו לו, קשור לכמות הנכרת של הזיהויים הייחודיים – 17 – שאינם מופיעים בפירוש אחר הקודם לו או מקביל בתקופתו (29,30,34,40,46,58,81,85,93,99,102,104,111,114,124,132,134), חלקם תמוהים בעליל (כגון: 30,46,85).
- 8.3. השוואה לפירושים אחרים מצביעה על קשר משמעותי לזיהויי פירוש רנאה"י – למעלה מ-25 התאמות, ביניהן כמה זיהויים הייחודיים לשני פירושים אלו (10,22,49,61,78,80,91,112,138,143). לכאורה נראה פשוט להניח כי פירוש רנאה"י, שחובר במאה האחת-עשרה באחד המרכזים היהודיים הגדולים, השפיע על 'פירוש אחר לאחד החכמים', שחובר כנראה מאוחר יותר בפריפריה של תפוצות ישראל. עם זאת, העובדה שחלק מן הזיהויים הייחודיים המשותפים לשני פירושים אלו נושאים שמות תימניים או כאלו שהוראתם אינה ברורה מעמידה בספק את כיוון ההשפעה, ונראה שלפחות בחלק מן המקרים הושפע דווקא פירוש רנאה"י בגרסתו המאוחרת שנערכה בתימן מ'פירוש אחר לאחד החכמים' שכנראה חובר בארץ זו.
- 8.4. לא ניכרת התאמה בין רנאה"י פ"א לאחד מן הפירושים האחרים המוכרים לנו.
- 8.5. **סיכום:** לפנינו פירוש שנתחבר בתימן, והושפע ככל הנראה מפירוש רב נתן אב הישיבה, שאף הוא נערך שם. לא ניכר קשר בינו ובין פירושים אחרים. פירוש זה מתאפיין בזיהויים ייחודיים רבים, ביניהם צמחים האופייניים לאזור תימן, וכן בשמות תימניים. נראה כי הריחוק מן המרכזים היהודיים הגדולים וכן השוני באקלים ובצומח הביא להיווצרותם של מסורות מקומיות רבות בתימן, הבאות לידי ביטוי בפירוש זה.

9. פירוש רמב"ם למשנה:

- 9.1. פירושו של רמב"ם מקיף את ששת הסדרים, ומתייחס להיבטים שונים של המשנה, ובין השאר גם למונחי ריאליה, וביחוד לענייני הצומח. למותר לציין את הכשרתו ועיסוקו של רמב"ם כרופא ועשבונאי (אחד מחיבוריו הרפואיים עוסק בצמחי מרפא ושמותיהם בשפות שונות ובמקומות שונים), שבודאי עמדו לו בבואו לפרש ענייני צומח במשנה, ואכן, אך בשלושה מקרים אין כלל התייחסות של רמב"ם לשם הצמח (90,108,110). דומה שהיכרותנו רבת הפנים עם דמותו של רמב"ם מאפשרת לנו לעמוד באופן מקיף יותר על אופי פירושו, מאשר אצל פרשנים אחרים.

9.2. במקרים ספורים מתייחס רמב"ם לשם צמח ומציין כי אין ביכולתו לזהותו: "והחלביצין והבוכריה לא נתבררו" (38,20); "והוא הסנריות... ואין אנו מכירים אותו" (81); "החלמית מין ירק לא ידענו פירושו (40). במקרים אלו בחר רמב"ם לכתוב כי אין בידו זיהוי, אף שבחלקם לפחות מופיעים זיהויים בפירושים קדומים שעמדו ככל הנראה לפניו.¹⁵²¹ במקרה אחר (111) מביא רמב"ם זיהוי כללי – "ממיני הצובעים" – ומוסיף: "פרשוהו קצת מפרשים אלעצפר". מלשונו רואים כי אף שהיתה לפניו מסורת, הוא לא אימץ אותה לגמרי, והיה מוכן לקבוע רק את האמירה הכללית: 'ממיני הצובעים'. בכ-15 מקרים מוסר רמב"ם זיהויים כללים או שמתרגם מילולית לערבית,¹⁵²² ומסתבר כי גם במקרים אלו לא היה משוכנע בנכונות מסורות הזיהוי שהכיר, ככל שהיו כאלו. ב-3 מקרים בלבד הביא רמב"ם יותר מדעה אחת (67,58,22)¹⁵²³ – שיעור נמוך מאוד בהשוואה לערוך ולריבמ"ץ, למשל.

9.3. מן האמור בסעיפים דלעיל ניתן להניח כי רמב"ם, בבואו לזהות צמח כלשהו בפירוש המשניות, התייחס למסורות הזיהוי של הצמח שהכיר בוודאי מן המקורות שעמדו לנגד עיניו, אלא שהעמיד מסורות אלו במבחן ההקשר הבוטני והחקלאי באמצעות ידיעותיו המקיפות,¹⁵²⁴ וברר את מסורת הזיהוי שנראתה עדיפה בעיניו.¹⁵²⁵ ועל כן נראה כי כאשר לא הניחו תוצאות מבחן זה את דעתו – חידש וזיהה מעצמו, או שהודה כי אין בידו זיהוי המניח את הדעת. חיזוק לכך ניתן לראות, מחד, במספר הקטן יחסית של זיהויים חדשים, שאינם מוכרים לנו ממקורות קודמים – 12 זיהויים בלבד (149,125,78,68,58,50,34,24,21,16,14,8),¹⁵²⁶ ומכך שבבחינה כוללת של הזיהויים, מאידך, אין מקור אחד עליו מתבסס רמב"ם באופן מוחלט.

9.4. כאמור בסעיף הקודם, רוב גדול מאוד של זיהויי רמב"ם (למעלה מ-90% מן הזיהויים הספציפיים) מופיעים כבר במקורות שקדמו לו. בהשוואה לזיהויי המקורות המוכרים לנו עולה התמונה הבאה (הושמטו כאן הזיהויים המוסכמים הרבים שלא נפלה בהם מחלוקת):¹⁵²⁷

9.4.1. רס"ג: 24 התאמות (124,123,119,99,96,87,86,85,74,71,70,62,49,22,15,13,6,4,3,2), 12 אי-התאמות (152,140,138,127,77,68,57,43,40,19,24,11); (143,135,133,132).

¹⁵²¹ בוכריה – אלג'צנה (רנאה"י); חלביצים – אלראזק (רנאה"י); חלמית – כ'טמיה (רש"ג). על המקורות שעמדו בפני רמב"ם ראה להלן.

¹⁵²² כגון: דלעת יוונית (27), פול לבן (94), שיבולת שועל (137).

¹⁵²³ בשני מקרים נוספים מובאת בכת"י רמב"ם דעה נוספת בהגהה בשולי הדף (125,24 – ע"ע). לא ברור האם תופסות אלו הינן של רמב"ם עצמו, או של מהדיר מאוחר.

¹⁵²⁴ ראה לדוגמא דבריו בדיהוי הארז (16) המוכיחים את השפעת עולם הריאליה שהכיר מסביבתו ואף מארץ ישראל.

¹⁵²⁵ נראה כי בשלושת תחומים אלו אחז רמב"ם ביתרון על פני ר"נ בעל הערוך, רש"י וריבמ"ץ. ביתר שאת אמורים הדברים כלפי הידע הבוטני והכרת הצומח בכלל וצומח ושמות צמחים במזרח התיכון בפרט, וכלפי ידיעת השפה הערבית בה נכתבו פירושי הגאונים.

¹⁵²⁶ אף רשימה זו יש לסייג בכך שיתכן ומדובר בזיהויים שנזכרו במקורות אחרים שאינם לפנינו. כך, במקרה אחד, כותב רמב"ם במפורש: "הקוצה - ממיני הצובעים פירושוהו קצת מפרשים אלעצפר" (111). בעוד שאין מסורת זיהוי זו מוכרת לנו ממקור קודם.

¹⁵²⁷ ב-33 מקרים מוסכם הזיהוי על כלל הפרשנים, או שפרשנים אחרים, מלבד רמב"ם, כלל לא טרחו לזהותו (35,32,29), ב-146,145,144,142,136,122,120,109,107,105,103,100,98,97,92,84,79,73,72,61,60,55,46,44,39,37,36,151,150,148).

9.4.2. רש"ג: 17 התאמות (147,140,139,138,137,135,128,123,113,96,89,70,42,40,28,9,4); 6
אי התאמות (152,124,74,68,24,3).

9.4.3. פיה"ג: 10 התאמות (127,126,89,85,83,64,54,42,41,18); 8 אי התאמות (68,34,10,9,3),
(147,124,113).

9.4.4. רנאה"י: 34 התאמות (102,91,87,85,82,67,66,64,59,49,48,43,30,28,26,16,15,7,5,3),
(142,139,137,133,132,131,130,129,128,121,118,117,114,104,10,8,4); 19 אי-התאמות
(152,143,88,78,74,70,68,57,52,42,38,24,18,14,13,11).

9.4.5. בסיכום והשמטת כפילויות – 65 מזיהוי רמב"ם מופיעים בארבעת החיבורים דלעיל
(זאת בנוסף על 33 הזיהויים המוסכמים). בכל אחד מחיבורים אלו מספר לא מבוטל של
זיהויים שאינם מופיעים בשלושת האחרים, ועל כן יש מקום להניח כי חיבורים אלו היו
מוכרים באופן כלשהו לרמב"ם.

9.4.6. ארבעה זיהויים נוספים מופיעים בתלמודים, ובודאי עמדו בפני רמב"ם (112,47,24,1)

9.4.7. 15 זיהויים נוספים לא מופיעים באחד מן המקורות דלעיל (65,58,52,25,19,12,11,10),
אך מופיעים בפירושים קודמים אחרים – פירושי זרעים מן
הגניזה ופרשני אירופה – ערוך, רש"י וריב"מ"ץ. נראה כי אין בכך כדי להצביע באופן
ישיר על מקורותיו של רמב"ם, בכל אחד מן המקרים, אלא רק להראות כי קיים סיכוי
סביר שרמב"ם הכיר זיהויים אלו ממקורות שעמדו בפניו.

9.5. **סיכום:** דומה כי את שיטת הזיהוי של רמב"ם ניתן לכנות 'מסירה ביקורתית'. נראה כי בבואו
לזהות צמחים, בחן קודם כל את מסורות הזיהוי הקיימות, ברר אותן והכריע ביניהן, ללא
העדפה ברורה של מקור אחד על פני האחרים, ובכך הנציח מסורות מסוימות והשכיח אחרות.
אף שרמב"ם אינו מציין כלל את מקורותיו (מלבד התלמודים) נראה שיש למנות בין המקורות
שעמדו לפניו פירוש רנאה"י, מילות המשנה לרס"ג, פירוש מילים קשות לרש"ג¹⁵²⁸ ופירוש
הגאונים לסדר טהרות, וכן מקורות נוספים.¹⁵²⁹ במעט הפעמים, כאשר המסורות לא הניחו את
דעתו, חידש זיהויים על פי הבנתו וידיעותיו. לעיתים היה זה זיהוי כללי, ולעיתים ספציפי.
פעמים בודדות הודה כי אין בידו זיהוי מספק, אף כאשר היה לפניו זיהוי של פרשן שקדם לו.

¹⁵²⁸ אף שהפירוש המקורי מוכר לנו כתשובה ולא כחיבור יזום, מצטט ר' אשתורי הפרחי בספרו 'כפתור ופרח' קטע של פירוש
מילים, שהינו בבירור העתקה (בשינויים קלים) של חלק מתשובת רש"ג זאת (ראה להלן – ספר כפתור ופרח). אם כן, פירוש
מילים למשנה על פי שיטתו של רש"ג היה קיים במאה הארבע-עשרה, בין אם מקורו בחיבור יזום של רש"ג (אולי בעקבות
כתיבת התשובה הנ"ל), ובין אם בהעתקה ועיבוד התשובה לכדי חיבור עצמאי בידי מי מקוראיה.
¹⁵²⁹ יתכן שאף הפירושים האירופיים (אשר מבחינה כרונולוגית בהחלט היה יכול להכירם) – אם כי אין לכך הוכחה בדמות שם
בשפה אירופית וכד'. עוד יש להניח כי הכיר גם את פירוש 'זרעים גניזה א', ממנו נמצאו בגניזת קאהיר חמש העתקות, לכל
הפחות, ואשר קדם לרמב"ם בלמעלה ממאה שנה.

10. פירוש ר' שמשון משנץ לסדרי זרעים וטהרות:

- 10.1. דרכו של ר"ש בזיהוי הצמחים בפירושו לסדרי זרעים וטהרות שונה מאוד מן החיבורים השונים שנסקרו עד כה. ר"ש ממעיט מאוד לזהות צמח בשם ספציפי, ומעדיף ציון כללי של תכונת הצמח הרלוונטית להקשר במשנה. (כגון: 6 [מין קוצים], 9 [מין זרעים], 58 [מין בושם], 68 [דבר שאין זרעו כלה] ועוד). במקרים רבים אחרים הוא מצטט זיהויים שקדמו לו. על כל פנים, מעטים יחסית הם הזיהויים בפירושו אשר מופיע בהם שם הצמח בשפה המובנת לבני מקומו ותקופתו.
- 10.2. במקרים רבים ציטט ר"ש את זיהוי או ביאורי התלמודים לשמות הצמחים.¹⁵³⁰ כך למשל בדמאי א א (140,139,132,128,85,79,24) ובכלאים א א-ד (103,95,57,50,36,35,28,29,22), 152,138 ועוד רבים). דומה כי כאשר היתה בידו התייחסות כלשהי של התלמודים לשם צמח – הביא אותה, ובדרך כלל הסתפק בה ולא הוסיף.
- 10.3. מקורותיו האחרים לזיהוי הצמחים: הערוך, אותו לעיתים מצטט בשמו ולעיתים בסתם (141,124,89,83,78,73,51,42,39,37,18) ועוד; פירוש רש"י לבבלי, שלעיתים מזכירו כ'קונטרס' ולעיתים בסתם (65,59,58,53,39,25) ועוד; פירוש ר"י בן מלכיצדק לסדר זרעים (67,38,32,4), 148,139,134,124 ועוד).¹⁵³¹
- 10.4. בשלושה מקרים מתעמת ר"ש עם הזיהויים המוצעים ע"י קודמיו ודוחה אותם כיוון שלדעתו אינם מתאימים להקשר במשנה (147,134,4).
- 10.5. **סיכום:** על מקורותיו של ר"ש בזיהוי הצמחים יש למנות את התלמודים, את הערוך ואת פירושי רש"י וריבמ"ץ. עם זאת נדמה כי ר"ש אינו מנסה, כשאר הפרשנים הנדונים, לזהות את הצמחים ולהבהיר את הריאליה המובאת במשנה, אלא מנסה לאפשר את הלימוד הרציף והקוהרנטי של המשניות ושל הסוגיות המובאות בהן, ועל כן הוא מייחס, כפי שנראה, חשיבות רבה יותר לתכונת הצמח הבאה לידי ביטוי במשנה מאשר לזהותו הממשית של הצמח. כן הוא מייחס חשיבות רבה לתלמודים כטקסטים קאנוניים, אשר מהם יש לצטט, לשיטתו, גם כאשר ברי שהשמות המצוטטים אינם מובנים לו ולקהל הלומדים. ייתכן כי דרכו זו לא היתה עדיפה עליו מלכתחילה, אלא שהיא תוצאה של חוסר הידיעה שחש בבואו לזהות, ושל רצונו שלא לשגות בזיהוי. עוד ייתכן כי הימנעותו מהתעמקות בהיבטי הריאליה נובעת מכך שיחסו ללימוד סדרי זרעים וטהרות (ועל כל פנים לחלקים גדולים מהם) אינו כלימוד הלכה למעשה, שאז יש צורך לזהות במדויק כל צמח, אלא אולי כלימוד שהוא בבחינת 'דרוש וקבל שכר'. באופן זה אין צורך לכאורה בזיהוי מדויק של כל צמח, אלא ניתן להסתפק בזיהוי כללי של הצמחים – 'מין ירק', 'מין זרעים' וכד' – או לציין את התכונה המשמעותית להקשר במשנה, וזאת כדי לאפשר את הלימוד הקוהרנטי של המשנה, כאמור לעיל, ותו לא.

¹⁵³⁰ בחלק מן המקרים כלל לא הובא הציטוט בתוך הערכים. ניתן להתרשם מסגנון זה אף ברפרוף על הפירוש במקורות הנזכרים להלן).

¹⁵³¹ על הקשר לפירושו של ריבמ"ץ ראה גם: תא שמע ספרות א עמ' 222.

11. אלמרשד אלכאפי ('המדריך המספיק') – מילונו של תנחום הירושלמי:

11.1. במילונו של תנחום הירושלמי מופיעים זיהויים לרוב הגדול של הצמחים הנדונים במחקר זה – למעלה מ-120 זיהויים.

11.2. המילון חובר על בסיס אוצר המילים של ספר משנה תורה לרמב"ם, ואך טבעי הוא שפירוש רמב"ם למשנה יהווה את הנדבך הבסיסי לזיהוייו.¹⁵³² ואכן, ללמעלה מ-90% מן הצמחים מביא תנחום זיהוי של רמב"ם – במקרים רבים תוך אזכור מפורש של 'שרח' אלמשנה [=פירוש המשנה], אך בדרך כלל באופן סתמי. עם זאת, דרכו של תנחום אינה לצטט את זיהויי רמב"ם ותו לא. במקרים רבים הוא מוסיף על הזיהוי – מפרט את התכונות, מציין שמות נרדפים, מבהיר, מדגיש ועוד (8,18,25,30,37,39,46,51,53,59,64,66,79,88,117,121,122-134). לעיתים הוא מזהה כרמב"ם, אך דווקא בשם אחר, ולא בשם הנזכר אצל רמב"ם (42,47-52,53,54,55). מסגנון דבריו ניכר כי היה בקי מאוד בתכונות הצמחים ובשמותיהם, ונראה שאת זיהוייו ניסח כפי שמצא לנכון, כדי שיוכנוו ההקשרים בהם נזכרו הצמחים, וכדי שיהיו נהירים לקורא בן מקומו ותקופתו.

11.3. בכמה מקרים מובא לצד זיהוי רמב"ם זיהוי נוסף, המופיע באחד (או יותר) מן המקורות הבאים: ערוך (20,34,88,91,111); רס"ג (24,68); רי"ף (48,149 – בשמו); רנאה"י (48,88,101); ר"י אבן ג'נאח (101); תרגומים למקרא (118). במקרה אחד ישנה האחדה של הזיהוי הכללי המופיע אצל רמב"ם עם שם המופיע במקור אצל רש"ג (33).

11.4. במקרים ספורים מזהה תנה"י שלא כרמב"ם. פעם אחת מזכיר את פירושו אך במסקנת דבריו מזהה אחרת (11); פעמיים נראה דמיון רב בין לשונו ללשון רמב"ם אך בפועל הזיהוי שונה (77,89); בשאר הפעמים אין התייחסות לזיהוי רמב"ם. בשלושה מקרים אלו הוא מזהה כערוך (14,31,132), במקרה אחר מביא 3 אפשרויות זיהוי לצמח אחד, שתיים מהן בשם של רב שרירא ור"י אבן ג'נאח (89). בשלושה מקומות בלבד הוא מביא זיהוי (תיאור כללי, ללא שם) אשר אינו מוכר מאחד מן המקורות דלעיל (21,81,106), אם כי ייתכן שהופיע במקור אחר.

11.5. **סיכום:** חיבורו של תנחום, בדומה לערוך, הינו מילון על סדר האלף-בית, אך בשונה ממנו הוא אינו מצטט זיהויים שקדמו לו מבלי לבקרום ולעבדם, ועל כן הוא ממעיט, ביחס לערוך, לפרוש מגוון של דעות, וגם כאשר מביא דעה נוספת הוא משתדל להכריע. באופן בולט ביותר הוא מסתמך על זיהוייו של רמב"ם, אך לא באמצעות העתקה גרידא, אלא הוא מעבד ועורך התאמות כדי שדבריו יהיו נהירים. מסגנונו ניכר כי חקר לעומק והבין היטב את אשר הוציא תחת ידו.¹⁵³³ מבין מקורותיו הנוספים בולט באופן יחסי השימוש בזיהויי הערוך, וכן

¹⁵³² על יחסו של תנחום לרמב"ם ולכתביו ראה הקדמתה של ה' שי, תנחום הירושלמי, עמ' כה.

¹⁵³³ עוד על דרכו וסגנונו של תנחום במילונו ראה שם, עמ' יא, טו, יט.

נזכרים במפורש רב שרירא גאון, ר"י אבן ג'נאה ורי"ף.¹⁵³⁴ ייתכן שהיו לפניו מקורות נוספים, כגון מילות המשנה לרס"ג ופירוש רב נתן אב הישיבה, אף שאין הוא מזכירם במפורש.

12. ספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי הפרחי:¹⁵³⁵

12.1. בספר כפתור ופרח, העוסק בענייני מצוות התלויות בארץ, מופיעים כ-60 זיהויי

צמחים, תוך כדי פירוש משניות מסדר זרעים – בעיקר ממסכתות דמאי כלאים ושביעית.¹⁵³⁶

12.2. כמעט כל זיהויי ר' אשתורי תואמים את זיהויי רמב"ם, עליו הוא כותב בספרו: ואל הרב

ז"ל יש לי להאמין אף על שמאל שהוא ימין.¹⁵³⁷ (על שני המקרים בהם הוא מזהה בניגוד לזיהוי

רמב"ם ראה להלן סעיפים 12.6, 12.6). במספר מקרים מזכיר ר' אשתורי במפורש את

רמב"ם: כאשר מביא לצדו זיהוי נוסף (40,24); כאשר לא עלה בידי רמב"ם לזהות (38,20); ואף

בסתם (133,71). יש לציין כי אף שבדרך כלל נוקב ר' אשתורי בשם ערבי, בשני מקרים אין

מדובר בשם המובא אצל רמב"ם אלא בשם עממי נרדף (78,13),¹⁵³⁸ ובשניים נוספים הוא מוסיף

שם נרדף בערבית לצדו של השם הנזכר אצל רמב"ם (128,70), ומציין שם בפירוש שזהו השם

העממי המוכר לו מארץ ישראל.¹⁵³⁹ במקרים אחרים נראה שהוא משבש את השם (34,10).

בשני מקרים מביא ר' אשתורי שם נרדף בשפה אירופית (139,117), ובשני מקרים נוספים הוא

מזהה דווקא באמצעות שם עברי (127,103).

12.3. נראה כי בפני ר' אשתורי עמד תרגומו לעברית של אלחריזי לפירוש המשנה לרמב"ם

(סדר זרעים), שנעשה עוד בחיי רמב"ם עבור ר' יונתן מלוניל, ומסתבר שהכירו, אם כן, עוד

בפרובנס.¹⁵⁴⁰ הוכחה לכך נמצאת בזיהויי 'לפרישים' (103) ול'רגלה' (127). בניגוד למנהגו

בשאר המקומות בהם מזהה כרמב"ם, לא נוקב ר' אשתורי בשני מקרים אלו בשם הערבי, אלא,

כאמור לעיל, דווקא בשם עברי נרדף ('חבושים',¹⁵⁴¹ 'חלגלוגות'), בדיוק כבתרגומו של

¹⁵³⁴ עוד על מקורותיו של תנחום ראה שם, עמ' כד-כה.

¹⁵³⁵ הדברים המובאים כאן נתחדדו בעקבות הרצאתי 'צמחי רבי אשתורי ומסורת ימי הביניים', במסגרת הכנס 'לקראת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים', מכללת אפרתה, ירושלים (14.2.13), ועתידים לראות אור בהרחבה כמאמר בקובץ שייצא בעקבותיו.

¹⁵³⁶ כמו כן מופיעה בספר רשימת זיהויים נוספת לצמחי כלאים פרק א, המצוטטת מקטע פירוש שעמד לפני ר' אשתורי (ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה – **כפתור ופרח, לונץ, עמ' תשמג**) וכיוון שהיא מועתקת כיחידה אחת, יוחד לה פרק בפני עצמה (להלן 'כפו"פ ל"ע").

¹⁵³⁷ **כפתור ופרח, לונץ, עמ' תרנב**. ועיין בהרחבה: **עמר, אישתורי, עמ' רסה-רסו**.

¹⁵³⁸ אסטס (13): רמב"ם נוקב בשם 'נילג', בעוד ר' אשתורי כותב 'ניל', שזהו שם שרמב"ם עצמו בבאור שמות הרפואות מזכירו כשם העממי הנרדף; נץ חלב (78): רמב"ם - 'מקדונס', כפו"פ - 'בקדוניס', הנזכר כשם העממי בארץ ישראל (**דינסמור ודלמן, עמ' 42, ע' 748**).

¹⁵³⁹ לגבי לעונים (70) הוא מציין במפורש: **אלקטף (כרמב"ם) ויש ממנו הרבה בארץ ערב (=הערבה, בקעת הירדן) ... וקורין לו אלמלחה**; לגבי רימין (128) הוא מציין את השם המקומי בארץ ישראל לצד השם המקובל במצרים שצויין בידי רמב"ם: **והוא אלנבק (כרמב"ם) בלשון ארץ מצרים, ואלדום בארץ כנען ואילנו אלסדר**.

¹⁵⁴⁰ בדינו תרגומו של אלחריזי לחלקו של סדר זרעים – מן ההקדמה ועד סוף מסכת שביעית. כמעט כל זיהויי כפו"פ נכללים במסכתות אלו. שלושת כתבי היד הקדומים שבמכון לתצלום כתבי יד שע"י בית הספרים הלאומי הינם איטלקיים, מהמאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה: **רמב"ם, אלחריזי, כת"י וט**. (המאה הארבע-עשרה); **בול**. (המאה החמש-עשרה); **המ**. (שנת 1416); עוד על תרגומו של אלחריזי לפירוש סדר זרעים ראה מבואו של ר"י קאפה למהדורתו לפיהמ"ש לרמב"ם.¹⁵⁴¹

¹⁵⁴¹ נזכר בבבלי שבת דף מה ע"א.

אלחריזי, שאף בו נוהג המתרגם לצטט בדרך כלל את השם הערבי בו נוקב רמב"ם, וחורג ממנהגו בשני במקרים אלו.¹⁵⁴² חיזוק נוסף לכך ניתן לקבל מזיהוי הרכפה (129), שם מזהה ר' אשתורי בין זיהוי רמב"ם 'בקם' ובין עץ הברזיל, שאף הוא נקרא כך בערבית (אף שיש להניח שכוונת רמב"ם שם הינה לצמח עשבוני ולא לעץ), בדיוק כפי שעושה אלחריזי בתרגומו.¹⁵⁴³ גם שיבוש השם הערבי המובא בזיהוי הקינרס (116) – 'קבריא' במקום 'קנאריה' – ייתכן ומקורו ב'שיבוש הביניים' המובא בכתבי היד של תרגום אלחריזי – 'קנריאה'.¹⁵⁴⁴ גם הבאת שם אירופי לצד השם הערבי מקובלת במספר מקומות אצל ר' אשתורי כמו גם בתרגום אלחריזי, אף שהדבר לא נעשה באופן עקבי ע"י ר' אשתורי. לא מן הנמנע כמובן להניח כי לאחר הגיעו למצרים או לא"י עיין גם במקור הערבי, ואף מסתבר מאוד לומר כן, לאור הערכתו של ר' אשתורי את רמב"ם וחיבוריו, אך אין לכך הוכחה מן הכתובים.

12.4. על אף האמור לעיל, נראה בבירור כי השמות הערביים היו מוכרים לו באופן בלתי

אמצעי משהותו בארץ ישראל, ולא צוטטו על ידו סתם מבלי שהבין את הוראתם (כפי שנראה בכמה מקומות אצל הערוך לעיל ואצל רע"ב להלן). כאמור לעיל, בכמה מקומות הוא מוסיף שמות ערביים נרדפים או נוקב בשם העממי במקום השם המובא אצל רמב"ם (במקור הערבי וגם בתרגומו של אלחריזי) – הוכחה מוצקה להיכרותו עם הצמח עצמו ושמותיו המקומיים בארץ ישראל ולא רק עם פירוש רמב"ם.¹⁵⁴⁵ גם תיאורים מפורטים של צמחים ושל תפוצתם בארץ מראים על היותו ער למציאות הריאלית שסביבו.

12.5. ב-5 מקרים מביא ר' אשתורי זיהוי אחד או יותר לצד זיהוי רמב"ם (117,53,47,40,24).

בשלושה מהם מובא זיהוי **הערוך**, אותו הוא מזכיר במפורש (117,47,40). באחד מהם (40) מובאים שני זיהויים נוספים – האחד מוכר מפירוש **רש"ג** (ומופיע גם בהערות השוליים של כת"י רמב"ם), והשני לא מוכר ממקור אחר, אף שהוא מובא בלשון 'ויש אומרים'. עוד מובא זיהוי **הערוך** כהאחדה עם זיהוי רמב"ם (85). זיהוי **רש"ג** מופיעים בכמה מקרים נוספים: כהאחדה עם זיהוי רמב"ם (152,22); לצד זיהוי רמב"ם, כהאחדה עם זיהוי הבבלי (24) – גם זיהוי זה מופיע בהערות השוליים של כת"י רמב"ם); ולצד זיהוי לא ברור (116). במקרה אחר נזכר זיהוי **ריבמ"ץ** בשמו, לצד זיהוי רמב"ם, וכן השם הערבי של צמח זה (53).

12.6. במקרה אחד מביא ר' אשתורי זיהוי כללי שאינו מוכר ממקורות קודמים (30) – דגדגה –

'מין ממיני הבצלים', ואף שמובא זיהוי ספציפי אצל רמב"ם. נראה שהמניע שלו הוא ההקשר במשנה (**עיקר הדגדגה**) המחייב צמח בעל חלק תת-קרקעי מפותח, מה שלא מצוי בזיהויים האחרים. רק באחד משני הזיהויים המופיעים ב'ספר המליצה', שחובר פחות או יותר באותה התקופה, ניתן למצוא זיהוי שעונה על הקריטריון שמציב זיהוי הכללי של ר' אשתורי. אף על

¹⁵⁴² כך בשלושת כתבי היד.

¹⁵⁴³ כנ"ל הערה 1542.

¹⁵⁴⁴ כך בכת"י בול. והמ.; בכת"י וט מופיע שיבוש אחר – 'קנדריאה'.

¹⁵⁴⁵ ראה לעיל הערות 1538, 1539.

פי כן לא נראה כי מקור זיהויי 'כפתור ופרח' ו'המליצה' באותה מסורת, וייתכן כי זיהוי הכללי של ר' אשתורי חודש על ידו, כאמור, מתוך נסיונו להבין את ההקשר במשנה.

12.7. במקרה אחר מביא ר' אשתורי זיהוי ספציפי, תוך שהוא מתעלם מזיהוי רמב"ם (114) –

קטב/קטף). מקרה זה מעניין במיוחד, כיוון שבמקרה זה יוצא רמב"ם מגדרו ומדגיש כי הקטף הוא עץ הבלסאן בלי ספק, ואילו ר' אשתורי חורג ממנהגו ומביא זיהוי שקיבל, לדבריו, במסורת מאביו – אלת המסטיק. מסורת זו, המוכרת לו מבית אביו שבספרד, ולא מופיעה בפירושים המוכרים – ערוך, ריבמ"ץ, רמב"ם – מופיעה באופן מפתיע דווקא באחד מקטעי הגניזה של הפירוש הקדום, זרעים גניזה א, שנתחבר באזור סוריה-א"י. ייתכן שהעדיף את המסורת שקיבל מאביו כיוון שאת אלת המסטיק פגש כחלק בלתי נפרד מנוף הצומח בחלקים גדולים של הארץ, בעוד שאת *Commiphora gileadensis*, כזיהוי רמב"ם, כלל לא יכול היה לפגוש בארץ בתקופתו, אלא דווקא במצרים (שם ככל הנראה הכיר רמב"ם צמח זה).¹⁵⁴⁶

12.8. שני המקרים שנזכרו בסעיפים הקודמים מהווים, לדעתי, מפתח להבנת אופי זיהויי של

ר' אשתורי. ר' אשתורי תפס, אמנם, את רמב"ם כמורו ורבו, אך את הביטוי שנזכר לעיל ואל הרב ז"ל יש לי להאמין אף על שמאל שהוא ימין, יש לקבל כמליצה ולא כפשוטו. נראה כי תהליך הזיהוי בו נקט ר' אשתורי כלל ראשית פניה אל פירוש רמב"ם, עיון בזיהוי בהקשר שבמשנה, והיכרות עם הצמח בריאליה הארץ ישראלית שסביבו. כמעט בכל המקרים עלה הדבר יפה. אולם בשני המקרים שלפנינו נתגלעה בעיה. במקרה אחד סתר הזיהוי את ההקשר במשנה, ובמקרה השני לא עלה הזיהוי בקנה אחד עם המציאות שראה ר' אשתורי בארץ ישראל. ככל נראה לא בא ר' אשתורי על סיפוקו גם מזיהויים שראה במקורות אחרים, ובסופו של דבר זיהה פעם אחת מעצמו והביא פעם אחרת מתורת בית אבא.

12.9. לאחר שמפרש את המשניות הראשונות במסכת כלאים, ומזהה את הצמחים הנזכרים

בהן, מצטט ר' אשתורי, תחת הכותרת "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה" קטע שלם מפירוש מילים לערבית, הוזהר כמעט לחלוטין לפירוש רש"ג, שנכתב במקורו כתשובה לאחת מקהילות ישראל. כיוון שמדובר במסכת כלאים, נדונו כל הזיהויים בעבודת התואר השני (שם כונה 'ראה"פ ל"ע'), וכפי שנכתב שם, מדובר בפירוש שנכתב על בסיס תשובתו של רש"ג, אולי בארץ ישראל. זמן כתיבתו לא ברור, אך למותר לציין כי שרד לפחות עד למאה הארבע-עשרה, אז הגיע לידי ר' אשתורי.

12.10. **סיכום:** מן האמור לעיל נראה כי אף שלא ברור אם ידע את השפה הערבית על בוריה,

הבין ר' אשתורי את הוראת אותם השמות. ואף שלא נראה מדבריו שהכיר כמומחה את תכונות הצמחים וסגולותיהם, מסתבר שהכיר את הצמחים לפחות באופן בסיסי, ולעיתים אף יותר מכך, מן המציאות הארץ ישראלית שסביבו. הוא אף נקב לעיתים בשמותיהם בשפות שונות. ברוב גדול מאוד של המקרים הלך בעקבות רמב"ם (כפי הנראה באמצעות תרגומו של אלחריזי), אך

¹⁵⁴⁶ ע"ע 'קטב/קטף'.

ביקר וברר את זיהוייו, ולא קיבלם אוטומטית. במקרים ספורים ביכר זיהוי אחר שהיה בידו או שצינו לצד זיהוי רמב"ם. כך נזכרים במפורש זיהויים בשם הערוך וריבמ"ץ וכן זיהויים המופיעים אצל רש"ג. פעם אחת מציין מסורת שקיבל מבית אביו. במקרה אחד בלבד נראה כי חידש זיהוי מדעתו, ומסתבר שהגורם לכך הוא ההקשר במשנה. במקום אחד מצטט ר' אשתורי, לצד זיהוייו ובנפרד מהם, קטע מפירוש מילים שהינו העתקה מעובדת של פירוש רש"ג. ממעט השינויים והתוספות נראה לומר שהמעתיק-המעבד חי בסביבות ארץ ישראל.¹⁵⁴⁷ מסתבר שפירוש זה הוא המקור לזיהויים הספורים התואמים את רש"ג ששילב ר' אשתורי בפירושו.

13. 'ספר המליצה' לשלמה בן שמואל מגוראנג':¹⁵⁴⁸

- 13.1. ספר המליצה הינו מילון ללשון המקרא וחז"ל והמונחים מתורגמים בו בעיקר לפרסית, ולעיתים אף לערבית. לעיתים מופיע הסבר גם בעברית. במחקר זה נדונו 69 צמחים שזוהו בספר המליצה. בכל המקרים שנדונו לא נזכר במפורש כל מקור לזיהוי. מספר פעמים מובאים שני שמות נרדפים (ואף יותר) בפרסית, או בפרסית וערבית. (7,17,26,30,39,48,79,80,101,121,1549). בשני מקרים מופיע אחד הזיהויים במפורש ב'תאזי' [=ערבית] (69,121).¹⁵⁴⁹ מתקבל הרושם כי המחבר רצה שהזיהוי יהיה ברור לדוברי לשונות ודיאלקטים שונים.
- 13.2. בדומה לערוך, נפוץ יחסית ריבוי הדעות גם בזיהוי ספר המליצה – 19 מקרים בהם מופיעים שני זיהויים ואף יותר (1,7,8,16,30,31,52,54,67,68,78,79,80,101,112,114,118,113,147). בדרך כלל מופיעים הזיהויים כשביניהם המילה 'ניז' [=גם] או 'יש אומרים' (ובקיצור 'יא'), ולעיתים הם מופיעים בספר ככפל ערכים (79,80,112,114,118).
- 13.3. לא נראית זיקה ברורה לפירוש רמב"ם. בכ-30 מקרים הוא מזהה כמותו, אך כמעט בכל המקרים מדובר בזיהויים המוסכמים על כלל הפרשנים (כגון: 4,5,37,52,65,92,113,118 ועוד). במקרה אחד בלבד בו תואם זיהוי המליצה את זיהוי של רמב"ם, מדובר בזיהוי המוכר לנו לראשונה מפירוש רמב"ם, ואף שם אין מולו זיהוי אחר באחד מפירושי הגאונים (149).
- 13.4. בכמה מקרים ניתן לראות זיקה נקודתית לזיהויים מפירושי הגאונים (אף בניגוד לפירוש רמב"ם): רס"ג (19,24,68); זרעים גניזה ב (80,112); פיה"ג (147); מילות מועד (8,1). עם זאת, אין זיקה רחבה וברורה לאחד מפירושים אלו.
- 13.5. בולטת מאוד נוכחותם של זיהויים ייחודיים (לעיתים לצד זיהוי נוסף) שאינם מוכרים מפירושים קודמים - כך ב-30 מקרים (1,8,9,14,16,23,30,31,39,48,52,54,58,59,67,68,75,78,80,83,90,102,112,125,130,132,140,141,147), שבחלקם עומד הזיהוי מול זיהוי אחר

¹⁵⁴⁷ אלבוים, כלאים, עמ' 188.

¹⁵⁴⁸ במסגרת המחקר נדונו זיהויי ספר המליצה לערכים שנתחדשו בעבודה זו. לא נדונו הזיהויים הנוגעים לערכים שהופיעו בעבודת התואר השני.

¹⁵⁴⁹ פעם אחת אף נכתב לצד זיהוי 'אשכנזית', אך הזיהוי עצמו אינו ברור (69).

המוסכם על כלל הפרשנים (כגון: 141,59,54,39 ועוד). כמו כן ישנם 8 זיהויים שאינם ברורים (7),
(140,125,114,100,66,41,17).

13.6. **סיכום:** מכלול הזיהויים של ספר המליצה משלב בתוכו זיהויים המוכרים לנו מחיבורים שקדמו לו – מהם המוסכמים על כלל הפרשנים הקודמים או חלקם ומהם המופיעים באחד מפירושי הגאונים – יחד עם זיהויים ייחודיים רבים. נראה כי בדומה לפירוש אחר לאחד החכמים' התימני, לפנינו מקרה נוסף (וקיצוני יותר) של חיבור פרשני שנוצר באזור המרוחק והמנותק באופן יחסי מן המרכזים היהודיים הגדולים ואינו שותף מלא לעולמם הלמדני. ובדומה לפירוש הנ"ל גם הוא מאופיין במסורות מקומיות רבות השונות מן 'הזרם המרכזי' של הפרשנות המוכרת מאותה תקופה.¹⁵⁵⁰

14. פירוש ר' עובדיה מברטנורה למשנה:

14.1. בפירושו למשנה מזהה רע"ב רוב גדול של הצמחים – למעלה מ-120 מהם. ברוב המקרים הוא נוקב בשם בערבית או בשפה אירופית, לעיתים מוסר תיאור ומציין תכונות, או משלב בין שם ותיאור.

14.2. בפירושו מסתמך ר"ע בדרך כלל על פירוש רמב"ם למשנה ועל פירוש רש"י לבבלי.¹⁵⁵¹ בזיהוי הצמחים יש להוסיף למקורות אלו גם את ספר הערוך, ובמידה פחותה גם את פירוש ר"י בן מלכיצדק. במקרה אחד בלבד מוסר רע"ב זיהוי שאינו מוכר לנו ממקור קודם (91).¹⁵⁵² בשני מקרים אחרים הוא מוסר זיהויים המופיעים אצל ר"ש משנץ (24) ואצל רנאה"י (74). כל שאר זיהויו לקוחים מארבעת המקורות שנמנו לעיל. באופן מפורש הוא מזכיר מספר פעמים את רמב"ם (96,82,59,21,4) ואת הערוך (128,71).

14.2.1. למעלה מ-90 פעמים מזהה רע"ב כרמב"ם. בכמהציתם הוא מצטט את השם (הערבי) או התיאור המובא אצלו (כגון: 143,131,118,111,66,48,39,19,12,7). ב-11 מקרים בלבד מזהה רע"ב בניגוד לרמב"ם (134,128,125,95,88,78,76,53,38,24,20).

14.2.2. למעלה מ-70 פעמים מזהה רע"ב כערוך. ביותר ממחציתם הוא מצטט את השם (האיטלקי ו/או הערבי) או התיאור המובא שם (כגון: 151,120,107,63,52,41,35,20,13,3). ב-8 מקרים בלבד מזהה רע"ב בניגוד לערוך (152,149,111,69,68,67,21,19).

14.2.3. כ-30 פעמים מזהה רע"ב כרש"י. ב-20 מתוכם הוא מצטט את השם או התיאור (1,25,31,35,49,57,59,87,98,105,112,117,118,119,121,122,136,137,138,148). ב-11 מקרים מזהה רע"ב בניגוד לרש"י (5,12,38,48,53,67,106,111,114,147,149).

¹⁵⁵⁰ בשיחה שניהלתי עמו התייחס פרופ' שאול שקד לממצאים אלו, ולדבריו הם תואמים את הרושם שהתקבל אצלו מעיון בחיבורים אחרים בפרסית יהודית בני התקופה. כן ראה **שמש, טבע**, עמ' 319-320.
¹⁵⁵¹ ראה למשל: **שוחטמן ברטנורה**, עמ' 3-4.
¹⁵⁵² במקרה זה הוא מביא תחילה בשם רבותיו זיהוי כללי מוכר, ולאחר מכן מוסיף: ואני שמעתי, ומוסר את הזיהוי המחודש, שאף הוא תיאור ולא מין צמח.

14.2.4. ב-6 מקרים נראה כי מזהה בעקבות ריבמ"ץ ולא כאחד מ-3 הנ"ל (4,26,32,38,134),
(139).

14.3. בחלק מן המקרים משלב רע"ב בין שמות או תיאורים המצויים אצל פרשנים שונים, ומתייחסים לאותו הצמח (כגון: 47,80,120,127,136,151 ועוד). ב-6 מקרים הוא יוצר באופן זה האחדה שגויה של זיהויים שונים המופיעים אצל פרשנים שונים (10,49,74,85,112,119), ויתכן שאף ב-4 נוספים (1,18,22,101).

14.4. ב-11 מקרים מביא רע"ב שתי דעות זו לצד זו (4,14,42,50,58,82,87,90,91,101,118).
ב-3 מקרים מזהה רע"ב באופנים שונים במסכתות שונות (59,132,138).

14.5. **סיכום:** בזיהוי מוסר רע"ב את זיהויי הפרשנים המרכזיים שקדמו לו – הערוך, רש"י ורמב"ם. שמות הזיהויים מובאים באופן לא עקבי בערבית או בשפה אירופית (בדרך כלל איטלקית). עם זאת, נראה שלא תמיד הכיר את הוראת השמות, כיוון שפעמים מספר הוא יוצר האחדה שגויה בין זיהויים שונים של פרשנים שונים. במקרים אלו יש להניח שדווקא השם הערבי הינו זה שלא הכיר את הוראתו (שהרי האיטלקית היתה שפת אמו), מה גם שניתן לראות לעיתים שיבוש של ממש בשם הערבי (1,85,136). בשני מקרים יצר האחדה אף של שני זיהויים המופיעים שניהם אצל רמב"ם כשתי דעות שונות (18,22). על כל פנים נראה כי אין לפנינו תפיסה מגובשת של זיהוי (ויזכחו גם המקרים בהם סותרים זיהויים במקומות שונים זה את זה), אלא מסירה (שאף היא אינה תמיד מדויקת וסדורה) של הזיהויים המובאים בחיבורים אותם ראה כמרכזיים. כמו כן, אף שישב תקופה לא מבוטלת בארץ ישראל, לא ניכר הדבר בזיהויי הצמחים של רע"ב.

15. אלג'אמע ('המאסף') לר' דוד בן ישע:

15.1. בספר אלג'אמע המיוחס לר' דוד בן ישע מזההים כ-120 צמחים. באופן עקבי נמסרים בו זיהויי רמב"ם. כמעט תמיד מצוטט רמב"ם, אם בהבאת השם בו הוא נוקב ואם בציטוט, הסבר או תיאור מפורטים. במקום אחד בלבד, שהזיהוי בו לא ברור כל צרכו, מובא זיהוי שונה ולא זיהוי רמב"ם (23). בשני מקרים הוא מביא את הזיהויים המובאים בשולי כת"י הרמב"ם, אשר נראה כי חדרו לנוסח כתב היד שהיה בידו (24,40).

15.2. בעשרה מקרים מביא אלג'אמע דעה נוספת. בארבעה מתוכם הוא מוסר את הזיהוי בשם הערוך (20,38,106,129 – בשניים הראשונים לא היה זיהוי בידי רמב"ם),¹⁵⁵³ ופעם אחת בשם 'שרח' אלהבור¹⁵⁵⁴ ורס"ג (6). בשאר חמשת המקרים הוא כותב בסתם 'יש אומרים', ונראה שלפנינו מסורות מקומיות מתימן: אחת מהן מופיעה במילון התימני שפרסם טובי (19), אחת מופיעה אצל

¹⁵⁵³ במקרה אחד לא מוכר לנו הזיהוי שמוסר בשם הערוך, אלא רק מתשובות גאונים ואצל תנה"י (106).
¹⁵⁵⁴ פירוש תימני בערבית על משנה תורה לרמב"ם.

רנאה"י (82) ושלוש לא מוכרות ממקורות אחרים (112,43,11). עוד נזכר אצלו פעמיים החיבור התימני 'אלשרח אלעדני', בבואו להסביר את דברי רמב"ם (89,82).

15.3. בחמישה מקרים הוא מביא, נוסף לשם המצוטט מפירוש רמב"ם, שם תימני נרדף (82), 118,128,136,143), ואולי גם במקרה נוסף (138). במקרה אחד מתוך הנ"ל (82 – ספיר) מוכיח השם התימני הנרדף ('מנג') כי בתימן הובן השם שהביא רמב"ם ('מאש') באופן שונה מאשר באזור הים התיכון. בשני מקרים מובאת האחדה שגויה של שני זיהויים שונים, אשר המחבר הבינם כזיהוי אחד (152,15), וייתכן שאף במקרה נוסף (131).

15.4. **סיכום:** אלג'אמע, בבואו לזהות שמות צמחים, מוסר קודם כל את זיהויי רמב"ם כמות שהם. לעיתים הוא נצרך להוסיף שם נרדף המוכר לקהל קוראיו. פעמים ספורות הוא מביא זיהוי נוסף לצדו – מן הערוך או ממסורות תימניות מקומיות.

16. 'מוסף הערוך' לר' בנימין מוספיא ו'כתר כהונה' לר' דוד די-לארה:¹⁵⁵⁵

16.1. קווי דמיון רבים ניתן למצוא בביוגרפיה של שני המחברים: שניהם נולדו בעשור הראשון של המאה השבע-עשרה, מצאצאי אנוסי ספרד. שניהם מלומדים שעסקו גם בפילולוגיה וחיו ופעלו במהלך חייהם בהמבורג ובאמסטרדם. את זיהוייהם הם מבססים פעמים רבות על דמיון אטימולוגי למילים בשפות הקלאסיות. לא מוכרים לנו אזכורים מפורשים של האחד את השני, אך לא מן הנמנע כי הכירו זה את זה באופן אישי.

16.2. מוסף הערוך:

16.2.1. 40 זיהויים הנוגעים למחקר זה מופיעים ב'מוסף הערוך', אשר כשמו, מוסיף על ערכי הערוך כאשר רואה לנכון. הוא אינו נוקב בשמו של פרשנים שקדמו לו, אף שרוב הזיהויים מופיעים אצל מי מן הפרשנים: פירושי הגאונים (68,33), רש"י (138), ריב"מ"ץ (138,124,94,74), רמב"ם (112,74,54,30,3). לעיתים הוא אינו חולק על זיהוי הערוך אלא מסביר ומפרט (148,124,114,113,104,87,13).

16.2.2. בתשעה מקרים מובאים זיהויים ייחודיים שאינם נזכרים אצל הפרשנים שנדונו עד כה (140,117,103,85,83,67,59,42,20). שלשה מהם נזכרים גם ב'כתר כהונה' (83,59,42). בכל המקרים הללו, בלי יוצא מן הכלל, הוא מסתמך על קרבה אטימולוגית בין השם העברי לשם יווני. את אחד הזיהויים הוא מסייג, כיוון שבבבלי מובא זיהוי שונה (140), ובכל זאת ניתן לראות בבירור גם שם את דרכו ונטיית לבו בזיהוי.

16.2.3. בזהותו משתמש ר"ב מוספיא בעיקר ביוונית, ולעיתים גם בלטינית ובערבית.

16.2.4. בשלושה מקרים נוקט מוה"ע בדרך הרמוניסטית, ומיישב מחלוקת בין הפרשנות האטימולוגית ובין הפרשנות המסורתית בכך שטוען כי לשם המופיע במשנה יש שתי

¹⁵⁵⁵ במסגרת המחקר נדונו זיהויי 'כתר כהונה' לערכים שנתחדשו בעבודה זו. לא נדונו הזיהויים הנוגעים לערכים שהופיעו בעבודת התואר השני. כלל זיהויי 'מוסף הערוך' נדונו כאן.

הוראות מקבילות, בנות תקופות או מקומות שונים (138,74,43).¹⁵⁵⁶ במקום אחד (שיפון – 138) נראה כי הזהירות היתר נובעת מההשלכה ההלכתית המשמעותית על מנהג קהילות אירופה בענייני חמץ ומצה. רצונו שלא להפנות עורף לפרשנות המסורתית עולה גם מן מן ההסתייגות שנזכרה לעיל (140), בה הוא כותב: *אם לא היו דברי ר' יוחנן הייתי אומר שפירושן...¹⁵⁵⁷* וכן מהתבטאות מפורשת אף יותר בערך 'פריש' בו מובאים ארבעה מזיהוי (124,103,85,3): *ואיני כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' יקנו משגיאות.¹⁵⁵⁸*

16.3. כתר כהונה:

16.3.1. במחקר זה נדונו 24 זיהויים הנזכרים בספר 'כתר כהונה'. על פי רוב מובאים זיהויים המוכרים מפרשנים קודמים, בציון שמם במפורש או בסתם: בבלי (17,7) במפורש, 88 בסתם); ירושלמי (24,18) במפורש); רי"ף (48) במפורש); הערוך, המכונה אצלו 'הגאון' (51,24,19) במפורש, 42,38,20 בסתם); רש"י (42,38,7) במפורש); רמב"ם (41,14,9,7) במפורש, 30 בסתם); רד"ק (17) במפורש). נראה בבירור, אם כן, שפרשנותו של כת"ה נטועה היטב בתוך הפרשנות שקדמה לו.

16.3.2. בתשעה מקרים מובאים זיהויים ייחודיים, שאינם נזכרים בחיבורים שנדונו במחקר זה עד כה, (83,59,51,42,20,17,16,9,1), כאמור – שלושה מתוכם נזכרים גם בספר 'מוסף הערוך' (83,59,42). במקרה אחד מובאים אצל שניהם זיהויים ייחודיים שונים (20). כמעט בכל המקרים הללו נראה כי הסתמך על קרבה אטימולוגית (מלבד אחד [20]: במקרה אחר [51] – קרבה סמנטית) בין השם העברי ובין שם אירופי (יווני, לטיני או ספרדי).

16.3.3. בזהותו משתמש ר"ד די-לארה בשמות צמחים במגוון שפות – לטינית, יוונית, ספרדית¹⁵⁵⁹ (בפיו – 'לשוננו'), צרפתית, איטלקית, ערבית ואולי אף פורטוגזית. עם זאת, פעם אחת הוא יוצר האחדה שגויה בין שם ערבי המובא אצל הערוך ובין זיהוי ייחודי לו (20).

16.4. **השוואה לבוקסטורף:** בקיאותם בשפות של שני המחברים, ויותר מכך, שימושם באמצעים בלשניים שלא נראו אצל פרשנים קודמים, מעלים את הסברה כי הכירו את הספרות ההיבראיסטית הנוצרית, שנכתבה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה. במחקרים שנכתבו אודותם נזכרת היכרותם עם כתבי יוהנס בוקסטורף האב.¹⁵⁶⁰ השוואה לזיהויי של בוקסטורף, המפורסם מבין ההיבראיסטים ומחבר הלקסיקון המקיף לספרות חז"ל, מראה כי אף שיש מן

¹⁵⁵⁶ באופן דומה הוא נוהג לגבי 'אספרגלין' - זיהוי הירושלמי את הפרישין (103).

¹⁵⁵⁷ ערוך השלם, ח, עמ' 85.

¹⁵⁵⁸ שם, ו, עמ' 435.

¹⁵⁵⁹ נראה כי במקרים בהם מביא מינוח ספרדי ולטיני זה לצד זה, השתמש במילונו של אורזקו, שהיה מקובל בזמנו. ראה: אורזקו, מילון.

¹⁵⁶⁰ על ר"ב מוספיא נכתב כי הסתמך רבות על הלקסיקון של בוקסטורף (אלפסי, מוספיא, עמ' 595). על ר"ד די-לארה נכתב כי עמד בקשר עם בוקסטורף הבן, עורך כתבי אביו, שהעריך מאוד את די-לארה (הורוויץ, לארה, עמ' 493).

המשותף בין זיהוייהם, רוב מקרי ההתאמות הינם במקומות בהם הלכו בעקבות זיהוי קודמיהם (כגון: מוה"ע – 124,87,74,54,33,30; כתכ"ה – 48,39,37,32,25,19). ואילו בנוגע לזיהויים הייחודיים – רק שלשה מתוך התשעה של כתכ"ה מופיעים אצל בוקסטורף (51,17,9), ואף לא אחד מתוך התשעה של מוה"ע. יתרה מזו, במקרים אלו ציטט בוקסטורף בדרך כלל את הפרשנות היהודית הקנונית – הערוך, רש"י ורמב"ם, ובעוד המלומדים היהודים של תקופתו משתמשים בכלים בלשניים ומחדשים זיהויים באמצעותם, נראית פרשנותו של בוקסטורף, לפחות בכל הנוגע לזיהוי צמחים, שמרנית למדי.

16.5. **מוה"ע מול כתכ"ה:** השוואה בין מוה"ע לכתכ"ה, הדומים זה לזה בהיבטים רבים, מראה כי בשלושה מקרים, כאמור, מסכימים שניהם על אותו זיהוי מחודש (83,59,42). בשני מקרים הם חולקים זה על זה (20,14). כאשר לא הוסיף מוה"ע על דברי הערוך מסתבר שהסכים לדבריו, ואם כן, חלק ככל הנראה על שאר זיהויי המחודשים של כתכ"ה. נראה, מחד, כי אין למעשה זיהויים רבים המשותפים לשניהם, ומאידך לא ניתן להתעלם משלושת הזיהויים הייחודיים המשותפים לשניהם במובהק. על כן נראה שלפחות אחד מהם הכיר את ספרו של השני, ומסתבר שהיה זה בעל 'כתר כהונה', שספרו יצא בשנת 1668, שהכיר את מוסף הערוך, שיצא כ-13 שנה קודם לכן, בשנת 1655.

16.6. **סיכום:** ניתן לראות שלפנינו סגנון חדש של פרשנות ריאליה, אשר נושאו שואבים השראה ושואלים כלים ממלומדי הרנסאנס הנוצריים בני זמנם ומקומם, ולא נרתעים מלחדש זיהויים על פי ידיעותיהם, אך לא מפנים עורף לפרשנות המסורתית, שהינה הבסיס לפרשנותם.

17. 'מכלל המשנה' – פירוש מילים למשנה – שלמה אבאבא בן נוריאל:

17.1. במחקר זה נדונו 77 זיהויי צמחים המובאים ב'מכלל המשנה'. בהקדמתו מזכיר המחבר, המבקש להקל את לימוד המשנה על היהודים דוברי הפרסית, ארבעה חיבורים שעייין בהם בכתבו את פירושו: פירוש רמב"ם, פירוש רע"ב, פירוש 'כף נחת' לר' יצחק גבאי¹⁵⁶¹ ופירוש 'קב ונקי' לר' אלישע בן אברהם מהורדנה.¹⁵⁶² מעיון בזיהויים עולה כי על אף האמור לעיל, רבים מהם לא מופיעים במקורות שהוזכרו, ואף לא בחיבורים אחרים.

17.2. למעלה מ-30 מן זיהויים מופיעים אצל רמב"ם, אך כמעט תמיד מדובר בזיהויים טריוויאליים המוכרים ממקורות נוספים (כגון: 142,127,118,102,92,60,39,26,5,4 ועוד). בכמה מקרים בהם אין התאמה לזיהוי רמב"ם, נראה שזיהה בעקבות רע"ב (88,83,24,20) ואולי גם 14, (132).

¹⁵⁶¹ דפוס ראשון – ונציה שס"ט.

¹⁵⁶² דפוס ראשון – אמסטרדם תנ"ט. שני הפירושים, 'כף נחת' ו'קב ונקי', הינם ביאורים קצרים על כל המשנה שנועדו להבנה בסיסית של המשנה ויועדו לכלל הציבור, ולא דווקא לתלמידי החכמים. עוד על חיבורים אלו ראה: ארנד, לימוד, עמ' 27.

- 17.3. היה מקום לשער כי יופיעו בפירוש זה מסורות פרסיות מקומיות המופיעות גם בספר המליצה, אך למעשה אין ולו מקרה מובהק אחד של מסורת כזו. בארבעה מקרים יש להסתפק בשאלה זו (147,90,16,7). נראה, אם כן, שלא השתמש מחבר 'מכלל המשנה' ב'ספר המליצה' שקדם לו בכמה מאות שנים, וייתכן אף שכלל לא הכירו.
- 17.4. כאמור, בין הזיהויים שנדונו ניתן למנות זיהויים ייחודיים רבים – 20 במספר (6,11,12,129,126,112,111,90,89,80,69,67,66,59,48,42,41,37,25,23), חלקם צמחים שכלל אינם מוכרים באזור ארץ ישראל, ומוצאם במרכז אסיה או בדרומה (126,80,37,23). כמו כן ישנם שמונה זיהויים שאינם נהירים כל צרכם (136,97,91,78,75,54,53,38), ונראה שלכל הפחות חלק מהם מצטרפים לזיהויים היחודיים.
- 17.5. **סיכום:** בחיבור זה (בדומה לספר המליצה) מובאים, לצד זיהויי רמב"ם ורע"ב, זיהויים ייחודיים רבים המבטאים מסורות מקומיות, האופייניות לתפוצות המרוחקות מן המרכזים היהודיים הגדולים. יתרה מכך, מהשוואה בין שני החיבורים מן האזור דובר הפרסית¹⁵⁶³ לא ניתן להבחין במסורת זיהוי המשותפת לשניהם, אלא במסורות שונות המאפיינות כל חיבור בפני עצמו.

18. מילון תימני למילים קשות – מהד' י' טובי:

- 18.1. 32 זיהויים מתוך המילון נדונו בעבודה זו. בניגוד למילון תימני אחר – אלג'אמע – שנדון לעיל, קשה להצביע באופן חד על מקורותיו של המילון שפורסם ע"י י' טובי. 18 זיהויים תואמים, אמנם, את זיהויי רמב"ם (1,4,5,7,9,18,26,32,60,61,84,92,100,102,122,132,142,146), מול 9 מקרים של אי התאמה (8,19,24,65,88,101,107,118,131), אך מספר דומה של מקרי התאמה קיים גם ביחס לזיהויי רע"ב – 17 זיהויים (1,4,5,7,9,18,24,26,88,92,102,108,118,122), בעוד אי התאמה קיימת רק ב-3 מקרים, אשר בהם מובאים זיהויים ייחודיים (19,131,107). יתרה מזאת, בשלושה מקרים תואם הזיהוי את זיהוי רע"ב, ונוגד את זיהוי רמב"ם (24,88,118), בעוד שלא נמצאו מקרים הפוכים. התאמה גבוהה יחסית קיימת גם לחיבור המיוחס לרנאה"י, על שני הפירושים המופיעים בו – 16 התאמות (5,7,24,26,32,47,60,61,88,92,101,102,118,122,132,142) מול 6 אי-התאמות (1,4,8,18,47,131) – בין ההתאמות לא מצויים הזיהויים הייחודיים המופיעים בפירוש רב נתן. משקלול שלושת המקורות הנ"ל עולה כי כאשר מוציאים מן החשבון את הזיהויים הייחודיים, ניתן באמצעות כל זוג חיבורים מתוך השלושה

¹⁵⁶³ המרחב דובר הפרסית בימי חרג מגבולותיה של המדינה האיראנית דהיום והשתרע על פני ח'וראסאן (אזור היסטורי הכולל את צפון מזרח איראן וחלקים גדולים של אפגניסטאן, טג'יקיסטאן, תורכמניסטאן, ואוזבקיסטאן). על היהודים ויצירתם במרחב זה ראה נצר, סימן טוב, עמ' 56-58. לא יפלא איפוא שמסורות מקומיות שונות נפוצו במקומות שונים במרחב זה.

למצוא התאמה לכל זיהויי המילון, ועל כן לא ניתן להכריע מי מן החיבורים עמד בפניו, וסביר שהכיר אף את כל השלושה,¹⁵⁶⁴ ואולי הכריע על פי דעת הרוב.

18.2. בארבעה מקרים מובאים זיהויים ייחודיים (19,8 – ע"פ אחד מכתבי היד, 131,107). בשני מקרים נראה כי מביא מסורת תימנית מקומית הנזכרת גם אצל 'אלג'אמע', (19 – ע"פ אחד מכתבי היד, 47 – שמקורה ככל הנראה בשיבוש), ובמקרה אחד נראה מביא תיאור כללי הדומה דווקא לערוך או לתנחום הירושלמי.

18.3. **סיכום:** נראה כי בפני עורך מילון זה עמדו מגוון מקורות. ביניהם בולטים פירושיהם של רע"ב, רנאה"י ורמב"ם (ע"פ סדר זה), ונראה שאף הערוך או מילונו של תנה"י וכן 'אלג'אמע'. לא נפקדים ממנו גם זיהויים ייחודיים המעידים על מסורות תימניות מקומיות, נוסף על מסורות המופיעות גם אצל 'אלג'אמע'.

19. פירוש 'תפארת ישראל' למשנה – ר' ישראל ליפשיץ:

19.1. 77 זיהויים של תפא"י נדונו בעבודה זו. בזהותו נוקב המחבר בשם הגרמני המקובל בסביבתו או שמוסר תיאור כללי. ב-18 מקרים מובאים שני זיהויים או יותר – לעיתים זה לצד זה ולעיתים בשני מקומות שונים בהם נזכר הצמח.

19.2. השוואה לארבעת החיבורים הנפוצים – ספר הערוך ופירושי רש"י, רמב"ם ורע"ב – שבוודאי היו בידי המחבר, מורה שאף שישנן התאמות רבות לערוך,¹⁵⁶⁵ לרמב"ם ולרש"י, ניתן למצוא את מקורם של כמעט כל זיהויי תפא"י (להוציא הזיהויים הייחודיים – ראה להלן) אצל רע"ב. ברוב המקרים מדובר בזיהוי המוסכם על כל הפרשנים הללו (כגון: 92,79,52,39,26,25,18, 97,102,122,132,140,146 ועוד) או על חלקם (5,11,12,19,25,53,67,78,83,90,114,118,141 ועוד). בשבעה מקרים ניתן לראות את מקורו של הזיהוי באופן מובהק דווקא אצל רע"ב (4,8,24,31, 52,59,76,88). במקרה אחד הוא מצטט את הערוך בשמו (101) ופעם אחת מזכיר את רמב"ם בשמו (126). במקרה אחד מזהה כרש"י ובניגוד לשאר הפרשנים, בתוכם רע"ב (38).

19.3. לגבי ששה זיהויים נוספים, אשר לא מופיעים אצל מי מבין ארבעת הפירושים הנ"ל, נראה כי מקורם בחיבורים אחרים: כתכ"ה (14,1); ר"ש (9); ירושלמי (65); מוה"ע (67); פירושי גאונים (69); תוספות יו"ט (149).

19.4. זיהויים ייחודיים רבים מופיעים אצל תפא"י (4,6,20,37,39,48,58,67,73,75,78,80,81,83, 101,112,131,142). בכמה מקרים מופיעים שני זיהויים ייחודיים זה לצד זה (37,39,48,101).

¹⁵⁶⁴ פירוש רב נתן מוכר רק מכתבי יד תימניים; פירוש רמב"ם, כשאר כתביו, נפוצו מאוד בתימן (וראה לעיל הדיון אודות 'אלג'אמע'); גם פירוש רע"ב היה מוכר בתימן – בקטלוג המכון לתצלום כת"י שעל-יד בית הספרים הלאומי מופיעים כתבי יד תימניים של פירוש זה החל מן המאה השבע-עשרה (הקדום: ספריית ר"י קאפח – JER KAPAH 38. בקטלוג המכון – F 41373), ואף הערות ע"פ פירוש זה לכת"י של משנה תורה לרמב"ם מן המאה השש-עשרה (San Francisco - California State Library, Sutro Branch MS 121. בקטלוג המכון – F 34620).

¹⁵⁶⁵ על אזכורו של ספר הערוך בפירוש תפארת ישראל ראה: מאיר, ליפשיץ, עמ' 113 ובהערה 476 שם.

19.5. יש לשער כי לפחות חלק מזיהויים אלו משקפים מסורות מקומיות של קהילות אשכנז, כגון זיהוי התמכה (149) עם *Armoracia rusticana* (חריפית הגינה, 'חריין', ובלשוננו 'חזרת'), שכפי שנכתב לעיל, מוכר כבר מפירוש תוספות יו"ט למשנה (המחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה).

19.6. כאמור לעיל, מופיעים אצל תפא"י זיהויים המוכרים לנו קודם לכן מן החיבורים כתכ"ה (14,1) ומוה"ע (67),¹⁵⁶⁶ המתאפיינים בדרכי זיהוי המשלבות השוואות אטימולוגיות ליוונית ולטינית. לאור השכלתו וידיעתו את השפה היוונית לא ייפלא כי הכיר חיבורים אלו וקיבל לעיתים את דעתם, או, לחילופין, הגיע לזיהויים אלו בכוחות עצמו. כמו כן ייתכן בהחלט כי יש בין הזיהויים הייחודיים כאלו אשר הגיע אליהם המחבר בדרך דומה, אף כי אין הדבר מופיע במפורש, מפני שדרכו לקצר בדבריו. כך נראה למשל בזיהוי הכופר (58).

19.7. **סיכום:** פירוש 'תפארת ישראל' מושתת ראשית לכל על הפירושים הקנוניים שהתקבלו באירופה, בהם הערוך, רש"י ורמב"ם, ובראשם רע"ב. פעמים בודדות הוא מזהה שלא כמותם אלא כפירושים אחרים שקדמו לו. הזיהויים הייחודיים המופיעים לא מעט בחיבור זה משקפים ככל הנראה הן מסורות מקומיות של קהילות אשכנז והן את סגנון פרשנות הריאליה החדשני, המסתמך גם על מחקר אטימולוגי, ומוכר לנו מן החיבורים 'כתר כהונה' ו'מוסף הערוך' שנדונו לעיל.

¹⁵⁶⁶ את מוסף הערוך מזכיר בעל תפארת ישראל במפורש בשני מקומות (לא בענייני צמחים. ראה: מאיר, ליפשיץ, עמ' 113 ובהערה 477 שם).

ב. מפת פרשנות הריאליה על פני הזמן והמרחב

מכלול הקשרים שבין הפרשנים ומעברי המסורת המוכחים והמשוערים, בא לידי ביטוי חזותי בתרשים המצורף. בתרשים ניתן לראות את החיבורים השונים הממוקמים על פי זמן ומקום חיבורם, את מקורותיהם של החיבורים השונים ואת השפעתם על חיבורים אחרים בתחום זיהוי הצמחים.

20. חיבורים מרכזיים:

20.1. בתרשים בולטים כמה חיבורים אשר השפעתם רבתה על אלו המאוחרים להם. הבולט שבהם הוא פירוש רמב"ם, אשר כל החיבורים המאוחרים לו (מלבד, אולי, ספר המליצה) קיבלו ממסורתו – חלקם כמקור עיקרי, ואף כמעט בלעדי. בולט גם פירוש ר"ע מברטנורה, שהתקבל בתפוצות השונות והשפיע על חיבורים מאוחרים יותר (מלבד מוה"ע וכתכ"ה, אשר קבלו באופן ישיר ממקורותיו של רע"ב). כמו כן בולטת השפעתו של ספר הערוך על חיבורים רבים, מאשכנז ועד תימן, ובמידה פחותה מעט השפעות שלפירוש רש"י, בעיקר על חיבורים שנתחברו באירופה.

20.2. יש לציין כי ארבעת החיבורים הנזכרים נמנים על שלוש סוגות ספרותיות שונות – פירוש למשנה, פירוש לתלמוד הבבלי ומילון. שלשה מהם – רע"ב, רש"י והערוך – ניתן להגדיר כחיבורים הנפוצים בתחומם מעת התקבלותם ועד ימינו. נוסף עליהם פירוש רמב"ם, שהיה הנפוץ והמקובל משך מאות שנים עד להתקבלות פירוש רע"ב, אך המשיך לשמור על מעמד מרכזי, אולי מפני מעמדו של מחברו. לא ייפלא אפוא כי לאורך הדורות היו פירושים אלו המשפיעים ביותר גם במסירת זיהוי הצמחים.

21. 'בתי מדרש' של זיהוי:

21.1. קשה לחלק ולתחום את החיבורים לכדי 'בתי מדרש' של מסורות אשר סביבם הם

מתרכזים, אך בכל זאת ניתן לאפיין לתאר קבוצות של חיבורים אשר להם מאפיינים משותפים.

21.2. בולטת בצד השמאלי של התרשים קבוצת חיבורי צפון אירופה, אשר להם מסורות משוערות עוד מתקופתו של רבנו גרשום (המאה העשירית), שעוברות דרך רש"י (ובמידה פחותה גם הערוך), ונוכחות אף אצל 'תפארת ישראל' (המאה התשע-עשרה).

21.3. קבוצה בולטת נוספת מתרכזת סביב פירוש רמב"ם, שם ניתן למצוא חיבורים כתנה"י, ראה"פ ואלג'אמע, המוסרים באופן מובהק את זיהוי רמב"ם. בולטים בהם בעיקר חיבורים מאזור ארץ ישראל ותימן.

21.4. בין שתי הקבוצות האמורות נקודות השקה רבות, ויימנו כאן שלוש המרכזיות שבהן: הערוך, שאף שקדם לרמב"ם, ינק רבות ממסורות הגאונים, מהן קיבל גם רמב"ם, והשפיע הן

על חיבורי אירופה והן על 'תלמידי רמב"ם'; השפעת רמב"ם על פרשני אירופה המאוחרים; רע"ב, שראשיתו באיטליה ואחריתו בארץ ישראל, וחיבורו, שהושפע משלושת החיבורים הגדולים שקדמו לו והשפיע על המאוחרים לו.

21.5. קבוצה נוספת הינה 'פירושי הגאונים' (ונספח אליהם פירוש רנאה"י) אשר אותה מייחדים דווקא סגנון הפירוש והסמיכות בזמן ובמרחב, ולא דווקא הזיהויים המשותפים. להיפך – רבות מאוד המחלוקות שבין פירושים אלו לבין עצמם. איננו יודעים בוודאות את תולדות כל אחד מן הפירושים, וקשה לדעת אל-נכון את המקום שתפס כל אחד מהם בספריות בנות התקופה – מלבד אחד ששרד לאורך הדורות (פיה"ג) הם מוכרים לנו רק מגניזת קאהיר (וגניזת תימן – רנאה"י). עם זאת, הימצאותם יחד באזור ובתקופה מסויימים הביאה מן הסתם להשפעה של חיבורים מסויימים מביניהם על האחרים. קבוצה זו מהווה את מקור כמעט בלעדי לפירוש רמב"ם, מקור חשוב לזיהוי הערוך (בעיקר פיה"ג), ובמידה פחותה גם לאחרים (ספר המליצה, תנה"י, כפ"פ ואולי אף רש"י).

22. מרכז ופריפריה בפרשנות:

22.1. דומה שניתן להגדיר מרכז ופריפריה בפרשנות הריאליה באמצעות שני קריטריונים: הבאת 'זיהויים נפוצים' מול 'מסורות מקומיות'; ורמת השפעה על חיבורים אחרים. (יש לציין כי אין בהכרח חפיפה בין הגדרה זו בבסיסה ובין החלוקה הגיאוגרפית המגדירה את אזור ארץ ישראל כמרכז ואת האזורים המרוחקים ממנה כפריפריה, כפי שניתן היה אולי להסיק מן התרשים).

22.2. על פי קריטריונים אלו ניתן לאפיין כפריפריה פרשנית שתים מתפוצות ישראל – פרס ותימן. בחיבורים שבשתי תפוצות אלו רבים מאוד הזיהויים הייחודיים, שמעידים על מקומן המרכזי של מסורות מקומיות. כמו כן לא נראית לחיבורים אלו השפעה על אחרים – בוודאי לא על חיבורים באזורים אחרים, וכמעט שלא גם על חיבורים בני אותו אזור (במידה רבה מאוד בפרס, ובמידה פחותה בתימן).

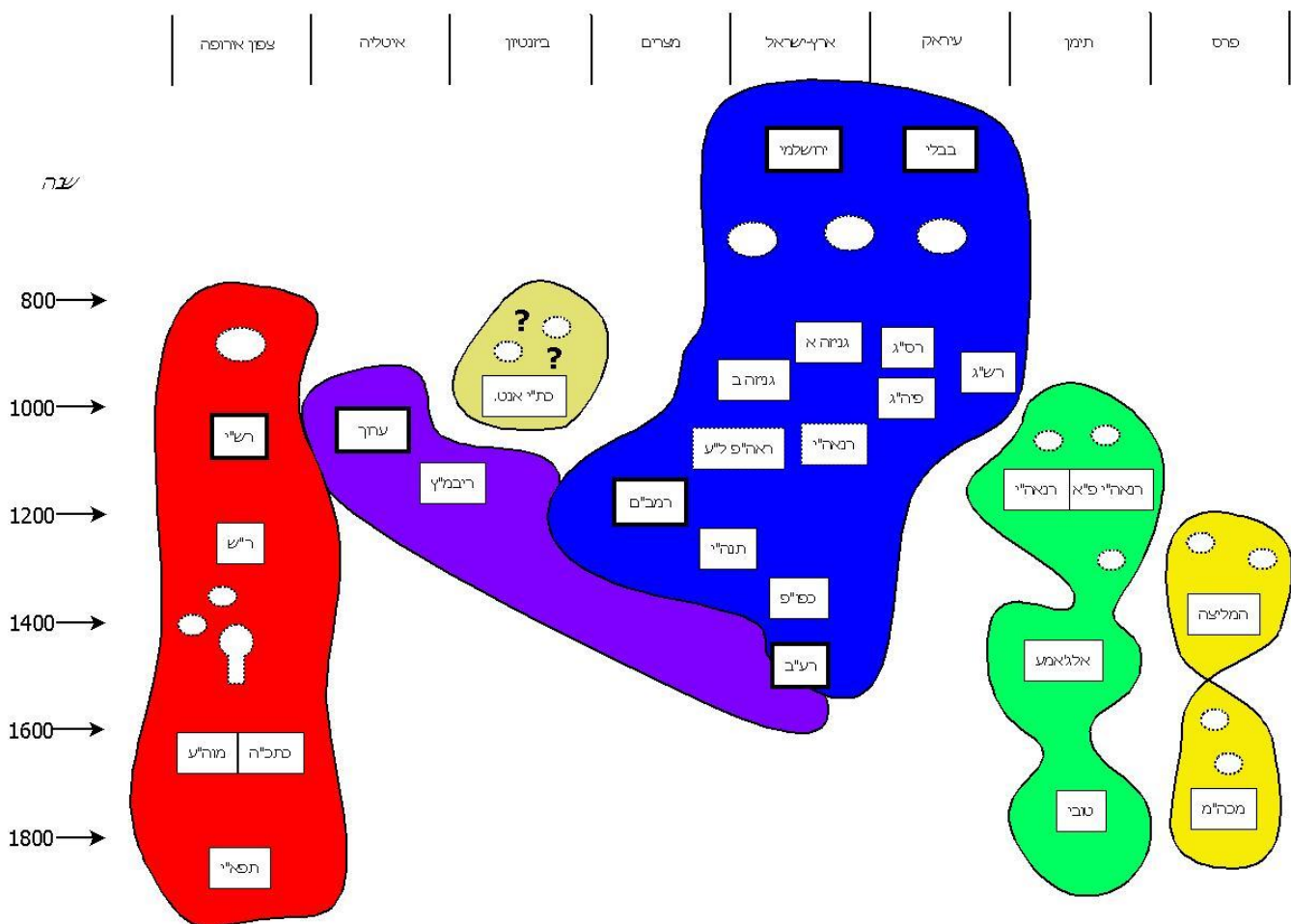
22.3. ייתכן שיש להגדיר כפריפריה פרשנית גם את ביזנטיון, לאור ניתוח זיהויי כתב היד מאוסף אנטונין, אך כיוון שמדובר בקטע קטן של חיבור עלום ויוצא דופן יש לסייג מאוד אמירה זו.

22.4. את המרכז הפרשני דומה שיש למצוא בין עיראק ואיטליה, כשבאמצע ארץ ישראל ומצרים. בארץ ישראל נחתמת המשנה, ובה ובבבל מתחברים התלמודים – חיבורי הפרשנות הראשונים. פירושי הגאונים הינם מן המרחב שבין עיראק למצרים, והם משפיעים רבות גם על חיבורי איטליה הקדומים. ממשיך דרכם המובהק של פירושי הגאונים הוא רמב"ם, שעובר בארץ-ישראל וקובע את מושבו במצרים. ממשיכיו של רמב"ם באזור הינם תנחום הירושלמי ור' אשתורי הפרחי, וכן רע"ב, שמגיע מאיטליה ומרכז יחד בפירושו מזיהוי רמב"ם, הערוך

ורש"י. בתוך תחום זה ניתן למצוא זיהויים רבים אשר לא נפלה בהם מחלוקת בין הפרשנים, ובמידה רבה מאוד השפיעו החיבורים הבולטים שבתוכו על שאר האזורים. את איטליה על חיבוריה – הערוך, ריבמ"ץ, ובמידה רבה גם רע"ב – שנכללת בתחום זה, נראה להגדיר כחטיבה עצמאית בתוך המרכז הפרשני המקיים קשר הדוק עם חיבורי צפון אירופה.

22.5. את צפון אירופה, אף שבחיבוריה מסורות מקומיות רבות מובהקות, קשה לאפיין כפריפריה משתי סיבות: השפעתם של מסורותיה הקדומות על הערוך (וכן על ריבמ"ץ), שהשפיע על חיבורים ברוב התפוצות; השפעתו של מייצגה המרכזי – רש"י – על פירוש רע"ב, שהתקבל בכל התפוצות כפירוש מרכזי. נראה יותר להגדירה כאזור פרשנות המהווה משקל נגד למרכז הפרשני ומקיים עמו קשרים הדדיים מורכבים (הן דרך חיבורי איטליה, והן ישירות עם חיבורים מאזור א"י ומצרים).

מרכז ופריפריה בפרשנות

23. פירוש רמב"ם והתקבלותו כנקודת ציון מרכזית בפרשנות הריאליה:

23.1. עיון קל בתרשים מראה, כאמור לעיל, את מרכזיותו של פירוש רמב"ם והשפעתו על החיבורים המאוחרים לו. אך מעבר להשפעה הישירה ניתן לשער כי להתקבלות פירושו

היתה גם השפעה סמויה חשובה ביותר – היעלמותם של כמעט כל פירושי הגאונים (למעט פיה"ג). פירושו המקיף, השיטתי והבהיר של רמב"ם, שרוב גדול של זיהוייו מקורם במסורות פירושי הגאונים, תורגם עד לתחילת המאה הארבע-עשרה לעברית והתקבל בכל תפוצות ישראל,¹⁵⁶⁷ ונראה שייתר, למעשה, את פירושי המשנה שקדמו לו, שהיו מצומצמים וסתומים בהרבה. יש להניח, אמנם, כי היעלמותם של הפירושים התחוללה באופן הדרגתי, שהרי תנחום הירושלמי (במאה השלוש-עשרה) מביא, כפי הנראה, מעט ממסורות הגאונים, ואף ר' אשתורי (במאה הארבע-עשרה) מוצא קטע 'פירוש בלשון ערבי' ומוצא לנכון לצטטו כפי שהוא. אך היא הנותנת – שמתוך המעשה החריג של ציטוט קטע הפירוש על ידי ר' אשתורי, נמצאנו למדים על הייחודיות שייחס לו. היעלמותם הטבעית של הפירושים, שהתחוללה בעקבות התקבלות פירוש רמב"ם רק העצימה את התקבלות זיהוייו, כיוון שבפני המחברים המאוחרים לו שעסקו בזיהוי שמות צמחים לא עמד מגוון מסורות פירושי הגאונים, אלא פירוש רמב"ם לבדו (או כמעט לבדו), לצד החיבורים החשובים מאיטליה ומצפון אירופה.

¹⁵⁶⁷ תא שמע, ספרות, א, עמ' 186, 190.

ג. תופעות

ליקוט תובנות נקודתיות מתוך הערכים השונים וכן הצבעה על קווי אופי מסויימים המשותפים לזיהוי פרשנים שונים שנדונו לעיל פורשים לפנינו מספר תופעות רחב בפרשנות הריאליה, המדלגות לעיתים על הפערים בזמן ובמרחב שבין הפרשנים השונים. ניתן לסווג תופעות אלו לשלוש תימות מרכזיות בפרשנות הריאליה: א. הלשון. ב. המציאות הריאלית (ובמקרה של זיהוי הצמחים – פיטוגיאוגרפיה). ג. אופי החיבור וסגנון הפרשנות. לצדן יש לציין גם את הנוסחים והגרסאות שעמדו בפני הפרשנים, אשר השפיעו בכמה מקומות באופן נקודתי.

24. הלשון:

ללשונות ולניבים בהם נכתבו החיבורים השונים השפעה מכריעה על הבאת זיהויים, על העברת מסורות הזיהוי, על הדיוק במסורות ועל שיבושים שנפלו בהם. השפעה זו מתבטאת במגוון צורות שיידונו להלן.

24.1. ידיעת השפה כתנאי להעברת מסורת: בבסיס סוגיית זיהוי הריאליה עומדת שאלת

ידיעת השפות. מובן מאליו, למשל, כי הצורך בזיהוי שמות צמחים מן המשנה היה יורד באופן משמעותי, אילו היתה שורדת העברית כשפה חיה.¹⁵⁶⁸ בה במידה, פרשנים רבים יותר היו מצטטים את זיהוי התלמודים, אילו היו נהירים להם המונחים הארמיים.¹⁵⁶⁹ פערים לשוניים, אם כן, פעורים בין השמות העבריים של הצמחים שבמשנה ובין חכמי התלמוד דוברי הארמית לניביה – המזרחי והמערבי; בין הזיהויים הארמיים ובין הגאונים דוברי הערבית וכל הבאים אחריהם; בין השמות המשנאיים וזיהוי הירושלמי הגזורים מן היוונית ובין רוב הפרשנים, מלבד אלו ששפה זו נגישה עבורם (ריבמ"ץ, מוה"ע, כתכ"ה, תפא"י); בין פרשני המרחב הערבי ובין הפרשנים דוברי השפות האירופיות. פערים קיימים גם, אם כי במידה פחותה, בין דוברי שפות אירופיות שונות לבין עצמם, וכן בין דוברי ניבים שונים של ערבית.

24.2. ציטוט שמות: עם זאת, לא נמנעו לגמרי פרשנים מהבאת שמות בשפות שלא היו

בקיאם בהם. פרשנים כרנאה"י, הערוך, ריבמ"ץ ור"ש, לא נמנעו מלצטט שמות ארמיים מן התלמודים, אף שלא סביר שהכירום כלל (כגון: 117,24,17,10 ועוד רבים), ונראה שעשו זאת מפאת חשיבותו של התלמוד ולא דווקא מפני שהדבר תורם לזיהוי הצמח. בדומה לכך הערוך מרבה לצטט את שמות ערביים מפירושי הגאונים – בעיקר פיה"ג (כגון: 129,103,50,73,41,37, 148 ועוד רבים) – וכמוהו רע"ב המצטט מרמב"ם (131,102,92,58,48,19,11,4,1 ועוד רבים) אף

¹⁵⁶⁸ אין לתלות את הצורך בזיהוי בתחום הלשון לבדו. מצטרפים אליו הסוגיה הגיאוגרפית-אקלימית – שנבעה מפזור העם היהודי וקהל לומדי התורה על פני תפוצות רבות, שונות ורחוקות זו מזו – וסוגיית מגוון הגידולים החקלאיים לאורך ההיסטוריה שיידונו להלן. כמו כן, גם בין שני רבדי אותה שפה, הפרושים על פני תקופות היסטורית שונות, יכולים להיווצר פערים שיקשו על הבנת מונחי התקופה הקדומה בתקופה המאוחרת, כך, למשל, נזקקים חז"ל לזהות שמות צמחים מן המקרא.
¹⁵⁶⁹ הערוך, ר"ש ופרשנים נוספים ציטטו אמנם את זיהוי התלמודים, אך דומה שעשו זאת לשם הציטוט גרידא ומשום חשיבותו של התלמוד, ולא מפני שהדבר הועיל בפיענוח השם המשנאי.

שדומה כי שניהם לא הכירו תמיד את הוראת אותם שמות.¹⁵⁷⁰ ריבמ"ץ מצטט גם הוא מספר פעמים שם ערבי, בדרך כלל בעקבות הערוך (כגון: 129,107,102,79,33,3), ופעם אחת כותב בפירושו: ואיני יודע מהו (20).

24.3. **האחדה שגויה של זיהויים:** ציטוט סתמי של שמות מבלי לדעת את הוראתם מביא לא אחת לפרשנות הרמוניסטית משובשת הבאה לידי ביטוי בהאחדת שני זיהויים שונים של שני פרשנים לכדי זיהוי אחד – כך אצל הערוך (132,85,71,52,33) ורע"ב (119,112,85,74,49,10) האחדה שגויה נראית גם אצל תנה"י (85), אך שם נראה שהסיבה היא הדמיון בין הפירות והיכרות לא-מספקת עם תכונותיהם.

24.4. **שיתוף השם:** בכמה מקרים אנו נתקלים בשמות המורים על יותר מצמח אחד, וכך נוצר מצב בו מביא פרשן מסורת הנזכרת אצל אחד מקודמיו, אך ניתן להבין כי כוונתו לצמח אחר. דוגמאות בולטות הן הרכפה (129) ושמה הערבי *بقم*, האגס (3) והשמות הערביים *أجاص* ו-*انجاص*, וכן האסטס (13) ושמו הערבי *نيل*, הכמון (60) ושמו אצל תפא"י - *Kümmel*, הספיר (82) ושמו הערבי *ماش*, העדל (83) והשם *شيطرج*, שהוראותיו שונות בערבית ובפרסית ועוד. מעניין במיוחד בזיהוי הבוטנה (19) השם הערבי-תימני *بن* שמקורו בפרסית, ומורה על שניים או שלשה צמחים שונים. לעיתים שם אחד מורה על צמחים שונים במקומות שונים, כך למשל הוראת 'ברתא' הארמית, המזהה את הברושים (23) בניב מערבי (ברוש), בשונה מהוראתה בניב מזרחי (ערער); *برقوق*, המזהה את השזיפים (124) ואת שושנת המלך (134), שהוראתו בתימן (משמש) שונה מהוראתו במצרים ובמע'רב (שזיף) ומהוראתו באזור סוריה-א"י (כלנית); *شيلم* המזהה את הזונים (33) ואת השיפון (138), שהוראתו בעיראק (שיפון) שונה בתכלית מהוראתו ברוב המקומות (זון משכר), ויש להניח שזו הסיבה לכך שמסורתו של רס"ג בזיהוי השיפון (138) לא שרדה אצל פרשני המרחב הערבי; *ماش* המזהה את הספיר (82) שהוראותיו שונות בסהר הפורה ובדרום אסיה ועוד. לעיתים הדבר קשור לשוני במגוון הצומח, אשר הביא לנדידת משמעות השם מצמח שלא מצוי באזור לצמח מקומי (ראה להלן – אקלים ופיטוגיאוגרפיה).

24.5. **שיבוש השם:** תופעה דומה קיימת בשמות דומים המשתבשים זה עם זה עם מעבר המסורת. כך, למשל, האירוס (10) פעמיים: גומאם-נמאם וכן סיסנבר-סיסמברו, האשכרוע (18): בקס-בקם, החריע (47): כ'ריע-כ'רוע ועוד.

24.6. **קרבה אטימולוגית לשם בשפה אחרת:** במקרים רבים מאוד, הביאה קרבה אטימולוגית את הפרשנים לזהות את השם המשנאי עם שם קרוב המוכר בלשונם.¹⁵⁷¹ הקרבה בין העברית לארמית הינה גדולה וכך למשל זוהו בתלמודים האורז (5) – ארוזא, האיזוב (7) – איזובא, הכרישים (63) – כריתין, הקורנית (112) – קורניתא, הקיסוס (117) – קיסוסא ועוד. במקרים רבים יותר, כנראה, נחסך הצורך בזיהוי כיוון שהזהות בין המונח העברי והמונח

¹⁵⁷⁰ ראה לעיל סעיפים 5.3, 14.5.
¹⁵⁷¹ זאת מבלי להתייחס כאן לדיוק שבזיהויים אלו.

הארמי הקרוב היתה מובנת מאליה (כגון: 150,145,100,60,55,46,44,32,5 ועוד). תופעות דומות קורות גם אצל המזהים בערבית במקרים רבים כגון: ארוז (5), ארו (16), גרגר (25), דוחן (26), חלתית (37), חרוב (47), כוסבר (55), פול (93), שבת (131), ומקביליהם הערביים שנכתבים באופן זהה או כמעט זהה, וכן אבטיח (2) – بطيخ, חלף (41) – حلفاء, כופר (58) – كافور (רנאה"י פ"א), כרשינה (66) – كرسنة, עקרבים (91) – عقربان, קורנית (112) – قرنية (גניזה ב), קושט (113) – قسط, רכפה (129) – ركف/رقف (גניזה ב) ועוד רבים. גם כאן ניתן למנות מקרים לא מעטים בהם הקרבה האטימולוגית הביאה לכך שחלק מן הפרשנים דוברי הערבית לא טרחו כלל לזהות (כגון: 150,145,100,84,60,55,45,32 ועוד). גם שמות משנאיים הנראים גזורים מן היוונית הקלו על הפרשנים דוברי שפה זו (כריבמ"ץ, כתכ"ה ומוה"ע) או דוברי שפות אירופיות אחרות שאוצר שמות הצמחים שלהם הושפע ממנה (כערוך ורש"י) במספר מקרים לא מבוטל, כגון: איזוב (7) – ὕσσωπος או hyssopus הלטיני, הרדופני (31) – ροδοδάφνη, לוטם (67) – λωτός, סנריות (81) – κυνάρια או cynara הלטיני, עידן/אידן (88) – ιτέα, קושט (113) – κόστος או costus הלטיני, קיק (118) – κικ ועוד. מיוחדים בכך כתכ"ה ומוה"ע, אשר הידע הרב שרכשו בשפות והכלים הבלשניים שהכירו הביאו אותם להשתמש באטימולוגיה ככלי זיהוי מרכזי ולעיתים בלעדי. כך הגיעו, מחד, לזיהויים חדשים המוסכמים גם על חוקרים בני ימינו כגון אילום (9) – alumen וחמם (42) – amomum, ומאידך לזיהויים תמוהים כ- ארו (16) – arze בקסטיליאנית (!), ארנים (17) – ornus, כליסים (59) – ilicis, קיסוס (117) – βαρκισσος ועוד.

24.7. **תרגום מילולי:** תופעה אחרת מתרחשת כאשר שם הצמח במשנה נראה כגזור ממושגים בעלי משמעות כשלעצמם. במקרים כאלו יש מן הפרשנים שמזהים באמצעות צמח בעל משמעות זהה בשפתם, כגון אבוב רועה (1) – תרגום כקנה או מקל של רועה, איזוביון (7) – קריאה כ-'איזוב – יוון', חלביצים (38) ונץ חלב (78) – כקשורים לחלב, יבלית (51) – כקשורה ליבלות, ערקבנים (91) – כקשורים לעקרב ועוד.

25. פיטוגיאוגרפיה:

למותר לציין כי הצמחים הנזכרים במשנה קשורים בריאליה הארץ ישראלית, או לאזור הסהר הפורה בכללו. מכאן שעל צמחים אלו (להוציא תוצרי צמחים שנסחרו והובאו ממרחק כבשמים, תבלינים וצבענים) להימנות על מגוון הצומח שבאזורנו, המורכב מצמחים ים תיכוניים, אירנו-טורניים וסהרו-ערביים (ומעט צמחים סודניים), או על המינים החקלאיים המתאימים לאזור. הדבר פשוט אצל הפרשנים שפעלו במרחב המדובר, אך ניתן לראות אצל פרשנים מאזורים מרוחקים יותר את השפעת מגוון הצומח המקומי על זיהוייהם.

25.1. הביטוי הנפוץ להשפעה זו הינו זיהוי עם מין שאינו אופייני לאזורים האמורים אלא לאזור הפיטוגיאוגרפי בו חי הפרשן. כך למשל אצל פרשנים באירופה (בעיקר רש"י ותפא"י,

אך גם אחרים) ניתן למצוא מינים האופייניים ליבשת זו, ולא מצויים באזור הסהר הפורה (כגון 149,114,80,75,58,57,37,31,19,12,11,7,4 ועוד). גם בחיבורים מתימן ניתן למצוא רשימה לא קצרה של צמחים האופייניים לאזור הפיטוגיאוגרפי הסודני שכולל את דרום ערב, ואינם מצויים באזור הסהר הפורה (117,107,104,102,99,82,19,11,10). במידה פחותה ניתן לראות תופעה זהה גם בחיבורים הפרסיים (129,37,31,23,1), ויש לשער כי גם חלק מן הזיהויים הלא-ברורים שבחיבורים אלו מתייחסים לצמחים כאלו.

25.2. כאמור לעיל, אין להכליל בתופעה זו סממנים אשר ההתייחסות במשנה אליהם היא כאל תוצרים מוגמרים ולא כאל גידולים חקלאיים, (כגון: 9 אילום, 42 חמם, 113 קושט, 126 ראשי בשמים), וזיהויים כצמחים אקזוטיים מקובל על פרשנים רבים, שהכירום כמוצרים אשר הגיעו ממרחקים לשווקי הים התיכון.

25.3. במקרים שונים מסייע בדינו הידע הפיטוגיאוגרפי לקבוע בסבירות גבוהה את מקום חיבורו של אחד החיבורים הנדונים. זיהוי שושנת המלך (134) עם מין מסויים של שושן, כפי שמופיע בכתב היד של הגלוסר העברי-יווני מאוסף אנטונין, מסייע להגיד כי פירוש זה התחבר במרחב של דרום הבלקן – יוון ואלבניה – שזהו איזור התפוצה של מין זה. בדומה לכך, זיהויים עם מינים האופייניים לדרום ערב מסייעים לקבוע את כי פירוש רנאה"י נערך בתימן.

25.4. השפעה נוספת מתבטאת בזיהוי חדש, שאף שהצמח המובא בו נפוץ גם באזור הסהר הפורה, הוא תופס את מקומו של זיהוי קונצנזואלי קדום עם צמח שאינו מצוי בסביבותיו של הפרשן. דוגמא בולטת היא זיהויו של רש"י את השזיפים (135) עם הפרי הקרוי שזיף גם בימינו, הנפוץ גם באזור הים תיכוני, [ומזוהה על ידי חלק מן הפרשנים עם האגסים (2)], בעוד שמוסכם על הפרשנים הזיהוי עם השיזף התרבותי, שהיה הנפוץ במזרח אגן הים התיכון, אך לא היה מוכר בצפון אירופה.¹⁵⁷² מקרים רבים נוספים מצויים בין זיהויי פרשני אירופה (כגון: 33,31,5, 99,85,52,18,4) וכן בחיבורים התימניים (143,135,128,119,114,106,85,66,59,53,49,41 ועוד).

25.5. תופעה קרובה אחרת נזכרה לעיל עם ענייני הלשון (סעיף 24.4). במסגרתה, שמו של צמח באזור הסהר הפורה, שאינו מצוי בסביבתו של הפרשן, מציין באזורו צמח קרוב מן הצומח המקומי, ומסתבר כי אליו כוונת הפרשן הנוקב בשמו. כך למשל בזיהוי האזוב (7), הדוחן (26) והספיר (82) בפירושי תימן, בזיהוי הכמון (60), אולי, אצל תפא"י, ובזיהוי הברושים (23) בשני התלמודים.

25.6. התפתחות מגוון הגידולים החקלאיים: בשונה מתפוצת מיני הבר, אשר נותרה בדרך כלל יציבה בתקופות ההיסטוריות המוכרות לנו (למעט תופעות מקומיות דוגמת מדבור, רעיית יתר והתפשטות צמחים גרים שהובאו ע"י האדם), התמורות בתפוצת מיני החקלאות היו משמעותיות ביותר. התמורות החשובות לעניינינו של מחקר זה הן אלו שקרו במהלך ימי הביניים. גורם משמעותי ביותר היה הכיבוש הערבי, שהביא לחדירת מינים חקלאיים שונים לאזורים

¹⁵⁷² עמר, גידולי, עמ' 212.

חדשים אליהם הגיע.¹⁵⁷³ באופן זה התפתח המגוון החקלאי גם בארץ ישראל. חוסר הידע ההיסטורי-חקלאי הביא במספר מקרים לזיהוי עם צמחים שכלל לא היו מוכרים באזור ארץ ישראל בתקופת המשנה. כך לדוגמה זיהוי האסטס (13) אצל פרשנים רבים עם ניל הצבעים, זיהוי העכוביות והקינרס (116,89) עם החציל,¹⁵⁷⁴ זיהוי הלעונים (70) אצל תנה"י עם התרד¹⁵⁷⁵ וזיהוי בנות השוח (132) אצל רנאה"י פ"א עם הבננה.¹⁵⁷⁶

25.7. מקרה נוסף בו ניתן לראות את השפעת התפתחות המגוון החקלאי על הזיהוי הינו זיהוי האורז והדוחן (26,5) במסורת האירופית. בעוד שאצל כלל הפרשנים האורז המשנאי הינו המין הדגני שנקרא אורז גם בפינו, רש"י מזהה אותו ואת הדוחן עם שני מינים של הדוחן, כיוון שהאורז לא היה נפוץ ברחבי אירופה באותה התקופה, אלא בשוליים הדרומיים בלבד. רק החל במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, שאז החל האורז להיות נפוץ גם בחלקי אירופה הצפוניים יותר, חוזר האורז למאגר הזיהויים האשכנזי, אם כי כזיהוי דווקא לדוחן המשנאי.¹⁵⁷⁷

26. סוגות ספרותיות, סגנונות פרשנות ותפיסות למדניות:

קורפוס החיבורים בהם עסק המחקר מגוון מאוד, ומלבד הפערים הלשוניים, הגיאוגרפיים והכרונולוגיים שבתוכו, ניתן להצביע על גיוון רב בהיבטים שונים של אופי החיבורים – סוגה, היקף, מיקוד, שיטת עבודה, מטרה ועוד. להיבטים אלו השפעה רבה על פרשנות הריאליה בכלל ועל זיהוי הצמחים בפרט, כפי שיפורט להלן.

26.1. **סוגות:** החלוקה הבסיסית והטבעית של קורפוס החיבורים בהקשר הסגנוני והלמדני הינה על פי סוגות: מילונים, פירושי מילים קשות (גלוסרים) למשנה ופירושים כוללים למשנה.¹⁵⁷⁸ מצופה היה שאופי הזיהויים, שיאופיין להלן באמצעות צירים שונים, ייגזר בראש ובראשונה מן הסוגה עליה נמנה החיבור. למשל, יש לצפות כי מחברי מילונים וגלוסרים, שמטרתם המרכזית הינה ביאור הוראת המילים, ייטו להביא זיהוי קונקרטי יותר מפירוש כללי למשנה, אשר מטרתו העיקרית הינה הבנת המהלך הכללי המופיע במשנה, והוראת המילים הינה רק רכיב אחד (ולאו דווקא מרכזי) בתוכם. כמו כן, יש לצפות שפירושים סדורים למשנה (הן כלליים והן גלוסרים) ישימו דגש רב יותר מאשר מילונים על התאמת הזיהוי להקשר בו נזכר הצמח במשנה, שהרי המחברים כתבום תוך כדי עיון במשנה, ואף הלומדים מעיינים בהם תוך

¹⁵⁷³ ווטסון **חידוש**, עמ' 77-84.

¹⁵⁷⁴ **שם**, עמ' 70-71.

¹⁵⁷⁵ **שם**, עמ' 62-63.

¹⁵⁷⁶ **שם**, עמ' 51-54. ראה בהרחבה עמר חידושים, עמ' 87-89. באופן דומה חדרו גידולים שמקורם באמריקה, ונדעו לעולם

¹⁵⁷⁷ הישן רק במאה השש-עשרה ואילך, למאגר הזיהויים העממיים באירופה. עיין פליקס פרי, עמ' 20.

¹⁵⁷⁸ עיין בהרחבה ע' אורז – דיון והערות.

¹⁵⁷⁸ בקטגוריה זו נכלל גם פירוש רש"י לבבלי. דומה ש'כפתור ופרח' הינו מקרה ביניים בין גלוסר ובין פירוש כולל.

כדי לימוד המשניות. עם זאת נראה כי לעיתים קרובות חוצים הצירים את הסוגות, מפרידים בין חיבורים מאותה הסוגה, ומכנסים תחת קורת גג אחת חיבורים מסוגות שונות.

26.2. **איסוף מול ברירה:** יש מן הפרשנים אשר עיקר עבודתם איסוף המסורות ופריסתם בפני הלומד. פרשנים כאלו מתאפיינים בהבאת דעות שונות בתדירות גבוהה יחסית מבלי להכריע ביניהן. אינטואיטיבית, נראה שסגנון זה מתאים יותר לחיבורים מילוניים, שמטבעם עוסקים בכינוס מידע ומסירתו, מאשר לפירושים סדורים, שתפקידם להסביר טקסט מוגדר. ואכן, הערוך (22%) והמליצה (28%) הינם מן הבולטים שבחיבורים אשר פעמים רבות פורשים בפני הלומד יותר מזהווי אחד. גם אצל תנחום הירושלמי לא מעט מקרים בהם מובאות דעות שונות בזיהוי (16%), אך בשונה מהערוך והמליצה עוסק תנחום בברירת הדעות ולא פעם דוחה אחת מהן במפורש. אצל אלג'אמע אחוז קטן יותר (11%), אולי כיוון שמוסר בעקביות את מסורת רמב"ם, ועל כן רק במקרים יוצאי דופן נזקק לציין דעה נוספת. מן העבר השני ישנם הפרשנים אשר מזהים באופן חד משמעי, מבלי לציין דעות שונות, ועליהם נמנים בעיקר מחברי הפירושים הסדורים. הבולט שבהם הינו רש"י, אשר אך במקרה אחד מציין שתי דעות זו לצד זו (80),¹⁵⁷⁹ קרוב אליו רמב"ם אשר מביא יותר מדעה אחת בשלושה מקרים בלבד (22,58,67),¹⁵⁸⁰ וכך גם פירושי המילים מתקופת הגאונים, ובכללם רנאה"י ורנאה"י פ"א, וכן מכה"מ המביאים דעה נוספת לעיתים רחוקות מאוד. יוצאים מכלל הפירושים הסדורים פירושי ריבמ"ץ ותפא"י, המציינים דעות שונות פעמים לא מעטות (16%-ו-23% בהתאמה), ובמידה פחותה רע"ב (13%).

26.3. **אוריינטציה הלכתית מול למדנות תיאורטית:** בתוך פירושי המשנה הסדורים נראה שניתן להבחין בין חיבורים שנועדו לפרש את המשנה הלכה למעשה, ובין חיבורים שנועדו לאפשר את לימוד המשנה כטקסט תיאורטי. את הצד האחד מייצגים בראש ובראשונה התלמודים (בעיקר הירושלמי) ופירושי הגאונים, שלפחות עבור מקצת מקהל לומדיהם היו הלכות זרעים חלק מחיי היום-יום. גם את פירוש רמב"ם יש לשייך לקבוצה זו, שהרי בכמה מקומות מדגיש רמב"ם כי פירושו נועד לסייע לזכור ביתר קלות את פסיקת ההלכה, וכי באופן כללי נחוץ לימוד המשנה לפסיקת ההלכה.¹⁵⁸¹ חבר בולט נוסף בקבוצה הוא ספר 'כפתור ופרח', שעצם כתיבתו נועדה כדי לבאר מחדש את ההלכות הנוגעות למצוות התלויות בארץ, וציטוטי המשניות שבו נועדו כדי למצות מהן את הידע ההלכתי ולהבהירו ככל שניתן לקהל הלומדים. קבוצה זו מתאפיינת בזיהויים קונקרטיים ככל שניתן בהתאמה להקשרים במשנה. בצד השני מצוי בראש ובראשונה פירוש ר"ש משנץ שדומה כי מטרתו היתה לאפשר את לימוד סדר זרעים (שנזנה בתפוצות ישראל) בבחינת 'דרוש וקבל שכר', כמעט מבלי שיהיו ללימוד זה השלכות הלכתיות. הביטוי הבולט ביותר לכך הוא בריבוי הציטוטים מן התלמודים והזיהויים

¹⁵⁷⁹ בשני מקרים נוספים הוא מביא זיהויים שונים לאותו צמח במקומות שונים (111,12).
¹⁵⁸⁰ בשני מקרים נוספים מובאת בכת"י רמב"ם דעה נוספת בהגהה בשולי הדף (125,24). וראה לעיל הערה 1523.
¹⁵⁸¹ תא שמע, ספרות, א, עמ' 186-188.

הכלליים. לא נראה שיש התעקשות של המחבר להכיר כל צמח שנזכר במשנה, אלא להבין את המהלך הלמדני התיאורטי שמתרחש בה. דומה כי גם פירוש רע"ב נועד לקהל יושבי בתי המדרש בלבד ולא לפסיקה הלכתית, ומכאן ריבוי הדעות המופיעות בו, חוסר הקוהרנטיות בין זיהוי צמח אחד במקומות שונים ועוד.

26.4. **פרשנות ממוקדת ומומחיות:** לאוריינטציה ההלכתית שנזכרה לעיל ניתן להוסיף שני גורמים קרובים נוספים. הראשון הינו התמקדות החיבור. הרוב הגדול של החיבורים, הן המילונים והן הפירושים הסדורים, הינם בעלי היקף רחב למדי, ויש להניח שזיהוי הצמחים לא עמד תמיד במרכז תשומת הלב של המחבר. לעומת זאת קיימים כמה חיבורים היוצאים מכלל זה. בראש ובראשונה יש לציין את ספר כפתור ופרח, אשר מטרתו המוצהרת הינה בירור הלכה למעשה של המצוות התלויות בארץ, ותשומת לב רבה ניתנה בו, ללא ספק, לבירור לעומק של שמות הצמחים. יש להניח שמיקודו של הספר הינו בין הגורמים למיעוט הזיהויים הכלליים – שניים בלבד (115,30). יש לשער כי רמת התמקדות גבוהה קיימת גם בפירושי הגאונים לסדר זרעים, ששמות הצמחים מהווים נתח נכבד מקורפוס המילים המפורשות בהם, לצד האוריינטציה ההלכתית שלהם שנדונה לעיל. הגורם הנוסף הוא מומחיות המחבר בתחום הבוטני והיכרותו הבלתי אמצעית עם הצמחים המדוברים. לגבי רוב המחברים אין בידינו מידע רלוונטי, אך בכמה מקרים אין ספק שמומחיותם סייעה בידם והשפיעה על זיהוייהם. ראש וראשון הוא רמב"ם, שמלבד עיסוקו כרופא ומחבר כתבים רפואיים, הוציא מתחת ידו את 'ביאור שמות הרפואות', בו סקר את השמות – ערביים ואחרים – של צמחי מרפא ומאכל רבים למיניהם וזניהם. לצדו יש לציין את מחברי מוה"ע וכתכ"ה – ר"ב מוספיא שעסק בין השאר ברפואה ור"ד די לארה – שהתפרסמו בהיותם מלומדים בתחומים רבים, והכירו בוודאי הן את הספרות בת התקופה בתחומי הלשון והטבע. אין ספק כי להיותם בקיאים בתחומים השונים היתה השפעה רבה על זיהוי הצמחים המופיעים בכתביהם. השפעה זו תידון גם בסעיף הבא.

26.5. **מסורת מול חדשנות:** בכותרת מחקר זה עומד המונח 'מסורת', שדומה שהוא היסוד המוצק של זיהוי הצמחים אצל הפרשנים. מולו עומדת שאלת המוטיבציה והיכולת של פרשנים לבקר את המסורת ולחדש זיהויים במקומות הנראים להם. לגבי חלק מן החיבורים קל להראות כי באופן עקבי הם מוסרים את זיהוי קודמיהם – בין אם פרשן מרכזי אחד כאלג'אמע וכפופ"פ, ובין אם מספר פרשנים כרע"ב ור"ש. לגבי אחרים העניין סבוך יותר, בעיקר הדבר אמור כלפי אלו שאין אנו מכירים חיבורים אחרים שבסביבתם נוצרו – רש"י, חיבורים פריפריאליים כמליצה וכרנאה"י פ"א – וכן כלפי חיבורים קדומים כפירושי הגאונים שאנו מכירים רק קטעים מתוכם, זהות חלק ממחבריהם עלומה, וקשה לעקוב שם אחר השתלשלות ברורה מחיבור למשנהו. קשה להעריך עד כמה הזיהויים הייחודיים המופיעים בהם מייצגים חדשנות פרשנית של המחבר. סביר יותר להניח, כפי שצויין בתרשים מפת הפרשנות, שהם מייצגים 'מסורות מקומיות' שקדמו להם ונוצרו בתהליך מורכב יותר. לעומת זאת, פוגשים אנו חדשנות של ממש אצל פרשני תקופת הרנסאנס באירופה – מוה"ע וכתכ"ה – שפרשנותם בתחום זיהוי הצמחים

הושפעה בלי ספק גם מרוח הקדמה המדעית הכללית שנשבה באירופה. חיבוריהם מעידים על שיטת עבודתם ששמה דגש על השוואה אטימולוגית לשפות הקלאסיות, ושהביאה אותם לזהויים חדשניים, שבחלקם מקובלים אף על חוקים בני ימינו. עם זאת ניתן לראות היטב כי נקודת המוצא של פרשנים אלו נטועה היטב במסורות הפרשניות הקדומות, שהיו מוכרות להם, ופעמים רבות הם הסכימו עם זיהויי מסורות אלו. בשלושה מקרים אף נוקט מוה"ע בפרשנות הרמוניסטית, כדי להימנע ממחלוקת ישירה עם זיהויי קודמיו (138,74,43).¹⁵⁸² ייתכן כי מידה מסוימת מאופיים של פירושים אלו שורה גם על פירוש תפא"י, שמחברו היה אף הוא בקי ביוונית, ושמופיעים בו לא מעט זיהויים ייחודיים.

27. נוסח וגרסה:

- 27.1. במקומות ספורים ניתן לראות את השפעת נוסח המשנה שעמד לפני הפרשנים על זיהויי הפרשנים. הדבר בולט בעירוב הזיהויים אצל כמה פרשנים בין 'כליסים/כלוסים' (59) ובין 'בלובסין/בלוסין' (21), עקב שינויי הגרסאות בכתבי היד שעמדו מולם. גם בערך 'אזוביון' (8) היתה השפעה לגרסה ('אזוביון' או 'אזוב-יון') על זיהויים של מספר פרשנים. מקרה נוסף ניתן למצוא אצל ספר המליצה בערך 'יריקת החמור' (54).
- 27.2. מקרים דומים ניתן למצוא גם בהתייחסות של פרשנים לפרשנים שקדמו להם. כך בגרסה של רש"י בבבלי בערך 'אבוב רואה' (1) ובגרסה של רש"י אצל כתכ"ה בערך 'חלגלוגות' (39).
- 27.3. השפעת הגרסאות השונות על הזיהויים הינה מינורית יחסית לתחומים שנזכרו לעיל (לשון, פיטוגיאוגרפיה, סגנון פרשני), ובכל אופן היא אינה ניכרת כהשפעה כללית על פרשנים מסויימים, ולא ניתן לאפיין אותה בקווים ברורים.

¹⁵⁸² בזיהוי השיפון (138) נראה שהזהירות בה נוקט בעל מוה"ע נובעת מההשלכה ההלכתית החמורה בענייני חמץ ומצה על המנהג בקהילות צפון אירופה.

ביבליוגרפיה

א. מקורות

- אבן אלביטאר, ג'אמע – عبد الله بن احمد ابن البيطار، الجامع لمفردات الادوية والاعذية, 1-2 (جزء 1-4), بيروت 1992.
- אבן אלביטאר, תפסיר – عبد الله بن احمد ابن البيطار، تفسير كتاب دياسقوريدوس, بيروت 1989.
- אבן ג'נאח, שרשים – ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת באכער – מקיצי נרדמים, ברלין תרנ"ו.
- אברבנאל, שמות – דון יצחק אברבנאל, פירוש לתורה, ספר שמות, ווארשא תרכ"ב.
- אדרת אליהו – ספר המצוות הנקרא אדרת אליהו להרב אליהו בשייצי... האדרנופוליטי, גוזלוו 1835.
- אוצר הגאונים – ב"מ לוי (עורך), אוצר הגאונים – תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד, כר' א-יג, חיפה-ירושלים תרפ"ה-תשי"ב.
- אורוזקו, מילון – S. de Covarrubias Orozco, Tesoro de la Lengua Castellana o Española, Madrid 1611.
- אחונדוב – A. C. Achundow, Die Pharmakologischen Grundsätze des Abu Mansur Muwaffak bin Ali Harawi, Leipzig 1968.
- אלג'אמע – רבי דוד בן ישע, מילון ערבי-עברי "אלג'אמע" – המאסף, ירושלים תשמ"ח.
- אסף, גאונים – ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, עם מבואות הערות השוואות ומראי מקומות מאת שמחה אסף, ירושלים תרפ"ט.
- אסף, פירוש – ש' אסף, 'פירוש ששה סדרי משנה לרבינו נתן אב הישיבה', קרית ספר י (1934), עמ' 381-388, 525-545.
- אסף, תשובות – תשובות הגאונים מן הגניזה, עם מבואות והערות מאת ש' אסף, ירושלים תש"ב.
- אפשטיין, פירוש – פירוש הגאונים לסדר טהרות, עם מבוא והערות מאת י"נ אפשטיין, ירושלים – תל-אביב תשמ"ב.
- בוקסטורף, לקסיקון – J. Buxtorf, Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum, Basel 1640.
- בר בהלול – R. Duval, Lexicon Syriacum auctor Hassano Bar Bahlule, Vol 1-2, Paris 1881-1901.
- בר שיניא – P. de Lagarde, Praetermissorum – Libri duo, Gottingae 1879.
- גינצברג, גאוניקה – L. Gimzberg, Geonica, Vol I-II, Second Edition, New York 1968.
- גנזי קדם מאסף – ב"מ לוי (עורך), גנזי קדם – מאסף מדעי לתקופת הגאונים, כרך א-ה, ירושלים תרפ"ב-תרצ"ד.

- J. Grimm & W. Grimm, Deutsches wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Vol. 1-32, Leipzig 1854-1961.[electronic resource: <http://woerterbuchnetz.de/DWB>]
- C.d.F. Du Cange, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis..., Lyon 1688.
- C.d.F. Du Cange, Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, Vol. I- X, Graz 1954.
- Donnolo, Fragment des Ältesten Medicinischen Werkes in Hebräischer Sprache, Becher & Steinschneider Ed., Berlin, 1867.
- C. Durante, Il Tesoro della Sanita, Roma 1586. – דורנטה, בריאות
- C. Durante, Herbario Novo, Venetia 1667. – דורנטה, צמחים
- Dioscorides, The Greek Herbal of Dioscorides, English Translation by John Goodyer (R.T. Gunther ed.), London-New York 1968.
- Pedacio Dioscorides Anazarbeo, Acerca de la Materia Medicial...por el Doctor Andres de Laguna..., Salamanca 1570.
- הלכות גדולות – ספר הלכות גדולות (מהדורת מ. הילדסהיימר), כר' א-ג, ירושלים תשל"ב.
המליצה – שלמה בן שמואל, ספר המליצה, גורנג', המאה הארבע-עשרה.
- ס"פ: SP RNL EVR I 75
- שש: SASSOON 710
- בהמ"ל: NY JTS ENA 1441
- המעריך – מנחם די לונזאנו, מעריך, לפסיא תרע"ג.
זרעים גניזה א:
- אוק.: Ox heb. d.33/65-66
- קימ.1: CUL T-S NS 302.23
- קימ.2: CUL T-S K7.35
- בהמ"ל 1: NY JTS, ENA 2752.9-10
- בהמ"ל 2: NY JTS: ENA 3750.8
- זרעים גניזה ב: Cambridge. CUL T-S K7.30,35
- טובי, מילון – י' טובי, 'מילון עממי עברי-ערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל', בתוך: י' גלוסקא וצ' קיסר (עורכים), ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, רמת גן תשנ"ב, עמ' 121-77.
- כף נחת – ר' שמעון גבאי, משניות... עם פירוש הקצר הנקרא כף נחת..., כר' א-ב, קושטאנדינה ת"ד.
כפתור ופרת, לונץ – רבי אשתורי הפרחי, כפתור ופרת (מהדורת לונץ), ירושלים תרנ"ז.

- כפתור ופרה, התישבות** – ספר כפתור ופרה לרבינו אשתורי הפרחי מרבתינו הראשונים (מהדורת בית המדרש להלכה בהתישבות), כר' א-ג, ירושלים תשנ"ד.
- כת"י פרמה** – ששה סדרי משנה כתב-יד פארמה דה רוססי 138, מהדורת צילום, כר' א-ב, ירושלים תש"ל.
- כת"י קויפמן** – כתב יד A50, האקדמיה ההונגרית למדעים, בודפשט, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ח.
- כתכ"ה** – דוד כהן די לארה, כתר כהונה, המבורג תכט.
- לסאן אלערב** – محمد بن مكرم ابن منظور, لسان العرب, 10-1 (جزء 1-20), بولاق 1882-1889.
- מכה"מ** – שלמה אבאבא בן נוריאל, מכלל המשנה, פרס, המאה השמונה-עשרה.
- ב"א: BAR ILAN 651**
- בהמ"ל: NY JTS MS 8714**
- מלאכת שלמה** – ר' שלמה עדני, פירוש 'מלאכת שלמה' למשנה, בתוך: משניות תפארת ישראל, כר' א-יג, ניו-יורק תשי"א.
- סטאר, גלוסר** – J. Starr, 'A Fragment of a Greek Mishnaic Glossary', AAJR 6 (1934-5), pp. 353-367.
- סימון מגנואה** – Simon Genuensis, Clavis Sanationis sive Synonyma Medicinae, מהדורה אלקטרונית מבוארת באתר:
http://www.simonofgenoa.org/index.php5?title=Simon_Online
- עקרי התלמוד** – ר' אברהם בן שמואל זכות, עקרי התלמוד, מילון ללשון חז"ל, כת"י - ירושלים - בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Ms. Heb 6424⁸, הקטע הקיים – מן האות ק' ואילך, וכן תוספת מילים שלא נזכרו בערוך.
- ערוך הקצור** – ספר ערוך הקצור אשר חברו אחד מן הקדמונים..., פראג תס"ז.
- ערוך השלם** – רבי נתן בן יחיאל, ערוך השלם (מהדורת קוהוט), כר' א-ט, וינה תרפ"ו.
- פליניוס, טבע** – Pliny, Natural History, with an English Translation by H. Rackham, Vol 1-10, London 1938.
- פפדופולוס-קרמאוס** – A. Pappadopoulos-Kerameus, 'Glôssarion Hebraiohellenikon', Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy, Petrograd 1908, pp. 68-90.
- פריש, מילון** – J. L. Frisch, Teutsch-Lateinisches Wörter-Buch, Vol. 1-2, Berlin 1741
- קאזאס, מילון** – C. d. I. Casas, Vocabulario de las Dos Lenguas Toscana y Castellana, Venetia 1613.
- קאסל, לקסיקון** – E. Castell, Lexicon Heptaglotton, London 1669.
- קאפח, מחברת** – מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח (מהדורת ז' עמר), תל אביב תשס"ה.
- קב ונקי** – משנה סדורה: משניות עם פירוש קב ונקי מהג"ר אלישע בן אברהם (מהדורת דורדק), כר' א-ב, ירושלים תשנ"ב.
- ריבמ"ץ, פירוש** – ר' יצחק בן מלכי צדק, פירוש למשנה, זרעים (מהדורת זק"ש), ירושלים תשל"ה.

- רי"ף – ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי, כתב יד ניו יורק בית המדרש לרבנים באמריקה Rab.692, (מהדורת פקסמיליה ש"י פרידמן), 2 כר', ירושלים תשל"ד.
- רמב"ם, אלחריזי – כתבי יד של תרגום ר"י אלחריזי לפירוש המשניות לרמב"ם – סדר זרעים: וט.: Vatican, Ebr. 465
- בול.: Bologna, Biblioteca Universitaria (Cat. Modona 22) 3574d
- המ.: Hamburg, Staats- und Universitaetsbibliothek (Cat. no. 156) Cod. hebr. 18
- רמב"ם, הופקינס – ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת, טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א.
- רמב"ם, ירושלמי – הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מימון, ניו-יורק תש"ח.
- רמב"ם, כת"י – פירוש המשנה לרבי משה בן מימון, צילום של כ"י הנטינגטון 117 וכ"י פוקוק 295 שבספריה בודליאנה באוקספורד וכ"י 72-73 שבספריית ששון בליטשוורת, מהדורת צילום, עם מבוא בעברית ובאנגלית מאת ס' ששון, 3 כר', קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו.
- רמב"ם, מיירהוף - Sarh Asma' al-'Uqqar: un Glossaire de Matiere Medicale Compose par Maimonide, Texte Publie pour la Premiere Fois d'apres le Manuscrit Unique, avec Traduction, Commentaires et Index par Max Meyerhof, Le Caire 1940.
- רמב"ם, קאפח – משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון – מקור ותרגום (מהדורת קאפח), כר' א-ז, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.
- רמב"ם, רוזנר – Moses Maimonides' Glossary of Drug Names, translated and annotated from Max Meyerhof's French edition by Fred Rosner, M.D., Haifa 1995.
- רנאה"י, פירוש – רבי נתן אב הישיבה בארץ ישראל, פירוש ששה סדרי משנה (מהדורת קאפח), בתוך: ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים, תשט"ו.
- רס"ג, אגרון – רב סעדיה גאון, האגרון (מהדורת אלוני), ירושלים תשכ"ט.
- רס"ג, לשון – נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, כרך א' – פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו.
- רס"ג, תפסיר – ספר כתר תורה הנקרא בלשון קדמוננו תאג' (דפוס עראקי ונדאף), 3 כר', ירושלים תשכ"ח.
- רסוליי, אלמעזמד – يوسف بن عمر الرسولي, المعتمد في الادوية المفردة, بيروت 2000.
- רע"ב, ונציה – פירוש המשניות לר' עובדיה מברטנורה, ויניציא ש"ח-ה"ט.
- ר"ש – פירוש ר"ש משנץ לסדרי זרעים וטהרות בתוך: תלמוד בבלי, דפוס ראם – וילנא.
- רש"י – תלמוד בבלי, דפוס ראם – וילנא.
- שנול, גלוסר – ש' שנול, 'גלוסר ללשון המשנה (פאה, שבת, עירובין, פסחים) ביונית יהודית מגניזת קהיר', מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 225-252.
- תאג' אלערוס – محمد بن محمد المرتضى الزبيدي, تاج العروس, 1 - 10, بنغازي 1966.

תולדות בן סירא – ע' יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, מהדורה ביקורתית ופרקי מחקר, ירושלים תשמ"ה.

תוספות יום טוב – ר' יום-טוב לימפאן הלר, פירוש 'תוספות יום טוב' למשנה, בתוך: ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים, תשט"ו.

תוספתא – תוספתא, ע"פ כתב יד ווינה ושנויי נוסחאות מכתב יד ערפורט, כתב יד שוקן ודפוס ויניציאה רפ"א, בצרוף מסורת התוספתא ופרוש קצר (מהדורת ליברמן, בהמ"ל), כר' א-ה, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ה.

Theophrastus, de Causis Plantarum, Translated by A. Hort, Vol. – צמחים, 1-2, London 1916.

תלמוד בבלי – כתבי יד:

א: Ox 366 (Cat. Neubauer)

אנ: NY JTS EMC 271

וט. 108: Vatican, Ebr. 108

וט. 109: Vatican, Ebr. 109

וט. 111: Vatican, Ebr. 111

וט. 115: Vatican, Ebr. 115

וט. 121: Vatican, Ebr. 121

וט. 122/2: Vatican, Ebr. 122/2

וט. 125: Vatican, Ebr. 125

וט. 127: Vatican, Ebr. 127

פיר. II.I.7-9: FIR NAZ Magl II.I.7-9

פר. 671: Paris, Bibliotheque Nationale heb. 671

לונ: LON BL Harley 5508

מינ. 6: Muenchen, Cod. hebr. 6

מינ. 95: Muenchen, Cod. Hebr. 95

ני: NY JTS MS 1623

תלמוד ירושלמי – כתבי יד ודפוסים:

ל: Leiden, Cod. Or. 4720 (כל ההפניות בסתם – לפי כת"י זה).

וט: Vatican, Ebr. 133

ונ: דפוס ונציה רפ"ג.

תנחום הירושלמי – תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם (מהדורת שי), ירושלים תשס"ה.

תנחומא, בובר – מדרש תנחומא (מהדורת בובר), וילנא תרמ"ה.

תפא"י, ד"ר – משניות עם פירוש תפארת ישראל, כר' א-ו, הנובר תקיז-תרי.

תפא"י, ד"מ – ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים, תשט"ו.

ב. מחקרים

אברמסון, הערוך – ש' אברמסון, 'ספר 'הערוך' לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא', סיני צה (תשמ"ד), עמ' כז-מב.

אוניברסיטת טרייסטה – מאגר מידע אלקטרוני של המחלקה לבוטניקה, אוניברסיטת טרייסטה, איטליה:
3.1.12 http://dbiodbs.units.it/carso/volg_search05

אוניברסיטת קטאניה – מאגר מידע אלקטרוני של המחלקה לבוטניקה, אוניברסיטת קטאניה, איטליה:
22.10.12 <http://www.dipbot.unict.it/alimurgiche>

אורבך, תוספות – א"א אורבך, בעלי התוספות, כרך א, ירושלים תש"מ.

אחמד ואחרים – M. S. Ahmed, G. Honda & W. Miki, Herb Drugs and Herbalists in the Middle East, Tokyo 1979.

אטקס ואחרים – ע' אטקס, ד' אסף ו' ברטל (עורכים), פולין: פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, כרך ד – יחידה 7: בין קודש לחול, לשון חינוך והשכלה במזרח אירופה, תל-אביב תשנ"ד.

אירופה והים התיכון – Botanic Garden and Botanical Museum Berlin-Dahlem, Euro-Med Plantbase – <http://ww2.bgbm.org/EuroPlusMed>.

אלבויים, גניזה – ח"צ אלבויים, 'פירוש מילים קדום לסדר זרעים מאזור סוריה-ארץ ישראל', גנזי קדם ח (תשע"ב), עמ' 9-29.

אלבויים, כלאים – ח"צ אלבויים, מסורות זיהוי של צמחי משנת כלאים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח.

אלפסי, מוספיא – י' אלפסי, 'מוספיא, בנימין בן עמנואל', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כב, עמ' 595, ירושלים-תל אביב תש"ל.

אסף, תקופה – ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז.

ארנד, לימוד – א' ארנד, 'לימוד משנה וחברות משנה בעת החדשה', JSIJ 3 (2004), עמ' 19-53.

באכר, ליקוטים – W. Bacher, Ein Hebraisch-Persisches Worterbuch aus dem Vierzehnten Jahrhundert, Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 23, Budapest 1900.

בדוויאן – B. Bedevian, Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, Cairo 1936.
בוכסטורף, יוהנס – 'בוכסטורף, יוהנס' (ללא ציון שם מחבר), בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך ז, עמ' 769-768, ירושלים-תל אביב תשי"ד.

בלאו, אצלנו – י' בלאו, 'אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב', מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 43-50.

- בלאו, מילון – י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.
- בן יעקב, הרפואה – א' בן יעקב, הרפואה העממית אצל יהודי בבל, כר' א-ב, ירושלים תשנ"ב.
- בסל, יסודות – א' בסל, יסודות עבריים וארמיים בערבית מדוברת הדבורה בפי הנוצרים בא"י ובערבית הכתובה בקהילות הנוצריות בא"י, סוריה והלבנון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 2004.
- ברודי, רס"ג – י' ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס"ז.
- ברודי, צוהר – י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל-אביב 1998.
- גאולה, ילמדנו – ע' גאולה, 'לחקר מדרש ילמדנו: דיון מחודש בכתובת הידועה מילקוט שמעוני לתורה ובמקורה', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 221-260.
- גאולה, מדרשים – ע' גאולה, מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכיר, אספה ודברים זוטא, כרך א: פרקי מחקר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז.
- גודפרוי, צרפתית – F. Godefroy, *Lexique de L'Ancien Français*, Paris 1971.
- גוטליב, ריבמ"ץ – י' גוטליב, 'פירוש הריבמ"ץ (ביכורים פרק א)', סיני עו (תשל"ה), עמ' צז-קט.
- גיל, חיוי – מ' גיל, חיוי הבלכי: הכופר מחוראסאן, מרחביה תשכ"ו.
- גלייר – G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Combind edition, reprinted with corrections, Oxford – New York 1996.
- גרוסמן, אימתי – א' גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ ישראלית באיטליה', בתוך: ע' פליישר ואחרים (עורכים), משאת משה, ספר יובל למשה גיל, ירושלים ותל אביב תשנ"ח, עמ' 143-157.
- גרוסמן, אשכנז – א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט.
- גרוסמן, ישיבת – א' גרוסמן, 'ישיבת ארץ ישראל: יצירתה הרוחנית והזיקה אליה', בתוך: י' פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, פרק שביעי, 179-214.
- גרוסמן, רש"י – א' גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו.
- גריימס, צרפתית – A. J. Greimas, *Dictionnaire de L'Ancien Français Jusqu'au Milieu du XIVe siècle*, Paris 1968.
- גרינפילד ואחרים – J. C. Greenfield, M. E. Stone & E. Eshel, *The Aramaic Levi Document – Edition, Translation, Commentary*, Leiden – Boston 2004.
- דה לאנג, טקסטים – N. de Lang, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, Tübingen – 1996, pp. 295-305.
- דוד, ברטינורו – א' דוד, 'עבדיה מברטינורו', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כו, עמ' 595-596, ירושלים-תל אביב תשל"ד.
- דינסמור ודלמן – J. E. Dinsmore and G. Dalman, *Pflanzen Palästinas*, Leipzig 1911.
- דלמן, עבודה – G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palastina*, Vol 1-8, Hildesheim 1964.

- דנין, מן – א' דנין, 'המאכילך מן במדבר', בתוך: ע' זהרונני (עורכת), דרך ארץ: אדם וטבע, תל אביב תשמ"ה, עמ' 18-21.
- דסוקי, מילון – א. الدسوقي شتا, المعجم الفارسي الكبير: فرهنگ بزرگ فارسي: فارسي-عربي, القاهرة 1992.
- A. Darmesteter & D. S. Blondheim, Gloses Françaises – dans les Commentaires Talmudiques de Raschi, Paris 1929.
- D. Hooper, Useful Plants and Drugs of Iran and Iraq, Field Museum of Natural History, Publ. 387, Chicago 1937.
- Y. Horowitz, 'Lara, David Ben Isaac Cohen de', in: Encyclopaedia Judaica, Second Edition, V.12, p. 492-493, Detroit-Jerusalem 2007.
- הלקין, רס"ג – א"ש הלקין, 'סעדיה (בן יוסף) גאון', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כו, עמ' 198-196, ירושלים-תל אביב תשל"ד.
- F. N. Hepper, Baker Encyclopedia of Bible Plants, London 1992. – הפר, אנציקלופדיה – הר, היסטוריה – מ"ד הר (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל – כרך ה', התקופה הרומית-ביזנטית – תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי, ירושלים 1985.
- הראובני, אזור – א' הראובני, 'מהו האזור אשר בקיר', סיני כא (תש"ז), עמ' קצח-ר.
- הראובני, אזובים – א' הראובני וח' הראובני, "האזובים: האזור הרומי, המדברי, הכוחלי והאזוביון", תרביץ כא (תש"י), עמ' 46-40.
- הראובני, חצב – א' הראובני וח' הראובני, פרשת החצב והיבלית, ירושלים ת"ש.
- הראובני, כתבים – א' הראובני, 'רשימת כתביו', הטבע והארץ ז (תש"ח), עמ' 305-303.
- הראובני, מרור – א' הראובני, 'המרור והמרורים', לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 272-269.
- הראובני, פתילת – א' הראובני ונ' הראובני, 'מהי פתילת המדבר? ומהו השברא?', קול תורה, שנה א' (יה) חוברת ב-ג (סיון תמוז תש"ז), עמ' כד-כו.
- הראובני, קורנית – א' הראובני, 'הקורנית, הסיאה ו-Thymus capitatus', תרביץ כג, עמ' 64-61.
- הראובני, שמות – א' הראובני, 'מחקרים בשמות צמחי ארץ ישראל' – בהמשכים – לשוננו א (תרפ"ח-תרפ"ט) עמ' 246-239; לשוננו ב (תרפ"ט) עמ' 40-37, 183-176, 279-273.
- הרכבי, זכרון – א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון – זכרון לראשונים, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שריא רב האי בנו והרב ר' יצחק אלפסי, ברלין תרמ"ז.
- J. R. I. Wood, A Handbook of the Yemen Flora, Kew 1997. – ווד, תימן.
- M. Watson, Agricultural Innovation in the Early Islamic World, London – New York 1983.
- A. Vieyra, A Dictionary of the Portuguese and English Languages in Two Parts, A New Edition by J. Dias Do Canto, London 1827.

- H. L. Gerth Van Wijk, A Dictionary of Plant-Names, Vol. 1-2, Vaals- – מילון, ווייק, Amsterdam 1971.
- D. Zohary & M. Hopf, Domestication of Plants in the Old World, Oxford – זהרי והופף 1994.
- M. Zohary, Plants of the Bible, London 1982. – זהרי, צמחים
- J. Seidemann, World spice Plants, Berlin-Heidelberg 2005. – זיידמן, תבלין
- חבר, שרירא – מ' חבר, 'ר' שרירא גאון', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך לב, עמ' 362-361, ירושלים-תל אביב תשמ"א.
- A. Al-Khulaidi, Flora of Yemen, Yemen 2000. – ח'ולידי, פלורה
- S. Hayyim, New Persian-English dictionary, Vol I-II, Tehran 1932-1934. – חיים, מילון
- חכימי, מילון – י' חכימי, מילון פרסי-עברי, ירושלים 2000.
- חקלאות, מילאנו – מאגר מידע אלקטרוני של המכון להנדסה חקלאית, מילאנו: <http://ing.entecra.it> 30.4.2013
- טובי, רדב"י – י' טובי, 'רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה החמש-עשרה)', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 93-79.
- יונה, מילון – מ' יונה, מילון ארמי-כורדי – עברי, ירושלים תשנ"ט.
- יערי אגרות – א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג.
- כסלו, ורדים – מ' כסלו, "גינת ורדים", סיני קכ (שנה ס), עמ' קכה-קלח.
- כסלו, חרוב – מ' כסלו, 'ההסטוריה של החרוב בארץ', חלמיש 6 (תשמ"ח), עמ' 20-30.
- כסלו, חרחבינא – מ' כסלו, 'לזיהוי החרחבינא והעקרבים', לשונו נח (תשנ"ד תשנ"ה), עמ' 105-117.
- כסלו, כרישים – מ' כסלו, 'לזיהוי הכרישים והקפלוטות', בתוך: ז' עמר וז' סרי (עורכים), ספר הזיכרון לרב יוסף בן דוד קאפה, רמת גן תשס"א
- כסלו, עשבים – מ' כסלו, 'העשבים הרעים בתקופות קדומות ובמקורות', השדה סח (תשמח), עמ' 1432.
- כסלו, קוז – מ' כסלו, 'זיהוי צמחים ברש"י – קוז, קרד וגלגל', סיני קיג (תשנ"ד), עמ' כז-לט
- J. C. Loudon, Arboretum et Fruticetum, Vol. III, London 1838. – לאודון, עצים
- לאווינגר, קובץ – ד"ש לאווינגר, קובץ כ"י של יהודה אריה בלוי מנהל בית המדרש לרבנים בבודאפעשט, בודפשט תרפ"ט.
- לב ועמר – א' לב וז' עמר, סממני המרפא המסורתיים בארץ ישראל, תל-אביב – ירושלים תשס"ב.
- C. T. Lewis & C Short, A Latin Dictionary, Oxford 1962. – לואיס ושורט
- H. G. Liddell and R. Scott, A Greek-English Lexicon, (Ninth edition, – לידל וסקוט with a revised supplement), Oxford – New York 1996.
- E. W. Lane, An Arabic English Lexicon, Vol. 1-8, Beirut 1968. – לייך
- F. B. Von-Linden, Hortus Alsaticus, Strasburg 1747. – לינדן, אלזס
- N. Lemery, Dictionnaire Universel des Drogues Stemples, Paris 1760. – למרי, מילון

- I. Löw, Die Flora der Juden, Vol 1-4, Vienna-Leipzig 1924-1934. – **לעף, פלורה**
- I. Löw, Aramäische Pflanzennamen, Hildesheim-New York 1973. – **לעף, שמות**
- I. Löw, 'Pflanzennamen bei Rashi', Festschrift zum Siebzigsten - **לעף, צמחים** -
Geburtstage A. Berliner's, Frankfurt 1903, pp. 231-254.
- לרנר, ברטנורא** – י"ד לרנר, רבנו עובדיה מברטנורא, ירושלים תשמ"ח.
- מאיר, ליפשיץ** – מ' מאיר, הרב ישראל ליפשיץ: תולדותיו כתביו ודיון ראשוני בשיטתו הפרשנית
בחיבורו 'תפארת ישראל', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אונ' בר-אילן,
רמת גן תשס"ה.
- מדינה אלג'אמע** – ש' מדינה, 'אלג'אמע-המאסף – איננו חיבור דוד בן ישע הלוי', קרית ספר, מוסף לכרך
סח (תשנ"ה), עמ' 99-103.
- V. Mozaffarian, A Dictionary fo Iranian Plant Names, Tehran 1996. – **מוזפריאן**
- H. N. Moldenke and A. L. Moldenke, Plants of the Bible, Waltham – **מולדנקה, צמחים**
1952.
- מיכל, אור** – ה' מיכל, אור החיים – חכמי ישראל וסופריהם, ירושלים תשכ"ה.
- A.J. Maclean, Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac, – **מקלין, סורית**
Amsterdam 1972.
- מרגליות, אנציקלופדיה** – מ' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, מהדורה
מחודשת, כר' א-ב, ישראל תשנ"ה.
- H. Nikolov, Dictionary of Plant Names in Latin, German, English and - **ניקולוב, מילון** -
French, Berlin-Stuttgart 1996.
- נעם, רש"י** – ו' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז (תשס"א), עמ' 109-137.
- נצר, אוצר** – א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ו.
- נצר, סימן טוב** – א' נצר, 'סימן טוב מלמד: מלומד פרסי-אפגאני וספרו היאת אלוה', פעמים 79
(תשנ"ט), עמ' 56-95.
- A. Sauter, A Glossary of Later Latin to 600 A.D., Oxford 1949. – **סאוטר, לטינית**
- M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, – **סוקולוף, ארץ ישראלית**
Israel 1990.
- M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the – **סוקולוף, בבליית** -
Talmudic and Geonic Periods, Jerusalem 2002.
- M. Sokoloff, A Syriac lexicon – A Translation from the Latin, – **סוקולוף, ברוקלמן** -
Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon
syriacum, Winona lake, Ind.-Piscataway, NJ 2009.
- F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, London 1892. – **סטיינגאס**
- A. Issa Bey, Dictionnaire des Noms des Plantes, Le Caire 1930. – **עיסא**

עמר, אוג – ז' עמר 'אוג הבורסקאים בעת העתיקה', ישראל – עם וארץ, ז-ח (תש"ן-תשנ"ג), עמ' 191-198.

עמר, אישתורי – ז' עמר, 'הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל', סיני קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב. עמר, ארבעת – ז' עמר, ארבעת המינים, נווה צוף תש"ע.

עמר, בוץ – ז' עמר, 'לזהותו של ה"בוץ"', סיני קיד (תשנ"ד), עמ' רנב-רס.

עמר, ביטאר – ז' עמר, 'אבן אל-ביטאר – חוקר צמחי אש-שאם', קתדרה 76 (תשנ"ה), עמ' 49-76.

עמר, גידולי – ז' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים – תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס.

עמר, הגים – ז' עמר, 'הגים וחגים', סיני קטז (תשנ"ה) עמ' רפד-רפח.

עמר, ואילוז – ז' עמר וד' אילוז, 'האפרסמון בארץ ישראל', בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד

וירושלים הקדומה – דברי הכנס האחד-עשר, כרך חמישי, ירושלים תש"ע, עמ' 61-73.

עמר ולב – ז' עמר וא' לב, רופאים ותרופות בירושלים במאות העשירית עד השמונה-עשרה, תל אביב תש"ס.

עמר ושויקי – ז' עמר וא' שויקי, במה מדליקין, אלקנה תשס"ג.

עמר וקאפה – ז' עמר וא' קאפה, 'הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה', בתוך: א' אטינגר וד' בר-מעוז (עורכים), ספר היובל לכבוד יוסף טובי, כרך שני: יהודי תימן –

תולדותיהם וארחות חייהם, חיפה תשע"א, עמ' 11-22.

עמר, זיהוי – ז' עמר, 'זיהוי מיני שרץ העוף – בראי המסורת והמדע', בדד 11 (תש"ס), עמ' 5-22.

עמר, מקרא – ז' עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב.

עמר, מרורים – ז' עמר, מרורים, תל אביב תשס"ח.

עמר, קטורת – ז' עמר, ספר הקטורת, תל-אביב תשס"ב.

פוקס, משנה – מ"צ פוקס, 'המשנה בתימן; כתוב-יד מפירוש רב נתן אב הישיבה', אסופות ח (תשנ"ד), עמ' קסא-קסז.

M. Pianta, Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic, Vol 1-2, – תימנית – Leiden 1990-1991.

O. Pianigiani, Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana, – איטימולוגיה – Vol 1-2, Roma-Milano 1907. [Electronic resource: <http://www.etimo.it>].

R. Payne Smith, Thesaurus Syriacus, Vol I-II, Oxford 1879. – פיין סמית, תזאורוס – פלדמן, משנה – א' פלדמן, צמחי המשנה: תיאורם הבוטאני וערכם הכלכלי בעבר ובהווה, תל-אביב תשכ"א.

פלדמן, תנ"ך – א' פלדמן, צמחי התנ"ך: תיאורם הבוטאני וערכם הכלכלי בעבר ובהווה, תל-אביב תשי"ז.

T. G. Tutin et al. (eds.) Flora Europaea, Vol 1-5, Cambridge 1964- – פלורה אירופה – 1980.

<http://www.plantdiversityofsaudiArabia.info/Biodiversity-Saudi-Arabia/Flora/Checklist/Arabic%20Names.Local%20Names.flora%20of%20Saudi%20Arabia.htm>, 11.6.12

פליקס, בשמים – י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי, ירושלים תשנ"ז.
פליקס, זרעים – 'פרק זרעים – חיבור ארץ-ישראלי קדמון על טבע היצורים' (מהדורת י' פליקס), בתוך:
הלכות ארץ ישראל מן הגניזה (מהדורת מ' מרגליות), ירושלים תשל"ד.

פליקס, כלאים – י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז.
פליקס, צומח – י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג.
פליקס, פרי – י' פליקס, עצי-פרי למיניהם צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד.
פליקס, שביעית – תלמוד ירושלמי מסכת שביעית מפורשת ומבוארת ע"י יהודה פליקס, כר' א-ב, ירושלים תשמ"מ.

פראוור, היסטוריה – י' פראוור (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך ו', שלטון המוסלמים והצלבנים, ירושלים 1981.

פרנקל, רש"י – י' פרנקל, זרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה.
קאפת, זיהוי – א' קאפת, זיהוי צמחי המשנה על פי פירושו של רב נתן אב הישיבה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך – אונ' בר אילן, רמת-גן תשס"ז.

קואומו, גלוסות – L. Cuomo, 'Antichissime Glosse Salentine nel Codice Ebraico di Parma, de Rossi, 138', in: Medioevo Romanzo IV (1977) no. 2-3, pp. 185-271.

קואומו, לעזים – ל' קואומו, הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, כר' א-ב, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ד.

קוריננטה, מילון – E. Corriente, A Dictionary of Andalusí Arabic, Leiden 1997.
קטן, אוצר – מ' קטן, אוצר הלעזים, ירושלים תשמ"ח.

קטן, החיים – מ' קטן, החיים בימי רש"י – החיים בצרפת במאה ה"א על-פי כתבי רש"י ותלמידיו, ירושלים תשנ"ז.

קריספיל, ילקוט – נ' קריספיל, ילקוט הצמחים, כר' א-ה, ירושלים-ערד, תשמ"ג-תשמ"ט.
רוונה, מניעים – ג"י רוונה, 'מניעים ומגמות בחיבורו של 'ספר הערוך', המעין מו (תשס"ו) ד עמ' 55-67.

רוזנסון, הארז – י' רוזנסון, 'הארז במקורותינו', סיני צג (תשמ"ג), עמ' קמב-קנח.
רואר, מילון – M. Raynouard, Lexique Roman ou Dictionnaire de la Langue des Troubadours, Comparée Avec les Autres Langues de l'Europe Latine, Vol. 1-6, Paris 1838-1844.

רענן, אלה – מ' רענן, 'כפיסתקא ופלגי דפיסתקא – אלה אמיתית', בתוך אתר 'פורטל הדף היומלי', 12.11.12, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=19127>.

רענן, בלוט – מ' רענן, 'אלמונים אלמוגין, אלונים בוטמי, אלמונים בלוטי – בלוטי האלון', בתוך אתר ['פורטל הדף היומי', http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=8178](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=8178)

.25.7.12

רענן, כרוב - מ' רענן, 'בקנים ובקולחות חובטין אותו – כרוב עליים', בתוך אתר ['פורטל הדף היומי', http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12392](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12392)

.11.6.12

רענן, כרישה – מ' רענן, 'המוחק את הכרישה – כרשה', בתוך אתר ['פורטל הדף היומי', http://daf-](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16182)

.20.9.12 [yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16182](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16182)

רענן, כרשינה – מ' רענן, 'פרה לא תאכל מכרשיני הקדש – בקיית הכרשינה', בתוך אתר ['פורטל הדף היומי', http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16385](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16385)

.29.8.12

רענן, קורטם – מ' רענן, 'האי ריאה דדמיא ככשותא, וכמוריקא – קורטם הצבעים', בתוך אתר ['פורטל הדף היומי', http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675)

.4.9.12

רענן, קנה – מ' רענן, 'וכגון שבדק קרומית של קנה – קנה מצוי', בתוך אתר ['פורטל הדף היומי', http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12892#6](http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12892#6)

.12.11.12

שוחטמן, ברטנורא – א' שוחטמן, 'ר' עובדיה מברטנורא – פרשן או גם פוסק?', פעמים 37 (תשמ"ט),

עמ' 3-23.

F. Scholthess, Lexicon Syropalaestinum, Berlin 1903. – **שולטהס, לקסיקון**

שטיינר, בולס – ר"ש שטיינר, "'בולס' ו'שקמים' (עמוס ז, יד): מילים שאולות מדרום ערבית עתיקה

ועצים מיובאים מתימן", תימא ט (תשס"ו), עמ' 14-44.

שטרן, היסטוריה – מ' שטרן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל – כרך ד', התקופה הרומית-ביזנטית

– שלטון רומי מהכיבוש ועד מלחמת בן כוסבה, ירושלים 1984.

שמש, הקולקס - א"א שמש, 'ה'קולקס' שבמקורות העבריים הקדומים והמאוחרים: זיהויים וגלגולי

משמעות', ירושלים וארץ ישראל 2 (תשס"ה), עמ' 95-108.

שמש, הרקע – א"א שמש, 'הרקע לכמה זיהויים מסופקים של רש"י למונחי צומח בספרות חז"ל', סידרא

יח (תשס"ג), עמ' 177-192.

שמש, טבע – א"א שמש, 'מונחי טבע בתרגום הפרסי לתורה לר' יוסף ב"ר משה בן המאה הי"ד', חלק א:

בית מקרא קעד (תשס"ג), עמ' 260-279; חלק ב: בית מקרא קעה (תשס"ג), עמ' 309-

.320

שמש, מונחים – א"א שמש, 'מונחים בוטניים תלמודיים ב"ספר המעריך" – הערכת פרשנותו המילונית

של רבי מנחם די לונזאנו למונחי צומח שבספרות חז"ל', עלי ספר כב (תשע"ב), עמ' 49-

.66

שפרבר, תרבות – ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד

שקד, פרקים – ש' שקד, 'פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס', פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 22-37.

- תא שמע, הרקע** – י"מ תא-שמע, 'הרקע האיטלקי לספר הערוך של ר' נתן ב"ר יחיאל מרומי', לשוננו לעם נג (תשס"ב), ג, עמ' 115-121.
- תא שמע, ספרות א** – י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק ראשון: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט.
- תא שמע, ספרות ב** – י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תש"ס.
- תא שמע, עיונים ג** – י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו.
- תא-שמע, ספרייתם** – י' תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז', קריית-ספר ס (תשמ"ה), עמ' 298-309.
- תא שמע, קשרים** – י"מ תא שמע, 'לתולדות הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון ואשכנז', בתוך: ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 61-70.
- תוספתא כפשוטה** – ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, כר' א-ז, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח.

not have general bearing on any specific commentators, and it cannot be clearly characterized.

Dynamic Diversity of Agricultural Crops over Time and Place. Sometimes, plants mentioned in the Mishnah are identified as plants which were introduced to the commentator's region at a later point, which were unfamiliar during the period the commentator is dealing with (e.g. 70, 89, 132).

24. Interpretive Styles and Scholarly Concepts. (Exemplifying works are mentioned in brackets).

Gathering vs. Decision. Some commentators are mostly concerned with the gathering of information and presenting it all to the reader (*Arukh*, R. Obadiah of Bartenura) while others identify the plants without mentioning other opinions (Rashi, Maimonides).

Jewish Law Orientation vs. Theoretical Study. In most organized commentaries of the Mishnah, it is usually discernible as to whether the work attempts to interpret the Mishnah for the sake of practical application of Jewish Law (Talmud, *Kaftor vePerach*) or whether the work serves as a theoretical interpretation of the Mishnah (R. Samson ben Abraham, R. Obadiah). This is expressed through the characteristics of the commentator's identifications, among other factors.

Focused Commentary and Expertise. It seems that some commentators focus on the identification of the plant as the main goal of their work, as such identification features prominently in their writings (Geonic commentaries, *Kaftor vePerach*), while in other works, the actual identification is less central (Dictionaries, comprehensive commentaries). Similarly, it appears that botanical expertise of some commentators is evident in their identification (Maimonides, *Mussaf HaArukh*), while it is obvious that others have limited knowledge in the field (R. Samson ben Abraham, R. Obadiah).

Tradition vs. Innovation. The term "tradition" is well rooted in the world of plant identification (as titled in this study). Indeed, the transmission of identifications in earlier works is one of the most prevalent exegetic activities. In contrast, a more innovative approach is reflected in the new identifications proposed through research (*Mussaf HaArukh*, *Keter HaKehuna*, *Tiferet Yisrael*).

25. Versions and Revisions:

In a few cases, the influence of a particular version of the Mishnah upon a commentator's identification or his attitude towards the identification tradition of his predecessors is evident (e.g. 8,21,54). It is worth noting, however, that such influence is so slight as to be insignificant. In any case, different versions of the Mishnaic texts do

Many linguistic phenomena have emerged from this study:

Knowledge of the Language. At the heart of the question of real-world identification lies the issue of language, which plays a central role in the acceptance of tradition and its transmittance from generation to generation.

Name Citation. On the other hand, names of plants are often quoted, even though the commentator in question is unfamiliar with the language and is probably unaware of its meaning.

Incorrect Standardization of Identifications. Sometimes, a commentator discusses two identifications (in different languages) as if they were both the names of the same plant (e.g. 33,52,85,112).

Shared Names. Incorrect traditions are sometimes formed as a result of two plants sharing the same name (although they are sometimes very different in their appearance and uses). This mainly occurs in the transition between commentators who speak different dialects of Arabic (e.g. 13, 82, 129, 134).

Name Corruption. Sometimes names are corrupted and replaced with names that sound or are written similarly (e.g. 10, 18, 47).

Etymological Proximity. In many instances, the identification is based on etymological proximity (genuine or perceived) to the plant name that features in the Mishnah, in Aramaic, Arabic, Greek and more (e.g. 25, 58,112,129).

Literal Translation. If the name of the plant in the Mishnah seems to be derived from a literal term, commentators may sometimes identify it as a plant with a name of similar meaning in his own language (e.g. 1, 38, 51, 91).

23. **Phytogeographical Phenomena:**

Identification Omissions. Early consensual identifications “disappear” in regions where the plants in question are uncommon, chiefly in Yemen and North Europe. (e.g. 18, 14, 59, 143).

Identification according to Local Flora. Similarly to the previous phenomenon, some commentators identify plants mentioned in the Mishnah as plants that are indigenous to the commentator’s own region, although it is unrealistic that these plants were to be found in the land of Israel in the time of the Mishnah (e.g. 4, 37, 99, 117).

Exchange of Identification between Closely Related Plants. Sometimes, an early identification of one plant is switched with another closely related plant with a shared name that belongs to another phytogeographic region (e.g. 7, 26, 60).

Mapping Out Commentaries in Time and Place

19. **Central Works.** Certain works stand out in light of their salient influence on identification traditions in later works. The most obvious among them is Maimonides' commentary on the Mishnah. All works written after its compilation are influenced by his identification tradition, some of them referring to it as a main, or even almost exclusive, source. Alongside Maimonides' commentary, R. Obadiah of Bartenura's influence is also clear, spreading across the Jewish Diaspora. The *Arukh's* influence also extended across the diaspora, from Ashkenaz until Yemen. Rashi's influence was also evident, to a lesser degree, and his influence on identification traditions is mainly reflected in works compiled in Europe.
20. **Schools of Identification.** North European works reflect a relatively early identification tradition, probably from as early as R. Gershom of Mainz's time. These traditions characterize the commentaries of Rashi and even *Tiferet Yisrael*, which was compiled in the 19th century. Maimonides has particularly influenced works compiled in the land of Israel and Yemen, among them the dictionary of R. Tanchum, R. Ishtori, and *Al-Jame'*. The commentaries of the Geonim (including that of R. Natan Av HaYeshiva) are distinguished through their **interpretative** style and their proximity in time and place, rather than through common identifications reached – on the contrary, members of this school are often in dispute with each other as to the identification themselves. This group serves as Maimonides' almost exclusive source; as an important source for the identifications of the *Arukh* (mainly the commentaries of the Geonim); and to a lesser degree, as a source for other works (*Sefer HaMelizah*, R. Tanchum's dictionary, *Kaftor vePerach*, and others).
21. **Central and Peripheral Commentaries.** It appears that it is possible to establish the central and peripheral commentaries through two criteria: by comparing “common identifications” with “local traditions”; and by gauging the works' influence on other works. According to these criteria, the most central exegetical region seems to extend from Iraq to Italy, with its heart in the land of Israel and Egypt. The exegetical peripheries can be found in the diasporic areas of Persia and Yemen. Northern Europe may be defined as a region of secondary importance to the exegetical center, with which it maintains complex mutual connections.

Prevalent Phenomena that emerge from Plant Identification:

22. **Language:**

considerable amount of time in the land of Israel, this is not reflected in his commentary.

14. **A Yemenite Dictionary, Al-Jame' (אלג'אמע)**. This dictionary, compiled in the 15th or 16th century in Yemen, usually brings Maimonides' identifications as they are, sometimes with an added explanation, description, or name in Yemenite Arabic. In a few cases he brings an identification of the *Arukh* or of local Yemenite traditions in addition to the identification of Maimonides.
15. **Mussaf HaArukh (מורה"ע) and Keter Kehuna (כתב"ה)**. Many similarities can be drawn between the interpretive methods of R. Benjamin Mussafia and R. David de Lara. It seems that at least one of them was familiar with the other's book - all indications seem to show that the author of *Keter Kehuna*, which was published in 1668, was familiar with "*Mussaf HaArukh*," which was published in 1655. Both works reflect a new style of real-world commentary, drawing inspiration and borrowing tools from the Christian scholars of the Renaissance, and neither is hesitant to bring new identifications through their research. Nonetheless, neither turns their back on traditional commentary, which forms the basis of their commentary. It is, however, clear that the author of *Mussaf HaArukh* is hesitant to change Jewish Law based on his new identifications.
16. **Mikhlal HaMishnah (מכה"ג)**. This work, similarly to *Sefer HaMelizah*, brings many singular identifications that reflect local traditions characteristic of regions distanced from the centers of the Jewish world alongside Maimonides' and R. Obadiah of Bartanura's identifications. Moreover, a comparison of these two Persian works does not reveal any local identification traditions, but rather two distinctive traditions.
17. **A Yemenite Dictionary (מילון מהדורת טובי)**. This text was compiled in 18th century Yemen, and it seems that its author had access to various sources – the most obvious being R. Obadiah of Bartanura, R. Natan Av HaYeshiva, and Maimonides (in that order), as well as the *Arukh* or R. Tanchum's dictionary and *Al-Jame'*.
18. **Tiferet Yisrael (תפא"י)**. This commentary is based on canonical commentaries that were accepted in Europe, including *Arukh*, Rashi and Maimonides, and chiefly R. Obadiah of Bartanura. Unique identifications, several of which appear in this work, seem to reflect local traditions of Ashkenazic communities, as well as the new real-world approach of commentary, which is partially based on etymology. This style is also found in the works *Keter Kehuna* and *Mussaf HaArukh* (see above, xv).

10. **R. Tanchum of Jerusalem (תנה"י)**. This commentator selectively compiles his predecessors' identifications into his dictionary. Similarly, as opposed to other dictionaries like the *Arukh*, he does not bring all the sources that he has before him, and usually presents a single identification for each entry – and even when he does bring two different identifications, he usually decides in favor of one of them. Most of R. Tanchum's identifications are based on Maimonides, but he frequently adds comments and clarifications to these identifications, and it is clear that he analyzes the identification tradition before he makes his decision. Alongside Maimonides, he makes use of the identifications in the *Arukh*, and explicitly mentions R. Sherira Gaon, R. Jonah ibn Janah, and R. Isaac Alfasi. He may also have used the commentaries of R. Saadya Gaon and R. Natan Av HaYeshiva.
11. **R. Ishtori HaParchi, *Kaftor vePerach* (כפר"פ)**. This book, written in the land of Israel, usually follows Alharizi's translation of Maimonides. Like R. Tanchum, he also examines Maimonides' identifications before he adopts them. In very few cases, he favors a different identification, or brings another one alongside that of Maimonides, and it seems that his identifications reflect his first-hand knowledge of the plants found in his surroundings in the land of Israel. In one place he brings an excerpt from a lexicon that he found in the land of Israel, which seems to be an edited copy of R. Sherira Gaon's commentary, and the excerpt's editor also seems to have lived in the land of Israel.
12. ***Sefer HaMelizah* (המליצה)**. Compiled in a Persian-speaking region in the fourteenth century, this commentary brings both familiar and unfamiliar identifications. This is a striking case of a commentary compiled in an area relatively isolated from the centers of the Jewish world; by a commentator who is not a fully-fledged participant in the world of rabbinic literature; and it sometimes features local traditions which can be clearly differentiated from those of mainstream commentary of the same era.
13. **R. Obadiah of Bartenura (רע"ב)**. R. Obadiah brings the identifications of three of his predecessors: *Arukh*, Rashi and Maimonides. He occasionally makes mistakes in the traditions he brings, and he does not seem to be familiar with Arabic names, as he sometimes corrupts them. In any case, he does not seem to have compiled a systematic identification of the plants mentioned in the Mishnah, and his transmission of the sources he uses is inconsistent. Likewise, although he spent a

both Muslim and North European regions. Frequently, he brings several views alongside each other. In some instances, he integrates traditions in a harmonistic (but sometimes misguided) way. The entries of the *Arukh* reflect the variety of books in his library, and chiefly the commentary of the Geonim on *Seder Taharot*. The *Arukh* dictionary's wide distribution throughout Jewish communities led to the transmission of its traditions in the generations that followed.

6. **Rashi. (רש"י).** Many of his identifications appear to stem from his local Ashkenazic identification tradition, which is characterized by many unique identifications, some of which can also be found in the identifications of R. Gershom of Mainz, **alongside** Geonic traditions. Similarly, there is marked similarity between Rashi's identifications and those of the *Arukh*, which can be attributed to mutual sources.
7. **R. Isaac ben Malchizedek (ריב"מ"ץ).** His main sources are the Jerusalem Talmud, the Babylonian Talmud and the *Arukh* – he adopts various plant identification traditions from the *Arukh*. Likewise, he has first-hand knowledge of Ashkenazic traditions, and it can be assumed that he was also familiar with identification traditions from the Muslim region, even if he did not have Geonic commentaries before him in proper compilations. Some of the identifications in his commentary seem to reflect local traditions, as they are unknown to us from other sources.
8. **Maimonides (רמב"ם).** Maimonides's method of identification can be considered a “critical approach”: a scientific method in which almost every identification mentioned in his commentary on the Mishnah can be found in preceding sources, usually in one or more of the Geonic commentaries. No consistent source preference can be discerned, and it seems that Maimonides examines **each** identification individually. In very few cases, when he was not satisfied with the traditions before him, he identifies the plant according to his own knowledge and understanding. Sometimes he even explicitly admits that he was unable to identify the plant for certain, refusing to rely on the identification of an earlier commentator that he cites.
9. **R. Samson ben Abraham of Sens (ר"ש).** Talmudic sources, the *Arukh*, Rashi and R. Isaac ben Malchizedek can be numbered amongst R. Samson's sources. It seems that in contrast with other commentators, he does not attempt to identify the plants with a real-world approach, because he places more importance on the characteristics of the plants as reflected in the Mishnah than their actual identifications. Likewise, he attributes great importance to the Talmud as canonical text, which can be discussed even if the plants mentioned are not clear to him, nor to the students of this text.

Characterization of Commentators and Connections between Them

- 1. Talmudic Commentators.** It arises from the identifications brought in Talmudic texts that many of the plants listed in the Mishnah were already unfamiliar by the Talmudic period, even in the land of Israel. We will yet differentiate between two traditions of identification: Israelite and Babylonian. Transferal of identifications from one tradition to another cannot be ruled out.
- 2. Commentaries of the Geonim.** (רס"ג, רש"ג, פיה"ג, זרעים גניזה א, זרעים גניזה ב). Characteristics that reflect a continual Israelite or Babylonian tradition over hundreds of years, from the end of the Talmudic era until the 10th to 11th centuries, cannot be found. While no two commentaries distinctly reflect any one tradition, close similarities and differences between commentaries can be discerned. Thus, for example, it is possible to discern significant differences amongst Babylonian identification traditions: between R. Saadya Gaon on one hand and the commentary of the Geonim and R. Sherira Gaon on the other. These differences can be attributed to the disputes between the two great academies of Sura and Pumbedita; or to the identification tradition that R. Saadya either instigated or which he brought with him to Babylon. These salient differences in Babylonian traditions contrast with the two commentaries from the Syrian-Israel region, where the differences between the two are less significant.
- 3. The First Commentary of R. Natan Av HaYeshiva** (רנאה"י). The commentary attributed to R. Natan Av HaYeshiva is, on the one hand, rooted in sources that have preceded it, particularly the Babylonian Talmud and the commentary of R. Saadya Gaon, and it explicitly mentions the *Arukh* and R. Isaac Alfasi; on the other hand, it has unique characteristics, apparently the result of a later editing in Yemen.
- 4. The Second Commentary of R. Natan Av HaYeshiva** (רנאה"י פ"א). This commentary, which was compiled in Yemen, seems to be under the influence of the work of R. Natan Av HaYeshiva, which was edited in Yemen, and it is difficult to identify any connections with other commentaries. This commentary has many unique identifications, among them plants that are characteristic of Yemen. Likewise, it brings many names in Yemenite Arabic.
- 5. The *Arukh*.** R. Nathan ben Yehiel of Rome gathers and edits a wide variety of sources from different periods and regions in his writing, and aided thus, identifies the names of the plants in the entries of his dictionary. R. Natan cites both the Jerusalem and the Babylonian Talmud, combining local traditions and traditions from Geonim of

Responsum, including his Glossary for *Seder Zera'im* and *Seder Taharot* (רש"ג) ♦ The Commentary of the Geonim on *Seder Taharot* (פיה"ג) ♦ Genizah fragments, including two lexicons on *Seder Zera'im* (זרעים גניזה א; זרעים גניזה ב) ♦ Genizah fragment of a Greek glossary for *Seder Zera'im* (כת"י אנטונין) ♦ The Commentary on the Mishnah of R. Natan Av HaYeshiva, in which two commentaries are brought side by side in some of the tractates (רנאה"י; רנאה"י פ"א) ♦ The *Arukh* of R. Nathan ben Jehiel (ערוך) ♦ Rashi's commentary on the Talmud (רש"י) ♦ R. Isaac ben Malchizedek of Siponto's commentary on *Seder Zera'im* (ריב"מ"ץ) ♦ Maimonides' commentary on the Mishnah (רמב"ם) ♦ The commentary of R. Samson ben Abraham of Sens on *Seder Zera'im* and *Seder Taharot* (ר"ש) ♦ The Dictionary of R. Tanchum ben Joseph of Jerusalem (תנה"י) ♦ *Kaftor vePerach* of R. Ishtori HaParchi (כפ"פ) ♦ *Sefer HaMelizah*, A Hebrew-Persian Dictionary by Solomon ben Samuel from Konye-Urgench (המליצה) ♦ R. Obadiah of Bartenura's Commentary on the Mishnah (רע"ב) ♦ A Yemenite Dictionary attributed to R. David ben Yesha, Al-Jame' (אלג'אמע) ♦ *Mussaf HaArukh* on the *Arukh* by R. Benjamin Mussafia (מוה"ע) ♦ *Keter Kehunah*, A Dictionary of difficult words from Talmudic Literature by R. David de Lara (כתכ"ה) ♦ *Mikhlal HaMishnah*, a Persian glossary on the Mishnah, by R. Solomon ben Nuriel (מכה"מ) ♦ Manuscripts of a Yemenite Dictionary of difficult words (מילון מהדורת טובי) ♦ *Tiferet Yisrael* commentary on the Mishnah by R. Israel Lipschitz (תפא"י).

In addition to these texts, this study may refer to specific identifications from other works.

Conclusions

Listed below in brief are the study's main conclusions relating to the identification of plant names; to connections between commentators; to the mapping out of commentaries in time and space; and to real-world phenomena in general. These conclusions belong to the second part of the study – within the framework of this abstract, there is not room enough to present the detailed glossary that comprises the first part. The relevant entry numbers for each conclusion will be presented in brackets in context.

graphically represented by diagrams. In this way, a lexicon of sorts is created, facilitating the identification of any plant that appears in any commentary, and comprising a definitive guide for any research pertaining to commentators' identification of plants mentioned in the Mishnah.

2. To reach broad conclusions by gathering the vast amount of information found in each entry, its classification, and analysis. These conclusions, brought in the second half of the study, illuminate various areas of interest. The first aspect pertains to the world of commentators and their linguistic, cultural, geographical and historical ranges of activity. These conclusions touch upon the characterization of each commentator's real-world engagement, his methods of investigation, and the different factors that influence his identification process. A second aspect deals with the general mapping out of commentators in space and time. The conclusions of each commentator's methodology are analyzed as a single unit within a general network of connections between commentaries in an attempt to trace the development of real-world study in rabbinic sources. Within the context of this study, an attempt was made to assert the existence of different schools of plant identification, to classify mainstream and peripheral commentaries, to indicate the central commentators who had particular influence on other commentators, and to identify certain trends as characteristic of time and place. The third aspect deals with phenomena that have emerged from the collection of identifications in this study. Within this framework, salient phenomena have emerged from the commentators' identifications and have been noted, analyzed and discussed, and categorized into different areas that influence different aspects of the real-world: language, geography and climate, commentary approaches, and textual versions. Thus, we can acknowledge the various factors that have bearing – both conscious and unconscious – on the commentator when he attempts to identify the plants mentioned in the Mishnah.

Commentators and Texts

This study covers about 25 commentaries, beginning with Talmudic, Gaonim and Rishonim texts and ending with 19th century commentators. Below is a chronological list of works (with their Hebrew abbreviations in brackets):

The Jerusalem Talmud ♦ The Babylonian Talmud ♦ Genizah fragments of R. Sa'adya Gaon's Glossary for *Seder Zeraim* (ג"רס) ♦ Genizah fragments of R. Sherira Gaon's

ABSTRACT

The Mishnah mentions the names of many plants. For lack of an active, uninterrupted agricultural tradition, and the disuse of the Hebrew language in everyday life, for many generations there has been a lack of knowledge, or at the very least doubt, regarding many of the names of these plants. Some plant names mentioned in the Mishnah were already unfamiliar by the time of the Talmud; all the more so in later times. Over the generations, Mishnaic commentators have attempted to identify these plants.

Scholars have engaged in identification of the plants mentioned in ancient Jewish sources, including those that feature in the Mishnah. Research of the latter has mainly focused upon analysis of sources in their botanical-morphological, geo-botanical, agricultural and historical contexts, as well as from linguistic perspectives, both philological and etymological. These studies sometimes refer to the identifications of Mishnaic commentators, but such references are usually marginal.

Of the few scholars who have dealt with the commentators' identifications, some restricted their studies to the discussion of a particular commentator. Others focused on the traditions of the identification of a particular plant or specific group of plants, such as the ingredients of the Temple incense mixture. In any case, there has not yet been an extensive study that systematically explores the Mishnaic commentators' identifications and reaches general conclusions on this subject.

The Study's Objectives and Methods

This study has two main objectives:

1. To review the identifications and the traditions of identification of each plant in an attempt to trace the formation of identification and the development of each tradition. Entries are arranged in alphabetical order. Each entry cites the commentators' discussion of the plant's identity; the names are deciphered with regard to the language each commentator uses; the identifications are compared to each other in an attempt to infer their association with any particular tradition; possible factors of the formation of the identifications and traditions are discussed; and a map of the identifications and identification traditions of each plant is

Table of Contents

English Abstract	I-XI
Hebrew Abstract	7-8
Preface	1
Introduction Chapters	2
A. Introduction	2
B. Aims & Objectives	3
C. Scope	4
D. Literature Review	6
E. Commentators & Treatises	7
F. Methodology	24
Entries Section	35
Conclusion Chapters	218
A. Commentators & Treatises.....	218
B. Mapping Out Commentaries in Time and Place	252
C. Prevalent Phenomena	259
Bibliography	265

This work was carried out under the supervision of

Prof. Zohar Amar, The Martin (Szusz) Department of Land of Israel Studies & Archaeology, Bar-Ilan University

Prof. Meir Bar-Ilan, The Naftal-Yaffe Department of Talmud & Oral Law and the Israel & Golda Koschitzky Department of Jewish History, Bar-Ilan University

The Tradition of Mishnaic Flora

Formation and Transmission of the Real-World

Commentary

Chaim Zvi Oelbaum

The Martin (Szusz) Department of Land of Israel Studies & Archaeology

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

August 2013